Digitaliseret af | Digitised by

DET KGL. BIBLIOTEK
Royal Danish Library

Forfatter(e) | Author(s):	Troels-Lund, Troels Frederik.; Troels-Lund ; Omslag og Titler samt Portræt ... tegnede af Hans Tegner.
Titel | Title:	Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede
Alternativ titel | Alternative title:	Dagligt Liv i Norden i det 16de Aarhundrede.
Udgavebetegnelse | Edition Statement:	Illustreret Udgave.
Bindbetegnelse | Volume Statement:	Vol. 1
Udgivet år og sted | Publication time and place:	København ; Kristiania : Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag, 1908-10
Fysiske størrelse | Physical extent:	14 bd. :

DK

Værket kan være ophavsretligt beskyttet, og så må du kun bruge PDF-filen til personlig brug. Hvis ophavsmanden er død for mere end 70 år siden, er værket fri af ophavsret (public domain), og så kan du bruge værket frit. Hvis der er flere ophavsmænd, gælder den længstlevendes dødsår. Husk altid at kreditere ophavsmanden.

UK

The work may be copyrighted in which case the PDF file may only be used for personal use. If the author died more than 70 years ago, the work becomes public domain and can then be freely used. If there are several authors, the year of death of the longest living person applies. Always remember to credit the author

DAGLIGT LIV I NORDEN

35,-171,-8°

TROELS-LUND

DAGLIGT LIV I NORDEN

I DET SEKSTENDE AARHUNDREDE

ILLUSTRERET UDGAVE

BIND I

GYLDENDALSKE BOGHANDEL NORDISK FORLAG

KØBENHAVN KRISTIANIA

OMSLAG OG TITLER SAMT PORTRÆT
AF PROFESSOR TROELS-LUND TEG-
NEDE AF PROFESSOR HANS TEGNER

FR. BAGGES KGL. HOF-BOGTRYKKERI
KØBENHAVN

BIBLIOTHECA REGIA HAFNIENSIS

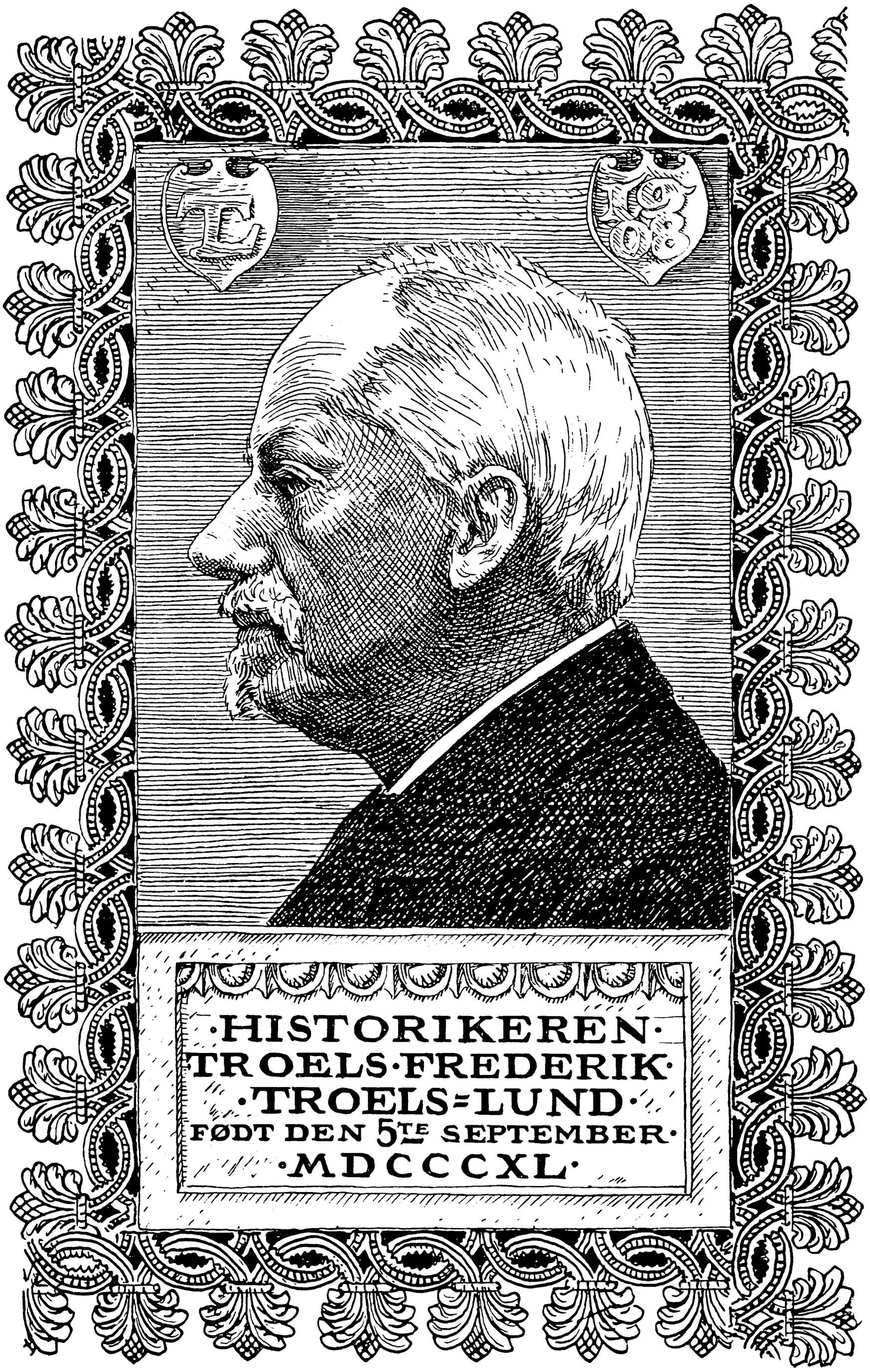
·HISTORIKEREN·
TROELS·FREDERIK·
·TROELS=LUND·
FØDT DEN 5TE SEPTEMBER·
·MDCCCXL·

FORORD

Det kunde maaske falde naturligt, om jeg som Indledning til denne tredje Udgave af „Dagligt Liv i Norden“ — ventelig den sidste, jeg selv kommer til at besørge — gav et Tilbageblik over Skriftets Tilblivelseshistorie eller fremhævede de Synspunkter, hvorfra jeg mener, at det bør bedømmes. Jeg har imidlertid kun lidet nyt at sige derom. Jeg er egentlig blot opfyldt af en stille Undren og Taknemmelighed over dette Skrifts Skæbne, og beklager levende, at det er blevet saa ufuldkomment, som jeg selv bedst veed, at det er.

Derfor nøjes jeg med som Indledning at hidsætte et Øjebliks-Billede af, hvorledes mit Arbejde tog sig ud for mig midt under Udførelsen. Jeg vælger dertil et lille, glemt Lejlighedsskrift „Om Kulturhistorie“, et aabent Brev, som jeg 1894 udgav som Svar paa et Angreb af Professor Schäfer i Berlin. I alt væsentligt vedkender jeg mig fremdeles de deri udtalte Anskuelser. Bag Fremstillingens mere tilfældige Form og det, der kun havde Øjeblikkets Interesse — som vanskeligt nu lader sig udskille uden Skade for Tankegangen — haaber jeg, at Læseren vil finde baade Træk af dette Skrifts Tilblivelseshistorie og de videre Synspunkter, ud fra hvilke det formentlig maa ses for retfærdigt at bedømmes.

Marts 1908.

Troels-Lund

Om Kulturhistorie.

Højtærede Hr. Professor! De har i tvende Skrifter af 1888 og 1891[1]) udtalt Dem imod den moderne Kulturhistorie og vist mig den Ære at betegne mig som den mest udprægede Repræsentant for denne nye Art Historieskrivning. De har fremdeles været saa venlig i disse Skrifter, og endnu 1894 i et nyt, at holde mig i Kundskab om Dommen i Tyskland om mine Arbejder. Aar 1888 mente De at kunne sammenfatte den saaledes: „ist ihm, wenn auch nicht von Fachleuten, warmes Lob gespendet worden". Men sidst tror De endog at burde forstærke denne „varme Ros" til: „als ein neues Evangelium historischer Kunst gepriesen worden". At De, med en hos en Udlænding let forklarlig Fejltagelse, slutter, at lignende Domme i langt stærkere Grad maa lyde i mit Fædreland, gør intet til Sagen. For mig, der ikke har Lejlighed til at følge med den offentlige Menings Udtalelser i Tyskland, er det kærkomment at have en saa sagkyndig og — som jeg maaske af Deres egen Dom om mine Skrifter tør slutte — saa lidt forud indtagen Hjemmelsmand. Jeg bevidner Dem min forbindtligste Tak for Deres Oplysninger.

Naar jeg, skønt direkte udpeget som den, hvem De fortrinsvis havde for Øje, dog ikke hidtil har svaret og ikke har deltaget i den i Tyskland om Deres Udtalelser førte livlige Forhandling, saa har Grunden været en dobbelt. Dels nærer jeg kun liden Tillid til, hvad der kan vindes ved en blot akademisk Diskussion om et Emne som det foreliggende. Efter min Mening fremmes Sagen selv langt mere ved at anvende Tid og Kraft paa at arbejde videre istedetfor at fortabe sig i Disput med anderledes tænkende. Thi ethvert Værk staar

---

[1]) D. Schäfer: Das eigentliche Arbeitsgebiet der Geschichte. Iena 1888. — Dito: Geschichte und Kulturgeschichte. Iena 1891.

og falder dog med, ikke hvad vedkommende har sagt derom, men hvad deri virkelig er ydet. Dels havde jeg et Indtryk af, at det Spørgsmaal, her debatteredes, for en meget væsentlig Del var et blot indre tysk. Det forekom mig, — maaske havde jeg Uret heri, men den Modsigelse, De særlig mødte fra sydtyske Modstanderes Side, syntes mig at bekræfte mit Indtryk — at Stridens egentlige Kærne var Forholdet mellem en stortysk centraliserende Retning og sydtyske separatistiske Tendenser.

Efter at hin Debat er forstummet, har De imidlertid genoptaget den i en ny Form, der nøder mig til at svare. Jeg sigter herved ikke til, at De har fornyet Deres egen nedsættende Dom over mit Skrift „Dagligt Liv i Norden" i en langt skarpere Form end tidligere. Disse Udtalelser staar jo for Deres Regning, ikke for min; desuden tror jeg selv at være min Bogs skarpeste Kritiker, og ingen kan vist tydeligere end jeg se dens Mangler eller mere af Hjertet ønske, at den maatte have været langt, langt bedre. Men jeg sigter til det Sted, hvor disse Udtalelser er fremkomne, idet De nemlig har paabegyndt Udgivelsen af en Danmarks Historie fra 1523 indtil vore Dage[1]). Hermed har den tidligere blot akademiske Diskussion skiftet Form. Deres Meninger, der, da De Aar 1888 første Gang udtalte dem i Deres Tiltrædelsestale ved Universitetet i Tübingen, kun fremsattes som lærde Theses, er nu blevet til Maalesnorene for, hvorledes mit Fædrelands Historie skal fremstilles for en Læsekres, til hvilken danske Stemmer ikke naar hen. Den Danmarks fornedrede Tilstand, hvoraf De i Tübingen lod mit kulturhistoriske Arbejde være et enkelt, karakteristisk Udslag, er ikke længere et blot akademisk Mundsvejr, men det Synspunkt, hvorunder De agter at gøre vor nyeste Historie bekendt saa

[1]) D. Schäfer: Geschichte von Dänemark. IV Band. (Gotha 1893). Fortsættelse af Dahlmann: Gesch. Dän. I—III.

vidt, De formaar. Under disse Omstændigheder anser jeg det for min Pligt ikke længere at tie, men efter Evne søge at paavise de Fejlsyn, hvoraf Deres Opfattelse efter min Mening lider.

Da danske Læsere ikke kan forudsættes at være bekendt med Deres Tankegang, skal jeg først kortelig gengive Hovedpunkterne efter Deres Skrift af 1888 og, for at undgaa Misforstaaelse, stadig saavidt muligt anføre Deres egne Ord.

„Staten, det politiske Samfund, har gennem Aartusinder været historisk Granskens og Tænknings ypperste og herskende Genstand; Staten vil fremdeles maatte kræve en afgørende Betydning. Ogsaa fremtidigt vil det være Historikerens Opgave at gøre Staten forstaaelig, dens Udspring, dens Vækst, dens Væsens Betingelser og dens Opgaver.“ Men „i vor Tid er Udtrykket „Kulturhistorie“ blevet overordentlig populært.“ „Man tror hyppigt, at der med den er indtraadt en ny Æra i Historieskrivningen, at denne har forladt de gamle Haupt- und Staatsaktionen og vendt sig til det daglige Livs Scene. Man mener at have ledet Interessen fra det høje og højeste i denne Verden bort til det egentlige Folks brede Masse, og heri at have handlet ret. I vor saa stærkt demokratisk bevægede Tid, som kun under Indtrykket af vor Rigskanslers Kæmpeskikkelse[1]) af og til husker paa, at ved Siden af Masserne har Individet dog endnu ogsaa noget at betyde, forekommer det som en utvivlsom Mangel paa Begreb, naar man ikke paa ethvert Punkt af Historien vil søge Udviklingens Tyngdepunkt i Mængden, dens Anskuelser og Fornemmelser. Ja mere end det“. „En stærk realistisk Strømning gør sig gældende. Det er ikke Folkenes politiske og religiøse Overbevisninger og Lidenskaber, der staar i Forgrunden for den kulturhistoriske Interesse, men deres dagligdags Vaner og Brug, ikke hine aandelige og sædelige Rørelser, der som en guddommelig Arvelod lever i Mennesket, men Tilfredsstillelses-

[1]) Fyrst Bismarck.

Formerne for alle de lavere Fornødenheder, der har hjemme i det menneskelige Væsens dyriske Del".

„Tydeligst træder disse Tendenser frem hos de smaa Folk, for hvem der i vor Tid, hvor Stormagterne er politiske Eneherskere, enten ikke er stillet omfattende nationale Opgaver, der kan anspænde alle Kræfter, eller som frivilligt har opgivet eller maattet opgive saadanne". „Disse Nationers historiske Bestræbelser kaster sig over at udforske Hverdagslivet indtil dets smaaligste Enkeltheder. I det skandinaviske Norden udkommer et omfattende anlagt Værk, der behandler Danmark-Norges Historie i Slutningen af det 16de Aarh.[1]) Hidtil har det kun omhandlet begge Landes indre Historie, hvorpaa siden den ydre skal blive opført, men det omfatter dog allerede en Række af Bind. Ikke mindre end et helt Bind er viet alene til Bøndernes og Borgernes Boliger, og Forfatteren fortæller i selvbehagelig Bredde eller gør sig i det mindste Umage for at fortælle (thi i mange Tilfælde vides intet herom) hvorledes Bord og Stol, Skab og Seng, Krukke og Potte har set ud. Og dette Arbejde af tvivlsom, i hvert Fald meget begrænset Værd, har i vide Krese vundet udelt Bifald og er gentagne Gange blevet prist som den eneste sande Art af Historieskrivning. Ogsaa i Tyskland, hvor Bogen blev bekendt i en Oversættelse i forkortet Form, er der blevet ydet den varm Ros, om end ikke af Fagmænd. Thi ihvorvel denne Retning ikke hverken i Literaturen eller i offentlige og private Samlinger og Afbildninger hos os har vundet den Styrke, som den, begunstiget ved en behagelig, af Statens Krav endnu ikke altfor stærkt medtaget Velstand, har opnaaet hos vore nederlandske og skandinaviske Naboer, saa er den dog traadt tilstrækkelig tydeligt frem".

„Det forekommer mig ikke at være nogen Tvivl underkastet,

---

[1]) „Dagligt Liv i Norden i det 16. Aarh." udkom i sin første Udgave under Hovedtitlen: Danmark-Norges Historie.

at den Modsætning, som man har forsøgt at finde imellem Historie og Kulturhistorie, i Virkeligheden ikke er tilstede, og at det beror paa fejlagtige og uklare Forudsætninger eller ligefrem paa Ukendskab til vort Arbejde, naar man tror under Løsenet „Kulturhistorie“ at kunne stille nye Fordringer af Betydning til Historien“. „Ved Siden af den egentlige Historie har Kirkehistorie, Rets-, Sprog-, Literatur- og Kunsthistorie tildels allerede for Aarhundreder siden gjort Krav paa en fuldkommen selvstændig Stilling, hvad ogsaa har fundet sit utvetydige Udtryk i vore Universiteters Læreplan“. „I vort Aarhundrede føler næsten hver Videnskab, om den saa staar Historien i og for sig nok saa fjærn, Trang til at blive sig sin Fortid bevidst og anskueliggøre sig sin Erkendelses Vorden. Af alle disse Bestræbelser og Arbejder fremgaar uvurderlige Støtter og Hjælpemidler for den egentlige Historie“. „Men den egentlige Historiker, der lejlighedsvis dyrker disse Omraader, skal blive sig bevidst, at han vandrer paa Sideveje og overhovedet ikke er den Mand, af hvem her kan ventes ydet noget Større. Ham sømmer det sig at beholde Stat og Folk for Øje. Han skal vel ikke overse nogen Side af den menneskelige Kultur“; „men han skal blive sig bevidst, at det for ham kommer an paa at holde Blikket rettet paa Forholdet til den statslige Orden, iagttage og belyse den tusindfoldige Vekselvirkning mellem denne og næsten alle andre Ytringer af det menneskelige Aandsliv“. „Tid til anden kan historiske Spørgsmaal staa paa Dagsordenen, der nødvendigt kræver en stærk Opdyrkning af denne eller hin Hjælpedisciplin“. „Men at en slig Nødvendighed for Tiden skulde være for Haanden .... for Kendskab til det daglige Liv, maa afgjort benægtes. Liebhavere kan jo følge ogsaa denne Tilbøjelighed. De vil vel ogsaa kunne bringe enkelte Træk for Dagen, som ikke kan frakendes mere almindelig og højere Betydning. Men i det store har vi her med en Tidsretning

at gøre, hvis Indtrængen i Historien efter min Mening bør bekæmpes fremfor at befordres; vi har at gøre med Tidens forfladende Retning, Lysten til heller at paavirkes gennem Sanser end gennem Hoved og Hjerte, heller at nyde med Øje og Øre end bruge sin Hjerne".

Nej, „denne Sandhed kan vel gaa i Glemme, men aldrig stemples som Vildfarelse: Historiens egentlige Omraade er den politiske Historie". „Udartninger kan ikke omstøde denne Regel, at Historikeren skal klarlægge politisk Magts Vorden, Vækst og Betingelser". „Statens Væsen er Magt, Politik den Kunst at bevare den. Naar Macaulay erklærer Politik for den Videnskab, hvis Genstand er Menneskeslægtens Lykke, saa er dette jo meget nydeligt sagt, men ikke altfor logisk tænkt. Thi dette Maal kan kun indirekte blive tilstræbt. Hvo, der vil forstaa en Stats Udvikling, har at udforske dens Magts Vorden, Vækst og Bestaaen. Statens Magtmidler er fremfor alt af politisk og militær Natur. Deraf disse Spørgsmaals Overvægt i det politiske Arbejde".

„Fremfor alt skal den historiske Granskning have bestandigt sikrere at fastslaa, at det er de sædelige Kræfter, der er de afgørende". „Det er de sædelige Kræfter, der hersker i Historien. Kun ud fra det mest haabløse Forfalds Tider, hvor det fuldstændigt skorter paa udviklingskraftige Spirer til Nydannelse, lader Beviser sig hente for hin Opfattelse af Historien, som man har iklædt de frivole Udtryk: „Det er de snueste Dyr, der sejrer". I de etiske Anskuelsers Fremgang ligger derfor Kærnen til den historiske Fremgang overhovedet. Men ingensteds træder den almindelige Folkemorals Maal saa tydeligt frem som i den Grad, hvormed alle formaar at give sig hen til Helheden, til det statslige, politiske Baand, der omslutter alle."

„I vort, det nationale Statsdannelsens Aarhundrede, er det blevet til en Trossætning — men sikkert en falsk — at

enhver Nation ogsaa har Ret til at udgøre en national Stat."

„For mere end 100 Aar siden har den for sit historisk-politiske Skarpblik med Rette højt berømte Justus Möser bemærket, at vor historiske Stil har forbedret sig i samme Forhold, som det preussiske Navn har udmærket sig og gjort os vor egen Historie vigtigere og mere dyrebar. For hans Paastand ligger den utvivlsomme Sandhed til Grund, at et sundt og kraftigt Statsvæsen er den uundværlige Forudsætning for en leve- og ydedygtig Historieskrivning". „Hvad historisk Videnskab angaar, er vi nu stillede i Spidsen for Evropa. Vore Udgaver af Kildeskrifter er blevet Mønstre for Fremmede. Historisk Kritik og Metode syntes man stundom kun at kunne lære i Tyskland. Hvad historisk Kunst angaar, kappes vore Historieskrivere nu med de første i Europa". „I ingen anden Nation lever en saa dyb og almindelig Interesse for udenlandsk og almindelig Historie som i vor." „Hvad angaar Syssel med udenlandsk Historie kan ingen Nation blot tænke paa en Sammenligning med os. Den Fylde af dybt indgribende, strængt videnskabelige Arbejder af enten monografisk eller mere omfattende Karakter, som Tyskland har at opvise med Hensyn til fremmed Historie, staar simpelthen uden Sammenligning". „En Advarsel mod Chauvinisme finder sikkert mindre Anvendelse paa os end paa noget andet Folk".

— Disse er de Hovedtræk ved Deres Teori, der falder en Udlænding mest i Øjnene. At den er ledsaget af en fyldigere Oversigt over Udviklingsgangen indenfor den tyske historiske Literatur, giver Fremstillingen anden Art af Værd, men føjer ikke noget nyt til Teorien.

Idet jeg i det følgende skal søge at imødegaa Deres Opfattelse, vil jeg samle, hvad jeg har at bemærke, under de to Synspunkter: 1) politisk Historie og Kulturhistorie og 2) nordisk Kulturhistorie.

I

De erindrer uden Tvivl en Fortælling fra „Tusind og én Nat“ om den bortkomne Kamel. Kameldriveren træffer tre Vejfarende, der nægter at have set den og dog nøjagtigt kan beskrive den efter dens Spor: den er blind paa venstre Øje, den halter paa højre Bagben, den er belæsset paa den ene Side med Bly, paa den anden med Sukker. Beskyldte for Tyveri føres de for Kadien, som frifinder dem.

Ved Gennemlæsningen af Deres Teori om Historieskrivning forekom det mig, at der maatte kunne hænde noget lignende med den.

Hvis De spurgte Vejfarende, om de ikke havde set Deres Teori, vilde disse kunne svare Dem: Den har som Forudsætning Preussens Sejre i 1864, 66 og 70 og Oprettelsen af det tyske Kejserdømme. — Landets Enhed er vel fastslaaet, men det falder endnu i to Halvdele, en sydlig og mere uafhængig, og Preussen mod Nord, der ved Magt og gode Løfter vil tvinge hin til at gaa op i sig. Teorien er belæsset halvt med Bly og halvt med Sukker. — Fyrst Bismarck er endnu i 1894 Rigskansler. — Teorien opfordrer først og fremmest til at opfylde den almindelige Værnepligt mod Preussen; i sin Iver herfor forbyder den al anden Adspredelse, og ser slet ikke til Kulturhistoriens Blomster paa den anden Side Vejen. Den er blind paa det venstre Øje. — I dens sædelige Fodskifte er der noget mangelfuldt. Den halter paa det højre etiske Bagben. — Den stammer fra en tysk Historiker, der selv har aflagt Prøver paa historisk Videnskab og Kunst, vistnok udgivet Kildeskrifter og nu er i Færd med at skrive et fremmed Lands Historie uden tysk Chauvinisme. — Men spørger De derpaa: „Hvor er da min Teori?“ saa svares der: Teorien! Vi har slet ikke set den.

Thi en Teori kan være i den Grad mærket af sin Tid og

sine Omgivelser, at den selv ligesom bliver borte, idet den mister det for en almen Teori væsentlige. Berøvet sin Stigeevne og sit Overblik, synker den da ned til blot vingeløs at tjene som Etikette paa en enkelt historisk Situation. Det er min første Anke, at De saa lidet har undgaaet dette Skær. Helt undgaar naturligvis ingen det, thi alt menneskeligt bærer Præg af Begrænsning. Men hos Dem sporer jeg ikke noget ret energisk Forsøg paa at hæve Dem til et mere alment Synspunkt, paa at være andet end en Preusser af 1888.

Dette i Almindelighed. Hvad det ejendommelige i Deres Standpunkt angaar, saa lader det sig udtrykke ved, at De hævder „Staten, den politiske Magts Vorden og Vækst", altsaa den *erobrende* Stat som Historieskrivningens Hovedemne, og som en Følge heraf kun tillægger Kulturhistorien Værd som en blot Hjælpevidenskab hertil. Jeg skal søge at paavise, hvorfor jeg anser begge Sætninger for lige uholdbare, idet jeg først ganske kort gør Rede for, hvad Historieskrivning er.

Historieskrivning er mere end nogen anden Kunst Erindringens Datter. Den er Menneskeaandens Indsigelse mod Endelighed og Død, dens dristige Forsøg paa at redde det bedste fra Forglemmelse. Under denne Stræben har oprindeligt hver enkelt Stamme befolket sin Fortid med Helteskikkelser, en Sagnverden, ud af hvilken den egentlige Historie i moderne Forstand først lidt efter lidt har viklet sig fri. Men skønt vi nu er naaet til at stille det Krav til Historieskrivningen, at den skal give et fuldstændigt og et sandfærdigt Billede af, hvad der er foregaaet, saa hefter dog endnu det gamle Fødselsmærke ved den. Det er en forklaret Verden, hvori den lader Fortiden opstaa. Thi Meningen er jo ikke at skaffe os ogsaa Fortidens Virkeligheds-Masse paa Halsen, som om vi ikke havde nok i vor egen Tids. Var det saa, vilde vi simpelthen kvæles under den uhyre Bunke Enkelt-

heder, der væltedes ud over os. Vi samler dem til et Billede, danner en ideal Verden, hvor vi, efter bedste Evne Sandheden tro, lader det forbigangne gentage sig, men paa en ny Maade, med forkortede Linjer mellem Aarsag og Virkning, med det efter vor Mening væsentlige i saa klart et Lys, som det maaske aldrig viste sig for Samtiden. Dette er Historieskrivningens Kunst. Enhver Historieskriver maa anvende den, naar han da ikke vil indskrænke sig til blot Opregning af Aarstal, Navne og Aktstykker, og selv saa anvender han den i dens groveste Form om end maaske sig selv og andre ubevidst. Det overleverede, de spredte Enkeltheder er Farverne, hvormed Historieskriveren maler. Selv den største Bunke Farver er endnu ikke et Maleri. De maa blandes og anbringes med Kunst. Den ligelige Enhed mellem det overleverede og dets kunstneriske Anvendelse udgør Billedets Værd som Portræt. Men idet Historikeren saaledes gengiver Fortiden, giver han tillige ubevidst et Billede af sig selv.

Det er i dette Vekselspil mellem Historikerens Billede af Fortiden og af sig selv, at det etiske i Historieskrivningen ligger. Dette etiske behøver ikke udvortes at komme til Orde i Form af direkte Ros eller Dadel over Personer og Begivenheder, end mindre i et aabent udtalt: „Gak hen og gør ligesaa!“ Det kan ytre sig i den Maade, hvorpaa Forfatteren lader Aarsag og Virkning mødes, i hans Valg af Emne, hans Maade at manøvrere med Stoffet, i en egen Behandlingskraft, i en flygtig Duft eller en stille Glæde, et Mod til at leve, en Trang til at virke, der usynligt strømmer fra Bogen til Læseren. Thi nu som fordum i den graa Oldtid: det er *det bedste*, som Menneskeheden vil redde fra Forglemmelsen. Og i Bestemmelsen af, hvad der er det bedste, tegner hver Tidsalder, hver Historieskriver sig selv.

Jeg har hørt mange Udtryk for, hvad dette bedste er, lige fra vore hedenske Forfædres Paastand: Tapperhed, til den

nyeste Tids Betegnelser for Historiens højeste Maal som Individets Lutring, eller Folkeslagenes Udvikling eller Menneskeaandens Fremadskriden. Jeg forstaar Tanken, hvad enten den alment udvides til, at Historieskrivningen skal paavise Tilstedeværelsen af en moralsk Verdensorden, eller dens Opgave gammeltestamentligt jødisk indsnævres til blot at paavise Jehovas Førelse af sit udvalgte Folk. Men det nyeste preussiske Udtryk af 1888, at „Historikeren skal klarlægge politisk Magts Vorden, Vækst og Betingelser" forbavser mig. Tilgiv mig, at jeg aabent siger hvorved: ved sin Brutalitet. Og dette Indtryk øges kun, naar det yderligere hedder: „Statens Væsen er Magt, Politik den Kunst at opnaa den." „Det er de sædelige Kræfter, der hersker i Historien."

Thi det er mig en haard Tale, naar den, der agter at skrive mit Fædrelands Historie for Udlændinge, konsekvent maa paastaa, at f. Eks. Danmarks Tab af Norge 1814 og af Sønderjylland, Holsten og Lauenborg 1864 ikke var et Udslag af, at Landet begge Gange overvældedes af Stormagter, men simpelthen Udtryk for dets egen Tilbagegang i sædelig Kraft. Og ligesaa meget er det i Strid med mine Følelser, naar en Historiker, „der klarlægger Preussens Vækst" i den nyere Tid, ved saadant Bevis vil godtgøre „de sædelige Kræfters Herredømme i Historien." Thi jeg har mit eget Begreb om den Moral, i Kraft af hvilken stærkere Naboer tre Gange sønderlemmede det blødende Polen. Rent bortset fra 1864 formaar jeg ikke at blive sædeligt begejstret over, at Preussen 1866 tilintetgjorde Hannover, Hessen-Kassel og Nassau. Og ingen moralsk Streng i mit Hjerte dirrer af Sympati ved, at det siden har erobret Elsass-Lothringen fra Frankrig.

Det forekommer mig, at De selv, Hr. Professor! stundom føler Trang til ligesom at indaande en renere Luft. Saaledes forklarer jeg i hvert Fald Deres Forsøg paa engang imellem at aabne et Vindue ud til andre Forhold. Af og til begrunder

De nemlig Statens og Staternes sædelige Værd ved Henvisning til, hvorledes de lige fra Oldtiden indtil nu har været i Stand til ligesom at slaa Borgernes skønneste Dyder i lys Lue. „Intetsteds træder den almindelige Folkemorals Maal saa tydelig frem som i den Grad, hvormed alle formaar at give sig hen til Helheden, til det statslige, politiske Baand, der omslutter alle.“

Jeg beder undskylde, at jeg i Sagens og Deres egen velforstaaede Interesse lukker dette Vindue. Gennem det kommer man nemlig ud til et helt andet Omraade, Individets, den enkeltes Forhold til Staten. At Individet i dette Forhold baade har lagt og fremdeles vil lægge for Dagen mange af sine bedste Egenskaber, derom er der ingen Tvivl. Men denne Moral er Individets, ikke Statens. Hvis nogen f. Eks. paastaar, at i Krig, under Pest, i store Folkeulykker udfolder Mennesket sine bedste Egenskaber, saa er det Mennesket, der her viser sig sædeligt, ikke Krigen, Pesten, Ulykkerne. Men De har jo netop taget Afstand fra at bestemme Individets Udvikling som Historieskrivningens højeste Genstand og Maal. De har i Modsætning hertil foretrukket Staten, den politiske Magt i dens Vorden og Vækst. Det gælder da om at holde Standpunktet rent og ublandet. Thi kun naar man ret faar Øjet op for, hvad Selskab man er kommen i, er der Udsigt til, at man selv frivillig atter vil opgive det.

Og at Staterne i deres indbyrdes Forhold er meget uklare Repræsentanter for Sædelighed, derom hersker der med Rette ingen Tvivl. Grunden er dobbelt. Dels er den Form for moralsk Gengældelse, hvorom der her hyppigst er Tale, svær at fatte. Dels er det sædelige Standpunkt, som de indbyrdes indtager, saa grumme lavt.

Den moralske Gengældelse er svær at fatte. Thi menneskeligt set tager det sig uforstaaeligt ud, naar Brøde og Straf ikke følges ad, men hvad f. Eks. den franske Stat havde for-

brudt under Ludvig den 14de og 15de, først straffes paa den under den sidstes Sønnesøn, Ludvig den 16de. De skyldige Individer var da borte. Vi kender saa lidt til Staternes Individualitet, at vi uvilkaarligt kræver menneskelig Individualitet for at forstaa den moralske Gengældelse. I Napoleon den Stores personlige Skæbne har vi let ved at finde en Ligevægt mellem Skyld og Skæbne; men Svaret glipper, naar der spørges, hvorfor Frankrig under ham skulde koste det øvrige Evropa helt over til Rusland Strømme af Blod.

Enhver, der tror paa en Forsyns-Styrelse og en moralsk Verdensorden, tvivler ikke om, at ogsaa alt dette, selv om vi ikke fatter det, dog har sin Rigtighed. Men just derfor vil han ikke falde paa at vælge netop det mest taagede Sted til Udsigtspunkt, thi det maa anses for haabløst med vor ringe Viden at ville paavise ud fra Staternes indbyrdes Forhold, at „det er de sædelige Kræfter, der hersker i Historien".

Dette staar i Forbindelse med, at det sædelige Standpunkt, som Staterne indbyrdes indtager, er saa overmaade lavt. Medens de moralske Begreber mellem de menneskelige Individer allerede har undergaaet en ikke ringe Udvikling, og medens dette indenfor hver enkelt Stat har givet sig Udtryk i mere eller mindre fremskredne Love og Institutioner, saa befinder Staterne i deres indbyrdes Forhold sig den Dag i Dag, just i de afgørende Øjeblikke, paa det oprindelige Standpunkt: Raa Egoisme er Drivfjeder, den stærkeres Ret højeste Lov. Alt for Aartusinder siden er Mennesker naaede til at opstille de simple Moralbud: Du skal ikke begære din Næstes Eje, du skal ikke stjæle, du skal ikke slaa ihjel. Men Stat og Stat imellem har det lige til den nyeste Tid gældt for Ret: Du skal begære Din Nabos Eje. Kan du stjæle deraf, desbedre! Hvis ikke, saa myrd ved Lejlighed din Nabo og tag, hvad han ejer!

Man lade sig ikke vildlede af de fredelige Mellemtider,

hvor Borgernes og de regerendes gode Følelser faar Lov til ligesom at skyde op, fylde Statslivets Former og fremkalde Skinnet af et godt Samliv mellem Stater. Det er Staten, der sover. Næppe vaagner den og føler Hunger, førend den som et Rovdyr styrter sig over sit Bytte. Alt, hvad der hedder Moralitet, kastes nu overende. Fra oven vælter en Strøm af vilde Instinkter ud over Statens Borgere; om de saa hader Grusomhed og Mord nok saa meget, forvandles de til en Flok Bødler og Mordere — thi Staten kræver det.

Heri ligger en Undskyldning for hvert enkelt Individ. Men Staten selv, i hvert Fald den Part, der angriber med Urette, savner enhver saadan. Naar det enkelte Individ under slige Omstændigheder gør, hvad der under almindelige Forhold vilde være det modbydeligt, er det i Kraft af en Dyd: Lydighed. Men den angribende Stat handler i Kraft af det modsatte: Ulydighed. Mellem Stater gælder nemlig den ejendommelige Regel, at alle Forpligtelser, alle Love hæves med ét, naar der blot udtales Trylleordet „Krig"! I intetsomhelst menneskeligt Forhold kendes ellers dette Lavmaal af Moral. Mellem Staternes Rovdyr synes det Udtrykket for det rette Liv og varer ved, indtil Trætheden indtræder, og den stærkeste eller snueste for en Tid har sejret.

Det er klart, at denne „Stats-Moral" udøver den mest fordærvelige Indflydelse paa Summen af de langt mere udviklede Individer, paa hvem den hviler som en Mare. Halvt ubevidst gennemsives de af den, og der gives ikke det Land i Evropa, hvor ikke Begreberne om, hvad der er tilladeligt Mand og Mand imellem, opspædes betydeligt, naar Talen føres over til, hvad der gælder mellem Stater. Alt efter de forskellige Folkeslags Natur fjerner man det pinlige heri ved enten underhaanden at smaalee, eller at lade et dog ret talrigt Parlaments-Mindretal holde paa det modsatte, eller at tage Vorherre med som Forbundsfælle. Gælder Overfaldet en Magt

udenfor Evropa, er det staaende Skik at lade det foregaa i „Civilisationens“ Navn.

Man dømme om disse Forhold, som man vil. Man se et gryende Lysglimt af en bedre Fremtid i Nationalitetstanken, der byder Staten at nøjes med at omfatte kun et enkelt Folk; i den almindelige Værnepligt, der lader hele Folket føle Tyngen af Krig og derfor opfordrer det til gennem sine Repræsentanter at afværge den; i den svage Udsigt til Voldgiftsretter, der som en øverste Domstol skulde afgøre Staternes Tvisteemner — én Ting staar fast: Hvo der sætter „Statens, den politiske Magts Vorden og Vækst“ som Historieskrivningens højeste Genstand, sætter den ikke noget højt Maal.

Jeg veed ikke, Hr. Professor! hvorvidt ogsaa De tager Landkending af noget af disse tre Tegn paa en bedre Fremtid. Af Nationalitetsbevægelsen er det i hvert Fald næppe, efterdi De jo udtaler: „Det er sikkert en falsk Trossætning, at enhver Nation ogsaa har Ret til at udgøre en national Stat“. De søger derimod bort fra Vanskelighederne ved, som før omtalt, at vende Blikket fra det umoralske i Staternes indbyrdes Forhold hen til Individets Moral i dets Forhold til sin enkelte Stat. Som ovenfor berørt opgiver De her Deres eget Princip og gør for en Tid Individets Udvikling og ikke Udviklingen af den politiske Magt, Statens Vækst, til Historiens Genstand.

Men just fordi De kun gør dette for en Tid, faar det ingen afgørende Følger. De vender blot et Øjeblik — som en romersk Imperator, der overlistes af naturlig Menneskelighed — Blikket bort fra det modbydelige Blodbad, eller De tvinger Dem selv til at se derpaa, men søger Trøst ved Tanken om disse Soldaters blinde Lydighed, disse Fangers virkelige Heltemod, idet de nedskydes. Men Eksekutionen selv lader De fremdeles foregaa. Og den Sædelighedens Lov, som De derpaa forkynder, er kun den fattigste af alle: Ve de Besejrede!

Thi hvad anden Lod har De at anvise de Landsdele, som Staten i sin Vækst har tilegnet sig? Maaske var det forhen lykkelige Egne med en flink Befolkning, glad ved at føle sig ét med det Folk, hvoraf de udgjorde en Del. Men her spørges jo ikke om den enkelte eller engang om Folk. „Det er sikkert en falsk Trossætning, at enhver Nation ogsaa har Ret til at udgøre en national Stat". Det er Staten, den sejrrige Stat, hvorom det drejer sig. Alle de overvundne har kun at opgive det bedste, som de ejede. Thi her er intet andet Haab, og at haabe andet er Brud paa det sædelige. Historiens Moral har, ligesom den blinde Isak, kun én Velsignelse, der tilfalder den af de to Parter, der formaar at tilvende sig den, Velsignelsen til den sejrende. For Polen, det danske Sønderjylland, Elsass-Lothringen er Historien ude; de faar trøste sig med, at deres højeste Pligt nu er „at give sig hen til Helheden, til det statslige, politiske Baand", som nu omslutter dem.

Og dog tror jeg, Hr. Professor! at ogsaa De er villig til stundom at lade Naade gaa for Ret. Selv her, hvor det dog gælder om at være haard, kan vistnok ogsaa De blive blød og stemt for at gøre en Undtagelse. Hvad om vi sætter Preussen som den overvundne, Aaret til 1807 og Sejrherren som Napoleon! Han stod som Genopretteren af Karl den stores ældgamle, romerske Kejserdømme. Preussen var knust, og store Dele af dets Landomraade indlemmedes i denne mægtige Stat. Men skøndt de afstaaede Landsdele nu kun havde at forsage, dvæler saa dog ikke Deres Sympati, Hr. Professor! hos de overvundne, hos enhver, der trofast holdt ud, vovede at haabe imod Haab og i det stille forberedte sig til den Dag, der skulde komme? — Jeg skal ikke misbruge Deres Fortrolighed, hvis De maatte tilstaa det. Det er menneskeligt at ytre Svaghed, naar man er for sig selv. Det er nok, naar man veed at beherske sig overfor andre.

Hvis den politiske Historie ikke var andet end Staternes indbyrdes Kamp om Magt, saa var dens bugtede Blodstribe knap værd at følge gennem Tiderne; ensartet, trøstesløs, gentog den bestandig kun sig selv. Saaledes tager i Afrikas Indre Negerstaternes Historie sig ud, der med Rette siver ned i Glemsel: Statslegemer, der gennem Aartusinder krymper sig i Kamp, skiftevis æde og ædes af hinanden. Hvad er det, der gør vor politiske Historie til mere end dette? Det er ikke de menneskelige Individer i og for sig, thi hist som her spilles Staternes Kamp med menneskelige Brikker; om de er hvide eller sorte har kun lidet at sige. Nej, det afgørende er, at ved Siden af vor politiske Historie har løbet en anden, en Kulturudviklingens Historie, der har kastet paa hin sit skiftende Skær.

Thi jevnsides med og til Trods for Staternes evige Strid har der gaaet en virkelig Udvikling, de enkelte Individers, Slægtleddenes, Folkeaandernes. Dette er Lysstriben i Menneskets Historie, dens inderste Væsen, der stammende fra Lysets Kilde, selv lys og selvlysende, higer frem uden Rast, trods Modstand og Vold, mod sit Ophav. Denne Kulturens Historie i videste Forstand — Menneskets voksende Kendskab til og Opdyrkning af sig selv saa vel som af den Jord, hvorpaa det er sat — snor sig langs med den politiske Historie, ofte vanskelig at holde helt ude fra denne, thi det er jo de samme Individer, der deltager i begge. Det er Kulturstrømmen, der er den selvlysende. Men idet der herfra laanes Ideer og Opfindelser, der tages i Anvendelse i den politiske Kamp; idet stundom Kulturtrangen slaar Gnister ved Sammenstød med den politiske Flint, kan det ved en Øjenforblændelse tage sig ud, som om Lysskæret paa det politiske Glar betegnede et indre Lys. Ikke saa i Virkeligheden. Der er Menneskeblod i begge Aarer. Men Kulturstrømmens er Pulsaarens ernærings-

dygtige, iltfyldte; mørkt og næringsfattigt har det i Blodaaren kun den Forjættelse, at Fornyelse er andensteds.

Det har været vor Tids Opgave praktisk og videnskabeligt at bestemme Forholdet mellem Kulturhistorie og politisk Historie. Som det vil ses, kan ingen af dem foreløbigt undværes, naar det gælder Kundskab om Fortids Liv. At udelukke den politiske gaar ikke an, da den baade faktisk har beslaglagt saa meget af Fortidens Interesse og saa ofte har virket som Prisme, hvori Kulturindholdet brødes. Hertil kommer det rent praktiske Hensyn, at den politiske Historie afgiver en hensigtsmæssig Opfæstning for Tidsfølge, et Espalier for Kulturudviklingens Vinstok. Men staar saaledes for Øjeblikket Viseren paa ligeligt Hensyn til begge Former for Historie, saa kan der ikke være nogen Tvivl om, i hvilken Retning Udviklingen gaar. Der maa komme en Tid, hvor dels Kulturbevægelsen bliver for kraftig, dels Massen af det bestandigt sig ophobende politiske Stof bliver for tung og en Afgørelse maa træffes. Hvilken Art Ballast, der saa vil blive kastet ud for at lette den besværede Hukommelse, er ikke vanskeligt at gætte. Der vil blive udheldt nogle Sandposer med Kongerækker, Krigsbegivenheder og Fredsslutninger, og den ældre politiske Historie vil mere og mere skrumpe ind til det tørre Udtryk: det eller det Aarhundrede.

Under disse Omstændigheder nærer jeg udelt Beundring for det Mod, hvormed De, Hr. Professor! trofast imod „den voksende Stat", stiller Dem imod Strømmen. Idet De erklærer den politiske Historie for Hovedsagen, betegner De Kulturhistorien som en blot Hjælpevidenskab. Gaaet paa Klingen af Deres Landsmænd mod Syd har De senere[1]) udtrykt Deres Opfattelse bestemtere: kun gennem den politiske Historie faar Kulturhistoriens Indhold Betydning. „Om en Idé eller en

---

([1] Geschichte und Kulturgeschichte 1891. S. 25.

Kendsgerning naar til større Betydning for Udvikling af menneskelig Kultur afhænger af, om den i en eller anden Form formaar at vinde Indflydelse paa Statsliv". Tillad ogsaa mig med et Par Eksempler at paavise det uholdbare i denne Paastand.

Lad os til Eksempel vælge Grækenlands Historie i Oldtiden. De siger: „Just deri ligger dens evigt uforgængelige Dannelses-Værd, at i dens mest glimrende Epoker straaler Borgerdyd uovertræffeligt." Vi forlader ganske vist herved den „voksende Stats" Omraade og begiver os over paa Individets, dog skal jeg for en Stund følge Dem ogsaa der. Jeg er ikke blind for det Forhold, som De fremhæver, men jeg har tillige Øje for det modsatte: den højt priste atheniensiske Republik skæmmes stærkt af dens stadige Trang til Tyranner. Spartas haarde Dyd slaar for ofte Klik overfor persisk Overdaadighed, der som ved et pludseligt Knæk faar de altfor strengt opdragne til at svigte baade sig selv og Fædrelandet, for blot engang at nyde ret til Bunds. Og det uhyggeligste af det hele. Næppe har Grækerne enigt udført den Heltedaad at drive Perserne bort fra Evropa, førend deres to Hovedstater, Sparta og Athen, i vild Skinsyge styrter sig over hinanden og holder ikke op, førend de begge ligger matte og blødende for Persernes Fødder.

Men selv om alt dette havde været anderledes, hvad Betydning for Eftertiden fik saa Grækenland, hvad blev der overhovedet tilbage, naar man borttog dets Billedhugger- og Bygningskunst, Homer, Tragikerne, Plato og Aristoteles, hele det græske Aandsliv, den græske Dannelse, heriblandt vel at mærke ogsaa den historiske Fremstillingskunst? Et vissent Blad, en glemt Stordaad i Linje med Sesostris' Bedrifter. Nej, selve den mærkelige Iver, hvormed man endnu den Dag i Dag hænger ved Studiet af Forhold og Begivenheder, der i Oldtiden husedes paa en lille Plet Jord i et Hjørne af Ev-

ropa, afgiver det bedste Bevis for, at det gamle Grækenlands Betydning for os bestaar i Kulturværdi, medens man kun paa den allerfineste Vægt kan veje dets politiske Virkning ned til vore Dage.

Lad os gaa videre i Tiden. Kristendommens Komme, de kristelige Ideers Gennemsyren i de hedenske, Kvindens, Slavens Befrielse og den langsomme, sikre Hæven gennem Tiderne af det moralske Niveau — alt dette er lutter Udtryk for en kulturhistorisk Bevægelse af den mest omfattende Betydning. Hvad Forhold til Staten havde Kristus? Kun det ene, at den dræbte ham. Og saaledes gjorde den ved hans Apostle og ved saa mange af hans Tilhængere, som den kunde faa Ram paa, hele tre hundrede Aar igennem. Ikke desto mindre bredte det nye Livssyn sig, og Staten gav endelig tabt, slog om og gjorde Kristendommen til Statsreligion. Først fra dette Øjeblik daterer De dens historiske Betydning. De forveksler Vindfløjen med Vinden. Kraften laa i Livssynet selv, ikke i den mere eller mindre tvetydige Forbindelse, det nu indgik med Staten. Denne kunde rejse synlige Kirkebygninger, give Bisperne Rang og skaffe Ørelyd for ørkesløs Tvist om tre Personer i Guddommen; men Staten kunde ikke, allermindst den erobrende Stat, lære nogen at leve Livet i Kærlighed. Og da den nye underlige Skabning, Statskirken, selv skød friske Skud, saa var det heller ikke Statsklædebonnet, men hvad den havde arvet af det kristelige, der gav disse Livskraft. Pavens Styrke laa ikke i, at han var Hersker i Pavestaten eller indsat af en Kejser, men i den Kraft, hvormed han vovede at stille et højere Riges Fordringer op imod Staterne af denne Verden. Munkenes Betydning laa i den Selvopofrelse, hvormed de, uden Hensyn eller blot Forhold til Staten, led Døden for at forkynde det nye blandt Hedninger eller stille gav Livet hen, under Pleje for Mennesker, udyrket Jord og lidet agtede Haandskrifter.

Ganske den samme Gaaen paa skraa af Vinden, ikke fremkaldt af eller i Pagt med Staten, men virkende trods den og hentende sin væsentlige Kraft andetsteds fra — er de Mærker, der hæfter ved alle Middelalderens større Rørelser: Riddervæsenet, Korstogene, Fristædernes Opstaaen og de store Opdagelsers Tid. Og hvad der gælder Fortiden, gælder lige ned til vore Dage. Som almindelig Regel lod det sig langt snarere opstille: Ve den Kendsgerning eller Tanke, hvori Staten faar for fast et Tag. Krudtets gavnlige Opfindelse blev omsat til Hære med Mordvaaben i tusindvis. Luthers klare Tanke: ingen Pave mellem Gud og mig, blev i de enkelte Stater forvandlet til: saa plyndrer vi Kirken, og Statsfyrsten bliver Pave; Stat og Stat imellem førte den til Religionskrigene. Omvendt, hvor har ikke Bogtrykkerkunstens Opfindelse afsat dybe og fredelige Spor i den menneskelige Udvikling, just fordi den, engang opstaaet, var for allestedsnærværende til at indfanges og tages alene i Statens Tjeneste!

Alle de Eksempler, jeg hidtil har anført, har, hvor overbevisende de end er, et eget Fællespræg: der hører en vis Dannelse til for at forstaa dem. Dette gælder mere eller mindre ethvert Eksempel fra Fortiden. Der hæfter noget litterært og forfinet ved, selv om jeg hverdagsmæssigt modbeviser Deres Paastand om Statens Betydning for Kultur-Udslag ved Eksempler som disse: den epokegørende Brug af Taltegnet 0 skyldes ikke dets Anvendelse i Statsregnskaberne, men omvendt; strikkede Strømper trængte igennem som Beklædning, ikke fordi Henrik den Anden af Frankrig først viste sig med et Par, men fordi de var hensigtsmæssige; Goethes Betydning ligger ikke i, at han blev Gehejmeraad.

Men ved Siden heraf er der fra det 19de Aarhundredes Begyndelse opmarcheret en egen haandfast Flok af Beviser for Kulturhistoriens Værd. De er, om De saa vil, af en upoleret Race, men De har den Fordel at tale et Sprog, som alle for-

staar. Dampskibe, Jærnbaner, Maskiner af enhver Art, Tændstikker, Petroleum, Gas, Elektricitet, Fotografier, Telegrafer, Telefoner osv. osv. er Navnene paa enkelte af dem. Som en strid Byge er de staaet lige i Øjnene paa alt statsligt Snæversyn, har nedslaaet den erobrende Stats kunstigt rejste Grænser, forkortet Afstande, og ligeglade ler de, om den enkelte Stat vilde nægte dem Støtte. De kommer ikke som Tryglere; „undvær mig, om du kan"! er deres Løsen. Men alt imedens de spotter politiske Fordomme, og haanligt jager Staterne til Døde ved at fremvise bestandigt nyere og bedre Krigstilbehør, forkynder de for Individerne og Folkene Samdrægtighedens rene Lære. De kalder til Arbejdets og Fredens Færd og har allerede samlet, selv under Krigslarm, Folkene til en ny Art fredeligt Møde, Verdensudstillingernes sammenlignende, æggende Stævne.

Det er denne stærke Strøm, der mere end noget andet har vendt op og ned paa de gammeldags Begreber om Historie. Den har indført en hel ny Værdimaaler for Forholdet mellem Kulturbevægelsen og den politiske Historie. Jeg tilstaar min Skrøbelighed, jeg bytter gerne min Viden om flere preussiske Hertuger for Kendskabet til Lampeglassets gennemsigtige Skorsten, og jeg afstaar endog et rundeligt Antal Kurfyrster for Brugen af Tændstikker. Forarger dette Dem, Hr. Professor! kan jeg svare: mange er mine Medskyldige. Men jeg gaar videre og paastaar, at De selv deler Mening med mig. De kræver blot Tanken uniformeret. Vi bliver enige, naar jeg paastaar, at selv om der havde været tre Moltker ved Sadowa, vilde Slaget have været tabt og Tysklands Skæbne nu en hel anden, hvis Preusserne ikke havde haft Bagladevaaben. Og hvilken velsignet Ting viste saa ikke Jærnbaner sig at være, da den tyske Hær 1870 i en Fart skulde mobiliseres!

Hvad der har givet Kulturhistorien i dens nyeste Form sit umistelige Forspring for den politiske er de tre afgørende

Forhold: Mellem Staterne gælder endnu aller inderst inde den samme lave Moral som for Aarhundreder siden, egoistisk marcherer de den Dag i Dag fremdeles kun paa Stedet. I Kulturudviklingen er selve *Fremskridtet* Bevægkraften; det driver med Fart, og hvert Barn kan se Fremgang fra Fyrstaal til Svovlstikker, fra Daguerreotypi til Fotografi, fra Talglys til Petroleumslampe. — I den politiske Historie kommer det, som den erobrende Stat tilegner sig, kun denne til gode og købes paa en andens Bekostning. Den enes Sejr, den andens Nederlag. I Kulturhistorien er Glæden fælles, thi Tabet er ingens, Fremskridtet *alles*. — Her som hist gives vel Sejrherrer og faldne, Officerer og de Meniges Mængde. Men vandt nogen fremfor andre, led nogen fremfor andre, var han Fører eller fyldte han kun troligt et Nummer i de talløse Rækker — ét Hædersmærke havde alles Færd: den var *uplettet af Broderblod.*

II.

Jeg vender mig nu til vor egen hjemlige Historieskrivning, hvortil De har henvist som Udtryk for, at der i Nutiden „enten ikke er stillet de smaa Folk omfattende nationale Opgaver, der kan anspænde alle Kræfter, eller at de frivilligt har opgivet eller maattet opgive saadanne“.

Den Slægt af historiske Forfattere, som nu virker i Danmark, fik en egen Indvielse til sin Gerning. Stammefrændskabet mellem Nordens tre Broderfolk var i den sidst forløbne Menneskealder kommet til smuk og klar Bevidsthed; men det nytvundne Baand viste sig for svagt i den tunge Prøve, hvorpaa det ved Frederik den 7des uventede Død pludseligt blev stillet. Danmark stod alene i Kampen mod to Stormagter mod Syd. Kanonerne fra Dannevirke, Dybbøl og Als indsang den haarde Lære, at Ret maa vige for Magt. Ved

Freden blev Danmark lemlæstet. Nordisk Land kom i fremmed Vold, Brødre blev skilte fra Brødre.

Det vilde have været forstaaeligt, om nogen under slige Forhold sky var bøjet af fra det historiske Studium, om Mismod og Tvivl havde slaaet Bom for Syslen med vore egne Minder, hvorover Skæret fra Nutiden kastede Skygger, og draget Sindene enten til fremmede Lande eller helt bort til andre mere fredlyste Aandens Omraader. Det skete ikke. Tværtimod tog en travl og talrig Skare fat for at værge vort Eje, rejse et Værn om det blødende Folk af dets bedste Minder. Den Kraft, som her blev sat ind, udgjorde, sammenlignet med tidligere Tider, netop en uforholdsmæssig Del af det aandelige Overskud, og Udbyttet svarede hertil. Men der blev arbejdet i Tavshed.

Thi der gives Lejligheder, hvor Tavshed taler lydeligere end Ord, og det, der føles af alle, netop derfor ikke udtales. Det er Tider, hvor Folkeaanden virker i de mange, som stiltiende forstaar, at de drives af det samme. Eller tvivler De om Sammenhængen i disse tilsyneladende spredte Bestræbelser, der former sig som Ring ved Ring i samme Brynje? Betragt disse Emner, hvorledes de alle mødes i at højne Modet, vække ny Kraft og Selvtillid. Derfor er de hentede fra Danmarks Stortid, fra Normannernes, Margrethes Dage og den Tid, da Danmark var Herre paa Havet. Eller de følger Traadene i Samlivet mellem de tre nordiske Brødrefolk, blotter det Net af Masker, der knyttes bestandigt fastere. Eller de belyser afgørende Tider — fra Kirkens Grundlæggelse til Folkets stille indre Liv under Enevælden, dets Hædersdage, dets overstandne Pengenød, dets Friluftsliv under Junigrundloven; eller kraftige Slægter, Rosenkrandser og Biller; eller de mange enkelte Navne, der lyser endnu fra „vor forhuggede Skjoldrand". Dristigere og dristigere gaar de frem, de lægger ikke blot Haanden paa det nys tilføjede Saar og under-

søger roligt den sidste Krigs Gang; de vover sig ind paa Opgaver, som Fortiden ikke har magtet, en samlet Oversigt over alle bekendte Personligheder fra Oldtid til Nutid, Udgivelse af Kilder til dansk Historie i et Omfang som ingensinde før. Og alt dette uden Ledsagelse af aandelige Rørelsers kun altfor hyppige Følgesvend: Partistrid og Tvist. Her er blevet udvist en Enighed og Selvbeherskelse, for hvilken hver enkelt med Rette bærer Æren.

De, Hr. Professor! har uden Forbehold udtalt Deres Stolthed over den tyske Historieskrivning og prist den som Nutidens ypperste. Tillad mig i jævnere dansk Form at sige: Ogsaa vi er glade ved vor. Just saaledes som den har udfoldet sig siden 1864, indeholder den et levende Vidnesbyrd om, at Folkets aandelige Kraft ikke er bleven svækket, en mangestemmig Indsigelse mod, at det skulde „frivilligt have opgivet eller maattet opgive“ den vigtigste af alle nationale Opgaver, Hævdelsen af sin Selvstændighed.

De svarer hertil: Denne Sundheds-Tilstand er kun tilsyneladende. Der findes paa Frugten en lille sort Plet, der godtgør, at den hele er angreben og uholdbar. — Denne sorte Plet, hvorpaa De peger, er mit Skrift, „Dagligt Liv i Norden i det 16de Aarhundrede“. Jeg skal da søge at berigtige denne Deres Opfattelse, søge at paavise, at den sorte Plet, hvorom der tales, ikke er tilstede i Virkeligheden, men kun beror paa en Mangel ved Deres Syn. Jeg beder paa Forhaand tilgive, at jeg under denne Paavisning nødsages til at tale saa meget om mig selv.

Jeg er enig med Dem i, at et Skrift af et saadant Omfang, især i en mindre Literatur, ikke kan fremkomme ved en Tilfældighed. Naar det ikke er udgivet i Kraft af en Rigmands Lune uden tilsvarende Læsere, men det virkelig Skridt for Skridt er baaret frem af en vid og trofast Læsekres, saa har Læsere og Forfatter hver sin Part af Ansvaret, saa er

Skriftet i hvert Fald betegnende for den Smag og de Stemninger, der paa dets Tid var oppe. Jeg skal da saa objektivt, som det er mig muligt, søge at bestemme de ydre og indre Betingelser, hvoraf mit Skrift er fremgaaet.

Hele den kulturhistoriske Strømning, hvorom jeg nys har talt, traf i Danmark et gunstigt og indbydende Jordsmon. Landet ligger frit og aabent; intet Fjeld, ingen større Naturhindring stænger Sindet trangt og Fremskridtet ude; i en sjælden Grad er Danmark tværtimod tilgængeligt baade tilsøs og tillands. Jævn Velstand har fritaget Befolkningens Mængde for som andetsteds at stirre trælbundent, ufravendt paa Arbejdet. De allerfleste har Øjeblikke, hvor de frit kan se sig om og gennemviftes af Indtryk. Der gives da næppe den Vraa i Danmark, hvor ikke Forskellen mellem Sejlskib og Dampskib, eller Landevej og Jærnbane, eller Fodbud og Telegraf, eller gammelt Ildtøj og Tændstikker, Talglys og Petroleumslampe o. s. v., o. s. v., alle eller enkeltvis har ægget til Sammenligning og Eftertanke. I Forening har disse Forhold fremkaldt et folkeligt Fællespræg, hvor let Modtagelighed, parret med aabent Øje for det pudsigt afvigende, Driftighed, Jævnhed og en vis almindelig Selvfølelse, fremmet ved frie Forfatningsforhold, har indgaaet en ganske egen Blanding. Denne Almenaand har i den nyeste Tid gentagne Gange givet sig kraftige Udtryk. Næppe i noget andet Land i Evropa vilde f. Eks. en saa almindelig, hurtig og sikker Fællesbevægelse være tænkelig som den, der i Løbet af et Par Aartier foregik i vort Landbrug, da det med ét gik over til den nye Form for Smørproduktion.

I denne aandelige Jordbund har der i Løbet af den sidste Menneskealder været en Kulturdrift i Gang af ejendommelig Art. Jeg sigter herved til Folkehøjskolernes Virksomhed, dette nordiske, enestaaende Forsøg paa at højne et helt Folks Livssyn ved Voksnes frivillige Søgen til Kundskabens Kilder, ved

Omsætning af Dannelsens Indhold i en fælles Stemthed for alt lyst og godt og fortrinsvis for Fortidens Minder.

Ligger der allerede her en historisk Sans tydeligt fremme, saa har denne paa et andet Omraade givet sig tilkende i en bestemt udpræget, fuldt bevidst, videnskabelig Virksomhed. Paa Oldforskningens Omraade har den nordiske Aand fejret sine største videnskabelige Triumfer. Ad den for alle gammeldags Lærde saa stødende Vej, uden skriftlige Kilder, blot ved jordfundne Levninger fra Fortiden, har den belært Verden om, hvorledes der forud for vor Tid har været en Stenalder, en Broncealder og en Jærnalder. Siden det 19de Aarhundredes Begyndelse har den med stigende Sikkerhed godtgjort dette, som nu er anerkendt af alle. Men samtidigt med, at Norden har belært Verden herom, har i Hjemmet dette Forhold afsat ejendommelige Spor. Ingen kan i Danmark være Vidne til, hvorledes f. Eks. ved en Udgravning selv den fattigste Daglejer fuldt ud er med og føler sig ét med Undersøgelsen, hvorledes ved en Udflugt af Lærde Bønderne frivilligt stiller Vogne i Hobetal, lytter til Meddelelserne, og ved Omtale af egne Erfaringer beriger Forstaaelsen — uden forundret at maatte tilstaa, at her har Folk og Forskning indgaaet en mærkelig Enhed.

Dette er de ydre Forhold, under hvilke mit Skrift er blevet til, de Betingelser, uden hvilke det ikke vilde have antaget den Form, som det har. Vender jeg mig derefter til mig selv for at spore mit personlige Forhold til den kulturhistoriske Del af mit Arbejde, saa er dette Forhold, for saa vidt jeg selv kan gøre mig Rede derfor, omtrent følgende:

Kender De den Følelse, nedslaaet af Modgang, træt og mismodig at træde ind i Deres Hjem? De møder maaske slet ingen, men blot Synet af det vante virker beroligende, disse Genstande taler tavst og stille, smiler uforstaaende og dog, som ejede de en hemmelighedsfuld, en bedre Forklaring.

Lønligt nynner de Sindet i Ro. Et Lysskær blot, en kendt Duft, og Tanken vugges paa Vej til: „husker Du det"! og „husker Du dengang"! medens Tiden ophører, et Nu omspænder alt lige ned til dengang, man selv som Barn i en lignende Stue standsede i sin Leg og undrende saae paa en solfyldt Luftstribe just som denne. Før man aner det, er Trætheden vegen, det tunge blevet let, Livsmod og Kraft atter vendt tilbage.

Dette er den oprindeligste Taagekærne, jeg kan naa til i Planen for min Kulturhistorie. Da jeg, nedslagen over mit Fædrelands Ulykke, mistvivlende om, hvorledes jeg skulde kunne bidrage ogsaa min Skærv til at rejse det efter dets Fald, grublede over min literære Livsopgave, saa blev denne Følelse mig fuldt bevidst; den sattes ligesom i Sving, og det bares mig for, som om ogsaa et helt Folk maatte kunne hente Trøst og Kraft paa lignende Vis. Der maatte ved Synet just af det dagligdags kunne vækkes en Flok af Minder, der kunde gyde paa engang Glemsel og Kraft i de trætte Sind. De Sammenholdets Traade, som Nutiden spinder bestandig paa samme Led, paa Samtidighedens Led, de maatte kunne styrkes og forbindes, blive til et fast Stof ved Traade paa modsat Led, levende Minder, der knyttede Nutid til Oldtid.

Og alt imedens jeg syslede med denne Tanke og atter forkastede den som en uklar Overførelse af den enkeltes Vilkaar paa det hele Folks, som et Fantasteri om en bevidst, levende Folkeaand, hvorom jeg jo dog intet vidste, saa faldt det mig ind, hvilken mærkelig Kraft Mindet dog havde paa Digtekunstens Omraade. Der være sig nu en bevidst Folkeaand eller ikke; paa en uforklarlig Maade næres det samme Folk gennem Tiderne ved de samme Tanker. Derfor veg i en Haandevending fra nordisk Bevidsthed den tillærte Kres af græske og romerske Guder, saa snart blot efter tusindaarig Dvale Nordens Gudeliv atter vaktes i Sang. Derfor maales

den Dag i Dag i Norden en Digters Magt til at røre, ved hans Evne til at lade genlyde de simple, glemte og dog af alle straks genkendte, hjemlige Toner fra Middelalderen.

Bestandigt tydeligere paatrængte sig Tanken. Det Oversigts-Stade, jeg burde vælge mig, var det 16de Aarhundredes, lige som vor Tid en gryende, en spirefyldt Overgangstid. Udsigten burde dog ikke indskrænkes til den alene, men Blikket følge, hvor Lejlighed tilbød sig, baade hvad der gik forud og hvad der fulgte efter. Emnet skulde være Livets simpleste Grundforhold, det for alle fælles: Bolig, Føde, Klæder, Fødsel, Giftermaal, Liv og Død, „Dagligt Liv“ som jeg har kaldt det. Grundtonen skulde være: Glæde ved Fremskridtet, den Følelse, der kan nydes af alle og tilhører fuldt enhver især i samme Grad, som han vil tilegne sig den, Fælleseje som et Lands Natur og Glæden ved Modersmaalet.

Jeg var mig bevidst, at den Plan, jeg vilde udføre, var noget nyt. Ligesom man efter Krigen udvidede det Jordsmon, der var Danmark levnet, og vandt ny Jord ved at beplante Hederne, saaledes var det mit Haab, at Udførelsen af min Plan skulde ikke blot udvikle og styrke Folkebevidstheden, men tjene til Indvinding af nyt Land for Historien til Ære for mit Fædreland. Ligesom nordisk Oldforskning var gaaet i Spidsen og havde aabnet Øjet for en ukendt Fortid, saaledes maatte — tildels af samme Grunde: Landets Uberørthed og Fjærnhed fra Rom — Linjerne kunne forlænges, og nordiske Forhold langt ned imod Nutid afgive ypperlig Oplysning om Brydningen mellem goto-germansk Folkeliv og romersk-kristelig Kultur. Dette Moment har jeg med Flid fremhævet i Fortalen til en tysk Udgave af et større Parti af mit Skrift.

Men det nye, der maatte kunne indvindes, var af videre Art. I Lighed med den Stilling, Oldforskningen indtog i Norden som ikke blot Videnskab, men Led med i Folkelivet; i Lighed med den Stilling, Folkehøjskolerne anviste Fædrelan-

dets Historie som mere end blot Kundskab, et Led med i Livsbetragtningen, — saaledes maatte her kunne vindes frem til et nyt, et dybere Syn paa Historien i det hele. Ligesom Sokrates efter Oldtidens Udtryk førte Filosofien ned fra Himlen til Jorden, idet han vendte Blikket fra Verdens Tilblivelse til Menneskets Indre, saaledes maatte ogsaa Historien kunne drages fra Hoffernes, Staternes Verden ned til de enkelte Hjem. Der maatte kunne skabes et historisk Syn, for hvilket Historien ikke blot betød Kongerækker, Krige og noget højt, fjernt noget, men betød hele denne Stue og hver Ting deri, holdt sig til Huse selv i det fattigste Hjem, fulgte dets Ejer ikke blot ude paa Gaden i det frie, men smuttede fortroligt ind med, nikkede til ham fra Rude, fra Lampe, fra Klæder og Bohave, gød som en Solstraale Fremskridtets Lys over alt, hvad der omgav ham. Netop dette var, hvad vor Tid kunde trænge til som Modvægt mod Massernes Trængen paa og Utaalmodighed over ikke at være blandt de forreste.

Men en saadan Opgave vilde stille særlige Krav. Den, der forsøgte at løse den, maatte saa vidt muligt frigøre sig for Præget af Fagmand, søge blot at være Menneske. Han maatte undgaa Historikerens Skær: at nøjes med at give et Billede af sin egen Undersøgelse istedetfor af Sagen selv. Han maatte kunne udtrykke sig, saa at han fik de flest mulige til at høre efter, være fortrolig med Sprogets dragende Magt, kunne glæde sig over at aflokke det et nyt forstaaeligt Udtryk, være bedrøvet ved at skulle bruge et Ord, der fjernede om end blot en eneste fra at kunne følge med. Men først og sidst maatte han ikke tabe den nationale Opgave af Sigte, være sig bevidst, at det, han inderst stræbte efter, var at bringe Trøst og Styrke til sit Folk. Til sit hele Folk, ikke blot til dem, der aandede frit herhjemme, men ogsaa til dem, hvem en fremmed „Stat i sin Vækst“ havde skilt fra deres Brødre. Derfor maatte ingen Lejlighed forsømmes til at paa-

vise den gamle Grænse, hver Form, hver Skik, hvert Minde prøves, om det besad hjemlig Klang. Thi ikke sandt, Hr. Professor! man kan forbyde en afskaaren Flok at synge det gamle Fædrelands Pris, man kan pleje Retten ved at forhøre og dømme dem paa et Sprog, de ikke forstaar, og man kan fremme deres sande Gavn ved at nægte den opvoksende Slægt Undervisning i det Sprog, hvori Guds Ord forkyndes[1]; men man kan ikke hindre dem i at ombølges af Modersmaalets gamle Klang, ikke stænge Minderne ude, hindre disse i at strømme ind som Lys og Luft ad et aabent Vindue, hviske fra Kirketaarn, Bygningsskik, Bohave og Børneleg: hold trofast ud!

Dette var Opgaven, saaledes som den foresvævede mig, og som jeg efter bedste Evne har søgt at løse den. Jeg kunde tænke mig mange Indvendinger rejst imod den. Jeg kunde vente den beskyldt for at være dristig, for vidt omfattende og derfor i sig selv uløselig. Blot én Paastand forstaar jeg ikke, Deres, at en Opgave som denne skulde være et Kendetegn paa et lille Folks Svaghed, Slaphed, Selvopgiven.

— De ryster fremdeles vantro paa Hovedet og siger: Den her givne Forklaring svarer ikke til mit Indtryk af Bogen.

— Nu vel. Jeg skal søge at overbevise Dem ad anden Vej. De vil sikkert indrømme mig, at det er lidet sandsynligt, at samme Forfatter paa samme Tid skulde kunne følge to Veje, der gik i stik modsatte Retninger. Naar han da bevisligt i en Række Skrifter har tilstræbt et, synes heri at ligge et Bevis for, at han ikke samtidigt i en anden Række Skrifter har gjort sig til Talsmand for det stik modsatte. Hans Alibi maa ansees for at være tilstrækkeligt godtgjort.

Som Udlænding er sikkert en Gren af dansk Nutids-Lite-

---

[1] M. Mørk-Hansen: Om det tyske Skolesprog i det tysktalende Sønderjylland. Kbhvn. 1890.

ratur, netop paa Grund af dens illiterære Præg, ganske undgaaet Deres Opmærksomhed, den saakaldte „Forsvars-Literatur“. Saa meget er Dem dog maaske i Almindelighed bekendt, at der i Danmark efter 1864 har været delte Meninger om den bedste Maade at værne Landet paa. Et Parti har holdt paa, at Hovedstaden først og fremmest burde befæstes. Frivillige Gaver hertil er strømmede ind i Mængde. Og støttet til denne Bevægelse har Regeringen af Hensyn til Sagens Vigtighed ment at burde, ogsaa inden opnaaet Samtykke fra Folketingets Side, gjennemføre Københavns Befæstning til Lands og Vands. I denne Bevægelse har Forfatteren til den omspurgte Kulturhistorie taget virksom Del, forsaavidt som han i de samme Aaringer 1879—93, i hvilke de 11 Bind er udkommet, har i en Række af Bladartikler og selvstændige Smaaskrifter søgt at fremme Sagen. Det første Skrift „Om Danmarks Forsvar“ udkom 1880, det sidste „Københavns Forsvar 1658—60“ i 1893. I dem alle har han — under Henvisning til de nuværende politiske Forhold i Evropa og den lave Staternes Moral, ved Eksempler fra fremmed og egen Historie paa, at selv den svage kan sejre ved Udholdenhed — søgt at bevise, at Danmark ikke bør sky noget Offer for at fuldkommengøre sit Værn og værge sin Selvstændighed. Og han har i saa Henseende været i fuld Forstaaelse med en talrig Læsekres. Skrifterne er blevet udbredt i et efter et lille Folks Forhold betydeligt Antal. I 1894 var det saaledes nødvendigt at optrykke det 20de Tusind af Skriftet „Om Preussens Fald og Genoprejsning“ og det 30te Tusind af Skriftet „Om Danmarks Neutralitet“.

Og ingen, hverken Meningsfælle eller Modstander, har opdaget nogen Uoverensstemmelse mellem Forsvarsskrifterne og Kulturhistorien eller sporet i denne den skjulte, giftige Opfordring til Slaphed og Selvopgivelse. Den danske Krigsbestyrelse har endog været saa blind for Faren ved Kultur-

historien, at den med Forfatterens Tilladelse har ladet optrykke i gentagne Oplag og uddele som „Soldaterlæsning“ selve det mest berygtede Parti om „Bønderboligerne“.

Men stiller Forholdet sig saaledes: Paa den ene Side en enlig, fremmed Anklager, paa den anden Side en anklaget, der paastaar sit Alibi, og Vidner i tusindvis, der bevidner det samme, saa kan der næppe være Tvivl om, til hvilken Side Vægtskaalen vil hælde. Thi hvor utroligt, at samme Mand skulde opfordre til udadtil at værge Selvstændighed, men indadtil slapt at opgive alt. Hvor let forstaaeligt derimod, at han søger indadtil at styrke sit Folk og paa samme Tid ønsker, at det udadtil vil af alle Kræfter værge sin Selvstændighed.

Men er dette sidste Tilfældet, saa befinder vi os nu, Hr. Professor! akkurat diametralt modsat af Deres Udgangspunkt. En højere og mere udpræget national Opgave end disse tvende Former for det samme kan jeg ikke tænke mig, hverken for et Folk eller en Forfatter. Jeg indrømmer nemlig ikke, at det er noget højere at erobre en mindre Nabos Land.

Jeg har paavist, at den sorte Plet ikke fandtes, hvor De saae den. Jeg skal nu gaa over til at vise, at den beror paa en Mangel ved Deres eget Syn.

Naar De ikke i det givne Tilfælde forstaar Forbindelsen mellem Maal og Midler, og naar hverken De eller for Tiden vel næppe heller nogen af Deres Landsmænd let vilde falde paa at vælge et Emne som det daglige Liv til Udgangspunkt for direkte eller indirekte Opfordring til Forsvar for national Selvstændighed — saa ligger dette i en Mangel, som jeg villigt skal indrømme staar i nær Forbindelse med en af Deres Nations solideste og bedste Egenskaber. Et Emne som det „daglige Liv“ truer hvert Øjeblik med at føre ind paa Omraader, hvor Spændingen mellem videnskabelig Behandling og Virkeligheds Ubændighed bliver for stærk. Her er kun

ét Middel: at holde en Ventil aaben for det komiske. Der maa forhøres med samme Smil om Munden som det, hvormed en Huslæge udspørger Familiens yngste lille Vildbasse og paa en Gang ler ad Svarets Form, men mærker sig dets Indhold. Men en saadan, om end blot tilsyneladende, Opgiven af den videnskabelige Alvor er for de fleste Tyskere en Vederstyggelighed.

Omvendt falder det helt naturligt for Danske. Paa faa Omraader viser nemlig Forskellen i den nationale Ejendommelighed sig saa tydeligt som her. For Dem er Alvor og Spøg to absolute Modsætninger, for os gennemsyrer de hinanden. De tager ifølge deres Natur Forspring til alt ved at gøre Dem selv større, end De er — vi ved at gøre os mindre. Derfor driver De ogsaa med Flid Alvor og Spøg ud til deres yderste Yderlighed; vi forbinder dem derimod og foretrækker den Midtvej, hvor de mødes. Derfor forekommer ofte Deres Alvor os pedantisk, og Deres Spøg overdreven og ufin; omvendt kan De ikke fatte vor underlige Blanding af begge.

Denne indre Forskel har affødt en Forskel i Udtryksform. Deres Udtalelser er altid at forstaa ligefrem. Hos os ligger hyppigt Betydningen netop i, hvad der underforstaas. Vi ynder den indirekte Tale. Vi trænger til en Spøg, just idet Hjertet løber af med os, eller hvor Omgivelserne for stærkt prædiker det modsatte. Det regnede med Vittigheder paa Dybbøl.

Denne Trang til at udligne alt i Harmoni med dets Modsætning, denne stadige Spillen med Underbund har i visse Maader forfinet vor Fremstillingsform og forsynet den med flere Strenge, men ogsaa skabt en tilsvarende altid vaagen Mistænksomhed. Vi føler Mishag ved, Mistro til det altfor ligefremme, det blot enstrengede, til alt, hvorunder vi ikke aner en Evne til under givne Forhold at kunne godmodigt le ad andet, ad andre, ad sig selv. Thi i dette sidste ser vi

det fuldt udviklede Menneskes Kendetegn. Det er ikke i Haab om at kunne gøre Dem delagtig i denne danske Fuldkommenhed, men kun for at tydeliggøre, hvad jeg mener, at jeg i Spøg vælger et Eksempel, der ligger os begge lige nær. De udtrykker i Deres Geschichte von Dänemark[1] Deres Mening om min Bog paa følgende utvetydige Maade: „Troels Lunds Arbeit ist, was maszlose Breite, kritikloses Zusammenstellen und flaches Räsonnement angeht, geradezu ein Monstrum historischer Darstellung". En saadan Form er rigtig paa Tysk, men forfejler sin Virkning paa Dansk. De lægger Vægten paa at fordoble Udtrykkets Styrke. Vi kræver selve Dommens Berettigelse attesteret ved den udtalendes Evne til Selvfordobling. Det mindste, som her efter vore Begreber kan bydes, er en Beklagelse over, at Bogen er forfejlet, da Forfatteren dog havde en Del Betingelser til at løse Opgaven o. s. v. Hvis De i næste Bind skulde vende tilbage til Deres Yndlingsemne, henstiller jeg, om De ikke af Hensyn til mulige danske Læsere vilde spendere paa disse blot saa meget som et lille „leider".

Skulde jeg i et Fælles-Udtryk bestemme det indre drivende i den danske Trang til at se Modsætningerne udlignede, saa vilde jeg betegne dette som Humor. I Modsætning til det tyske Enten-Eller opstilles her et Baade-Og. Her kræves en Sans, som den, der ikke har den, ikke kan forstaa, endsige give sig selv. Vi føler os paa dette Omraade nærbeslægtede med Englænderne, men frastødte af Tyskerne. De enten larmer eller ler os for højt; vi savner Lunets stille Hyggelighed. Men just fordi vi kender denne tyske Mangel, lader vi os heller ikke imponere af deres Dom. Naar visse Mellemtoner ikke lyder som Musik for dem, veed vi paa Forhaand, hvor Fejlen

---

[1] IV 404.

stikker, og lader blot Dommen slaa ind som Mærke paa Bedømmeren. Det er — uden i øvrigt at drage nogen Sammenligning — en og samme Mangel paa Forstaaelse, hvad enten De, Hr. Professor! i min Bog blot kan se „platte Kleinmalerei“ eller Schiller kun veed at sige om Holberg: „In welchen Schlamm zieht Holberg uns nicht herab!“

Men denne mere almene tyske Mangel har hos Dem, Hr. Professor! faaet en særlig preussisk Tilsætning. Det Ideal, der foresvæver Dem, er Manden i Uniform. Livet falder for Dem i to Halvdele, en højere, hvor man stram og tilknappet udfører sin Embedspligt, og en anden lavere, der, intet i og for sig, kun har Værd som Rekrutstof for hin. At sysle med det lavere, som om det var noget, er lige saa uværdigt for en Mand som at være blot „Køkkenskriver“. En Militær har højere Pligter, han er stadigt paa Øvelser og nøjes med Kvartér, Forplejning og Sengested, som det bedst kan falde. Lige overfor mit Skrift ytrer denne Deres Anskuelse sig som Indignation over, at det handler om det „daglige Liv“, ikke om „hine aandelige og sædelige Rørelser, der som en guddommelig Arvelod lever i Mennesket, men derimod om Tilfredsstillelses-Formerne for alle de lavere Fornødenheder, der har hjemme i det menneskelige Væsens dyriske Del.“

I Modsætning hertil paastaar jeg: Livet er en Enhed, det Menneskelige selv er højere end Uniformen. Enhver Fornægtelse af denne Enhed fører til Selvmodsigelse, hvad enten Fornægtelsen saa sker ud fra et Kloster eller fra en Kaserne. Thi hvad hjælper det at stampe imod Brodden! Den Tilværelse, hvori vi er sat, det Liv, vi som Mennesker lever, er nu engang for alle knyttet til Krav paa Føde, Bolig og Klæder, omspændt af Formerne: Fødsel, Ægteskab, Samliv og Død. Det er den Luft, hvori vi lever, det er den Idékres,

hvorfra Sproget har hentet alle sine Udtryk, det er det Stof, hvortil vi er henviste for overhovedet at ytre os i Ord og Handling. Derfor dyrker Agerdyrkeren Jorden, derfor arbejder Haandværkeren, derfor handler Købmanden, derfor pløjer Skibene Søen. Tag Bolig, Føde, Klæder, Forholdet mellem Mand og Kvinde o. s. v. bort, hvad blev der tilbage af Digterværker, Malerier og Bygninger? Hvad er Lægekunst, hvad er Retsvidenskab, hvad er virksom Kærlighed andet end forskelligartet Virksomhed med stadig de samme Grundformer? Ærligt at tilstaa dette, være sig bevidst, at det, vi kalder Livet, det er Enheden af det Aandelige og det Legemlige, og til dette Legemlige hører den Luft, vi indaander, den Bolig, den Føde, den Klædning, vi behøver, de Samforhold, hvori vi færdes, — *det* er det højeste Menneskelige. Og heri, kun heri, er Forudsætningen given for ydmygt og tillidsfuldt at løse selve Livets Opgave, at udforme Aand og Natur til et harmonisk Hele.

Der er noget trangt ved at maatte gøre denne Tilstaaelse. Jeg forstaar derfor de Forsøg, som ud fra de forskelligste Religionsformer Slægt efter Slægt, saa langt Øjet rækker, af enkelte er blevet gjort paa at ophæve dette Tvangsforhold. Med vemodig Beundring følger mit Øje disse energiske, men forgæves Forsøg paa at døde det Legemlige, alt her i Livet afdø fra Verden og lade Aanden alene leve. Og jeg ser i denne umulige Opgave, der stadig stilles paany, en Borgen for det Menneskeliges Spirekraft, aner heri ligesom det første Livstegn af en højere Natur, Vingeslaget af Fosteret i Moders Liv.

Men ud fra hvilken Overlegenhed laster De, Hr. Professor! „alle de lavere Fornødenheder, der har hjemme i det menneskelige Væsens dyriske Del“? Hvad har De at opstille i Stedet for Menneskedyret i dets daglige Færd andet end det

samme i dets Vildskab: uniformeret, i Flok og paa Rov? Er en Grenadér eller en samvittighedsløs Statsmand bedre end et Menneske? Og det høje, De priser som Historiens Genstand, de enkeltes Maal: „den voksende Stat“, hvad andet gaar den ud paa end med Vold eller List at tilegne sig bestandig flere Landsdele med Boliger, Føde og Klæder, Individer, der fødes, lever og dør? At De ikke klart er bleven dette va'r, men ud herfra har dannet et forvirret Billede af Historiens og Menneskets Opgaver, det er den egentlige sorte Plet i Deres Syn.

De vil da forstaa, at jeg saa langt fra at godkende Deres Dom om mit Fædreland og mit Skrift, betragter den og dens Forudsætning som et Udtryk for et lavere, et tilbagelagt Kulturtrin. Jeg nyder her kun godt af det frie Blik, der er en af de smaa Nationers Forret. Hvor uheldigt de end paa andre Omraader kan være stillede i det store Kapløb, i denne Henseende har de en Fordel. Ubesværede af en stor Literaturs altfor overvældende Stofmængde, tidligt vante til at færdes ikke blot mellem Hjemmets, men med de bedste Forfattere fra alle Nationer, faar de et skærpet Blik for Fortrin og Mangler, parret med en egen varm Følelse for eget Sprog. De smaa Nationers Betydning i det aandelige Samliv er da større end det blotte Million-Antal, de repræsenterer. For Øjeblikket oplever vi jo f. Eks., at et af de tre nordiske Folk paa den dramatiske Literaturs Omraade er toneangivende for vide Krese i Evropa. Men netop ved saadan Udvikling opnaas der en egen selvstændig Sikkerhed i Dommen, der ikke lader sig omstemme, blot fordi en Forfatter fra en stor Nation bruger stærke Ord. Det vil da næppe undre Dem, Hr. Professor! at jeg ikke kan underskrive Deres udelukkende Lovtale over den tyske Historieskrivning og dens enestaaende Betydning i vore Dage.

Det skulde gøre mig ondt, hvis De misforstod mine Udtalelser her som blotte Udtryk for krænket personlig Forfængelighed i Anledning af en nedsættende Dom over min Bog. Jeg veed mig fri i saa Henseende. Som alt tidligere sagt, tror jeg mig selv min Bogs strengeste Kritiker. Og i det foregaaende har jeg, saavidt jeg formaaede, søgt at gøre Rede for, hvorledes det ejendommeligste ved den, selve Opgaven, ikke var af mig selv, men stilledes mig af de Forhold, hvoraf jeg er fremgaaet. For imidlertid at fjerne al Misforstaaelse, skal jeg gerne til Slut uforbeholdent udtale mit eget Syn paa, hvorledes jeg har løst den Opgave, der var stillet mig.

Jeg har for megen historisk Erfaring til ikke at indse det sandsynlige i, at mine Resultater tidligt eller sent vistnok paa mangt et Punkt vil blive underkendte. Det er enhver Begynders — skal jeg sige: sørgelige eller glædelige? — Lod at vide, at hvor megen Kraft han end sætter ind paa at naa til det rette, vil de, der følger efter ham, naa langt videre, saa at hans Svar engang i Tiden vil komme til at staa som underlige, ufuldkomne Løsninger ved Siden af, hvad der til den Tid vides. Jeg er forberedt paa, at det ikke vil gaa mine Svar bedre.

Jeg ser Dem rede til den Bemærkning, at vi nærmer os til Enighed i det væsentlige. Det er nu kun et Tidsspørgsmaal, der skiller os. — Jeg tror det dog ikke. Thi selv om alle Svarene bortfalder som ufuldkomne, saa bliver dog det afgørende tilbage: at have stillet Spørgsmaalene. Heri ser jeg mit Arbejdes Betydning og desuden i den Omstændighed, at jeg har angivet det Niveau for Fremstillingens Almenfattelighed, som ikke tør underskrides.

Thi der vil komme den Tid, da det Grundsyn paa det daglige Livs Betydning i Historien, som her først er gjort gældende, ikke længere vil staa som en Undtagelse i et lille Lands

Literatur, men være godkendt og gennemført i alle Kulturlande. Skulde en større Nabomagt til den Tid ville hævde for sig Æren af først at have indset dette, ligesom Tilfældet har været med den arkæologiske Tredeling: Stenalder, Broncealder og Jernalder, saa staar Deres vægtige Navn som Værn mod saadant Overgreb.

Idet jeg hermed slutter dette vort Ordskifte gør jeg det med den behagelige Følelse af at have kunnet vise Dem en Tjeneste. De havde nemlig, mellem os, indladt Dem paa en mislig Opgave ved at ville skrive Danmarks Historie. De vilde jo skrive den uden al Chauvinisme, altsaa ikke lade den hemmeligt være en Tysklands Historie og ikke beskrive dette Lands voksende Indflydelse mod Nord. Men hvorledes var det muligt for Dem at skrive en saadan blot Danmarks Historie, naar Historiens Opgave stiller sig for Dem som den at fremstille den voksende Stat, og Danmark ikke var en saadan, men efter Deres Opfattelse endog hørte til de smaa Nationer, der enten frivilligt eller nødtvungent havde opgivet at kunne løse nogen omfattende national Opgave? Ud af denne Vanskelighed har jeg delvis hjulpet Dem. Jeg har vel ikke kunnet gøre Danmark til en voksende Stat. Men jeg har kunnet fjerne Grunden til Deres Tvivl med Hensyn til den nationale Opgave, paavise, at denne Tvivl beroede paa en Misforstaaelse, og at det danske Folk nu som før er rede til at hævde sin Selvstændighed og deltage i de fælles Bestræbelser for Fremskridt og Udvikling.

— Endnu blot et Ord. Jeg skal ikke indlade mig paa nogen Omtale af Deres paabegyndte Danmarks Historie, da dette vilde føre mig for vidt. Kun ét Udtryk i Deres Fortale maa

jeg berøre. De skriver om Danmarks Tab af Sønderjylland og 200,000 Danskes Sukken under fremmed Herredømme: „En Fordel har dog Tiden bragt, som han [Deres Forgænger Dahlmann] ikke skulde opleve. Først efter Dahlmanns Død har de haarde Kampe, som Tyske og Danske i vort Aarhundrede har ført med hinanden, faaet en Afslutning, *der maa anses for definitiv*. Det fæstner det Synspunkt, hvorunder Tingene maa ses, og muliggør en roligere Dom."

De tilgiver, at jeg ikke tager disse Ord alvorligt. Hvis Deres „voksende Stat" kunde tænkes at trænge til en Middagslur og udstøde et mæt Suk, saa vilde jeg betragte dette som et saadant. Thi som Historiker, som den, der just udgiver et Værk herom, maa De, Hr. Professor! jo vide, at i hele den historiske Tid har Grænsen mellem Danmark og Tyskland været bevægelig. I tusind Aar har Ebbe og Flod afløst hinanden, Brændingen snart strakt sig til Kongeaaen, snart veget til Elben. Hvorfor da nu med ét slutte, at fra nu af skal Ebbe og Flod ophøre, Bølgen lægge sig og tysk Stormflod bestandig være dagligt Vande! Ligger det ikke langt nærmere snart at vente sig Ebbe! Det er jo dog Livets Gang i Naturen som i Historien, at Høst skal følge Sommer, et Roszbach afløses af et Jena og Auerstädt.

Og ses der til Sagen selv, saa frister den nuværende Tilstand endnu mindre til Udtrykket „definitiv Afslutning". Dette er allerede i og for sig et stærkt Ord. „Definitivt" og menneskelige Forhold passer nu engang ikke ret sammen. Men en menneskelig „definitiv" Afgørelse, den, veed baade De og jeg, forudsætter i nærværende Tilfælde ét af to. Enten maa ikke blot Danskheden i Sønderjylland, men hele den nordiske Folkeaand først være knust og tilintetgjort. Eller ogsaa maa det være lykkedes at finde et paa national Retfærd hvilende Grænseskel.

Hvis denne sidste Løsning ad fredelig Vej skulde naas, vilde ogsaa De personligt kunne spore de lykkelige Følger. De vilde ikke blot opnaa i Deres nye Værk fremdeles at have den „voksende Stat“ til Genstand, men De vilde kunne føre et slaaende Bevis for, at en Stat, blot ved at følge Klogskabens Bud, selv uden Landvinding kan vokse i Magt.

I. BOG: LAND OG FOLK

Det 16de Aarhundrede er med Rette blevet anset for et af de interessanteste i Evropas Historie. Med det begynder det tredje store Optrin, hvortil vor Verdensdel har været Vidne indenfor det korte Spand af Tid, som vi kalder den historiske; med det begynder vor Tid i videre Forstand. Det græske og det romerske Folk havde blomstret, sat Frugt og var visnede. Evropa var ved Folkevandringerne atter blevet overrislet med ny Folkeslag, der Middelalderen igennem havde dækket og forfrisket den gamle Jordbund. Med det 16de Aarhundrede brød en ny Plantevækst frem. Det er dette vaarfriske, der giver hint Tidsafsnit en saa ejendommelig Tiltrækningskraft, det er denne vidunderlige Frodighed, der har erhvervet det Navn af Genfødelsens, „Renæssancens" Tid.

Hvori bestod da denne Genfødelse? Hvad nyt opstod der? Vi veed det alle, men vi har hørt det saa tit, at vi har tabt den egentlige Forstaaelse. Hvad der for hin Tid var en Livssag, er for os blevet en blot Hukommelsessag.

De tager sig saa døde ud disse tørre Angivelser: Aar 1492 opdagedes Amerika, 1498 landede Vasco da Gama i Ostindien, 1543 døde Koppernikus, det og det Aar tryktes de første Bøger, paa den og den Tid virkede Luther og Calvin. Den lange rolige Besiddelse af de opnaaede Goder har efterhaanden sløvet vor Følelse for deres Værd. Men lad os for Alvor tænke os tilbage til den Gang, da alt dette foregik og var nyt, og vi vil forstaa og genfornemme de første Vingeslag, fatte denne Jubel, der endnu bruser os imøde fra det 16de Aarhundrede.

Hvor vidunderligt maa det ikke have været for Folk, hvis Verden hidtil havde indskrænket sig til Halvdelen af Evropa, hvis Eventyrlande allerede begyndte ved Middelhavets Sydkyster, og hvis Verdenshav var Atlanterhavets Indskæringer i Evropa, — hvor sælsomt: pludseligt i Løbet af 6 Aar at faa Blikket udvidet til ny Verdensdele og Have, mod hvilke Evropa og dets Omgivelser svandt ind til Ubetydeligheder! Hvilken hidsende Virkning maatte det ikke udøve paa den forud alt saa dristige Fantasi, hvilke ny Oplande aabnedes ikke for den sporede Virksomhedsdrift! Og da den første Jordomsejling var foretagen, hvor bortvejredes saa ikke alle disse gammeldags Begreber om den flade Jord paa den faste Grundvold med Himmel foroven og Helved forneden! Hvor blev ikke Verden stor, alt mens Himmelrummet veg til alle Kanter om den frit svævende Jordklode! Og dog, hvo kunde følge med, da Koppernikus udtalte sin himmelstormende Paastand, at denne vor Jord, Verdens hidtidige Midtpunkt, kun var en lille Sejler i den store Flok, der svæver om Solen i det uhyre Himmelrum? Her standsede selv den ubændigste Indbildningskraft, Tanken svimlede paa disse Højder.

Ved Siden af disse Opdagelser i den ydre Verden gik imidlertid en Række Opdagelser paa et andet Omraade, der aabnede fuldt saa ny og afgørende Udsigter. Aar 1453 var Konstantinopel bleven erobret af Tyrkerne, og de fordrevne græske Lærde spredtes som Flygtninge over Italien. De medbragte Kendskab til Oldtidens største Tænkere, til Plato og Aristoteles. I et Nu fængede Italien. Overalt vaktes Begejstring for den klassiske Oldtid. Man opstøvede Haandskrifter, man tydede dem, levede sig ind i deres Tankegang. Smitten bredte sig. Blandt sjældne Haandskrifter fremdroges ogsaa Kirkens længe skjulte Fange, Biblen; man slugte disse ny Lærdomme, og ukendt Lys og Varme strømmede ud fra de gulnede Pergamentsblade.

Ved et forunderligt Sammentræf skete samtidig en Opfindelse, der maaske har bidraget mest til at forandre de europæiske Forhold siden Middelalderen. Bogtrykkerkunsten opfandtes. Alle disse rige aandelige Skatte, hvorover tidligere Enkeltmand havde ruget, blev nu Evropas Fælleseje; det blev muligt at tale, saa det

hørtes fra Østersøen til Gibraltar; Sandheden fik Sendebud, paa hvem hverken Klosterfængsel eller Vold kunde bide.

Den Magt, der fyldigst havde repræsenteret Middelalderen, var Kirken. Den var paa engang Indholdet og Grænsen for den middelalderlige Bevidsthed. Kun gennem den gik Vejen til Naturen og til Gud. Dette Forhold, der oprindeligt havde udgjort Middelalderens Styrke, føltes imidlertid mod Slutningen mere og mere som et Tryk. Hvilken stormende Jubel derfor, da nu Menneskeaanden, vejledt af Oldtiden, brød ud af Kirkens Lukke og halvt tilbedende, halvt som en Satyr styrtede sig ned for den unge Natur! Og Lyset sejrede; Kirkens sidste Stilling, der endnu spærrede for Himlen, blev omgaaet, da Luther og Calvin opstillede de simple Spørgsmaal om, hvorledes og hvorfor man bliver salig.

Samler vi alle disse Led, tænker vi os dem baarne frem af gunstige ydre Vilkaar: Livslyst, Videbegær, Rigdom og modtagelige Samfundsformer; forestiller vi os Virkningerne ikke blot i det Store, men spillende paa alle Omraader og forgrenende sig ned til de mest dagligdags Forhold, til Klædedragten, til Maaltiderne, til Skolelektierne; gyder vi endelig heri Tilbageslagets Modstandsevne, der bringer hvert enkelt lille Forhold til at bruse, saa har vi et svagt Billede af den voldsomme Kraft, hvormed Menneskelivets Strøm brød sin gamle Dæmning og, kæmpende Afsats for Afsats, boblende, skummende, sydende styrtede ind i et nyt Leje — med et Ord: af den Tid, vi kalder „Renæssancen“.

Det ligger i Sagens Natur, at Renæssancen maatte ytre sig forskelligt i de forskellige Lande alt efter deres Folke-Ejendommelighed, Udviklingstrin og politiske Forhold. Hovedlandene gik i Spidsen og stillede de egentlige Forkæmpere. De mindre Lande holdt Trit efter Evne eller dannede en Flok af Efternølere, der kom for sent til Slaget og derfor, uden Del i Æren og Byttet, maatte nøjes med Sejrens Goder i Almindelighed. Til disse Efternølere hører de tre nordiske Riger. Det var kun Dønningen af en andetsteds opstaaet Bevægelse, der naaede til os; vort selvstændige Bidrag til Striden er ringe. Men toner vi saaledes kun svagt med, eller falder vi stundom for silde ind som en blot forstyrrende Genlyd, saa har dog hin Tid for os som Folk den samme Betyd-

ning som for hine store. Vilde end ingen nu studere Renæssancens Musik hos os, fordi Lyden kom andetsteds fra, og det beroede paa Vinden, hvilke Toner der fuldt skulde naa til os og hvilke ikke, saa har den dog lydt ogsaa til os, har vakt Folkene, har slaaet an og her som hist indsunget en ny Tid.

Man maa altsaa nedstemme sine Forventninger om Renæssancen og dens Ytringsformer i Norden. Men møder man saaledes forberedt, vil man ikke fortryde at betragte den skandinaviske Form lidt nærmere.

Man vil ved Siden af de ganske vist blegere Farver og mindre udprægede Omrids her træffe en naturlig Friskhed og troskyldig Ligefremhed, der uvilkaarligt tiltaler. Man vil hos disse vaagnende Folk finde mangt et Træk, der minder om deres Barndom — Oldtidsspor, som her staar friske og paa en ejendommelig Maade knytter Fortid til Nutid.

Det er denne Overgang fra Middelalderen til den nyere Tid, som jeg i det følgende nærmere vil betragte; det er med „Renæssancen“ og dens Betydning for Øje, at jeg i det enkelte vil undersøge Nordens Forhold i det 16de Aarhundrede. Naar jeg, skønt Renæssancen i Norden alt bryder frem med Aarhundredet, alligevel særligt dvæler ved dettes sidste Halvdel, saa er Grunden den, at en Bevægelse som den nordiske Renæssance, hvortil Stødet gaves udenfra, kun langsomt forplantedes og lettest forstaaes gennem Betragtningen ikke af dens Begyndelse, men af dens afklarede Virkninger. Hvor Forstaaelsen imidlertid kræver det, vil jeg kaste et Blik snart paa Tiden før snart paa Tiden efter.

Det er Skandinaviens Renæssance, som jeg kommer til at undersøge — ikke blot Danmarks og Norges. Thi Udviklingen i disse to Lande lader sig ikke ensidigt udskille fra den fælles nordiske, ligesom da ogsaa det nuværende Sveriges folkerigeste Landsdele dengang hørte under Danmark. Fremstillingens Eksempler vil dog være hentede især fra Danmark og Norge, og jeg hævder mig fuld Frihed med Hensyn til Omtale af svenske Forhold, der kun har haft særlig, men ikke fælles nordisk Betydning.

Vort Emne — Skandinaviens Renæssance — kunde behandles paa vidt forskellige Maader. Ingen af dem vil dog fuldt udtømme det. Man kunde f. Eks. paavise, hvorledes Renæssancens Strøm gød nyt Liv i Nordens politiske Forhold. Den gav Christian II hans underlige Blanding af vidt Syn og skummel Kraft. Den hidførte det stockholmske Blodbad, udklækkede Gustav Vasas Stordaad, Sveriges Befrielse, og lærte de smaa Hertuger i Slesvig og Holsten at erobre Danmark og Norge. Den forvandlede Frederik II til en dansk Konge, som attraaede ikke blot Herredømmet i Norden, men Højheden over Havet. Den lærte Christian IV og Gustav Adolf at kæmpe ikke alene indbyrdes, men hver især mod den tyske Kejser. Den fremkaldte endelig hele Sveriges følgende Stortid.

En Behandling som denne vilde munde ud i ren politisk Historie. Folket selv vilde træde i Skygge for dets Førere. Dets Liv vilde i sine Omrids kun tage sig ud som Herredømme, afstivet ved Slag, Overenskomster og Fredsslutninger.

I stik Modsætning hertil kunde man vælge at lade al politisk Historie fare og se Folket og dets Liv, som det tog sig ud til daglig. Ikke Keglens solbelyste Top, men hele den brede Fod, hvorpaa den hvilede. Ogsaa en saadan Betragtningsmaade er ensidig og giver ikke det hele Billed. Men den frembyder store Fordele.

Thi det daglige Liv er paa engang den betydningsfuldeste og mindst paaagtede Del af Folkenes Historie. Tydeligere end noget andet Forhold afspejler det os det rent menneskelige i dets fremadskridende Udvikling. Den Kamp for Livet, hvori alle maa deltage, gaar jo først og fremmest ud paa at erhverve den nødvendige Grad af ydre og indre Varme. Midlerne, hvorved vi skaffer os denne: Bolig, Klædedragt og Føde, er de simple Grundforhold, hvorom al menneskelig Historie har drejet sig siden Tidernes Morgen. Og de inderlige Udtryk, hvori Slægt efter Slægt har betegnet sit Forhold til Naturen, til Dagens og Aarets vekslende Tider eller til Menneskelivets Hovedbegivenheder: Ægteskab, Fødsler og Dødsfald, gemmer i sig en Sum af Forstaaelse, der til enhver Tid har betinget Slægternes Dannelse, Digtekunst og Trosliv.

Denne Historiens Understrøm, det daglige Liv, glider mere lydløst hen, men gemmer paa sin Vis en rigere Fylde end den ydre politiske Historie. I denne stille Verden gælder andre Love end i Skumbruset foroven, hvor blot Bølgerne brydes mod hverandre; andre Navne har Værd hernede end blandt Overfladens Magthavere. Thi tidligere end andetsteds har Menneskene her lært at slutte sig endrægtigt sammen. Den enkeltes Fremgang kommer her ikke blot ham selv, men alle til gode.

Ifølge Nødvendighedens Lov indrømmer man det daglige Livs Betydning for al vor Færd. Ifølge gammel Vane benægter man den, naar der sædvanligt tales om „Historie". Skønt forbedret Belysning, Dampmaskiner og Telegraf har haft større Forandringer tilfølge end den mest afgørende Krig, dvæler man dog stadigt ved de vekslende Omdannelser af Evropas Kort som Historiens eneste vigtige Indhold. Men uafhængig af vor Forstaaelse skrider Strømmen roligt fremad, favnende Slægternes Liv, lydløs som Saftløbet i Historiens stille Vækst.

Jeg vælger da til Form for min Behandling af Renæssancen i Norden en Betragtning af Datidens daglige Liv. Jeg gør dette med fuld Bevidsthed om, at ogsaa denne Fremgangsmaade er ensidig. Men jeg vælger den, fordi den er uvant og derfor saa fristende. Og den lover mere end mangen anden. Thi set i Belysning af det daglige Liv faar Emnet, Renæssancen i Norden, ny og dybere Betydning.

Det er jo nemlig saa, at det daglige Liv er mere end den blot tilfældige Skueplads, hvorpaa de store politiske Begivenheder foregik. Kendskabet til det daglige Liv giver os en dybere Forstaaelse af selve disse Begivenheder. Vi lærer herved at kende den Jordbund, hvoraf Folkets Færd skød op, de lønlige Kilder og den Luftkreds, hvoraf dets hele Liv drog sin Næring.

Men mere end dette. Ud fra Synspunktet det daglige Liv skifter selve Renæssancen i Norden Præg og vinder i Betydning. Sammenlignet med Renæssancen i det øvrige Evropa var, som nys sagt, den i Norden kun fattig, en Genklang af rigere Toner andetsteds fra. Men følger vi dens Spor ned i Nordens daglige Liv, aabner der sig her med ét en uventet Rigdom for vort

Blik. Kilderne til Kundskab om det daglige Liv i Norden flyder først med tilstrækkelig Fylde fra omtrent det 16de Aarhundredes Begyndelse. Men idet vi ser, hvorledes den udenfra kommende Renæssance blander sig deri, hvorledes nyt og gammelt mødes, faar vi lidt efter lidt en Forstaaelse, der har Værd ud over Nordens snævre Grænser. Da de skandinaviske Folk ved Renæssancen droges stærkere ind i den fælles evropæiske Bevægelse, havde de nemlig bevaret langt mere af det oprindelige end deres sydlige Brødre. Heroppe viser sig da friske Spor af de Udviklingstrin, som alle evropæiske Folk — nærbeslægtede Frænder, da de indvandrede fra Østen — hvert paa sin Vis havde tilbagelagt i Løbet af Middelalderen. Herved faar Renæssancens Indtrængen i Norden ny Betydning, ikke blot ved hvad den fører med sig, men ved det Genskin af Fortids Forhold, som heroppe spejler sig i den, og som bevarer en Del af sin Glans selv efter Blandingen. Renæssancen i Norden bliver selvlysende, idet den laaner Værd fra det, som den ved at indgaa Forening med tvinger i Lue. Renæssancen i Norden bliver et Fyr i den almindelige evropæiske Udvikling. Gennem de skandinaviske Folk lader Vejen mellem Folkevandringens Dage og den nyere Tid sig tydeligst skimte.

Endelig — og det er maaske det ikke mindst dragende ved en Betragtning af det daglige Liv — herigennem tilfredsstilles delvis en af den historiske Trangs dybeste Længsler. Thi hvad er Historie andet end menneskelig Drift til at skænke det forbigangne nyt Liv? Ikke blot de store, de mægtige og udkaarne; men de mange, de smaa, de glemte og forskudte, ingen undtagne, alle. Denne Historiens inderste Hjertevarme, dens Anvisning paa Allivets Lys, maa vel til Stadighed dele Endelighedens Kaar, sidde sammenkrøben i Kulde og Mørke udenfor den store Forstaaelses lukte Dør. Men dens Længsel stilles for en Stund, den føler sig et Øjeblik rig og glad ved at turde tænde saa vidtlysende et Emne som: det daglige Liv.

Af Lyst, i Haab om Udbytte, ifølge naturlig Drift vælger jeg da at betragte Renæssancen i Norden fra det daglige Liv som Synspunkt. Hvad jeg ønsker er, allersimplest og allervidest udtrykt:

at faa at vide, hvorledes den store Gaade, som vi kalder Livet, tog sig ud for hin Tids Mennesker.

Opgaven er ikke væsentlig forskellig fra den, der stilles en Rejsende, som søger at erhverve sig et grundigt Begreb om et fremmed Land og dets Folk. Vanskelighederne er de samme, men Udbyttet er betydeligere. Thi det er jo ikke et fremmed Land og Folk, vi betragter. I alt, hvad vi ser og hører, blander sig en hjemlig Duft, en dæmpet Klang som af kendte Stemmer. Heri ligger Muligheden for en fyldigere Forstaaelse — den Forstaaelse som har sin Grund i, at Fremstillingen af et Folks Historie kun er Folkets egen Selverindring.

Det ligger da nær at ordne vor Undersøgelse paa den Maade, som enhver Rejse naturligt kræver, hvad enten den gælder et andet Land eller en anden Tid. Først forhører vi os om Land og Folk, saa meget som vi paa Afstand kan faa udspurgt. Naar Interessen herved er vakt, begiver vi os afsted og faar saaledes Lejlighed til at prøve, hvorledes man i det hele rejser. Ankomne hvor vi vil, søger vi efter Evne at sætte os ind i alt, hvad angaar det daglige Liv. Vi undersøger først Boliger, Klædedragt, Føde. Saa betragter vi og søger at forstaa de mangehaande Udtryk, hvori Beboerne og deres Forfædre har betegnet deres Forhold til Naturen, til Dag og Nat, til Aarstider, og hvorledes de har afmærket Aaret med Fest- og Søgnedage. Saa vender vi os til, hvorledes de tog selve Menneskelivets Naturbegivenheder: Valg af Livsledsager, Ægteskab og Barnefødsel. Ud fra alt dette og andet mere vil vi søge at danne os et Begreb om, hvorledes selve det at leve tog sig ud for dem, i hvad Belysning de saa Livet. Endelig vil vi overvære deres Afsked fra Livet, se, hvorledes de døde, og til Slut følge dem til Jorde.

Fig. 1. Frederik II, kort før hans Tronbestigelse.
Efter Maleri i Malmø Raadhus.

Land.

Det Rige, som Kong Frederik den Anden Aar 1559 overtog efter sin Fader og senere efterlod udvidet til sin Søn, havde en større Udstrækning end de nuværende Kongeriger Danmark og Norge tilsammen. Til Danmark hørte dengang foruden det, vi nu betegner ved dette Navn, tillige Sønderjylland, Skaane, Halland,

Blekingen og den skovrige Ø Gulland, hvortil snart efter føjedes Øsel og Dele af de nuværende russiske Østersøprovinser. Fremdeles var Kongen af Danmark forlenet med det tyske Hertugdømme Holsten, hvilket Magt-Tillæg dog var blevet betydeligt svækket, da Christian den Tredie Aar 1544 havde ikke blot delt dette Land med sine to Brødre, men tillige forlenet dem hver

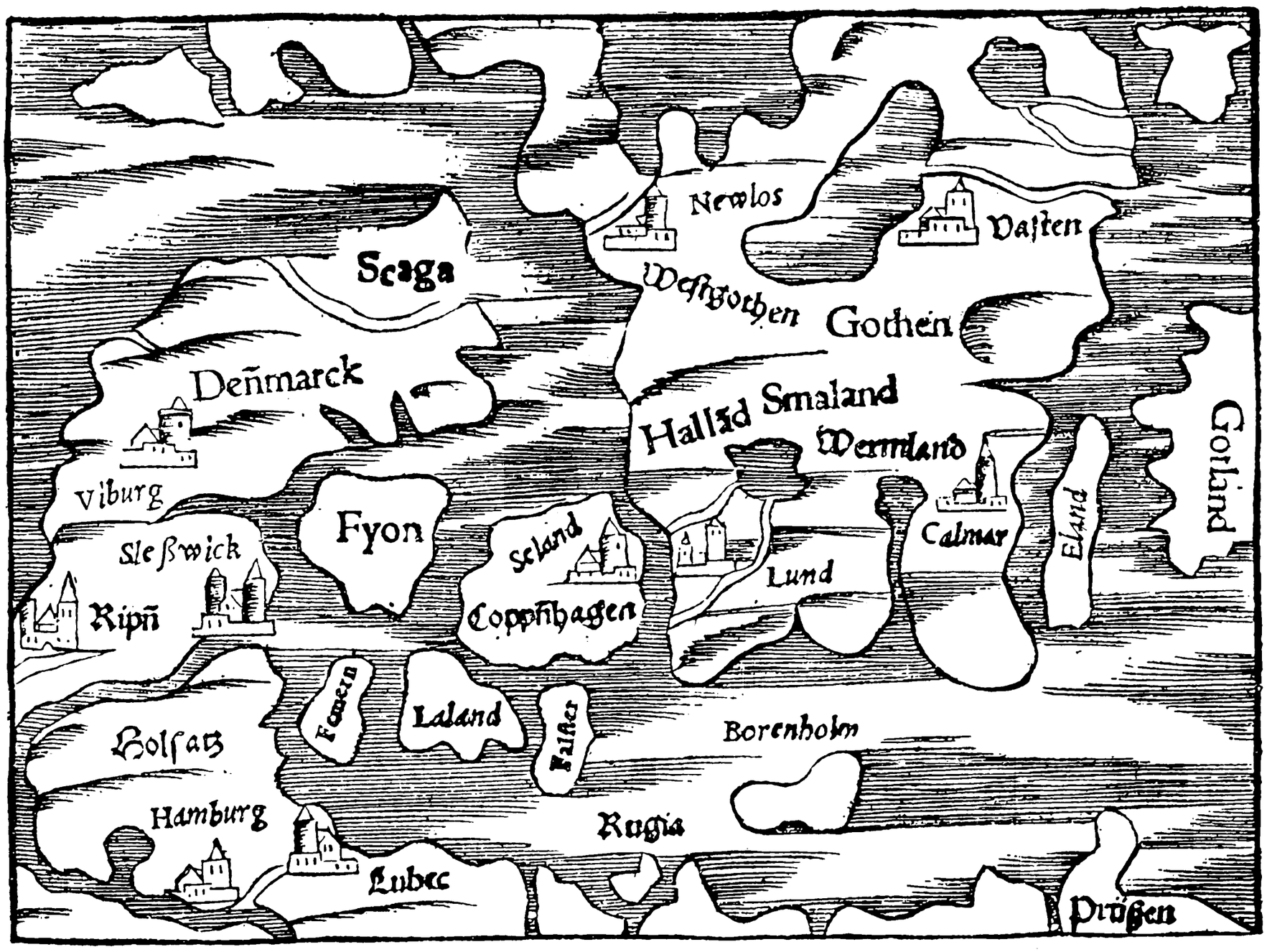

Fig. 2. Kort over Danmark.
(Efter Sebast. Münster: Cosmographia universalis. Basel 1554.)

især med store Stykker af Sønderjylland. Selv med disse Fradrag var Danmark dog endnu ret anseligt. Medens det nuværende Kongerige kun udgør omtrent 700 Kvadratmil, udgjorde Danmark dengang, Holsten ikke medregnet, omtrent det Dobbelte, altsaa omkring 1400 Kvadratmil.[1] Til Norge hørte foruden Island og Færøerne tillige Bohuslen, Herjedalen og Jemteland, hvilket føjede henved 3,000 Kvadratmil til. Norge udgør nu 5,750 Kvadratmil, dengang noget over 8,600.[2] Den samlede Landmasse, hvorover Frederik den Anden herskede, havde altsaa en Udstrækning af omtrent 10,000 Kvadratmil, det forenede Dan-

mark og Norge overgik det nuværende Kejserdømme Tyskland i Størrelse.

Hvor ufuldkomment man endnu ved det 16de Aarhundredes Midte formaaede at fremstille Landomrids vil ses af hosstaaende to Kort over Danmark, Norge og Sverige (Fig. 2 og 3), hentede fra Datidens bekendteste Geografi.

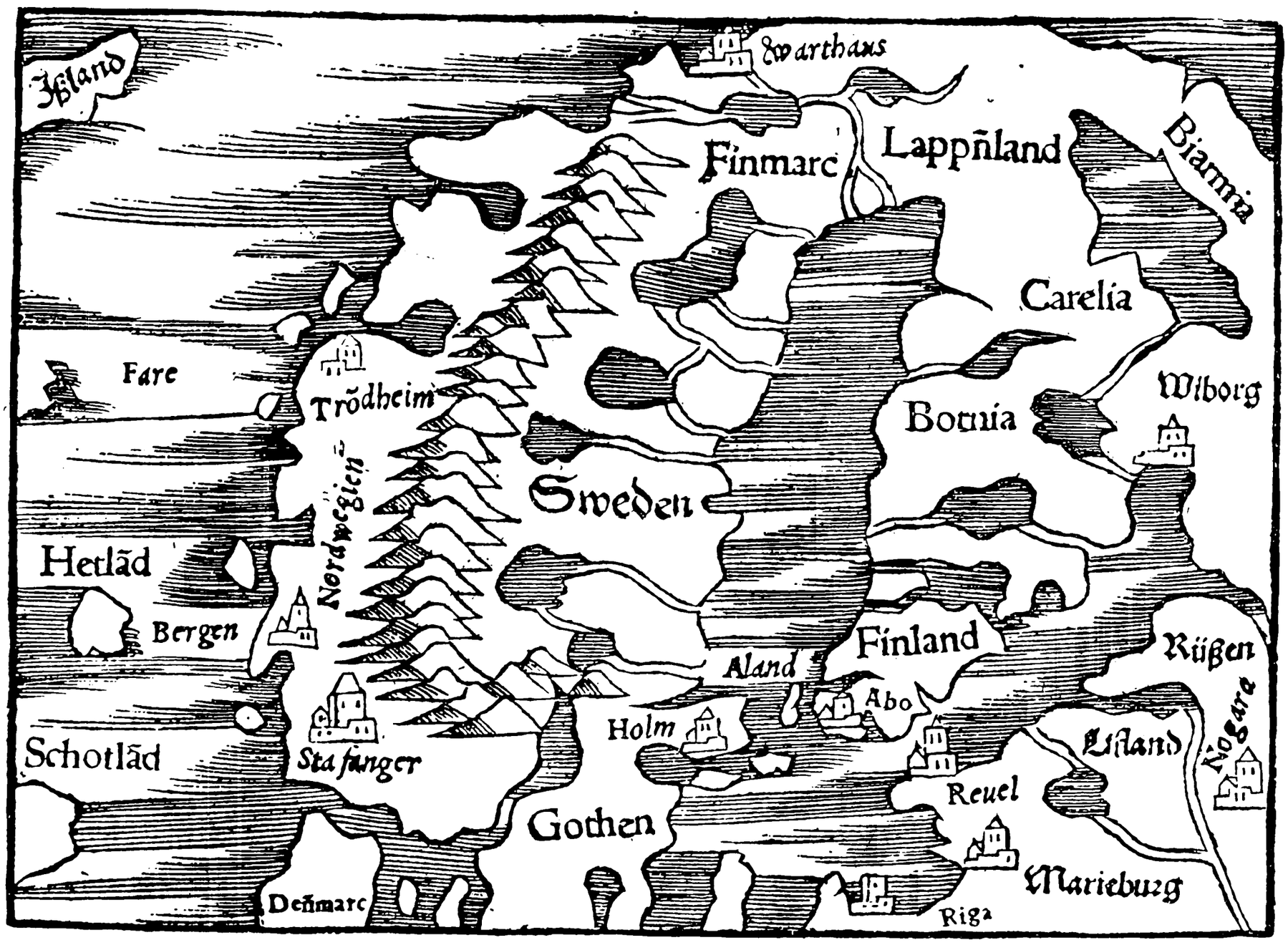

Fig. 3. Kort over Sverige og Norge.
(Efter Sebast. Münster: Cosmographia universalis. Basel 1554.)

De nordiske Landes Naturforhold i det 16de Aarhundrede afveg i flere Henseender ikke uvæsentligt fra de nuværende. Forskel lader sig paavise baade med Hensyn til Landenes Form, Plantevækst, Jordbundsforhold, Vejrlig og Dyreliv.

Hvad Landenes Form angaar, var det især Danmark, hvis Omrids i det 16de Aarhundrede var forskelligt fra dets nuværende. Sundet mellem den nørrejydske Ø og Fastlandet, som vi endnu af gammel Vane kalder Limfjorden, bar dengang med Rette sit Navn (Fig. 4). Kun forbunden med Havet mod Øst ved det smalle Indløb ved Hals, dannede Fjorden som en stor Indsø

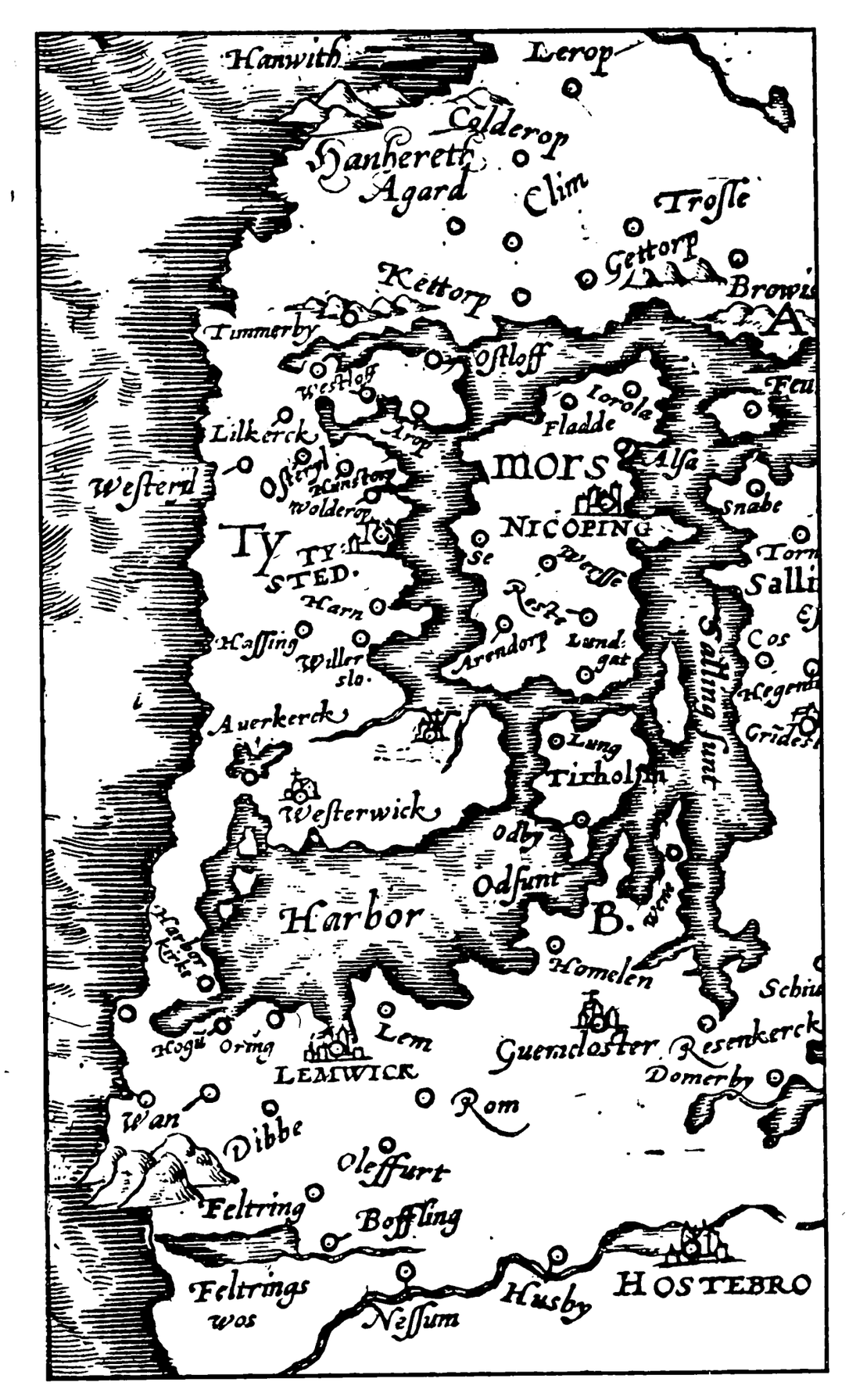

Fig. 4. Marcus Jordens Kort over den vestlige Del af Limfjorden.
(Efter Braunius: Theatrum urbium IV. 1588.)

med næsten fersk Vand. Gedder og Karper, Brasen og Aborrer levede i dens Vande.[1] Vel truede Vesterhavet stundom med at overstige den lave Strimmel ved Agger og Harboøre. I stærk Vestenstorm kunde Havfraaden staa ind over Landet og Havene for en kort Stund blandes. Men i det 16de Aarhundrede holdt Bolværket dog ud. Det var endnu kun Fiskene, som det gik ud over. Efter slig en Storm drev de i Mængde døde paa Limfjordens Overflade, dræbte af det altfor salte Havvand.[2] Først Aar 1624 skete der et voldsomt Gennembrud, som sønderrev Tangen. Hullet luktes dog senere i en ny Storm (Fig. 5). Men det 19de Aarhundrede har set to dybe Indløb blive skaarne — Agger- og Tyborøn-Kanal — der, skønt de stadigt skifter Form (Fig. 6 og 7), synes for bestandigt at have skilt Thy fra Fastlandet.

Øerne langs Sønderjyllands Vestkyst tog sig i det 16de Aarhundrede helt anderledes ud end nu. Især udmærkede Nordstrand sig ved sin Størrelse og Frugtbarhed, den talte ikke mindre end 18 Kirkesogne (Fig. 8). Ingen drømte dengang om, at man

Fig. 5. Den vestl. Del af Limfjorden.
(Efter Kort udg. af Suhm 1792.)

halvt hundrede Aar efter skulde sejle hen over de rige Bønderbyer og i stille Vejr spejde paa Bunden efter Kirketaarnenes Rester. Dog blev dette til Virkelighed. I den forfærdelige Nordveststorm den 11te Oktober 1634, der ogsaa gjorde saa megen Skade paa Fastlandet, oversvømmedes Øerne, men ingen led saa

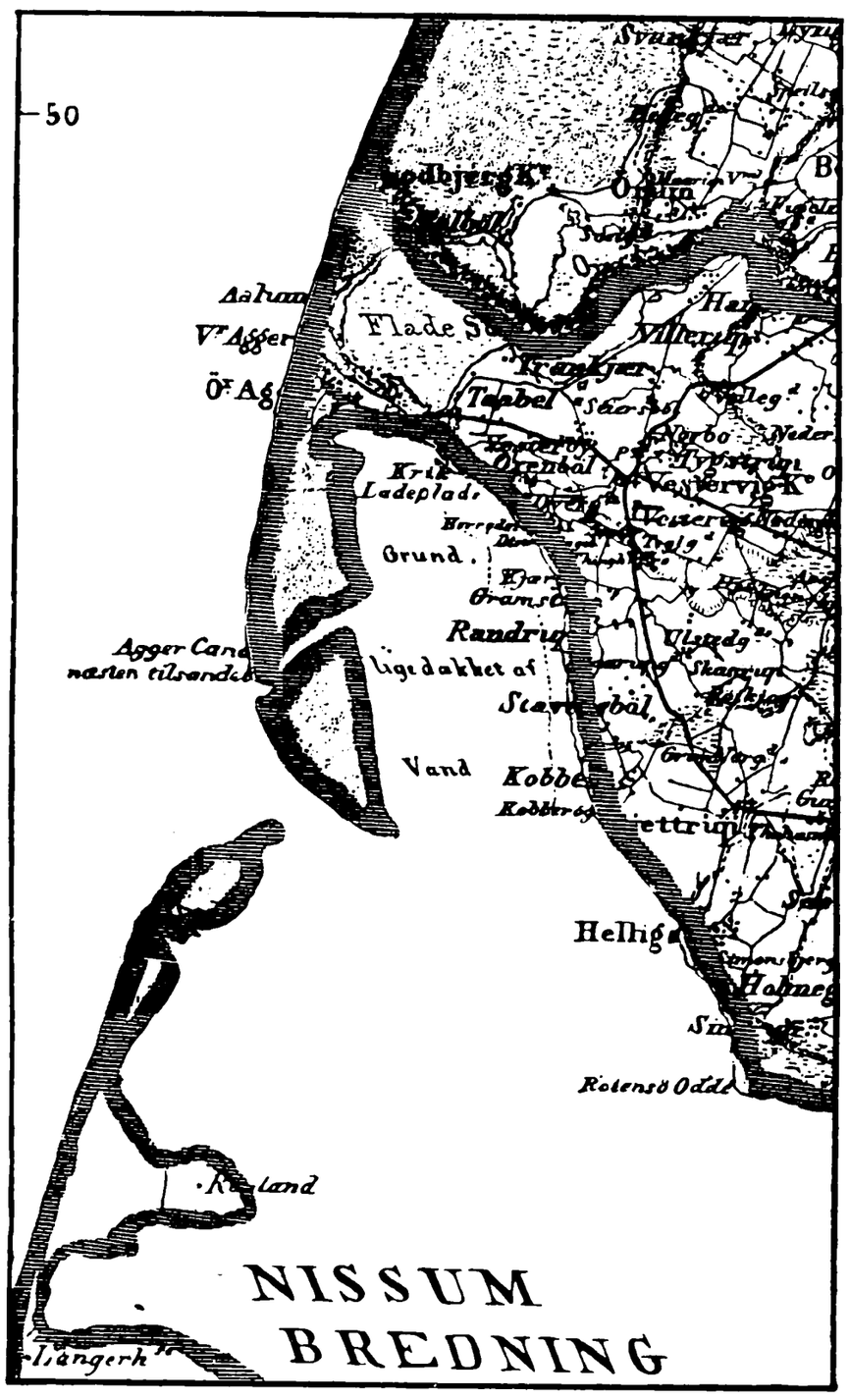

Fig. 6. Agger- og Thyborøn-Kanal 1875.
(Efter Oberst Klingseys Kort.)

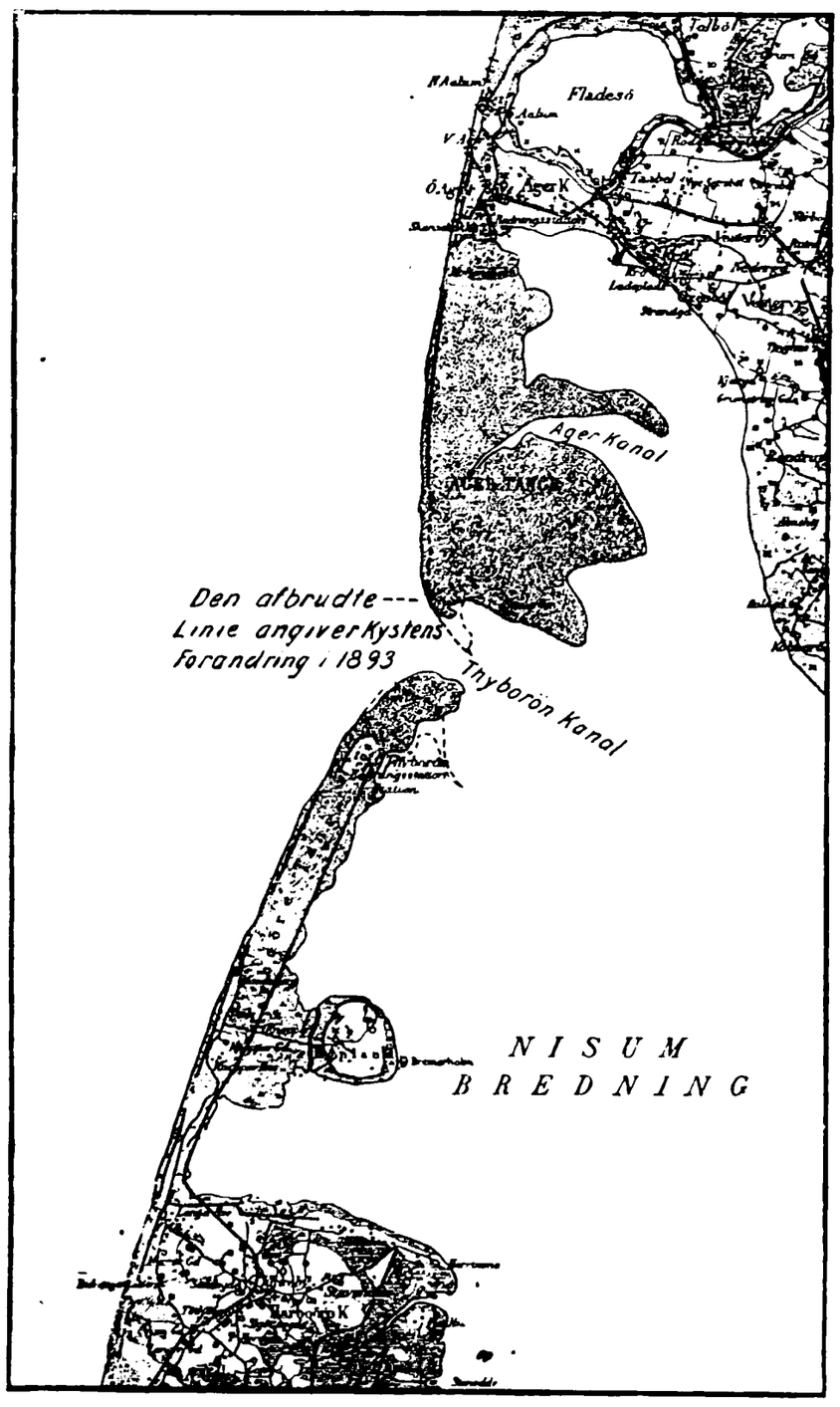

Fig. 7. Agger- og Thyborøn-Kanal 1896.
(Efter Generalstabens Kort.)

meget som Nordstrand, hvoraf kun ringe Rester fra den Dag har været oven Vande.[1]

Ved Siden af disse iøjnefaldende Forandringer, fremkaldte ved voldsomme Naturudbrud, er der desuden siden det 16de Aarhundrede foregaaet en langsom Omdannelse af Nørrejyllands Vestkyst, hvis Spor er tydelige, men hvis Omfang er vanskeligt at bestemme. Det er bevisligt, at Vesterhavet i en længere Aarrække har bortskyllet Stykker af Kysten.[2] (Fig. 10). Ved Kandestederne lidt syd for Skagen er der saaledes i Aarene 1815—39 borttaget 60 Alen af Landet.[3] Ved Agger er der i samme

Fig. 8. Marcus Jordens Kort over Sønderjyllands Vestkyst.
(Efter Braunius: Theatrum urbium IV. 1588.)

Tidsrum bortskyllet 225 Alen Land. Agger Kirke vides tidligere at være bleven flyttet længere ind i Landet af Frygt for det sig nærmende Hav. Men dette er stadig fulgt efter. Aar 1770 laa den indflyttede Kirke endnu tre Bøsseskud fra Stranden, 1802 laa den kun et Bøsseskud derfra, 1827 var Afstanden gaaet ned til 44 Alen, 1839 bortskylledes Kirken. I de 26 Aar fra 1825—51 er der aarligt bortskyllet $5^1/_2$ Fod Land af Bovbjerg (Fig. 11). Det Sted, hvor der her i Aaret 1801 var Bavnevagt, ligger nu langt ude i Søen.[1] I de 10 Aar 1837—47 er der af Kysten fra Blaavandshuk til Fanø aarligt borttaget 30 Alen. Paa Sild antages Havet at bortskylle hvert Aar en 4 til 6 Alen Land; Stormfloden 1825 medtog endog henved 80 Alen. Levningerne af en Kirke, der havde hørt til Rantum

Fig. 9. Chr. Blache. Ved Vesterhavet.

Fig. 10. C. Neumann: Bulbjerg og Skarreklev.

Sogn sammesteds, saas i Aaret 1792 endnu i Havstokken; i 1852 laa de 350 Alen ude i Havet. Vor Tid har som bekendt søgt at øge Landets Modstandskraft ved paa de mest udsatte Steder at modvirke Sliddet, idet man har broddet Kysten med Høfder (Fig. 12).

Der synes ikke at være nogen Grund til at antage, at denne

Fig. 11. Bovbjerg. Tegning af Hans Fischer.

Kystens Bortskyllen blot skulde have fundet Sted i den nyeste Tid, fra hvilken Optegnelser foreligger. De ydre Naturbetingelser har, saavidt vor Viden rækker, været de samme. Og Manglen af Optegnelser beviser intet. Vigtigere Begivenheder end disse er forblevne uomtalte, og Svindet var desuden ikke let at iagttage. Det foregik jo langsomt, paa en Grund, der ikke tilhørte Enkeltmand, og var ledsaget af skuffende Biomstændigheder, idet, som vi andetsteds skal se, Klitterne efter al Sandsynlighed samtidigt lidt efter lidt har flyttet sig ind i Landet. Rimeligere turde den

Fig. 12. Høfder ved Agger. Tegning af O. Herschend.

Slutning være, at de Natur-Aarsager, der har fremkaldt dette aarlige Landtab — og til disse Aarsager maa vel først og fremmest regnes Gennembruddet af Kanalen mellem England og Frankrig — i Begyndelsen har virket heftigere end senere hen, da alt mere var faldet i Leje.

Men forholder dette sig saa, og maa vi antage, at den aarlige Bortskyllen af Kysten i de sidste 300 Aar ikke har været ringere end den i vor Tid iagttagne, saa følger heraf med Nødvendighed, at den jyske Halvøs Vestkyst i det 16de Aarhundrede har haft en betydelig større Udstrækning end nu til Dags. Følger vi en kyndig Iagttagers Beregning[1] og sætter det gennemsnitlige aarlige Landtab til 12 Alen Land, saa maa der hele Kysten ned siden Frederik den Andens Dage være bortskyllet en Bræmme paa

3,600 Alen, det er: lidt over en Fjerdingvejs Bredde. Ødelæggelsen har rimeligvis været stærkere for Sønderjyllands Vedkommende, men holder vi os alene til Nørrejylland og regner dette Lands Kystlængde mod Vesterhavet til 40 Mil, saa vilde Landtabet i de sidst forløbne 300 Aar udgøre 12 Kvadratmil, en Landmasse svarende til Falster og Møen tilsammen.

Medens saaledes Danmarks bløde Former er blevne kendeligt mærkede af Tiden i de sidst forløbne 300 Aar, synes denne ikke at have øvet nogen Virkning paa Norges haardere Træk. Norges Form i det 16de Aarhundrede maa antages at have været væsentlig den samme som i vore Dage.

Der er næppe noget Forhold, der i den Grad har gjort de nordiske Landes Udseende i hine Dage forskelligt fra det nuværende, som Datidens frodige Skovvækst. Skovenes Mængde og Udstrækning paatrykte imidlertid ikke blot Landskabet sit Særpræg, men blev bestemmende for Forhold, som ved første Øjekast kun synes at staa i fjernere Forbindelse dermed: Vejrlig, Dyreliv og Befolkningens hele Fordeling og Levevis. Med Rette betegner derfor hin rigere Skovvækst en Grundforskel mellem dengang og nu. Vi skal her indskrænke os til at forfølge dens Spor, undersøge dens Fylde og nærmere bestemme de Træarter, hvoraf den bestod. Det følgende vil vise os dens Betydning for Landet i Almindelighed, Virkningerne saavel af dens begyndende Aftagen som af dens fortsatte Bestaaen.

Naar vi i Tankerne gennemløber Landets enkelte Dele, vil det fremgaa, at saa godt som overalt fandtes Skov. Sønderjylland var skovklædt saavel mod Vest som mod Øst. Langs Vestkysten dreves endnu med Iver den gammeldags Saltsydning, hvorved man under et ødselt Forbrug af Ved uddrog Salt af Tørvejord. Den hele Fremgangsmaade var paa engang et Udtryk for disse Egnes Rigdom paa Skov og Aarsagen til dens Forsvinden[1]. Østkystens Skove skildres af Datiden med Agtelse, om end i et Sprog, der forekommer os fremmed. Det hedder saaledes om en Skov,

der opfyldte den sydlige Del af Als, at den i almindelige Oldenaar kunde føde sine 18,000 Svin. Skovene om Gottorp beregnedes til 30,000 Svin aarligt, og det anføres udtrykkeligt, at Enkeltmænd besad Skove, hvori der kunde holdes 4000 Svin om Aaret.[1]

Nørrejyllands Vestkyst med dens Klitter og vidtstrakte Heder gør nu kun lidet Indtryk af engang at have været skovklædt. Naturens Stilhed og Øde synes tungsindigt at forkynde, at som her nu ser ud, har her set ud i Aartusinder. Og dog forholder det sig ikke saa. Det lader sig bevise, at den hele Strækning fra Limfjorden til Kongeaaen engang har været oversaaet med Skove.

Allerede Stednavnene bærer Vidne herom. Paa Hedefladerne omkring Karupaa, Søbysø og Skjernaa har henved 40 forskellige Punkter Navne, der indeholder Ord som „Lund", „Skov" og „Eg"; ved Herning findes 30 lignende. Paa Bakkestrøget ved Ølgod mellem Skjern og Varde ender ikke mindre end 9 spredt liggende Gaardes Navne paa „Lund". Og drager man fra Jullingsholm mod Øst, træffer man paa en Strækning af 2 Mil 15 Skovnavne, førend man naar til det Sted, hvor Skovene nu begynder[2]. Mindet om disse forsvundne Skove lever endnu som Sagn i Folkemunde og det under Omgivelser, der kun lidet skal friste til slige Paastande. Og ikke blot Mindet, men synlige Rester er endnu bevarede i den Mængde Egerødder, der opgraves paa de mest forskellige Steder fra Agger til Ribe, i de hele Egestammer, som Aaløbene stundom ved Tøbruddet i Vaaren har bortført fra Moserne i det Indre af Heden,[3] og først og fremmest i de endnu levende Rester: de spredte Krat (Fig. 13). Af disse er vistnok det ved Brejninggaard paa omtrent 20 T. Land det anseligste, men det har talrige Søskende, mindre og mindre, lige ned til de

Fig. 13. Egekrat.
(Efter Chr. Vaupell.)

mange Egepurrer ude i Heden, der vantrevne og vejrbidte, men endnu ikke kuede titter grønladent frem mellem Lyngen [1]. Et afgørende Bevis er det endelig lykkedes Nutiden at føre, idet man har paavist, at den Al, der nu dækker saa meget af Hedefladerne og hindrer Skovvæksten, ikke har gjort dette forhen, men selv er en senere Dannelse, netop fremkaldt ved Skovenes Forsvinden.[2]

Langt vanskeligere end at godtgøre Vestkystens tidligere Skovvækst vil det være at bestemme, hvor mange af disse Skove der var til i det 16de Aarhundrede. Det gaar med Skove som med Mennesker: det er de færreste, hvis Navn og Dødsaar Efterslægten har bevaret. Ved kun at holde os til dem, der tilfældigt findes omtalte, udsætter vi os altsaa for at forbigaa mange og derved give et kun svagt og urigtigt Billede. Men selv om vi med Fare for denne Fejl blot tager Hensyn til de Skove, der vides at være gaaede under siden Aar 1600: Skovene ved Agger, ved Holstebro, omkring Viborg, i Lysgaardherred, ved Ringkøbing, Lundenæs, Gjendrup og Lindeballe,[3] og vi derhos husker paa, at Jernudsmeltning, der stillede saa store Krav til Skovenes Brændsels-Beholdning, endnu i hin Tid dreves med Iver i mange af de Herreder, hvor vi nu møder de skarpeste Hedeegne,[4] saa har vi Forudsætninger nok til at kunne afgøre, at Nørrejyllands Vestkyst syd for Limfjorden maa i det 16de Aarhundrede for en meget væsentlig Del have været skovbevokset.

Vestkysten nord for Limfjorden var ganske vist allerede bleven betydeligt blottet. Dog veed vi, at der ikke alene fandtes større Skove paa Mors og Fur [5], men ogsaa — i det mindste ved Aarhundredets Midte — endnu paa mangt et Sted i Thy,[6] hvorfra de senere saa grundigt er forsvundne.

Skovene paa Nørrejyllands Østkyst har vi langt lettere ved at forestille os. De strakte sig fra Raabjerg en Mils Vej Syd for Skagen — thi dennes egentlige Odde laa allerede blottet [7] — bredte sig i Vendsyssel [8] og gik over Aalborg-Egnen,[9] hvorfra de nu er forsvundne, uden nogen større Afbrydelse lige ned til Frederik den Andens storartede Jagt-Enemærker, der omfattede Landets fem sydøstlige Herreder.[10] Om disse Skoves Størrelse vil et Par Eksempler kunne oplyse. Skovene til Vorgaard i Vend-

syssel ansloges til 5,360 Svins Olden.[1] I Skovene ved Himmelbjerget fældede de Svenske i Aarene 1643—45 ikke mindre end 8,762 store Træer, uden at Skoven tog væsentlig Skade.[2] I Skovene langs Mariager-Fjords Sydkyst, der nu er forsvundne, stjal Bønderne alene i Aaret 1630: 714 Læs Brænde, — en Ovn fuld til deres Kalkbrænding krævede 120 Læs — og Aaret tilforn havde de Kejserlige i samme Skove rodhugget og brændt ialt 12,200 Træer.[3]

Øernes Skovvækst stod ikke tilbage for Halvøens. Alle disse Smaaøer, Læsø, Anholt, Sprogø, Amager osv., som vi nu er vant til at se uden Træer, var dengang skovklædte.[4] Fyn med sine mange Herregaarde krævede tilsvarende Jagt-Enemærker. Paa Falster strakte Skovene sig helt ned over Gedserodde.[5] Paa Sjælland voksede Skov, hvor den nu forlængst har maattet vige for Agerland. Skelskør laa skovomkranset.[6] Vejen fra Sorø til Ringsted, hvor Skoven nu stopper før Slaglille, skildres endnu i Aaret 1673 som førende gennem Smaaskov lige til Ringsted.[7] Ved Frederiksborg strakte Skovene sig mod Vest henad mod Arresø[8] osv. osv. Det samme gjaldt Skaane. For blot at nævne ét: Paa Kullen kunde der i Aaret 1574 hugges 487 Læs Ved alene til Teglovnen dér og samtidigt af Egnens Skove skaffes Knæer og Indholter til et større Skib, som Lensmanden lod bygge.[9]

Samler vi disse spredte Træk, vil det fremgaa, at Skovene i Danmark i det 16de Aarhundrede maa i Udstrækning langt have overgaaet Nutidens. Aar 1870 udgjorde det skovbevoksede Fladerum af Kongeriget omtrent 32 Kvadratmil.[10] Vi tør, skønt slige Beregninger i Følge Sagens Natur altid er højst usikre, vel næppe anslaa hin Tids Skove til at have dækket et ringere Fladerum end omtrent 150 Kvadratmil, altsaa en Femtedel af Landet. Naar da vore Skove endnu trods deres ringe Udstrækning saa væsentligt bidrager til at give Danmark sit Præg, hvilken Fylde af Skovvækst maa Landet da ikke have frembudt for en Betragter i det 16de Aarhundrede!

Norge overgik langt Danmark i Skovrigdom. Endnu dækker Skovene dér omtrent 1200 (geografiske) Kvadratmil, altsaa lidt over en Femtedel af Landet.[11] Og dog vides de i de sidst forløbne

300 Aar at have været underkastet en Behandling, der med stigende Voldsomhed har indskrænket deres Raaderum. Ifølge en maaske noget overdreven Beregning skal Norges Skove alene i de 20 Aar 1828—48 være forringede til det halve.[1]

Men hvor stærk end Tilbagegangen monne være, saa frembyder dog endnu hele Østlandet Holdepunkter nok for Forestillingen om, hvorledes Landet maa have taget sig ud i det 16de Aarhundrede.

En Forfatter fra hine Dage, der vil give et Begreb om Skovene i Østerdalen, anfører som Bevis for, hvorledes de bredte sig

Fig. 14. „Skandinaviens Skovrigdom".
(Efter Olaus Magnus 1555)

mellem Bygderne, at en enkelt Præst havde ikke mindre end 24 „store Mil" mellem sine tre Kirker.[2] Og tænker vi os et Øjeblik alle hine Brandpletter fjernede, som Braatebrand, Bjergværker og Glashytter siden Aar 1600 har frembragt i Skovene — alene Røraas Kobberværk har fortæret en Skovstrækning paa 7—8 Mils Længde og indtil 3 Mils Bredde[3] — tænker vi os alle hine nøgne Stubrækker og begyndte Myrdannelser langs Glommens vidtløftige Tømmer-Opland[4] atter befolkede med Stamme ved Stamme, tænker vi os med ét Ord en kun pletvis angreben, uhyre Urskov, saa har vi et nogenlunde tro Billede af Østlandets fleste Egne i det 16de Aarhundrede.

Langt sværere er det for Nutiden at slutte sig til, hvorledes

Vestlandet, Stavanger og Bergenhus Amter, tog sig ud i hine Dage. Fra Lindesnæs og paa faa Undtagelser nær lige til Stadt strækker sig nu en skovløs Bræmme langs Kysten. Bredden er forskellig, snart er den kun en Mil, snart gaar den 4 til 5 Mil ind i Landet.[1] Goldest er Kysten fra Lindesnæs til Bømmeløen.[2] Mod Syd ligger her den flade Jæder, et løsrevet Stykke jydsk Hede opdrevet paa Norges Kyst (Fig. 15). Dens brune Dække var

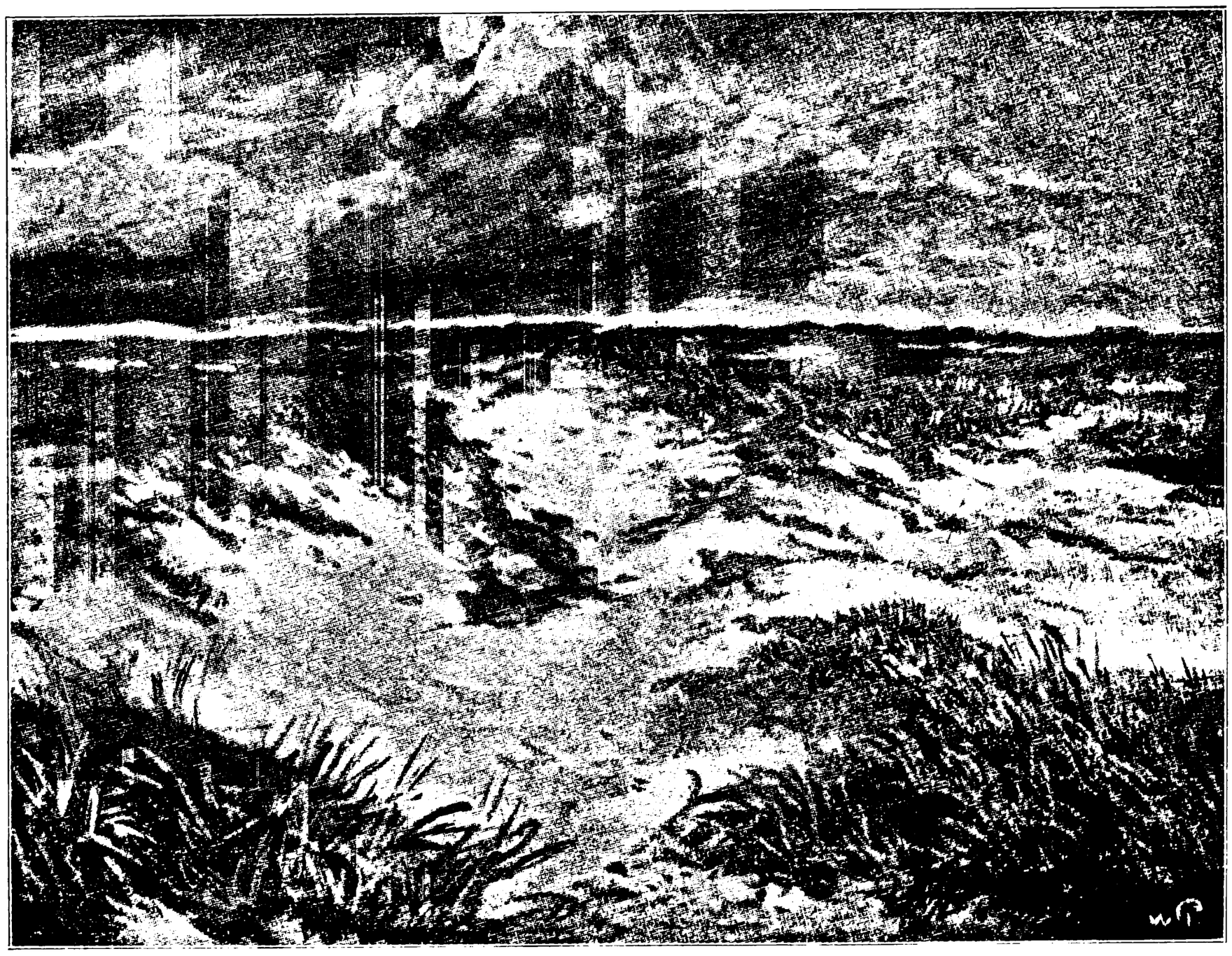

Fig. 15. W. Peters: Fra Jæderen.

indtil for faa Aar siden, da man med Kraft og Held har paabegyndt Opdyrkning, kun Lyng og Myr, hvor blot Vibernes Skrig afbrød Dødsstilheden. Nord efter yder Skærene Ly. Men — skønt ogsaa her en lykkeligere Tid nys er begyndt at gry og en Fjeldfure hist og her at grønnes —, endnu findes der intet voksent Træ at tage Kending af mellem Skærgaardens Slyngninger; næsten altid kun nøgne Fjelde, som forneden rundslidte af Bølgeslaget og foroven brunede af Vejr og Vind kun sjældent fremviser nogen menneskelig Bolig, men ligner tørrede Lerklumper, tankeløst for-

mede af en Fortids Jætte.[1] Trænger man dybere ind i Landet, viser der sig vel mange smilende Strøg, men vedblivende er det dog den skovfattigste Del af Norge.[2]

Saaledes har dette Land ikke altid set ud. Det har engang været skovbevokset som det øvrige,[3] og i det 16de Aarhundrede var endnu værdifulde Rester tilbage af fordums Herlighed. I selve de gentagne Klager fra hin Tid over, at Skovene langs Vestkysten forhuggedes paa Grund af den stærke Afsætning til Udlandet,[4] ligger et Bevis for, at de langtfra endnu var tilintetgjorte. Aar 1584 lod Kongen bygge to Galejer i Bergenhus Len med det udtrykkelige Tilføjende, „at han havde forfaret, at der i Lenet skulde være god Lejlighed med Egeskove".[5] Fyrreskovene i Lenet var betydelige.[6] Paa den nu saa bare Karmø voksede Skov,[7] fra Stavanger som fra Lister udskibedes Tømmer[8], og selv fra Jæderen synes Skoven i hvert Fald kun for kort Tid siden at være forsvunden.[9]

I det Nordenfjeldske endelig stod Skovene paa mangt et Sted uberørte. Menneskehaand havde ikke tyndet dem som i Nutiden. Derfor kunde ogsaa, som vi senere skal se, Nordlandene og Finmarken i det 16de Aarhundrede skaffe Ly til en Befolkning, der synes ikke lidet at have overgaaet den nuværende.[10]

At ville om end blot tilnærmelsesvis bestemme Omfanget af Norges Skove i det 16de Aarhundrede, maa anses for en uløselig Opgave. Oplysningerne i det enkelte er endnu sparsommere end for Danmarks Vedkommende. End ikke Højdegrænsen for Norges Skovvækst i den frodigste Tid lader sig bestemme. Skønt nu kun 3,500 Kvadratmil ligger under Skovgrænsen,[11] er det bevisligt, at denne i tidligere Tid har strakt sig højere op paa Fjeldene end nu til Dags.[12] (Fig. 16). Vi faar da nøjes med det almindelige Indtryk, at Norges Skove i det 16de Aarhundrede, skønt de allerede var stærkt medtagne paa Vestkysten, endnu besad en Udstrækning, der langt overgik Nutidens.

En paalidelig Maalestok for Skovrigdom er det Værd, som tillægges Træ. Ved at anvende den paa Forholdene i Norden i hin Tid kan vi ligesom gøre Prøve paa Rigtigheden af vor Opfattelse. Nogle faa Eksempler vil vise, hvorvidt den stemmer. Ødselhed med Brændsel var et af Tidens betegnende Træk. Saaledes be-

regnede man i Danmark Aar 1545 til hver enkelt Klosterjomfrus Vinterforsyning ti Læs Ved og en halv Læst Trækul;[1] paa Bygholm brændtes aarlig 500 Læs,[2] paa Krogen 1540 Læs,[3] og i Aaret 1594, da Tørveskæret paa Grund af den megen Væde slog fejl, forskreves til Københavns Slots Forbrug ikke mindre end 7,700 Læs Brænde.[4] I Blekinge brugte man at fælde hele Egetræer blot for at skaffe sig nogle faa Bundstykker til Tønder, Resten af Træet lod man ligge og raadne i Skoven.[5] I Norge blev Aar 1578 Orlogsskibet „Herkules", der var sat op paa Land til Ombygning, men ved nøjere Eftersyn viste sig ikke at være det værd, behandlet som ubrugeligt paa den Maade, at man ikke ophuggede det, men for Nemheds Skyld brændte det hele af og derpaa i Sandet opsamlede det neddryssede Jern.[6]

Fig. 16. Jacob Gløersen: Opunder Fjældet.

Et Blik paa Ud- og Indførselsforholdene viser en lignende Forskel mellem dengang og nu. I det 16de Aarhundrede var der en livlig Brænde-Udførsel fra Danmark, navnlig fra Lolland og Falster, til Tyskland.[7] I Aaret 1874 maatte Danmark indføre til eget Forbrug for over 10 Millioner Kroner Stenkul og for henved 22 Millioner Træ.[8]

Det synes, som om Skovvækstens Velmagt i det 16de Aar-

hundrede ikke blot har ytret sig i Skovenes større Udstrækning, men tillige i en større Frodighed hos de enkelte Træer, end nu til Dags er sædvanlig. Da vi imidlertid savner tilstrækkeligt omfattende Oplysninger, veed vi ikke, om der til denne større Fro-

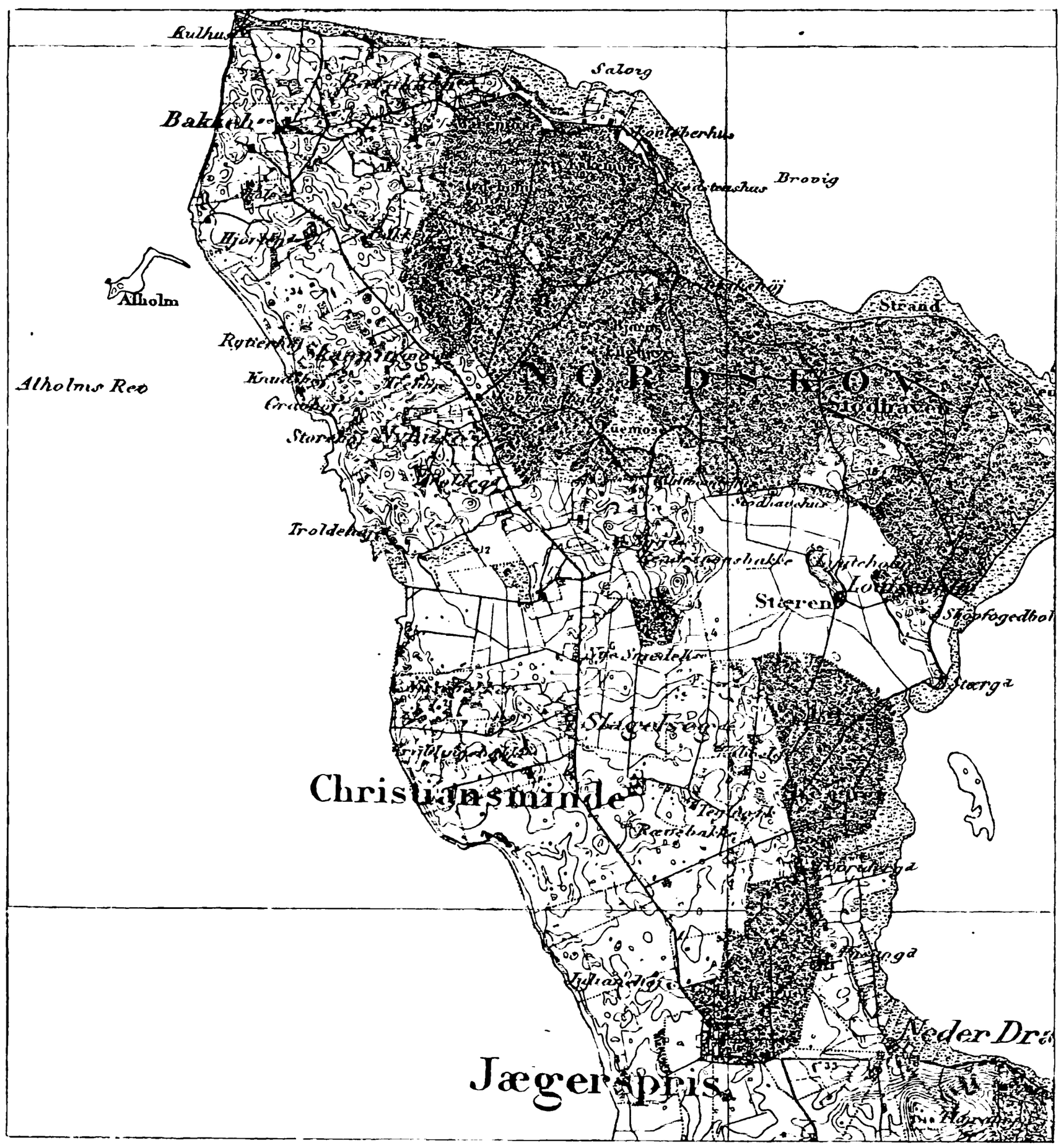

Fig. 17. „Nordskoven" i Horns Herred paa Sjælland, hvor Danmarks ældste Ege nu findes.
(Efter Generalstabens Kort.)

dighed hos nogle Træarter maaske har svaret en mindre Trivelighed hos andre, som muligvis nu er i Skuddet, saa at Forskellen kun er et Udtryk for Afstanden mellem to Skifter i Naturens store Vekseldrift. Kun saa meget fremgaar som sikkert, at der blandt Naaletræerne i Norge og Egetræerne baade i Danmark

og Norge dengang kunde paavises ikke faa af en Højde og Førlighed, hvortil Nutiden ikke har Mage.[1] Fra Norge udførtes dengang Mastetræer paa 3 Alen i Tværsnit[2] og Egebjælker paa 20, 30 ja 40 Alens Længde.[3] Endnu i det 17de Aarhundrede kunde Tømmeret af alle Størrelser til et Orlogsskibs Bygning faas af danske Egeskove,[4] og om Skoven paa Gyllingnæs er der tilfældigvis opbevaret, at Antallet af gamle Ege var saa stort, at hver

Fig. 18. „Storkeegen" i Nordskoven i Horns Herred. Tegning af A. Schovelin.

Bonde havde et eller flere Egetræer, hvori hans Svin overnattede og søgte Ly mod Uvejr.[5]

Spørger vi, om slet ingen af disse ærværdige Kæmper har holdt sig i Live til vore Dage, bliver Svaret: jo. De ældste, tiloversblevne danske Ege, som alt i det 16de Aarhundrede maa have været gamle og anseelige, findes nu ved Jægerspris i Hornsherred paa Sjælland (Fig. 17). De to største er „Kongeegen" og „Storkeegen", begge i Nordskoven. „Kongeegen" har i Mandshøjde et Omfang af 42 Fod. Nu er kun Skallen tilbage, men Livet er ikke udslukt. Skønt Skallen maa sammenholdes ved Jærn-

stænger, og Skovsyre og Jordbær vokser, hvor Træet tidligere fyldte Plads, bærer Resterne af Stammen endnu talrige, friske Kviste. I Rummet indenfor Stammen kan holde tre Ryttere. „Storkeegen“ (Fig. 18) har i Brysthøjde et Omfang af 36 Fod. Selv i en Højde af 24 Fod fra Jorden er Omfanget endnu 32 Fod. Træet bærer forneden kraftige, løvrige Grene. Dets Alder anslaas til 900 Aar. Danmarks tredjeældste Eg findes i Taarnby Skov ved Christianssæde paa Lolland. Dens Omfang i Brysthøjde er 32 Fod, dens Alder formentlig 750 Aar. „Baggesens Eg“ sammesteds er yngre og nu helt udgaaet (Fig. 19.)

Fig. 19. „Baggesens Eg“ ved Christianssæde paa Lolland, $19^1/_2$ Fod i Omfang. 8 Fod over Jorden er der dannet et Værelse med Bord og Bænk, hvor Baggesen skrev sit Digt „Landforvandlingen“.

Paa Gyllingnæs er nu kun Stubben tilbage af en Eg paa henved 40 Fod i Omfang, $13^1/_2$ Fod i Tværmaal. Den fældedes omtrent 1830. En hul, men fremdeles livsfrisk Eg sammesteds er 25 Fod i Omfang: Nørrejyllands mest omtalte Eg: „Niels Ebbesens Eg“ (Fig. 20), er yngre end den her anførte og flere andre. Dens Stamme er 18 Fod i Omfang.

Til Sammenligning kan tjene, at de tre største Ege i England er kun lidt større end „Kongeegen“ ved Jægerspris. Derimod

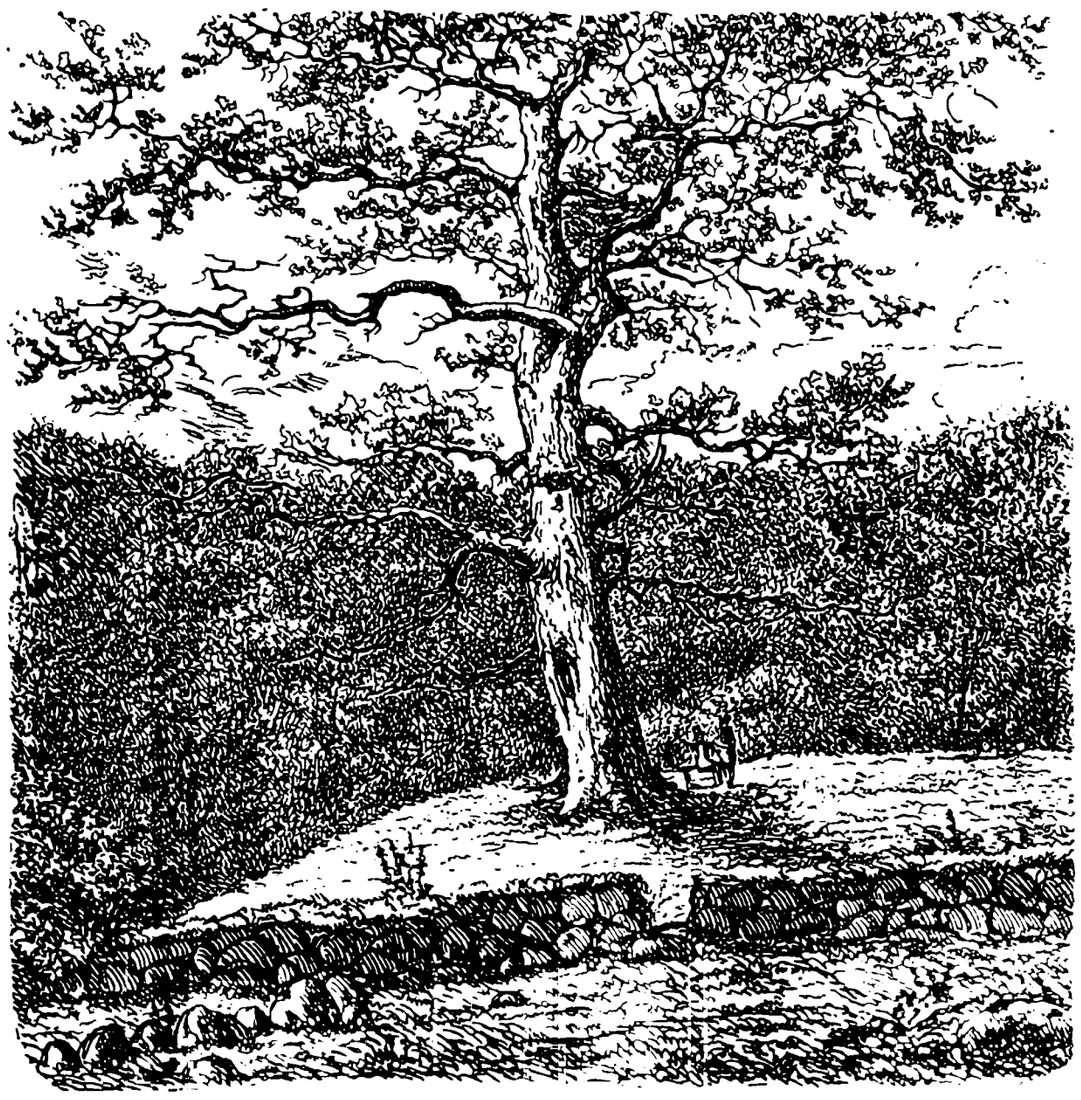

Fig. 20. „Niels Ebbesens Eg" i Nørrejylland.
(Efter Chr. Vaupell.)

har Evropas ældste Eg et betydeligt større Omfang. Den vokser i det vestlige Frankrig ikke langt fra Byen Rochefort, i en af Landets frugtbareste Agerbrugsegne. Dens Omfang er i Brysthøjde 66 Fod. Dens Alder anslaaes efter Aarringene til over 1800 Aar.

Hvad Bestanddelene af det 16de Aarhundredes Skove angaaer, saa forekom vel dengang de samme Træarter som nu, men det indbyrdes Forhold imellem dem var noget forskelligt fra Nutidens.

Som bekendt har i Danmark i de sidst tilbagelagte Tidsrum tre forskellige Træer: Fyrren, Egen og Bøgen hver til sin Tid haft Overvægten.[1] Det 16de Aarhundrede befandt sig endnu

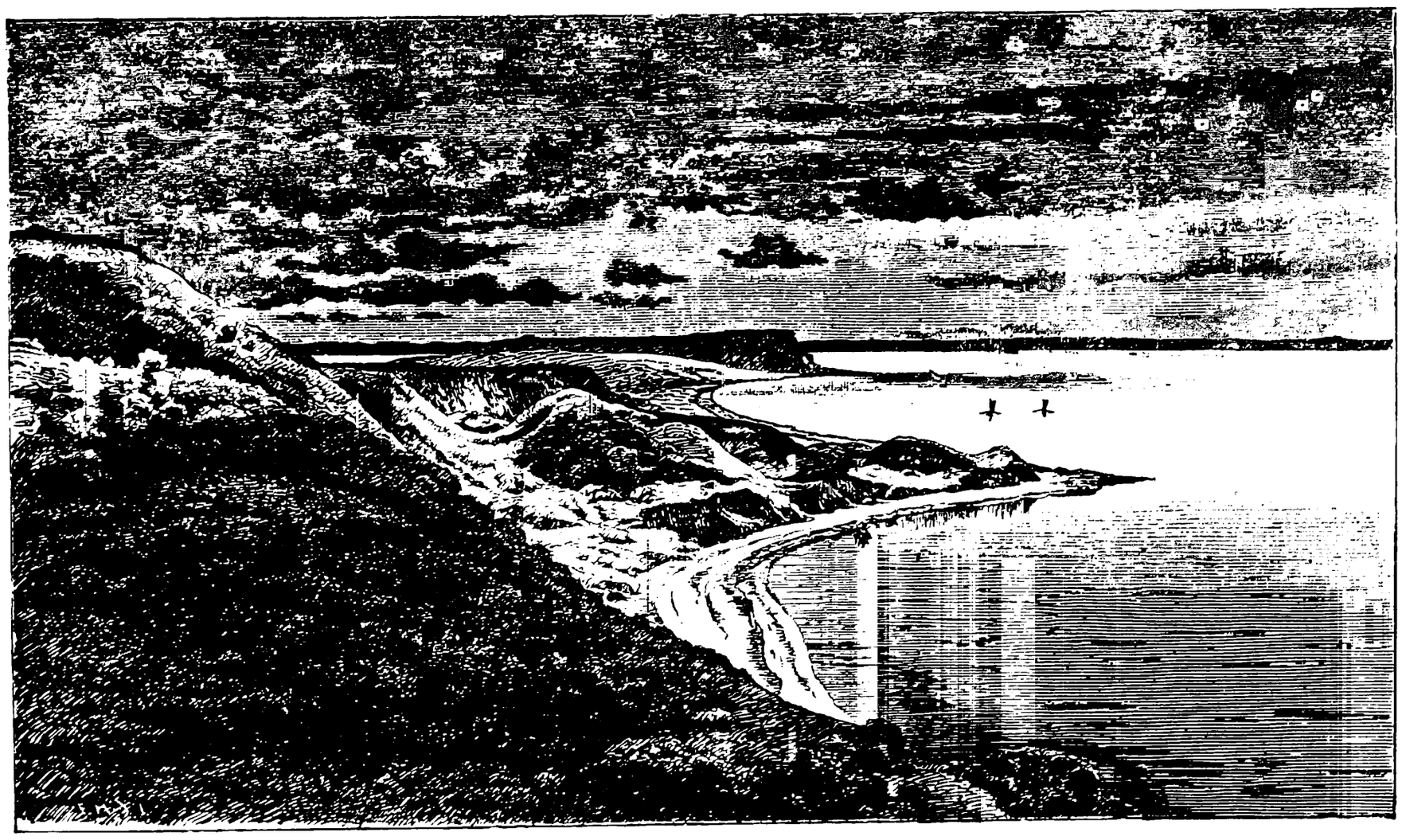

Fig. 21. Knudshoved paa Fur. Tegning af H. Smidth.

indenfor det andet af disse store Afsnit; Egen havde Herredømmet. Den vildtvoksende Fyr, var aldeles overvunden, den trivedes endnu kun paa Øerne Fur (Fig. 21), Anholt og Læsø,[1] hvor den snart efter uddøde. Bøgen, der et Par Hundredaar efter skulde gaa af med Sejren, holdtes endnu nede af den ejendommelige Driftsmaade, som Skovene var underkastede.

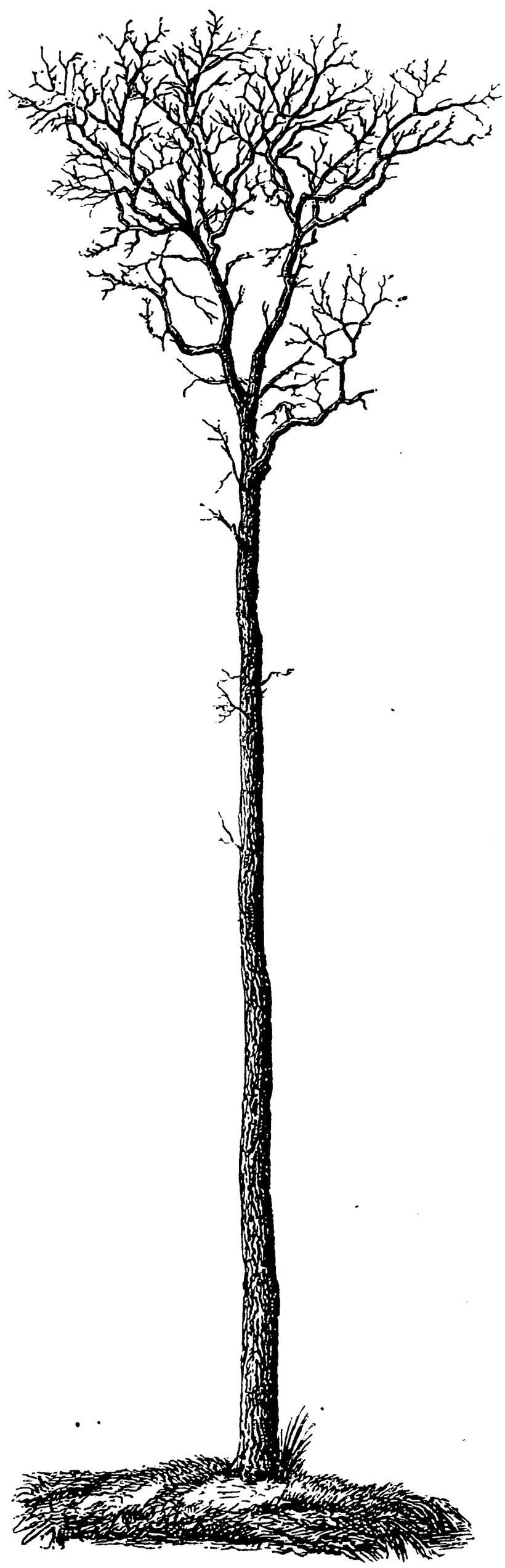

Fig. 22 En Eg i Charlottenlund.
(Efter Chr. Vaupell.)

Egen var altsaa det fremherskende Træ. Den er ikke blot det Træ, der ubetinget oftest findes omtalt i hine Dage, men næsten alle Optællinger, som vi besidder, selv fra en lidt senere Tid, bekræfter denne Overvægt.[2] Og det kunde ikke godt være anderledes. Det stemmede særligt med Datidens Tarv at frede om Egen fremfor alle andre, thi den afgav ikke blot det ypperste Ved til alskens Gavntømmer, men selv som Oldentræ overgik den sin Medbejler, idet den oftere sætter Frugt end Bøgen.[3]

Egens Værd for det 16de Aarhundrede til Gavntømmer skrev sig ikke alene fra Veddets Haardhed, men for en stor Del ogsaa fra Træets Evne til forskellig Vækstform, som Nutiden kun sjælden ved Selvsyn er fortrolig med. Alt efter Jordbund, Lysforhold og mange andre Vilkaar kan Egen nemlig snart skyde langstrakt til

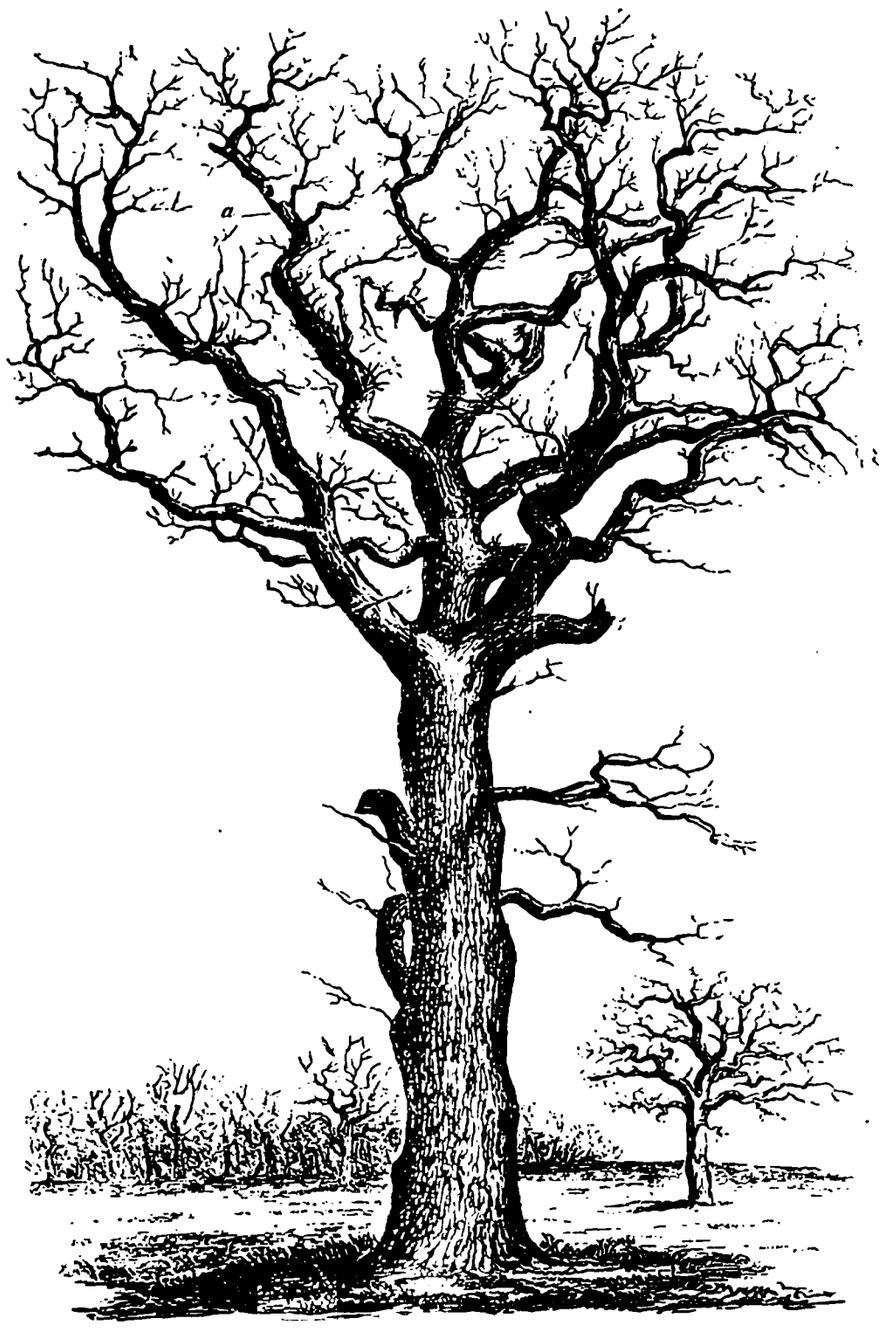

Fig. 23. Eg i Charlottenlund. (De nedre Grene er bortvisnede af tidligere Mangel paa Lys.)
(Efter Chr. Vaupell.)

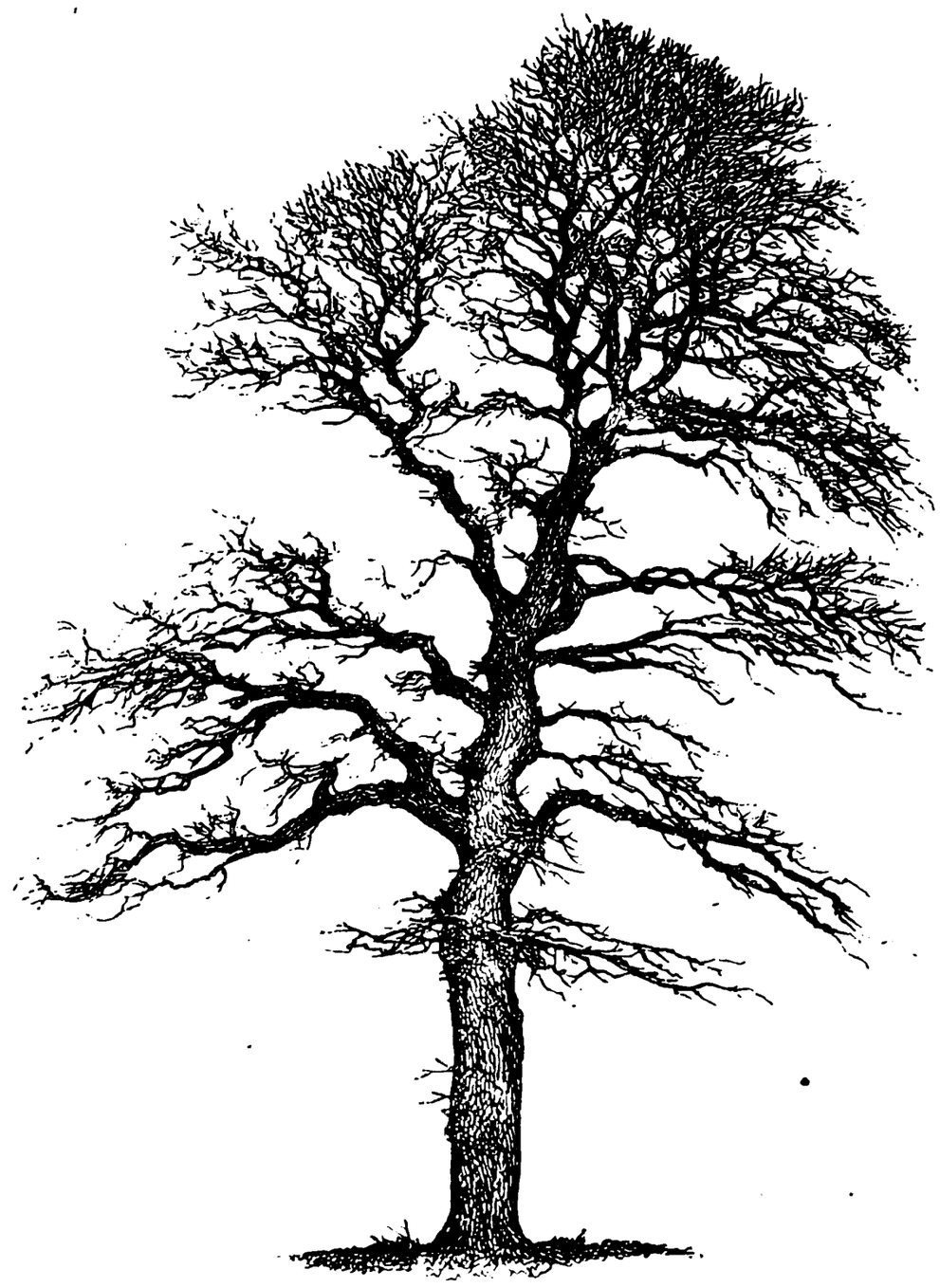

Fig. 24. En fritstaaende Eg ved Knuthenborg paa Lolland.
(Efter Chr. Vaupell.)

Fig. 25. En Eg fra Svenstrup ved Roskilde.
(Efter Chr. Vaupell.)

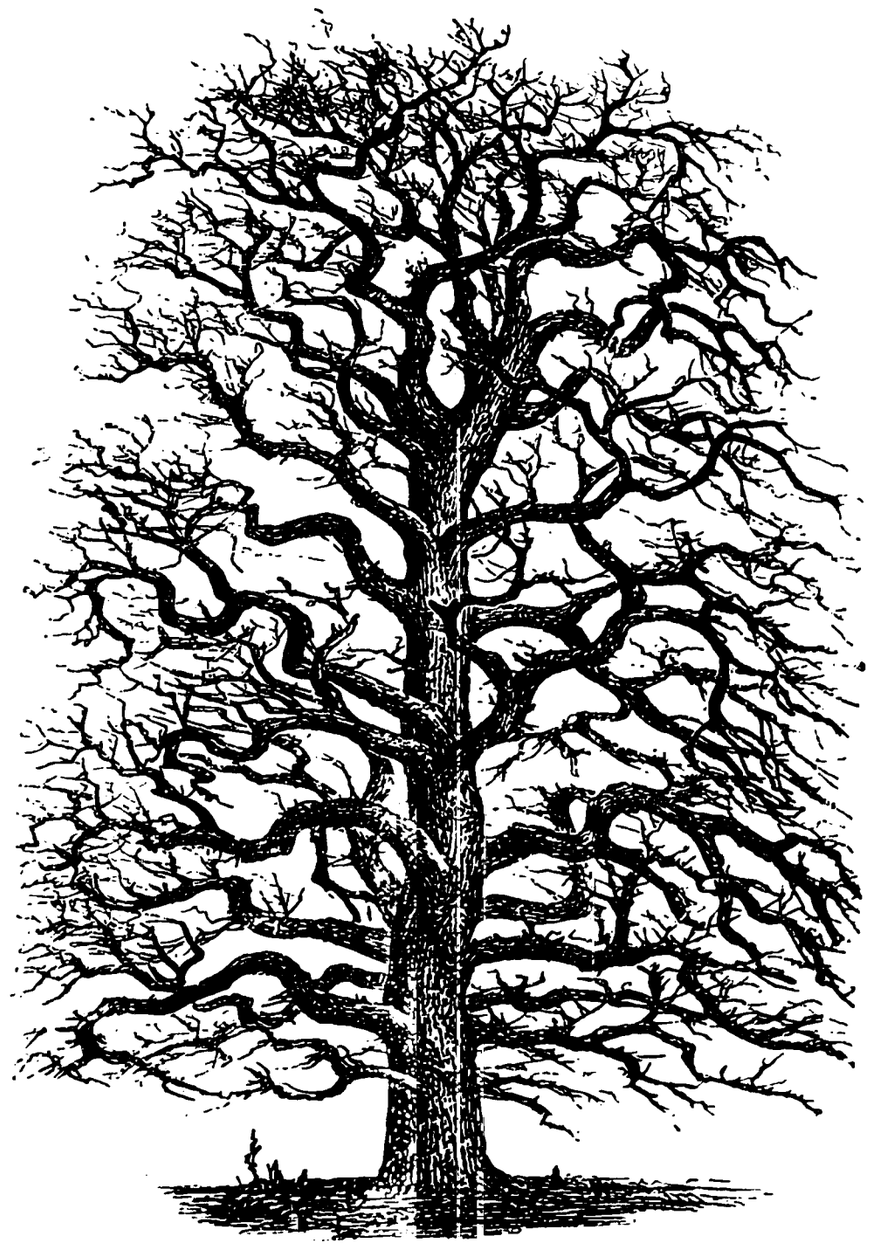

Fig. 26. En Eg i Rudbjerggaards Skove paa Lolland.
(Efter Chr. Vaupell.)

Vejrs i Masteform (Fig. 22), snart tykne en Stamme brugelig til lange, svære Bjælker (Fig. 23), snart bue Stammen alene, eller tillige dens fortsættende Hovedgren, til fortrinlige Skibsspanter (Fig. 24 og 25), snart endelig i svulmende Kraft vride Kronens Grene til en Vrimmel af haarde, knortede „Knæer" (Fig. 26).

Datidens Skove udgjordes fortrinsvis af store, ærværdige Ege, der, saalænge man ikke havde sær Trang til deres Ved og de vedblev at give Olden, fik Lov til at brede sig uhindret uden trykkende Naboskab.

Fig. 27. Ege i Hassel-Underskov; Enghaven ved Svenstrup paa Sjælland.
(Efter Chr. Vaupell.)

Thi dette var det ejendommelige ved Datidens Skovdrift, at Underskov saa godt som manglede. Vel kunde den for Opvækstens Skyld ikke helt undværes, og et Hasselkrat hist og her var meget vel set (Fig. 27). Men som Regel bestod Skovene blot af ældre Træer, der stod frit og kun havde Græsgang for neden. Skovbunden brugtes nemlig til Græsning, og det talrige Vildt og Kvæg, som Skoven husede, afgnavede hver Spire, der vovede sig frem. Disse Forhold bidrog særligt til at bevare Egens Overherredømme. Bøgen fik ikke Lejlighed til at vokse op, i Kraft af sin Evne til at taale Skygge, som Underskov under de voksne Ege og lidt efter lidt berøve dem Lyset og Livet.[1] Vilkaarene var lige, saalænge hvert lille fremspirende Træ, Eg som Bøg, skaanselsløst blev afbidt (Fig. 28). Eller rettere, de var til Gunst for Egen. Thi denne sætter oftere Frugt, og Egespirerne

Fig. 28. Ege og Egepurrer i Jægersborg Dyrehave paa Sjælland.
(Efter Chr. Vaupell.)

er mere sejglivede end Bøgens.[1] (Fig. 29). Først da ved Begyndelsen af det 19de Aarhundrede Skovene blev lyste i Fred for den fordærvelige Græsning, vendte Forholdet sig. Intetsteds søger Bøgeopvæksten hellere her end under Egen (Fig. 30). Bøge-Underskoven myldrede da op og truer nu med ganske at fortrænge Egen (Fig. 31).

Medens Egen saaledes afgjort var den talrigste og vigtigste Bestanddel af det 16de Aarhundredes Skove, synes den ikke i samme Grad at have opnaaet at blive Befolkningens Yndlingstræ. Saavidt det lader sig skønne, bevarede man endnu den gamle Forkærlighed for Linden. Denne Forkærlighed havde alt saa tidligt gjort sig gældende, at af Danmarks Stednavne begynder 52 med „Bøg", 111 med „Eg" og 87 med „Lind",[2] et Tal, der vistnok langt overskrider, hvad der kunde tilkomme Linden i Forhold til dens Talrighed. Samme Forkærlighed, der troligt havde fulgt Normannerne paa deres Udvandring til Normandiet,[3] og Middelalderen igennem havde givet sig Udtryk i Folkevisernes Fremhæven af Linden paa

Fig. 29. En ved Hjortebid formet Bøgepurre i Jægersborg Dyrehave paa Sjælland. Højde $3^1/_2$ Fod.
(Efter Chr. Vaupell.)

alle andre Træers Bekostning,[1] maatte naturligt forplante sig til hin Slægt, der endnu levede og aandede i disse Sange. Først da Bøgen ved det 19de Aarhundredes Begyndelse sejrede over Egen, glemtes den gamle Kærlighed, og Bøgen indtog hurtigt den ledige Plads i Digternes Sange og Folkets Hjerte. Egen, som naturligt skulde have udfyldt Rummet mellem Middelalderen og den nyeste Tid, var trods alle ydede Tjenester, trods det, at dens Glanstid falder sammen med den danske Flaades, saa at den troligt har tjent til Vands som til Lands, dog ikke i Stand dertil. Den savnede sine Medbejleres uimodstaaelige Tiltrækningskraft. Dens Krone var fattig paa Duft og paa Fylde mod Lindens; den holdt sig altid trangt tilbage, langt bag efter Bøgen, naar det gjaldt om med Majløv at prise Vaarens Genkomst.

Fig. 30. Tæt opvoksende Bøg under Eg.
(Efter Chr. Vaupell.)

I Norge udgjorde dengang som nu Gran og Fyr Skovenes Hovedbestanddel; men hertil kom en langt større Mængde af Eg, end Nutiden kan opvise. Fra alle Lenene langs Søkysten lige til Trondhjem udførtes ypperligt Egetømmer,[2] og paa Agdesiden (ɔ: Nedenæs, Mandals og Lister Len) var Egen saa almindelig, at Bønderne endogsaa byggede deres Huse af Egebjælker, ja brugte Egetræ selv til Gærderne om deres Kaalgaarde.[3] Kun overdreven Hugst synes at have fremkaldt Egens senere Aftagen.

Et Træ endelig, der trivedes i talløs Mængde, var Birken. Med sit lette Løv og hvide Stamme livede den op mellem de alvorlige Naaleskove. Den udgjorde Skovenes mindst paaagtede og dog

mest hensynsløst benyttede Bestanddel. Som muntre Geder kravlede Birkene snart til Vejrs og fandt Fodfæste paa bratte Affald og Tinder, hvor ingen kunde naa dem. Snart laa de samlede i talrig Flok nær Bostederne, som Hjorder, der venter paa Malkning. Og Befolkningen malkede dem. Man afkvistede dem til Koste, brød de unge Stammer af til Skafter, flaaede Barken af de ældre til Tagbeklædning („Næver"). Hvor Birketræer ved Forholdenes Gunst undgik slig Behandling, kunde de dengang som nu opnaa høj Ælde og anselig Størrelse (Fig. 32 og 33).

Fig. 31. Eg, næsten kvalt af opvoksende Bøge, der har berøvet den Sidelyset.
(Efter Chr. Vaupell.)

Nordens kraftige Skovvækst i det 16de Aarhundrede maatte hidføre vigtige Følger med Hensyn til Jordbundsforholdene. Overfladen var rigere paa Muldjord dengang end nu. I disse vidtstrakte Skove, der aarligt fældede deres Løv, var der ved Træernes Fod ophobet Aarhundreder gamle Lag af hensmuldrede Bladrester, som, voksende Aar for Aar, oppløjede af rodende Svin, lunende og nærende bidrog mægtigt til Skovenes Kraft. Det var en Rigdom, som Datiden ejede uden at fatte dens Værd, en Skat, som hyppigt letsindigt blev bortødslet, uden Anelse om, hvad derved forspildtes.

Thi naar man i sorgløs Ligegyldighed huggede løs paa Skovene — i sikker Forvisning om, at de vel skulde vokse op paany, og i hvert Fald var der nok tilbage — glemte man som oftest at tage

vare paa denne deres Sparepenge, den fede Muldjord. Skovenes Tilstand bidrog til Faren. Der var ikke nogen frodig Underskov til straks at tage Arven op efter de gamle; for hvert Træ, der fældedes, blev et stort Stykke Skovbund blottet. Saa fik da, hvor Forholdene var lidt ugunstige, Vejr og Vind for stærk Indpas. Blæsten borthvirvlede de øverste Lag af visne Blade. Vind og

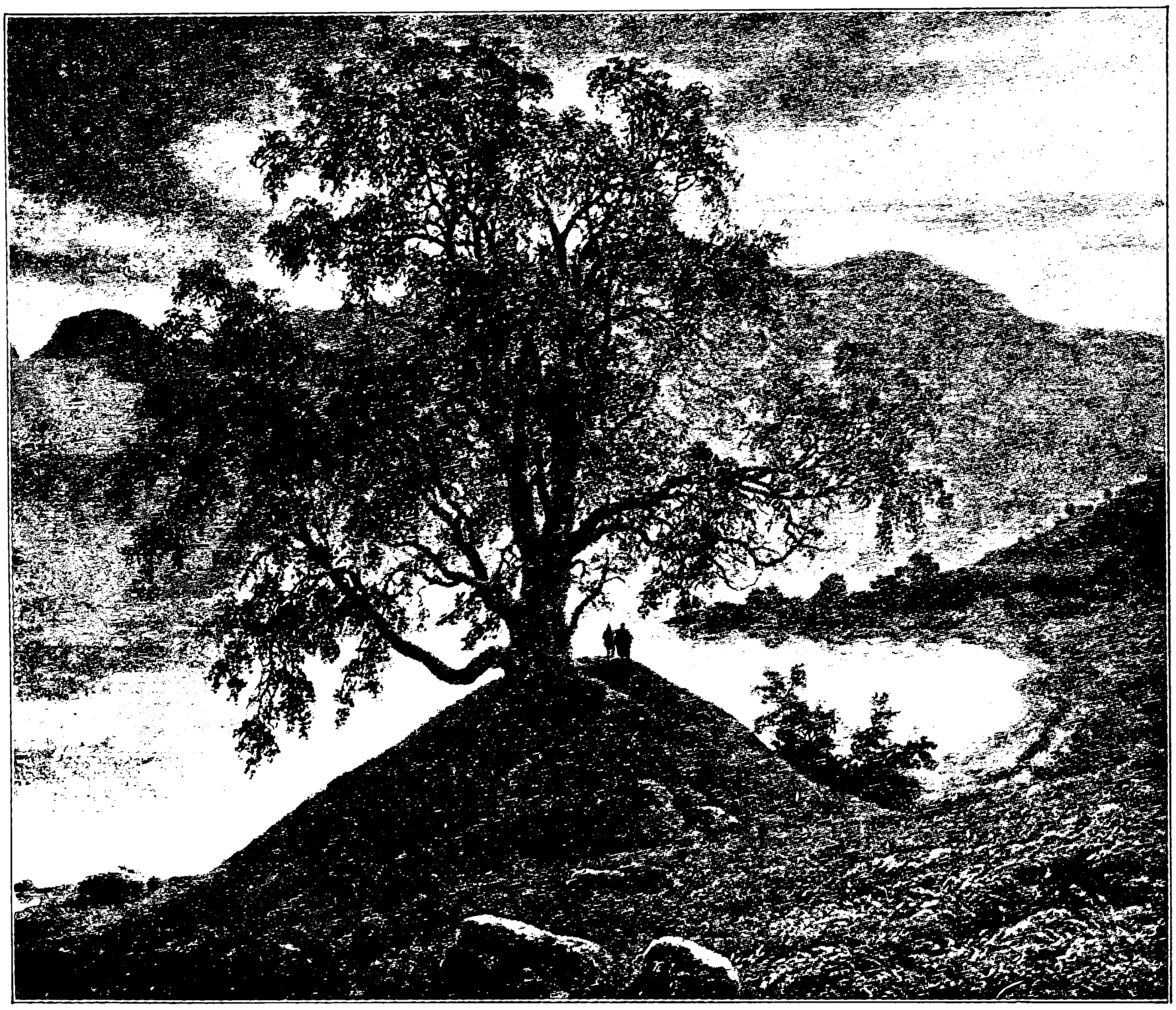

Fig. 32. Birketræ. Efter Maleri af Thomas Fearnley.

Sol fik fat i den lyssky Muldjord, vejrede den, tørrede den og forødte dens bedste Kraft. Der kom ingen Træer frem paa de gamles Tomter. Men lidt efter lidt indfandt Lyngen sig, bredte sig og kvalte Græsset, levende højt af Muldjordens Rester, Aar for Aar forringende Jordens Værd.

Det var denne Bane, som alle Skovrydningerne gennemløb i de Dele af Landet, der laa særligt udsatte.[1] I de østlige Egne var de levnede Træer hyppigt i Stand til at slaa Kres og staa foran de fældede Brødre, saa at Valpladsen blev deres. Men i det vest-

lige Jylland (Fig. 34) og sydvestlige Norge brød Blæsten sejrrigt ind, sprængte de sidste Forpostkæder og beholdt det indvundne Jordsmon. Det ligger i Sagens Natur, at faa eller ingen Oplysninger er bevarede om disse Overgange. De skete sjældent saa brat som paa Djurslands Nordkyst, hvor en forfærdelig Storm, saavidt vides Aar 1557, omstyrtede og knækkede Træer i tusindvis og derved lod Lyng fortrænge Skoven.[1] I Regelen foregik de lidt efter lidt, de sidste Stammer mossedes og sygnede, Lyngen tog til, og Ejeren vænnede sig Aar for Aar til de forandrede Forhold.

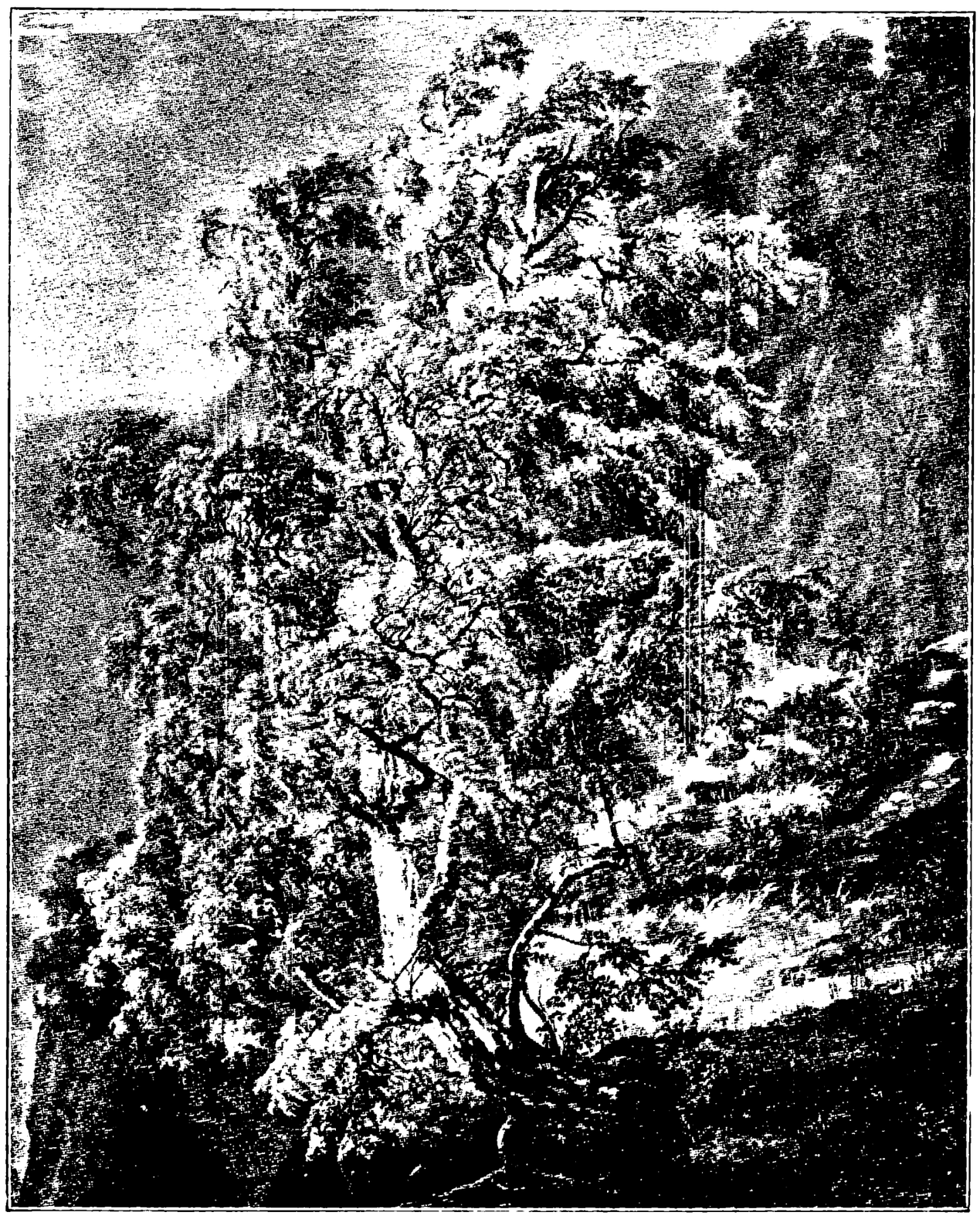

Fig. 33. En Birk i Storm.
(Efter Maleri af J. C. C. Dahl.)

Især i det nordlige Norge (Fig. 35), men ogsaa paa mangt et Sted i Sydlandet og i Danmark, hvor Grunden var særlig fugtig, omdannedes Skovtomterne i Aarenes Løb ikke til Hede, men til Myr og Moser. Manglen paa Afløb, det ophørte livlige Fugtighedsskifte medførte en Forsumpning, og snart bredte Tørvemosset sit fugtige Dække, hvor Træerne forhen havde staaet.

Disse Tilbagegange maatte imidlertid hos driftige Ejere ofte vække Lysten til ved kunstige Midler at tilbagekalde Jordens Frugtbarhed. Galt var det istedetfor Skov kun at faa Græsgang, men skulde selv denne blot blive til Hede eller lyngklædt Fjeld,

var det dog et Forsøg værd at vække det dovnende Jordsmon. Datiden kendte et virksomt Middel: at brænde Lyngen af. Herved kunde stundom fremkaldes et kortvarigt Skin af forøget Frugtbarhed, saalænge Asken nærede de nye Planter. Men snart sank den udmarvede Jord dybere end før. Langt farligere var dog de Følger, der ligesaa hyppigt indtraf, og hvorved Ødelæggelses-Værket indtraadte i sit sidste, fordærveligste Afsnit.

Dette tog sig forskelligt ud i Norge og i Danmark, lige sørge-

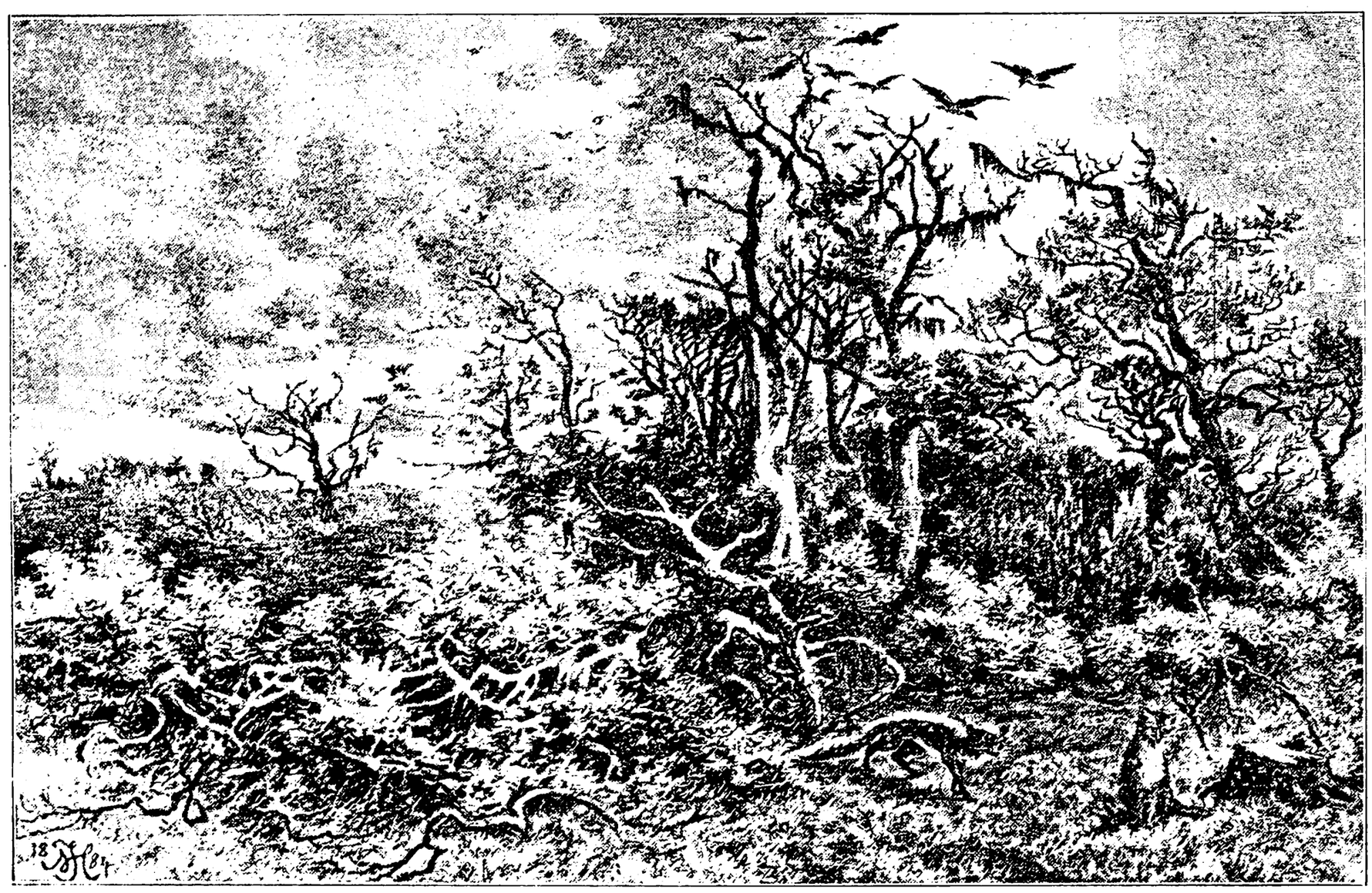

Fig. 34. Uddøende Skov ved Gaarden „Kaas" ved Limfjorden.
(Efter Tegning 1884 af Milton Jensen.)

ligt begge Steder. Naar den lyngklædte Fjeldskraaning afsvedes, slikkede Flammerne ofte for stærkt, saa at alt gik med, Planter og Jorddele. Vinden førte derpaa den løse Aske bort, eller den første Pladskregn skyllede den ned i smudskede Fossefald. Saa laa Fjeldet øde og dødt, et uhyre Sten-Lig. Vaarluft og Sommersol kaldte forgæves. Der vaktes intet Planteliv mere paa de golde Stene.

I Danmark var der kun paa faa Steder Fjeldgrund, som kunde blottes. Men under Lyngdækket lurede en anden Fjende, hvis Magt var stor, og som, engang løsladt, vanskeligt paany lod sig nedmane. Naar Plantetæppet droges bort, laa hyppigt kun det løse

Sand derunder. Det lod sig ikke holde nede af Regn. Gennembagt en Sommerdag legede det med Vinden, og naar Stormen ret tog Tag, hvirvledes det op og fór i vild Flugt hen over Marker og Enge. Ingen kunde sige, hvor Sandflugten vilde standse, og der gaves intet Raad mod dens kvælende Favntag. Som et Liglagen tilhyllede den selv den frugtbareste Jord. Medens hine andre Ødelæggelser kun i det store kan paavises, og Enkelthederne i Reg-

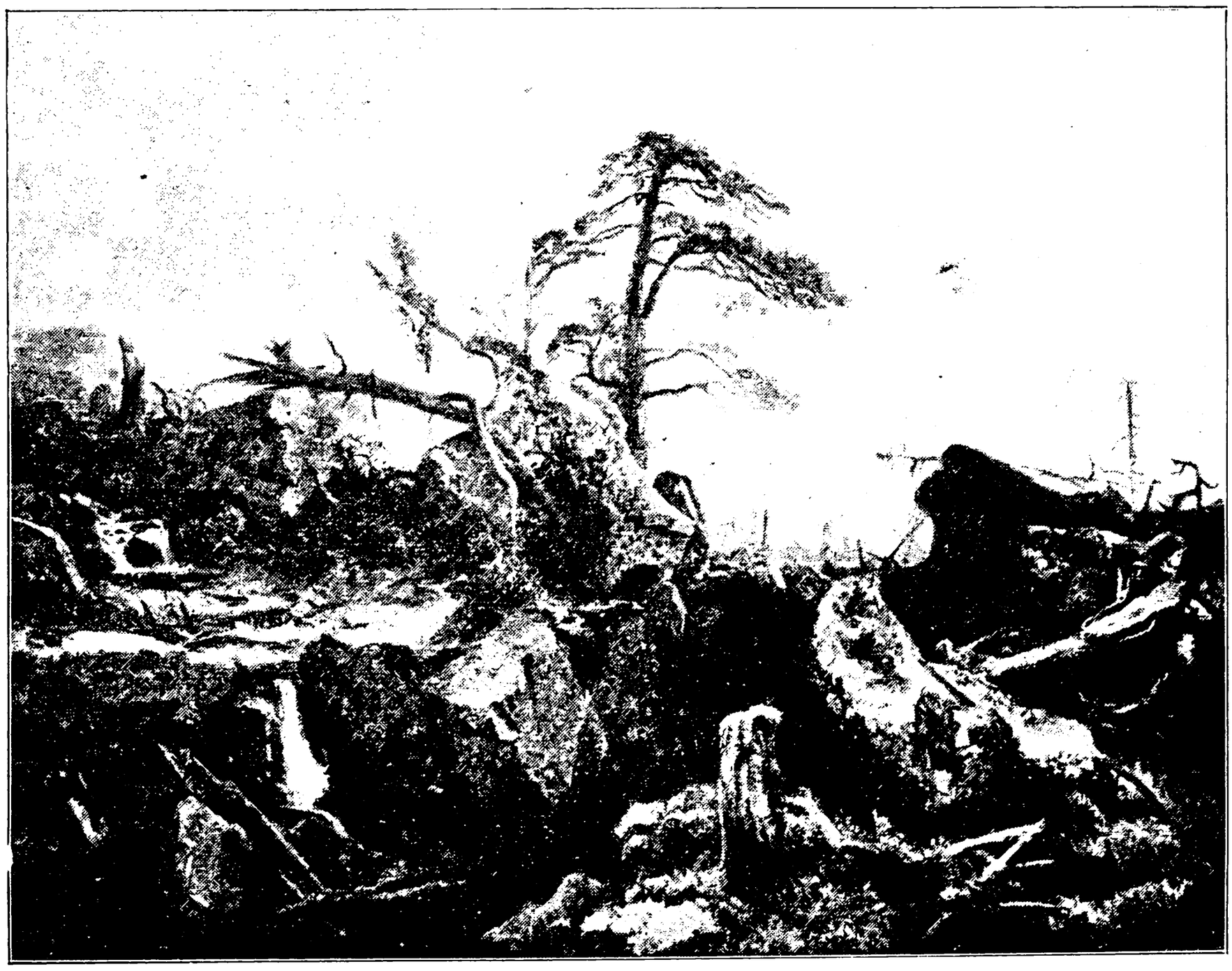

Fig. 35. Uddøende Skov i Norge.
(Efter Maleri af H. A. Cappeln.)

len dølger sig for Betragterens Blik, lader Sandflugtens Spor sig forfølge med en mærkværdig Nøjagtighed. Den var i egentligste Forstand et Barn af det 16de Aarhundrede, avlet af ødsle Fortids-Vaner og en fattigere Eftertids Krav. Det samme Aarhundrede, der lod den opstaa, fik fuldt ud dens Virkninger at føle.

Naar vi henfører Sandflugtens Begyndelse i Kongeriget — thi paa Sønderjyllands Vesterhavs-Øer (Fig. 36) var den opstaaet tidligere[1] — til det 16de Aarhundrede, saa haves herfor en dobbelt Støtte, dels selve de naturlige Forhold, der næppe kan have

tilladt den at gribe ret om sig tidligere — dels Samtidens Klager, som først begynder at lyde i dette Aarhundrede. Aar 1527 hører vi for første Gang Tale om den fra Rørvig i Odsherred paa Sjælland[1] (Fig. 37), og Aar 1539 udstedte Christian den Tredje et Forbud mod at slaa eller oprykke Klittag og Marhalm paa Jyllands Klitter, hvorved Sandflugt kunde fremkaldes,[2] et Forbud, der naturligt forudsætter, at sligt maa være sket og have vist sine farlige Følger. Først henimod Aarhundredets Slutning godtgør

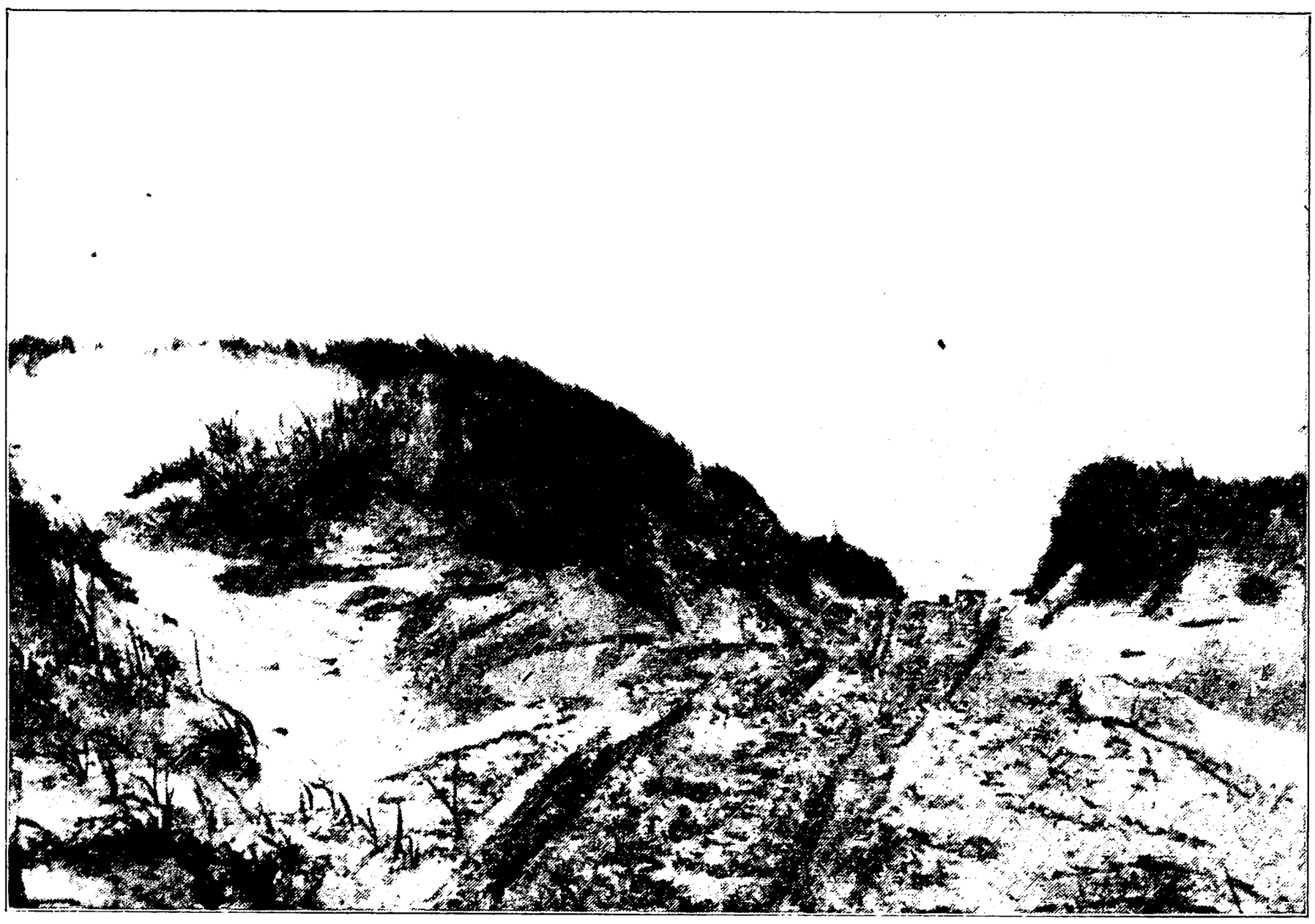

Fig. 36. Klitvej paa Fanø. (Efter Fotografi.)

imidlertid de hyppige Klager fra næsten alle Landets Egne, at Sandflugten er bleven til en virkelig Landeplage, mod hvilken der maa tænkes paa virksomme Midler.

Skovenes Rydning synes allevegne at have været den nødvendige Forudsætning for, at Sandflugten kunde indtræde. Men selve dens Opstaaen lader til at være foregaaet paa to forskellige Maader. Den simpleste var den ovenomtalte, at Flyvesandet blottedes ved Lyngbrænding og derpaa begyndte at fyge. Men langs Jyllands Vestkyst var Faren dobbelt, idet Sandet ikke blot laa fladt under Plantedækket, men tillige laa ophobet i de bakke-

formede Klitter (Fig. 38). Naar her Skovene bagved dem var fældede, og Mangelen paa Brændsel drev Beboerne til at plyndre Klitterne for deres naturlige Bindemiddel: Klittag og Marhalm, stormede det løsladte Flyvesand frem med uimodstaaelig Styrke. Hertil kom endnu en Omstændighed. Som alt ovenfor berørt har

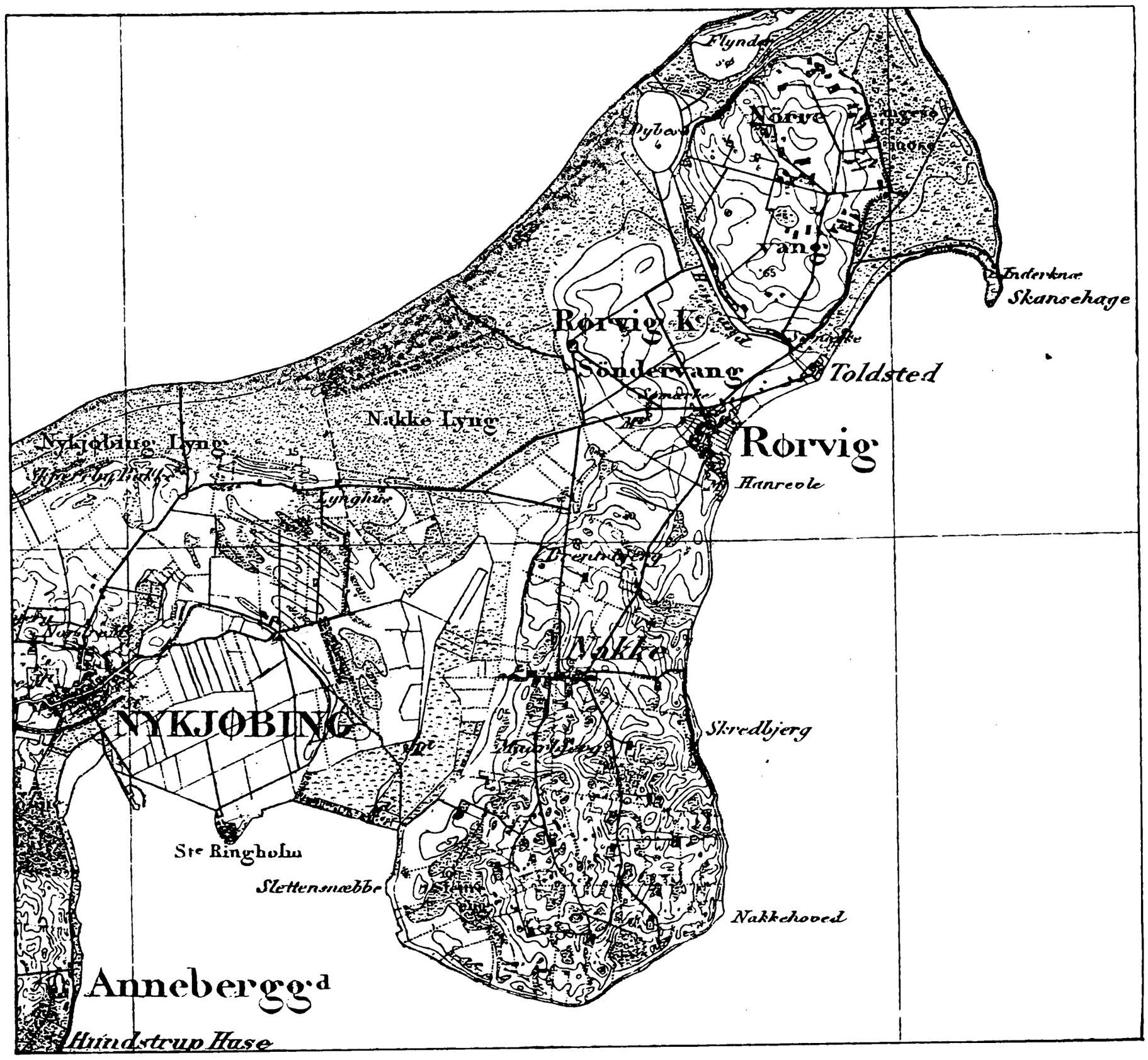

Fig. 37. Egnen om Rørvig.
(Efter Generalstabens Kort.)

Vesterhavet vistnok i umindelige Tider Aar for Aar bortskyllet Stykker af Kysten. Paa denne Vis maatte det forlængst have opslugt Kystens naturlige Værn Klitrækken, hvis ikke denne i Kraft af en mærkelig Natur-Ejendommelighed ligeledes havde bevæget sig indefter (Fig. 39). Nyere Undersøgelser har nemlig godtgjort, at Klitterne aarligt flytter sig mod Øst. Vejen, som de hvert Aar tilbagelægger, er forskellig, fra 2 til 12 Alen, alt eftersom de er

bevoksede.[1] Sandflugt i denne Forstand maa altsaa antages at have fundet Sted ind over den nu forsvundne Kystbræmme længe før det 16de Aarhundrede. Men et Spørgsmaal, som ikke blev løst, var, hvorvidt Klitterne, naar de var trængte tilbage, mod Skovene, med disse i Ryggen muligt dog kunde have holdt Stand mod Havets fortærende Kraft? Spørgsmaalet blev ikke løst. Thi Befolkningen i de dyrkede Egne indenfor Klitrækken fældede i det 16de Aarhundrede med uforstaaelig Sorgløshed de sidste Skov-

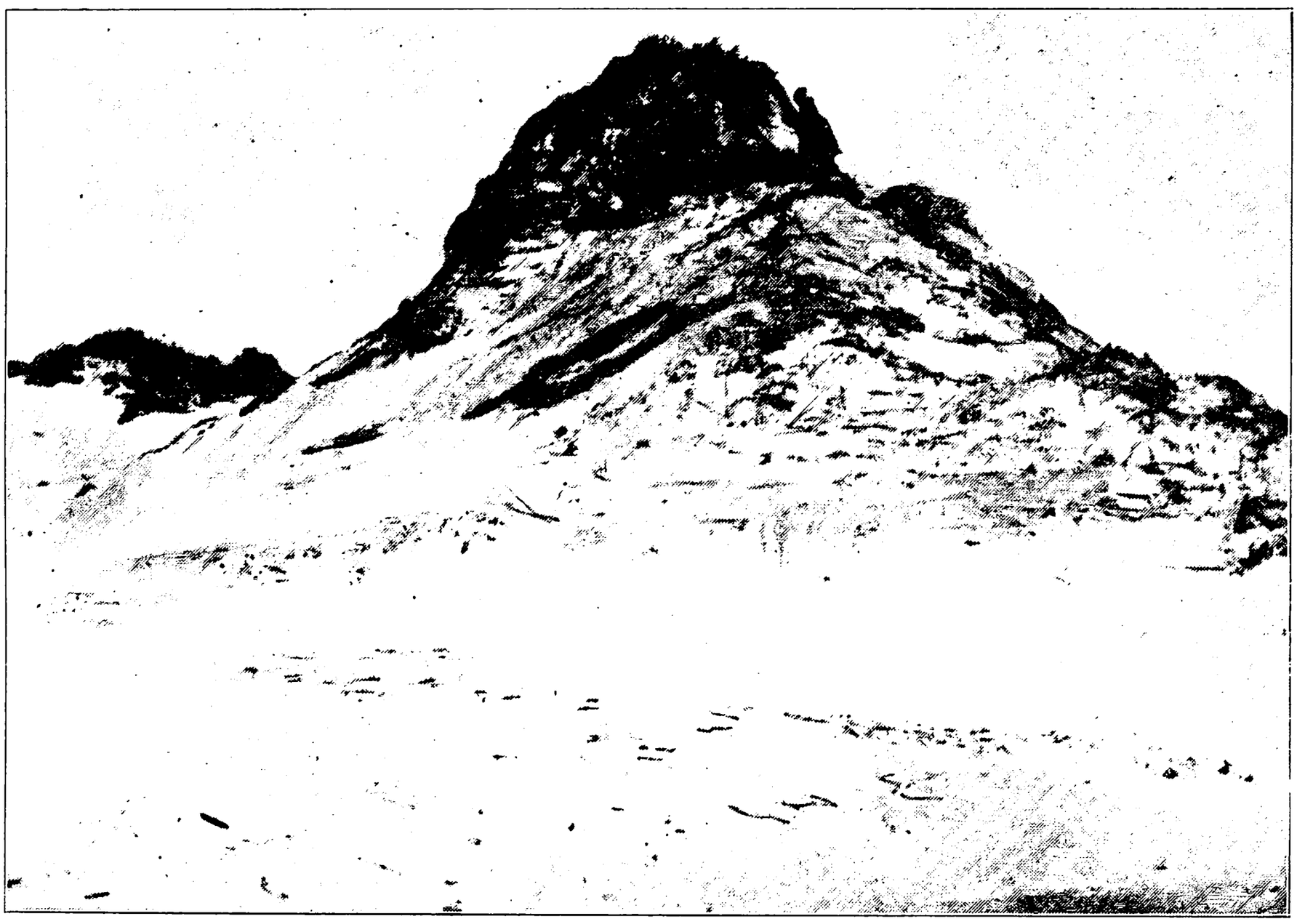

Fig. 38. Blaavandshuk. (Efter Fotografi).

strækninger. Da saa tilmed Klitterne blottedes for Marhalm og Klittag, væltede de med ustandselig Magt ind over de dødsdømte Strækninger. Her var ingen Redning mulig, thi den bevægende Kraft var en dobbelt, dels selve det løse Sands Tilbøjelighed til at fyge for Vinden, dels Klitternes nu uhemmede Naturdrift til Vandring.

Forfærdeligst blev Følgerne paa Skagen. Denne By var i det 16de Aarhundrede af langt større Betydning end nu til Dags; den hørte til Landets anseligere og talte en 2 til 3000 Indbyggere.[2] Som ovenfor omtalt var allerede før det 16de Aarhundrede Sko-

vene omhuggede lige ned til Raabjerg. Den naturlige Følge, Klitternes Plyndring for Marhalm, var i fuld Gang. Alt var saaledes modent til Flyvesandets Hærgninger. Saa begyndte da Sandflugten. Sandet trængte ind over de dyrkede Marker, forvandlede dem til Ørkener, samlede sig i store Driver om flere af Gaardene og forarmede ganske deres Ejere.[1]

Hermed vilde Ulykken under almindelige Forhold have været til Ende. Men Byens Beliggenhed paa den smalle, lave Odde

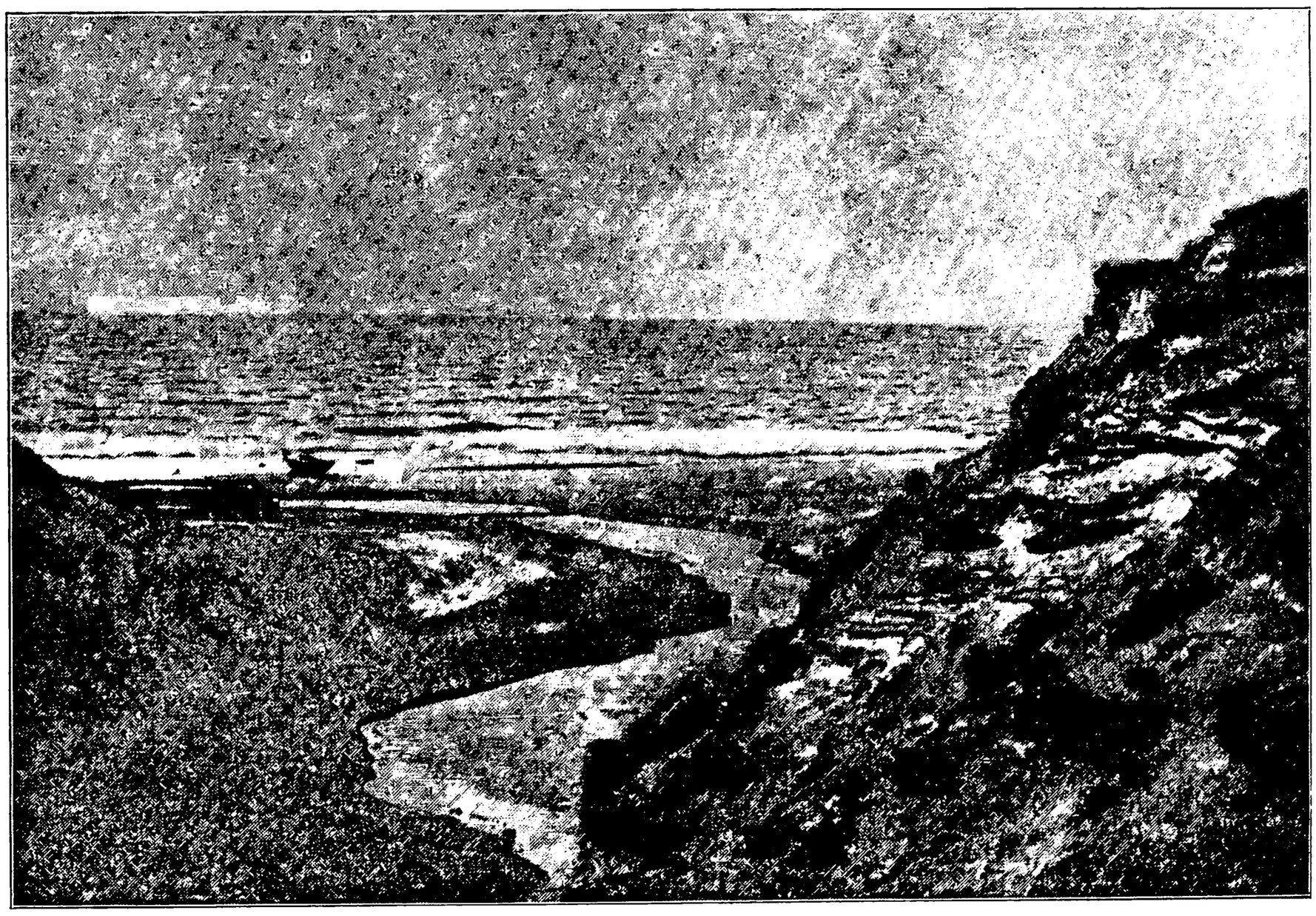

Fig. 39. Mellem Klitter ved Lønstrup. (Efter Fotografi).

mellem to Have gjorde dens Stilling særlig udsat. Klitrækken var jo føget ind efter. De nydannede Sandmiler inde i Landet kunde ikke yde nogen samlet Modstand, naar Havet for Alvor brød paa. Saa kom Oversvømmelserne. Ikke mindre end fire store Stormfloder indtraf i Løbet af lidt over et Aar fra Oktober 1592 til Jul 1593.[2] Ødelæggelserne var forfærdelige. De to første Storme rejste sig, medens Mændene var paa Søen; kun faa af dem kom tilbage. Paa Land blev Boligerne knuste under de fremvæltende Bølger. I Oktober blev „nogle“, i Januar blev 14 Gaarde og Huse ført helt og holdent med ud i Søen. For de to sidste Stormfloder

mangler vi nærmere Opgivelser, men Ødelæggelserne synes at have været endnu voldsommere.[1]

Hermed var Skagens blomstrende Tid forbi. Forgæves søgte Regeringen at hjælpe den haardt ramte By, saa meget det stod i dens Magt.[2] Forgæves synes Havet lidt efter lidt at have opkastet en ny Sandvold til Værn om Kysten. Sandflugten vedblev i lange Tider og har forvandlet det engang saa smilende Land til en Ørken (Fig. 40).

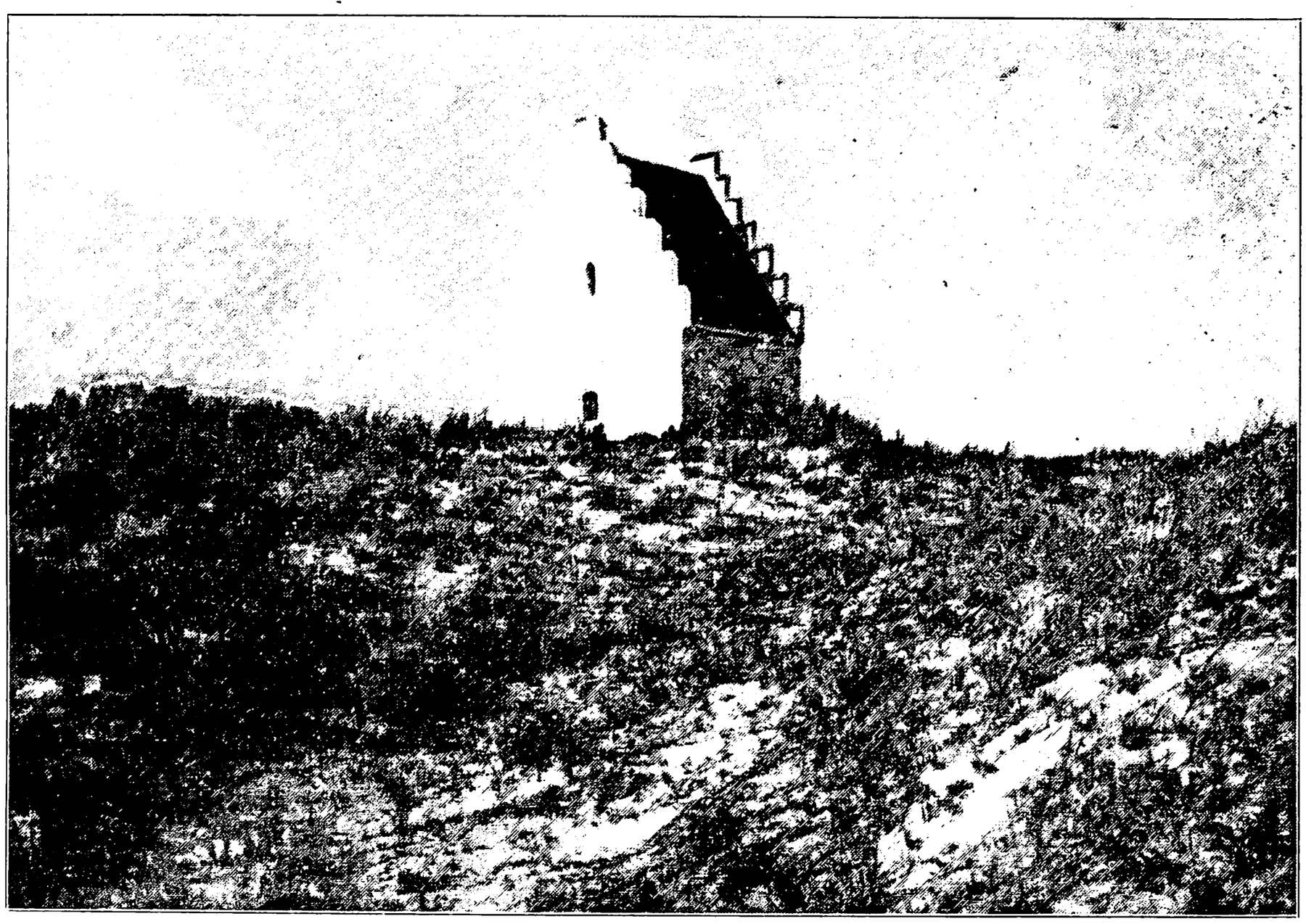

Fig. 40. Den gamle, af Sandflugt tilføgne Kirke paa Skagen. (Efter Fotografi).

Syd efter fra Skagen til Agger kan det næsten Sogn for Sogn paavises, hvorledes Sandflugten tog Overhaand mod Slutningen af det 16de Aarhundrede. Ved Kandestederne (Fig. 41) tilintetgjordes Gaarden Høgenhav; Raabjerg og Tversted Sogne blev delvis ødelagte af Flyvesand omkring Aar 1570.[3] (Fig. 42). Tornby og Horne blev overføget allerede 1553;[4] Aar 1571 ødelagdes Kjetterup saaledes, at Kirken maatte nedbrydes.[5] Omkring Aar 1580 omtales Saltum og Hune som meget fordærvede af Sand, i det sidste Sogn skal ikke mindre end 7 adelige Gaarde være blevne ødelagte.[6] Paa lignende Maade kan Sandflugtens Virkninger i

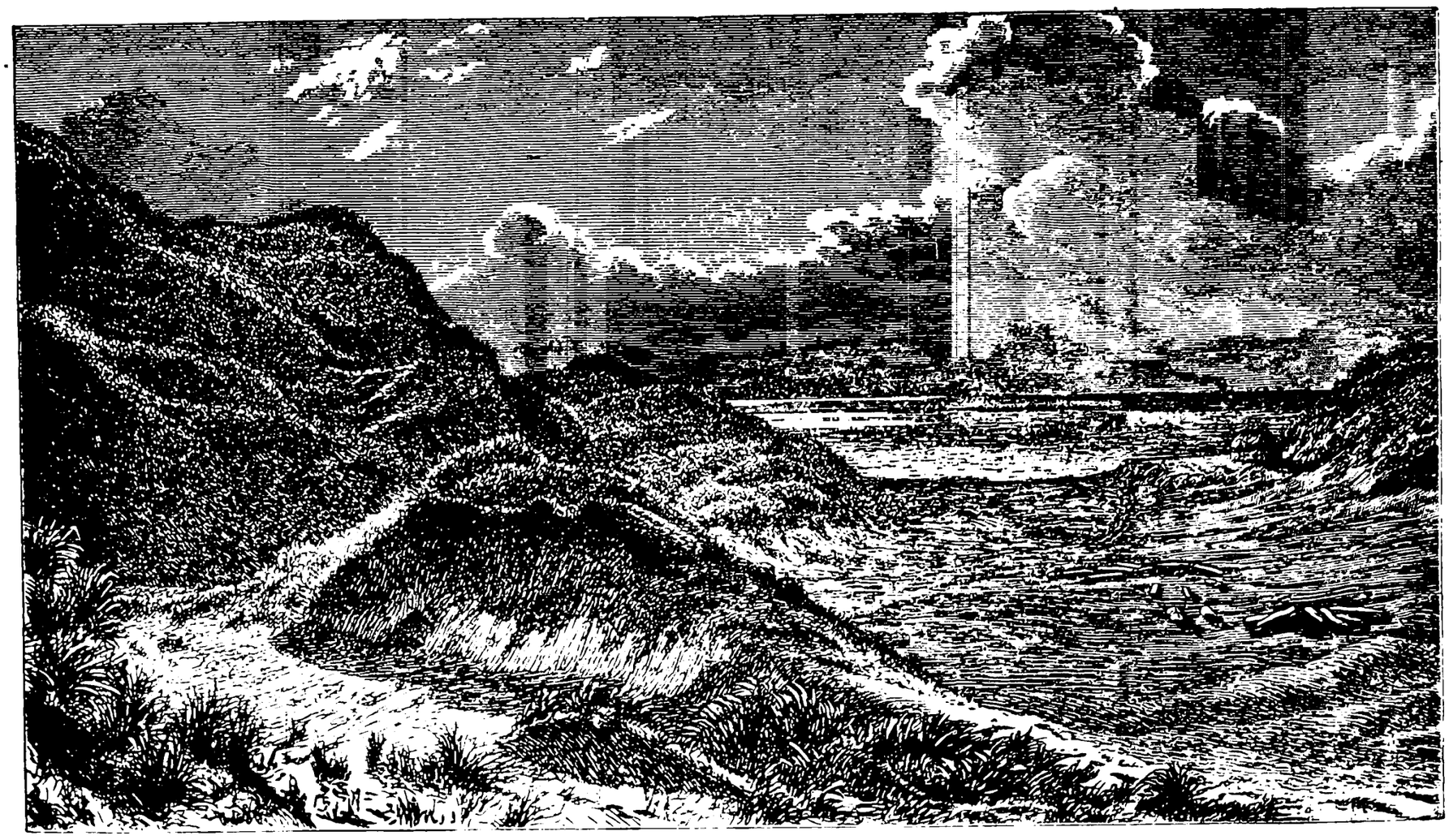

Fig. 41. V. Kyhn: Ved Kandestederne.

Slutningen af det 16de Aarhundrede paavises i Tved, Skinnerup, Vang, Sjørring, Nørhaa, Ørum og Lodbjerg.[1] (Fig. 43). Det er kun i altfor god Overensstemmelse hermed, naar man samtidigt hører, at der i flere af disse Egne endnu ved Aarhundredets Midte fandtes Skove, men at hele Thy var ryddet, førend Aarhundredet var omme.[2]

De samme sørgelige Spor møder os paa hele Kyststrækningen fra Agger til Ejder: Sandet tog Overhaand i Vedersø, Nissum, Husby og Staby Sogne;[3] Ulfsborgs gamle Herredsting maatte

Fig. 42. O. Herschend: Raabjerg Kirke.

flyttes;[1] Gaarde under Riberhus blev overføget[2] (Fig. 44), og Sandflugten fortsatte sit gamle Ødelæggelsesværk paa Sild og paa Før.[3] Ja, helt ind til Silkeborg-Egnen trængte Ondet, her blot fremkaldt ved Lyngbrænding. Sandet hvirvlede op paa Vradts Bymarker og truede Byen med Undergang, saa at de omliggende Sogne maatte hjælpe Beboerne med at dække Lyng og Strøelse over Hullerne for at dæmpe Flugten.[4] (Fig. 45).

Medens saaledes Jylland var særligt udsat, blev det øvrige Danmark dog heller ikke forskaanet. Det gør et vemodigt Indtryk at se, hvorledes Regeringen var sig Roden til Ondet bevidst, men var ikke i Stand til at hæve det. I en kongelig Skrivelse af 1592 udtaltes det ligefrem, at den paa Læsø begyndte Sandflugt var en Følge af uforsigtig Skovhugst og maatte antages at ville tage til, hvis man ikke i Tide holdt inde med Rydningen.[5] Det forudsagte indtraf kun altfor sikkert,

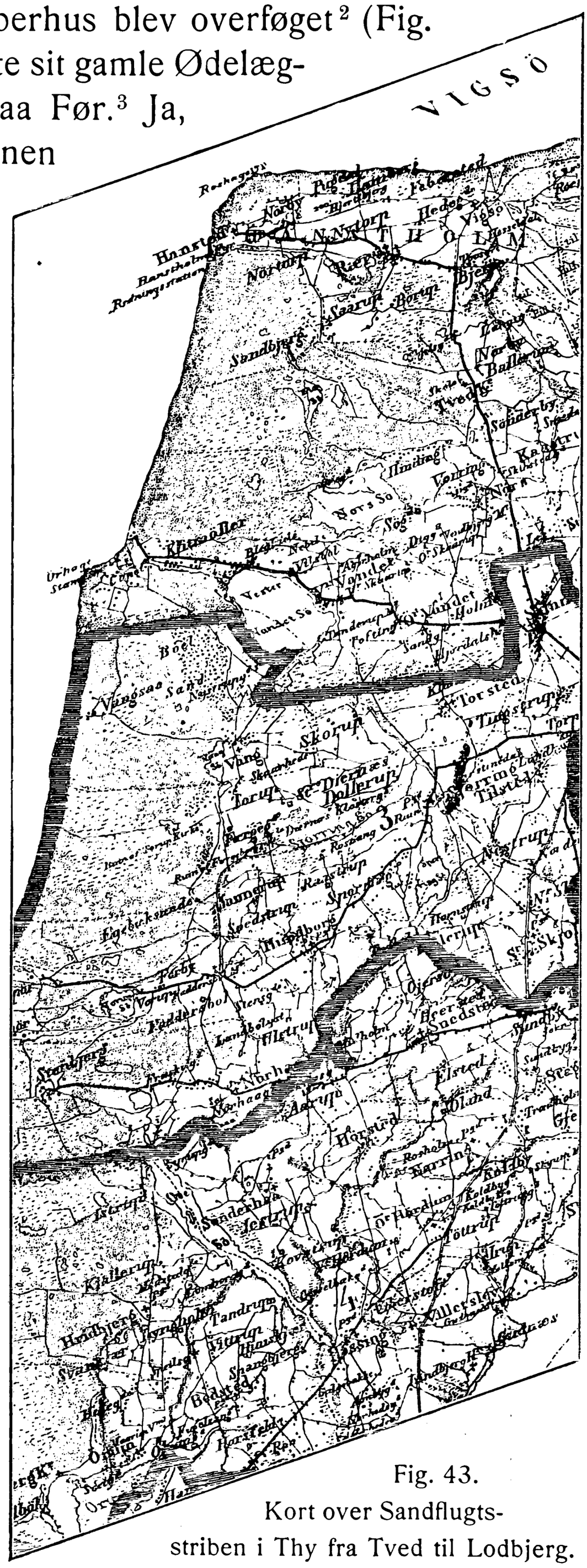

Fig. 43.
Kort over Sandflugtsstriben i Thy fra Tved til Lodbjerg.
(Efter Oberst Klingsey.)

men Folkets tilvante Ødselhed med Skove var for indgroet til med ét at kunne hæves.

Saa maatte da Skovene vige paa Læsø, paa Anholt,[1] syd for Jægerspris, paa Halsnæs i Sjælland,[2] paa Bornholms Vestkyst og Sydostkyst[3] og ved Humle paa Langeland.[4] Overalt fulgte Flyvesandet efter. Det forvandlede Læsø og Anholt (Fig. 46) delvis til Ørkener, og banede siden fra Halsnæs Vej for den store Sandflugt, der i det følgende Aarhundrede skulde lukke for Arresøens

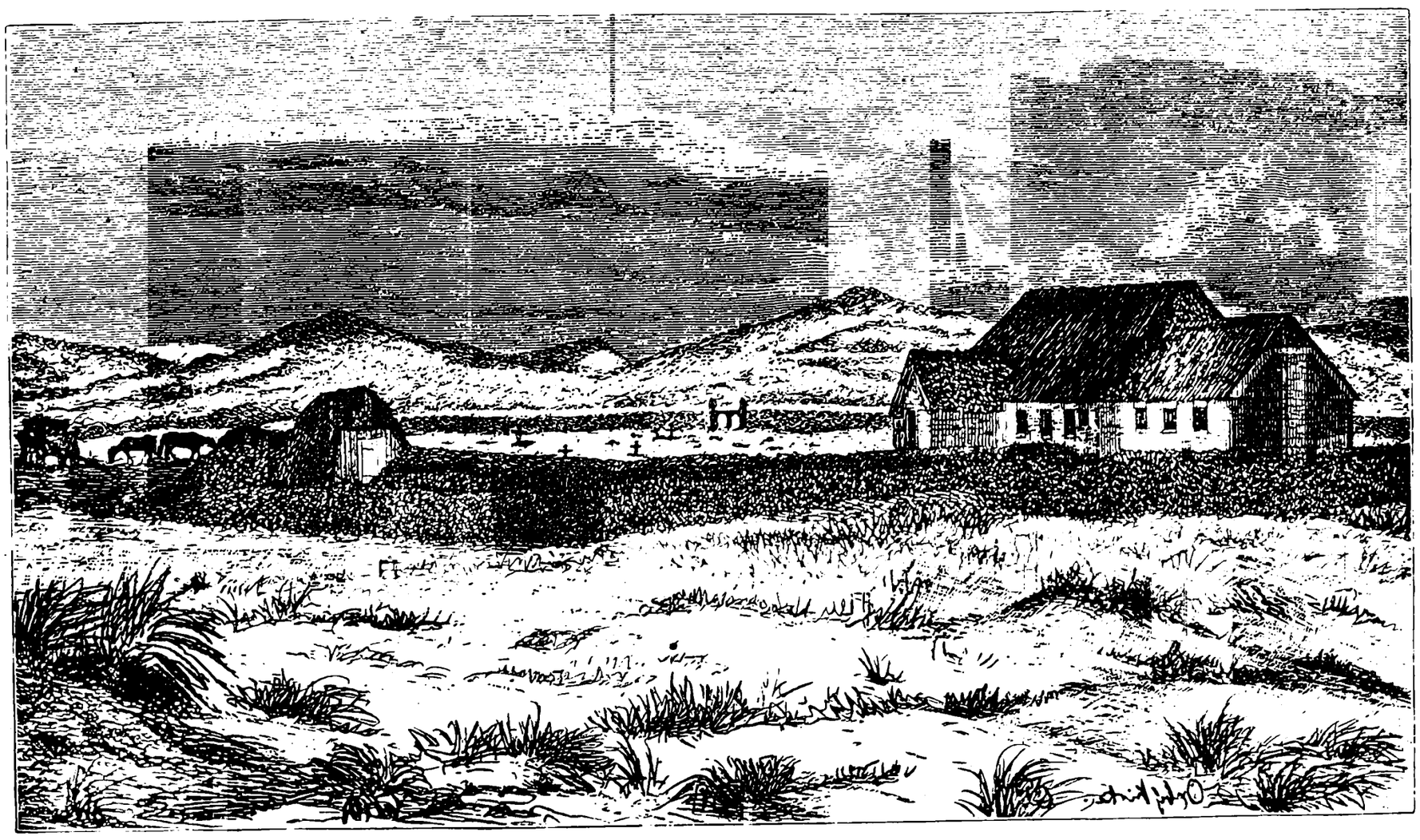

Fig. 44. Oksby Kirke paa Nørrejyllands Sydvestspids.
(Efter Tegning af C. Peters.)

Forbindelse med Kattegat og bringe Fordærv over saa stor en Del af Nordsjælland.[5] (Fig. 47).

Ogsaa Skaane fik sine Mærker af Sandflugten. Tæt ved Byen Aahus blæste Flyvesandet op Aar 1591, ødelagde en af Byens Marker, spærrede Vejen med en Sandmile og truede Byen og Havnen. Alle Mand kom paa Benene, fra Byen selv som fra de omliggende Herreder, og fik, som det lader, Hullerne saa nogenlunde tilstoppede med Halm og Ris.[6] Tre Aar efter, under en voldsom Efteraars Storm, gentog det samme sig i Villandsherred, hvor store Sandhuller blæstes op saavel paa Markerne som i Landsbyernes Gader. Regeringen skred ind og befalede alle Bønderne at møde for snarest at tildække Hullerne,[7] hvorved den værste

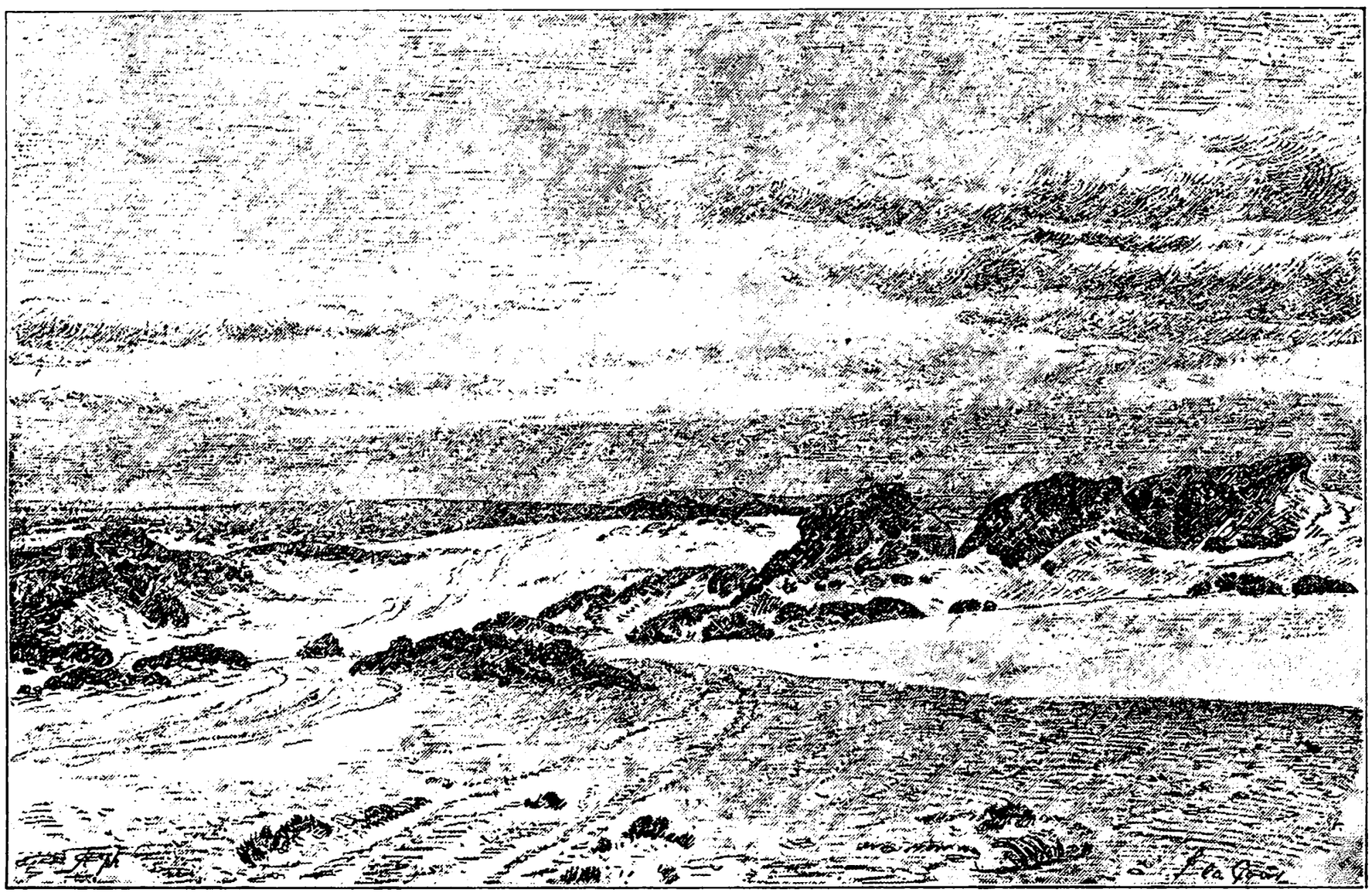

Fig. 45. J. la Cour: Rind Sande syd for Herning.

Fare ogsaa synes her at være bleven afværget. Men intet Sted i Skaane har lidt som Falsterbo. Ved Aarhundredets Begyndelse var denne Plet Vidne til et Liv som intet andet, naar Sildefiskeriet kaldte fremmede i tusindvis dertil. Inden Aarhundredets Udgang var Byen næsten ødelagt af Sandflugt.[1] Samtidigt var Silden van-

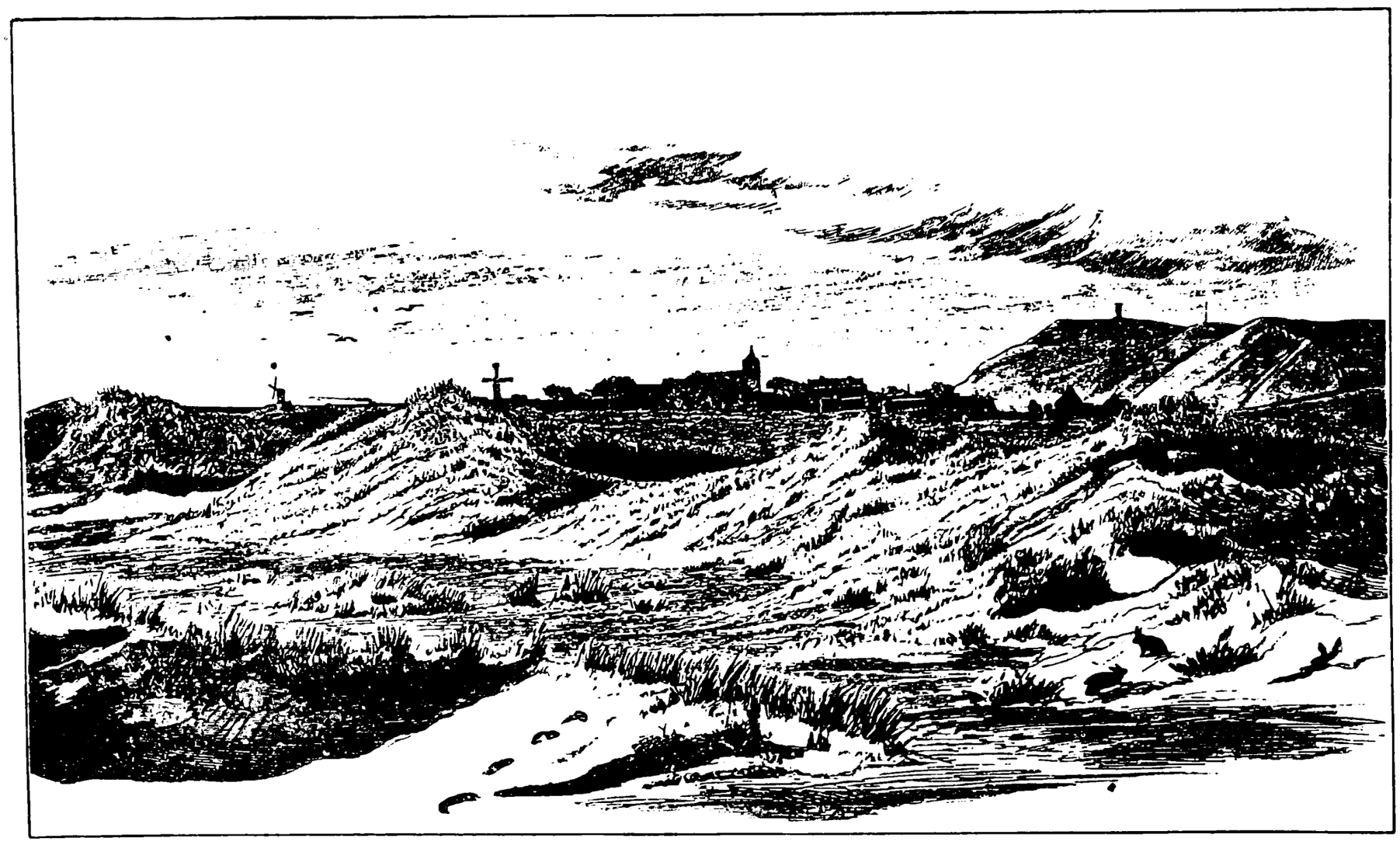

Fig. 46. A. Riis Carstensen: Anholt By.

dret fra disse Egne, Fiskere og Købmænd med den,[2] kun Flyvesand havde afløst dem.

Endnu staar Falsterbo Kirke (Fig. 48) tilbage som et enligt Vidne fra fordum. Opført i Byens Velmagtsdage og derfor meget for stor til den nuværende ringe Befolkning; omringet af Sand-

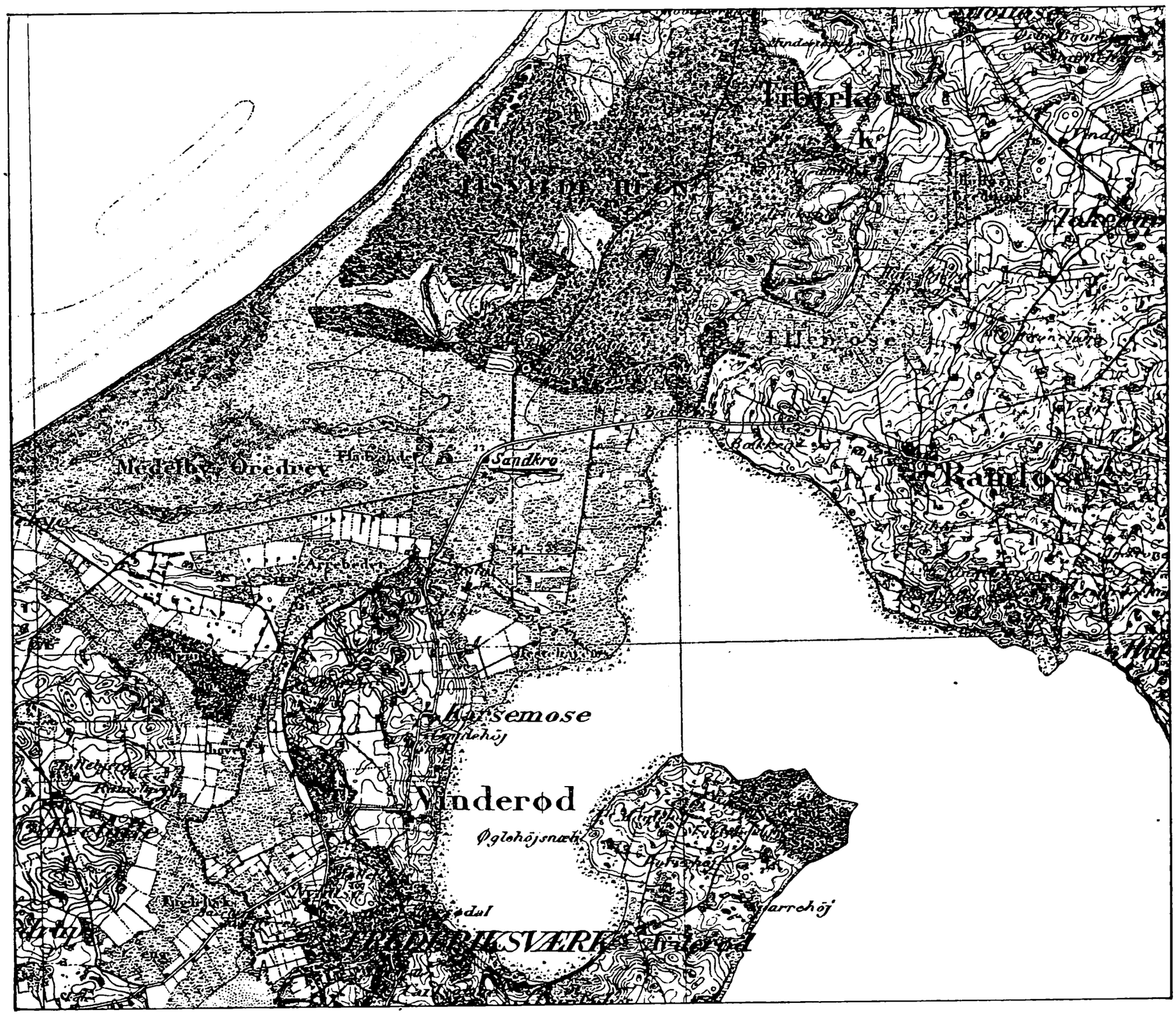

Fig. 47. Den tilføgne Forbindelse mellem Arresø og Kattegat.
(Efter Generalstabens Kort.)

miler, som næsten spærrer dens Indgang og kun magert dækkes og bortforklares ved Beplantning, mæler den tavst om, hvad her er foregaaet.

Sandflugtens Virkninger i Danmark i det 16de Aarhundrede lader sig vanskeligt bestemme paa Grund af Oplysningernes Utilstrækkelighed. Dog kan vi paa dette Omraade naa videre end paa mange andre, idet vi er i Stand til at maale Sandflugtens samlede Ødelæggelser, hvoraf de i det 16de Aarhundrede foregaaede

udgør saa væsentlig en Del. De for Øjeblikket af Flyvesand dækkede Strækninger i Kongeriget indtager et Fladerum af 12—13 Kvadratmil.[1] Ved dette Tal tør vi dog næppe blive staaende. Der er høj Grad af Sandsynlighed for, at den største Del af Jyllands Vestkyst, som er bortskyllet siden det 16de Aarhundrede, ligeledes har været dækket med Flyvesand. Hvis vi havde Ret i — som ovenfor omtalt — at beregne dette tabte Land til omtrent 12 Kvadratmil, maatte Sandflugten i Danmark vistnok anslaas til,

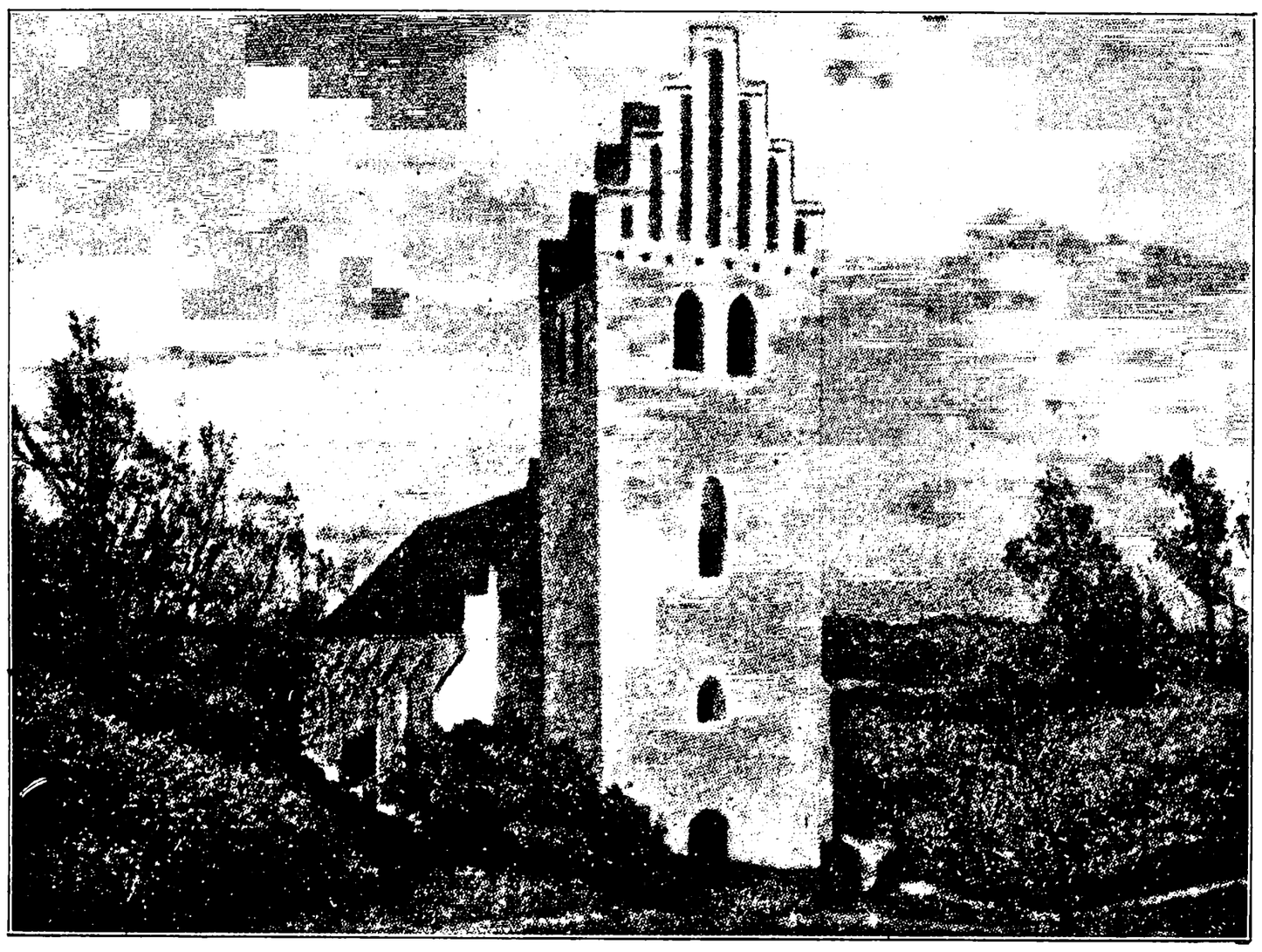

Fig. 48. Falsterbo Kirke, omgiven af træbeplantede Sandmiler.

siden dens Opkomst i det 16de Aarhundrede at have strakt sig over henved 24 Kvadratmil.

Det vil allerede paa Forhaand være givet, at den Forskel mellem Nordens Klima i det 16de Aarhundrede og det nuværende, som muligt kunde paavises, næppe vil kunne være stor og iøjnefaldende. Det er derfor nødvendigt paa dette Omraade at gaa frem med særlig Varsomhed, for at Forskellen ikke skal undslippe os. Vi skal søge at blive den va'r, idet vi først betragter den store og gennemgribende Lighed mellem det 16de Aarhundredes og vort

Klima, derpaa udskiller et Par blot tilsyneladende og tilfældige Uligheder, og sluttelig undersøger den tiloversblevne, virkelige Uoverensstemmelse.

Norges og Danmarks Klima betinges væsentligt af Havet. Golfstrømmen har i hele den historiske Tid gydt sine lune Vande herop, mildnet Luften, kuldslaaet Nordhavet og holdt det Ydre af Norges Fjorde isfrit lige til Ruslands Grænse. I dette Forhold er ingen Forandring at spore. Vi møder tvertimod de velkendte Virkninger i det 16de Aarhundrede saa fuldt som den Dag i Dag. Bergen udmærkede sig dengang som nu ved sin Regnmængde.[1] Nordgrænsen for Kornavlen i Norge strakte sig helt op til Øen Andenæs mellem den 69de og 70de Breddegrad, ganske som i vore Dage.[2] For Danmarks Vedkommende ser vi, hvorledes de samme Kornarter trivedes, som vor Slægt dyrker. Vindruer kunde under gunstige Forhold modnes i København[3], og det hørte dengang som nu til Sjældenhederne, at Vinteren lagde Sundet til fra København til Malmø.[4]

Ved Hjælp af Tyge Brahes mærkelige meteorologiske Dagbog[5] (Fig. 49), ført paa Hveen i Aarene 1582 til 1597, kan Ligheden forfølges endnu videre. Paa Dag nøjagtigt indtraf i hine Aar de samme forunderlige Omslag i Vinterkulden, som vor Tid er bleven opmærksom paa. Fra den 14de December tiltog som oftest Kulden og naaede et Højdepunkt den 3dje Januar. Saa sank den i Reglen atter til den 8de Januar. Fra denne Dag var den i Tiltagende indtil den 15de Januar, sank saa atter til den 23de, tog igen fat og naaede et Højdepunkt den 28de Januar, gik noget nedad til den 7de Februar, hævede sig paany og holdt saa gærne ved med jævn Styrke lige til den 4de Marts.[6] Saavidt vides, er man endnu ikke i Stand til at forklare Aarsagen til disse regelmæssige Varme- og Kuldeanfald. Men at de nu som da er knyttede til de samme Aarsdage synes bestemt at godtgøre, at der ikke i de forløbne tre hundrede Aar er indtraadt nogen Forandring i Forholdet mellem de samvirkende Kræfter, der paatrykker vor Vinter sit ejendommelige Præg.

Ved Siden af disse store Ligheder mellem det 16des og vort Aarhundredes Klima, fremtræder der nogle Uoverensstemmelser,

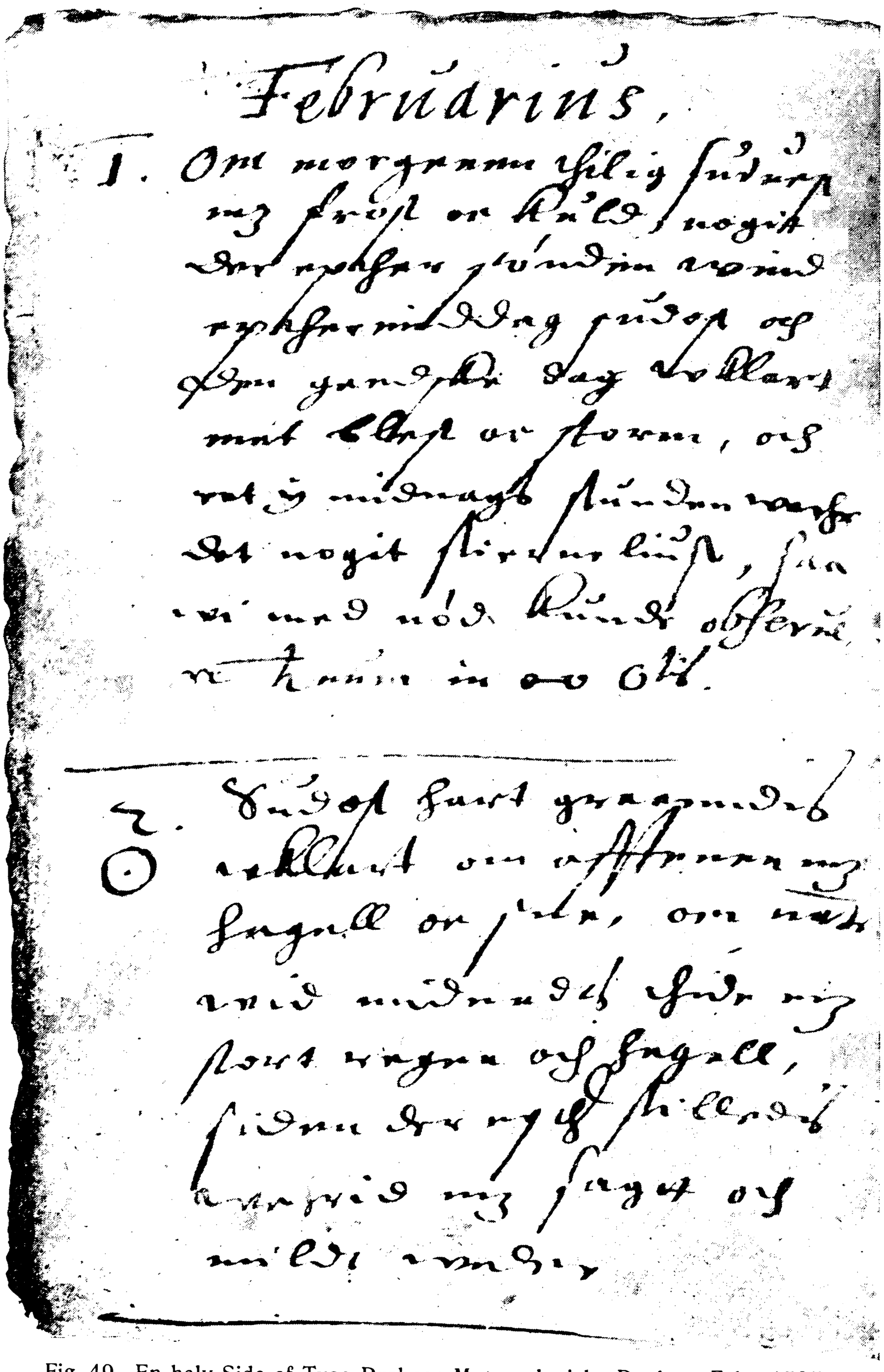

Fig. 49. En halv Side af Tyge Brahes: Meteorologiske Dagbog, Febr. 1595. Fotograferet efter Originalen i det kejs. kgl. Hofbibliothek i Wien.

„Februar. 1. Om Morgenen tidlig Sydvest med Frost og Kuld. Noget derefter sønden Vind; efter Middag sydost, og den ganske Dag uklart med Blæst og Storm. Og ret i Midnatsstunden var det noget stjernelyst, saa vi med Nød kunde observere Saturn i Opposition til Solen.
— 2. Søndag. Sydost, haardt graaende uklart. Om Aftenen med Hagl og Sne, om Natten ved Midnatstide med stor Regn og Hagel. Siden derefter stilledes Vejret med sagte og mildt Vejr."

som ved nærmere Eftersyn imidlertid viser sig enten at være blot tilsyneladende eller dog at kunne forklares som tilfældige. Som en saadan blot tilsyneladende Ulighed maa fremhæves det Skin af større Fremmelighed, der hviler over det 16de Aarhundredes Klima. Skønt Bøgens gennemsnitlige Udspringstid i Danmark nu er den 10de Maj, havde man dengang udsprungne Grene til Valborgs Dag, den 1ste Maj, og det i saadan Mængde, at Skolebørnene kunde lave sig hele Løvhytter deraf.[1] Den 8de Marts 1617 saa Christian den Fjerde allerede udsprungne Violer ved Frederiksborg og en Mængde Træer i Blomst.[2] Ifølge Tyge Brahes Dagbog begyndte Frøerne at kvække i Dammene og Svalerne kom tidligere, end sædvanligt nu om Stunder.[3] Regler og Erfaringer bevarede fra hin Tid viser os det samme. Det hedder saaledes, at „Gøgen kommer 14 Dage før Voldermisse (1ste Maj) og kukker, indtil den ser den første Høstak i Bygvangen".[4] Nu for Tiden kommer Gøgen ikke før i Begyndelsen af Maj.

Alle disse Uoverensbestemmelser beror dog paa en Forskel, ikke i Klimaet, men simpelthen i Tidsregningen. Det 16de Aarhundredes Almanak var 10 Dage bagefter den virkelige Tid; naar man skrev den 1ste Maj, var det i Virkeligheden den 11te. Fejlen var gammel, men havde dog stadig været i Tilvækst. Den hidrørte fra, at man i det 6te Aarhundrede, da Kristi Fødsel vedtoges som Udgangspunkt for Tidsregningen, var gaaet ud fra, at Aarets Længde er 365 Døgn og 6 Timer. Jordens Omløbstid om Solen er imidlertid kun 365 Døgn 5 Timer 48 Minutter 48 Sekunder. Det var da disse 11 Minutter og 12 Sekunder, som voldte Forstyrrelsen. Ved hvert 4de Aar at lægge en hel Skuddag til, havde man hver Gang stillet Almanaken omtrent 3 Kvarter tilbage i Forhold til den virkelige Tid, og i Aaret 1582 var Fejlen summet op til 10 Dage. I den gregorianske Kalender af dette Aar hævedes den ved med ét at springe 10 Dage over i Almanaken og fremtidigt at bortkaste en Skuddag for hvert Aarhundrede og kun beholde den hvert 4de Hundredaar. Men det var kun de katolske Magter, der gik ind paa denne forbedrede Tidsregning. I Danmark gennemførtes den først Aar 1700, da Fejlen var stegen til

11 Dage.[1] I Rusland fastholder man endnu den gammeldags Regnemaade.

Denne rent udvortes og blot formelle Uoverensstemmelse mellem de klimatiske Forhold før og nu behøver kun at omtales for ikke længere at skuffe. Større Vægt kunde synes at tilkomme en Forskel, der udgiver sig for at angaa de virkelige Forhold og er støttet paa Iagttagelser. Tyge Brahes meteorologiske Dagbog, vor paalideligste Kilde til Kundskab om Datidens Klima, udviser langt færre Regndage, end Nutids-Undersøgelser har ledet til at anse for Aarets Gennemsnits-Antal.[2] Dette Resultat er saa meget mærkeligere, som man maatte have ventet netop det modsatte, da Erfaringen ellers har godtgjort, at den aarlige Regnmængde i et skovrigt Land fordeles paa flere Regndage end i et skovfattigt. Dagbogens Resultat maa imidlertid modtages med en vis Varsomhed. Dels var det muligt, ja vel endog sandsynligt, at Hveens Beliggenhed, omgiven af Hav og med to skovklædte Kyster i Nærheden, har givet denne Øes Regnforhold et særligt Præg, forskelligt fra Landets i det hele. Dels kunde ogsaa det afvigende Resultat skyldes de Vilkaar, under hvilke Dagbogen er bleven ført. Især i dens sidste Del er ofte Vejrforholdene for et helt Døgn skildrede i et Par Ord, saa at enkelte Byger let kan være forblevne uomtalte.[3] Og hertil kommer, at Dagbogen bærer umiskendelige Spor af at være forfattet af stjernekyndige. Det, hvorpaa det særligt kom dem an, var, om Skydækket hindrede fortsatte astronomiske Iagttagelser. Om Skyerne tillige gav Regn, synes for dem at have haft mindre Interesse. Det er saaledes i høj Grad betegnende, at den samme Dagbog, der angiver de færre Regndage, udviser et aarligt Skydække, der er større end Nutidens.[4] Under saadanne Omstændigheder tør man neppe betragte den anførte Afvigelse som andet end rent tilfældig.

Mest Krav paa Opmærksomhed har en Forskel, som Naturen selv synes at godtgøre. Det er bekendt, at Skovgrænsen i det 16de Aarhundrede havde en langt større baade Vidde og Højde end nu. Ikke blot var store Strækninger af Norges og Jyllands Vestkyst dengang skovdækte — Egne, hvor nu Træer ikke kan trives; men tillige strakte Skovgrænsen sig langt højere op paa

Fjeldene end nu til Dags. Friske Fyrrerødder og hele Stammer, som findes ofte flere Hundrede Fod over det Sted, hvor Skovvæksten nu standser, godtgør, at disse Højder i en sen Tid har været skovklædte.[1] Det ligger nær heraf at slutte, at Datidens Klima maa have været mildere, den aarlige Middelvarme højere end nu. Denne Slutning er dog sikkert forhastet. Andre Erfaringer taler derimod, og en slig Forekomst lader sig vistnok forklare alene ud fra den Maade, hvorpaa Træernes Fremrykning engang har fundet Sted. Da de i Fortiden, uhindrede af Menneskehaand, beherskede Landet, maa de antages bestandigt at have udvidet deres Raaderum, idet de, saaende sig til Siden, i sluttet Trop, stadigt trængte paa udad og opad imod det kuende Vejrlig.[2] Disse fremskudte Stillinger maatte, efterhaanden som Skovrydningen senere skred frem, atter opgives. Men de ikke faa endnu besatte Punkter, som det 16de Aarhundrede havde inde, gav dette Aarhundrede i Sammenligning med vort et tilfældigt Skær af højere Middelvarme, hvortil ingen Virkelighed svarede.

De blot tilsyneladende og tilfældige Uligheder mellem det 16de Aarhundredes og vort Klima er hermed udskilte. Tilbage bliver de virkelige Uoverensstemmelser.

Som særligt for det 16de Aarhundredes Klima i Modsætning til vort maa da fremhæves: et blidere Præg, en ringere Forskel mellem Sommer og Vinter og en jævnere Fordeling af Regnmængde og Fugtighed i det hele — lutter Ejendommeligheder, der med Nødvendighed maa have fulgt af Datidens Skovforhold.

Hvad Klimaets blidere Præg angaar, saa er det noksom bekendt, hvor overordentlig en Indflydelse Blæsten udøver paa alt levende. Det er den, der giver Kulden sin Brod, gør den med samme Kuldegrad dobbelt følelig og virker skadeligt paa Mennesker, Dyr og Planter. I saa Henseende var Forholdene i Norden gunstigere i det 16de Aarhundrede. De utallige Skove brød Blæsten ganske anderledes end nu til Dags. Som lunende Læbælter skærmede de Landenes mest udsatte Strækninger. Og inde i Landet paa Fjeld som paa Slette ydede de Ly paa utallige Steder, hvor Vinden nu har det frieste Spillerum. Herved fik Klimaet i det hele en blidere Karakter: Blomster kunde trives paa mangen

Plet, der nu er for udsat. Ikke blot Faarene, men Hestene i Danmark gik hyppigt ude om Vinteren.

At der i det 16de Aarhundrede maa have været en ringere Forskel mellem Sommer og Vinter, fremgaar ligeledes af Datidens Skovforhold. Skove udøver en ikke ringe Indflydelse paa Varmefordelingen. De formindsker Sommerheden ved deres kølende Fugtigheds-Skifte. Og af samme Grund forlænger de den koldere Aarstid, men samtidigt mildner de den ved som et loddent Dække at hindre Jordvarmens Udstraaling. Der maa altsaa i det 16de Aarhundrede have fundet en ringere Spænding Sted mellem disse to Aarstider.

Nyere Forskninger har ledet til den Antagelse, at Skovrydninger, naar de foretages i stor Maalestok, har en Stigning af vedkommende Lands aarlige Middelvarme til Følge. De Beskrivelser, som Oldtidens Forfattere giver af Syd- og Vestevropas Kuldegrad, svarer ikke længere til Forholdene i de samme Lande, nu da de fleste Skove er blevne fældede. Hvis dette forholder sig saa, maatte altsaa Danmarks og Norges aarlige Middelvarme i det 16de Aarhundrede have været lidt lavere end nu for Tiden.

Det ligger i Sagens Natur, at vi ikke kan kontrollere dette Forhold. Hertil vilde udkræves langt omhyggeligere Optegnelser fra det 16de Aarhundrede, end vi besidder. Alene Mangelen af Termometer i hine Tider vil gøre ethvert Forsøg paa Spørgsmaalets Besvarelse frugtesløst. Derimod kan det delvis godtgøres, at Aarstiderne dengang havde en noget ændret Karakter. Vi har antaget, at Vintrene i hine Dage maa have været længere, men mildere end nu til Dags. Dette bekræftes for en Del ved Tyge Brahes meteorologiske Dagbog. Til Bestemmelsen af den egentlige Varmegrad, Sommerens som Vinterens, er Dagbogens Meddelelser desværre ubrugbare. Dens Udtryk: „varmt“, „koldt“, „mildt“ er meget for utydelige. Blot paa ét Punkt har det været Tyge Brahe og hans Medhjælpere muligt at iagttage med tilstrækkelig Nøjagtighed — nemlig hvad angaar Frostens Kommen og Gaaen. Her har Vandets Frysning været dem et naturligt Termometer. Kun Iagttagelserne angaaende Kuldens Varighed har da altsaa Anvendelighed. Paa dette Punkt bekræfter Dagbogens Med-

delelser vor Antagelse: De beskrevne Vintre har gennemsnitligt haft længere Varighed end vor Tids.[1] Et Bevis for, at Somrene i det 16de Aarhundrede har været kortere og køligere end vore, kan maaske hentes fra den forandrede Karakter, som denne Aarstid har antaget siden da paa et enkelt Omraade. Sammenholdes Dagbogens Meddelelser med vor Tids Iagttagelser, viser det sig nemlig, at en af Sommervarmens Ledsagere, Tordenvejr, siden hin Tid er tiltagen betydeligt i Hyppighed i Maanederne Juli og August.[2]

Regnmængdens og overhovedet Fugtighedens jævnere Fordeling i det 16de Aarhundrede var, ligesom de to foregaaende Ejendommeligheder ved Datidens Vejrlag, en ligefrem Følge af Skovene. Det kan vel endnu være Tvivl underkastet, hvorvidt Skove er istand til at forøge et Lands aarlige Regnmængde. Men det maa anses for sikkert, at de tiltrækker Regnen og, ved hyppigere at fremkalde den, hidfører en jævnere Fordeling Aaret rundt af den samlede Regnmængde. Da nu Skove i hin Tid fandtes spredte over de fleste Egne, maa denne deres Indflydelse have vist sig i en oftere skydækt Himmel og hyppigere Smaaregn end nu til Dags. Som ovenfor omtalt bekræfter Tyge Brahes Dagbog kun Skydækkets større Hyppighed.

En Virkning af Skovene paa Fugtigheds-Forholdene, der særligt for Norges Vedkommende maa have haft Betydning, var Vandløbenes ligeligere Vandstand til Aarets forskellige Tider. Som bekendt opsuger en skovklædt Fjeldside langt stærkere Regnen og afgiver den overflødige Væde langsommere end det nøgne Fjeld, hvor hver Byge skaber en Vrimmel af smaa iltre, men hurtigt udtørrede Elve. Fremdeles smelter i Vaaren den i Skovene liggende Sne langsommere end den, der ligger udsat for Solens Straaler. Norge i det 16de Aarhundrede har i begge Henseender været gunstigere stillet end det nuværende. Forskellen lader sig bestemt paavise. Tømmerflødningen har efterhaanden maattet standse paa mange Steder, hvor den i umindelige Tider har været drevet, men nu er umulig, da Skovene, Fugtighedens Beholdere, er blevne fældede, og Elvene derfor i Flomtiden løber for hurtigt ud (Fig. 50). Selv ved større Vanddrag, hvor der tidligere

aldrig var Tale om Hindring for Flødning, maa Tømmeret nu stundom ligge over fra et Aar til et andet, hvorved det taber betydeligt i Værdi[1]. (Fig. 50 og 51).

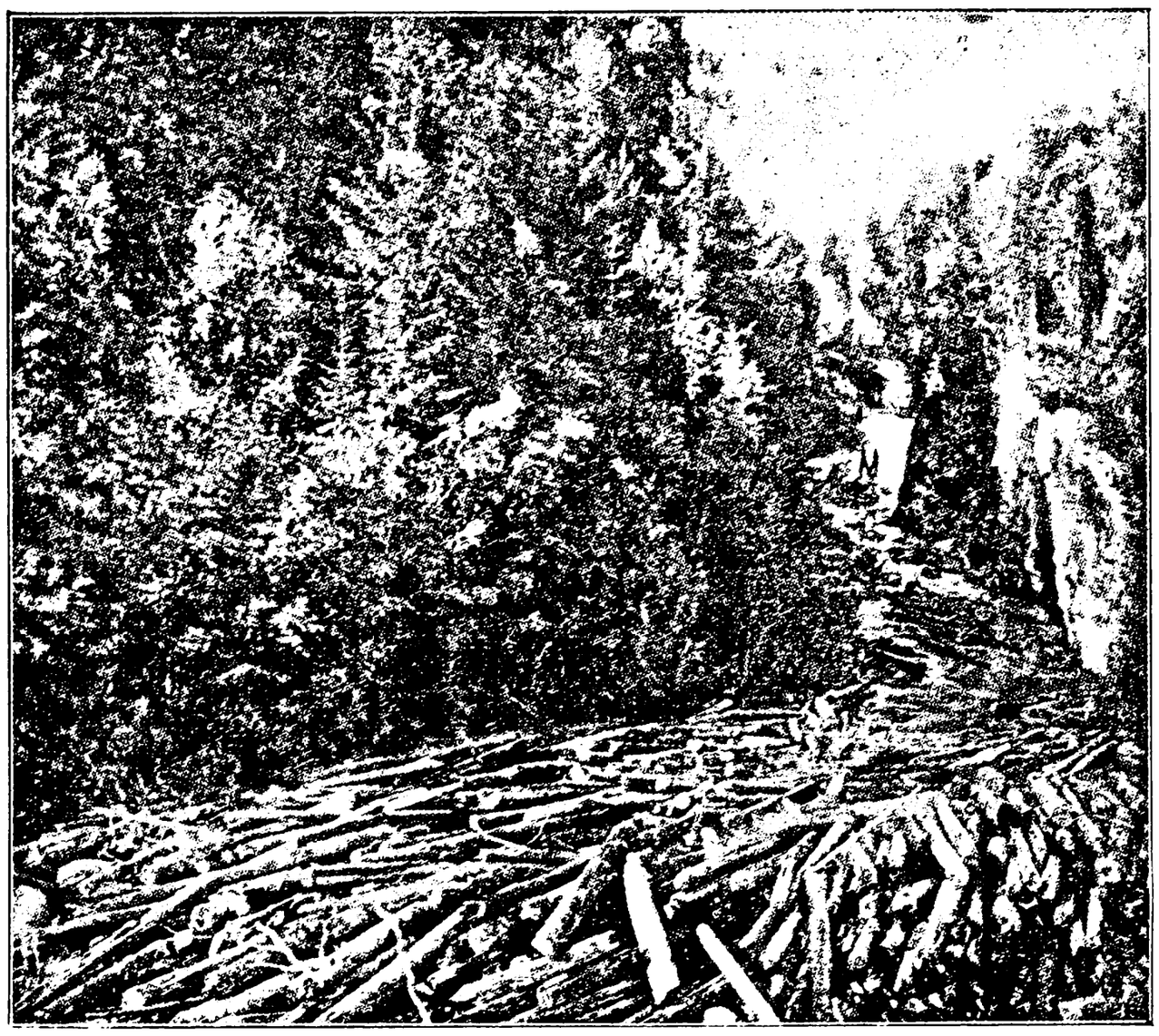

Fig. 50. Tømmerstandsning i „Tresefaldet" ved Koppang.
(Efter Fotografi af O. Væring.)

Det er klart, at disse Ejendommeligheder ved det 16de Aarhundredes Klima, som vi har søgt at paavise med Hensyn til Landene i det hele, maa i enkelte Landsdele have ytret sig med forøget Styrke. Hvor de i Mellemtiden skete Forandringer er størst, er Afstanden mellem før og nu ogsaa tydeligst. Hvilken Forskel maa der ikke have været mellem hele Strækninger af Jyllands og Norges Vestkyst, hvor Vinden dengang brødes af Skove, bag hvilke Korn kunde dyrkes, og lunt i Læ et rigt og mangfoldigt Liv kunde udfolde sig, og saa de samme Egne nu, hvor Blæsten stryger uhindret ind over øde Strækninger, og alt er mærket af det barske Vejrlig!

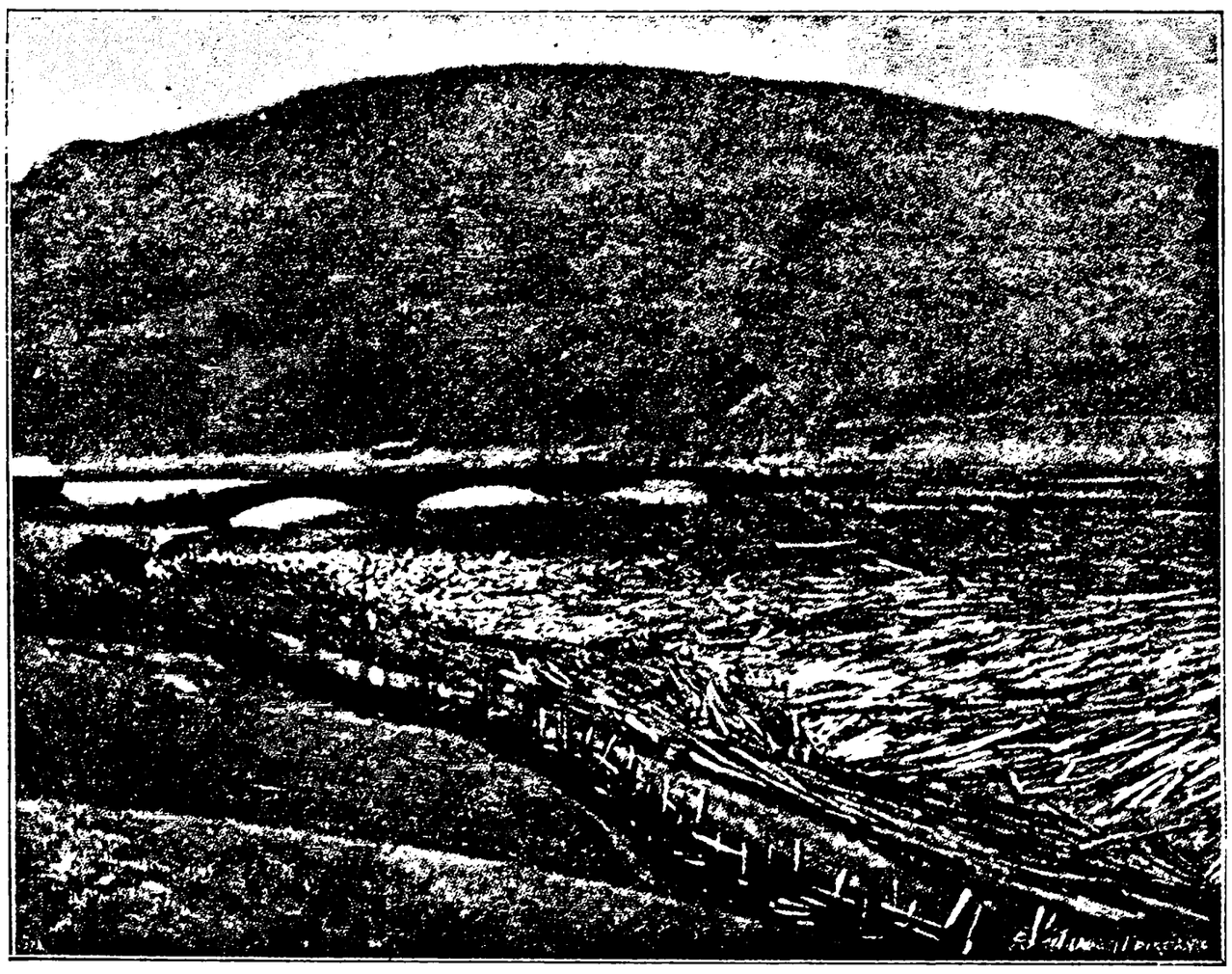

Fig. 51. Et „Tømmerlunne" i Glommen.
(Efter Amatørfotografi.)

Det var naturligt, at det 16de Aarhundrede med dets vidtstrakte Skove og mere ensartede Klima, hvortil endnu kom — som vi senere skal se — en langt tyndere Befolkning end i Nutiden, maatte afgive ypperlige Betingelser for et kraftigt Dyreliv. Dets Kraft gav sig til Kende i et større Antal af Arter, men især i en større Talrighed af Dyr indenfor hver enkelt Art, end vor Tid kan opvise.

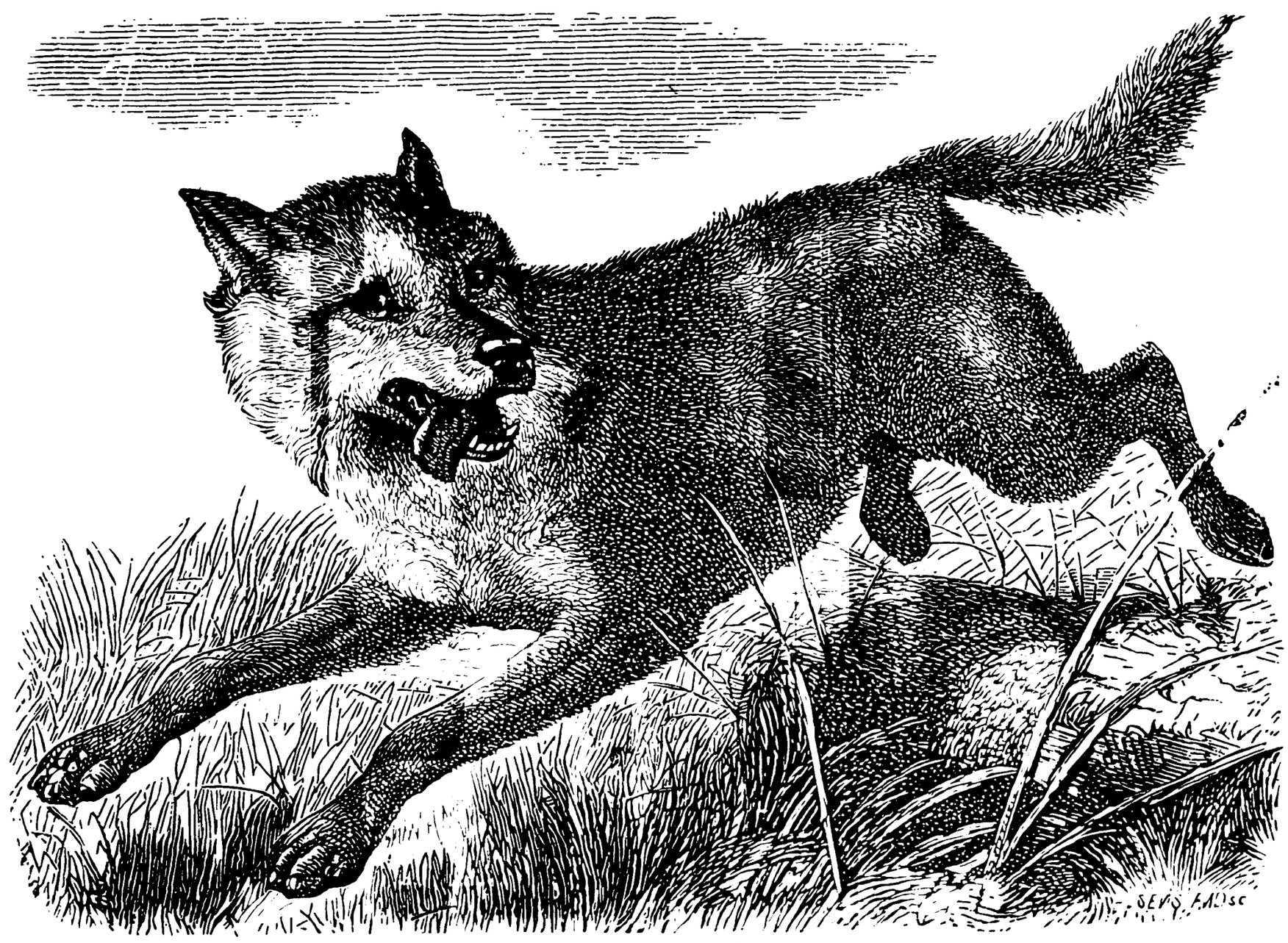

Fig. 52. En Ulv.
(Efter Brehm.)

For Danmarks Vedkommende var det især tre Dyr, hvis Forekomst gav Landet et fra Nutiden forskelligt Præg. Det var Ulven, Vildsvinet og Hjorten.

At Ulven (Fig. 52) var almindelig i Danmark i hine Dage, omtales af Samtiden. Anders Sørensen Vedel siger saaledes, idet han fortæller om en Bondekone i Jylland, der blev forfærdet ved under sit Svangerskab at møde en Ulv, at „vort Land har Overflødighed af den Slags og andet Vildt“[1]. Da der ved Lov af 1558 toges meget strenge Forholdsregler mod alskens ulovlig Jagt, blev Ulvejagt udtrykkeligt undtaget; den alene skulde fremdeles være

fri for alle[1]. (Fig. 53). Som rimeligt var, synes Øerne at have været mere forskaanede for Ulve end Rigets to landfaste Dele. Dog omtaler endnu en fransk Rejsende, der 1652 drog igennem Sjælland, at der idelig saas Galger langs Vejen. I disse Galger var ophængt Tyve og Ulve Side om Side. En omtrent samtidig polsk Besøgende i Nørrejylland undrede sig over det samme. „I Danmark flaar man ikke Ulvene, men hænger dem i en Jern-

Fig. 53. Ulvejagt.
(Efter Neuw Jag vnnd Weydwerck Buch. Frankfurt a. M. 1582.)

kæde i Galger eller i Træer, hvor de faar Lov at hænge, indtil de er raadnede op og Knoglerne falder ned af sig selv"[2]. Skikken var ældgammel. Saxo beretter, at allerede Frode Fredegod havde ved Lov befalet saaledes at straffe tobenede og firbenede Ransmænd ens[3]. Ulvene saavel paa den jydske Halvø[4] som i Halland[5] omtales som en stor Landeplage.

Mærkeligt nok lader det til, at Ulvene i Nørrejylland i det 16de Aarhundrede dog ikke har været saa talrige, som de blev i det 17de. Man har, vistnok med Rette, antaget, at de er blevne hid-

lokkede sydfra under de gentagne fjendtlige Indfald, hvorfor Jylland da blev udsat[1].

Det var naturligt, at Ulvenes Forekomst i Danmark maatte give Forholdene et andet Præg end nu til Dags. Hjordene maatte vogtes med langt større Omhu, Dyrene i Skoven havde ikke saa fredelige Dage som nu, og selv for Mennesker var det ikke uden Fare at færdes vaabenløse ved Vintertid i lidet beboede Egne (Fig. 54). Utallige Beretninger fra denne og en lidt senere Tid melder ogsaa om sønderrevne Faareflokke, om Kampe mellem

Fig. 54. Ulve angriber Vejfarende ved Vintertid.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Heste og Ulve, hvor Hingste i Reglen gik af med Sejren, om Vejfarendes Flugt, naar de overraskedes af de farlige Gæster. Det endnu brugelige Udtryk for, at noget galt er paa Færde: „der er Uller (ɔ: Ulve) i Mosen“, har vistnok sin Oprindelse fra disse Forhold. Og et synligt Minde har endnu hist og her i Landet holdt sig i Sporene af de Faldgruber, „Ulvegrave“, hvori man søgte at fange dem[2].

Vildsvinet var et langt fredeligere Dyr end Ulven (Fig. 55). Det levede i god Forstaaelse med Skovens øvrige Beboere og var kun farligt for Mennesker, naar det blev tirret. Men i saa Fald, især naar det var blevet saaret paa Jagten, styrtede det sig ogsaa i blindt Raseri løs paa sine Angribere og kunde blive en

yderst farlig Modstander (Fig. 56). Saavidt vi af de sparsomme Efterretninger kan slutte, trivedes Vildsvinet lige saa vel paa Øerne som paa Fastlandet. Medens det berettes, at Holsten og Slesvig i det 16de Aarhundrede vrimlede af Vildsvin[1], hører vi, at paa Sjælland kunde Kongen endnu hundrede Aar derefter paa en enkelt Jagt fælde 33 Stykker[2]. (Fig. 57). Til Jylland, hvor Vildsvinene, vistnok paa Grund af den altfor stærke Efterstræbelse,

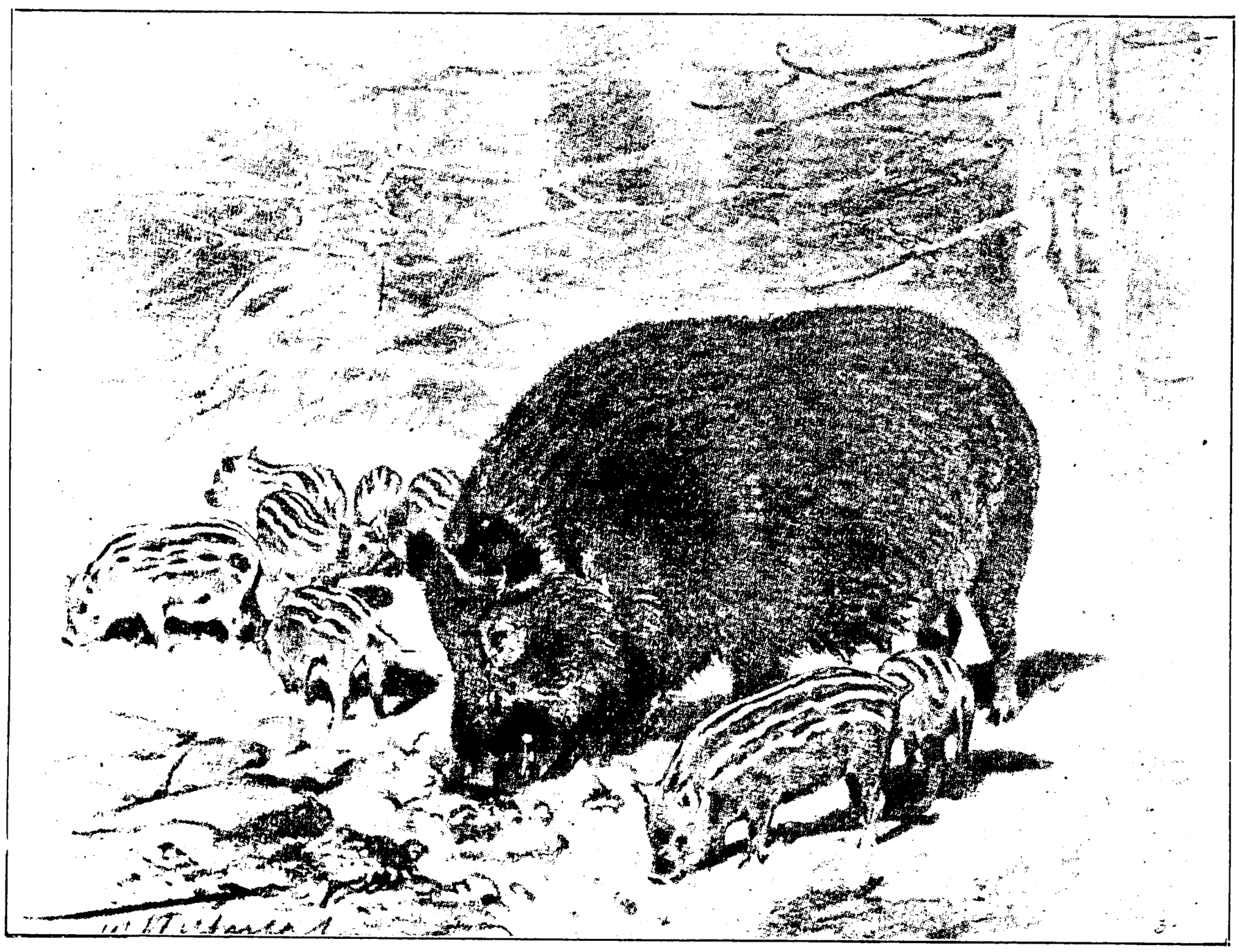

Fig. 55. En Vildso med Grise.

synes at have været i Aftagende, lod Frederik den Anden forskrive fra sin Svigerfader i Mecklenborg en ny Forsyning. Det temmelig betydelige Antal anbragtes i Skovene ved Skanderborg; og for at de ikke straks skulde blive skudte, naar de løb ind paa adelig Grund, tog Kongen det Løfte af Adelen, at de foreløbig skulde fredes i tre Aar[3]. Omplantningen lykkedes kun altfor vel. Dyrene var blevne indførte i Aarene 1580 og 1581, og allerede i Aaret 1589 havde de formeret sig i den Grad, at de nu var en sand Plage for Egnen. Skønt Jagterne saa vidt muligt hvilede efter Frederik den Andens Død, indtil Christian den Fjerde blev

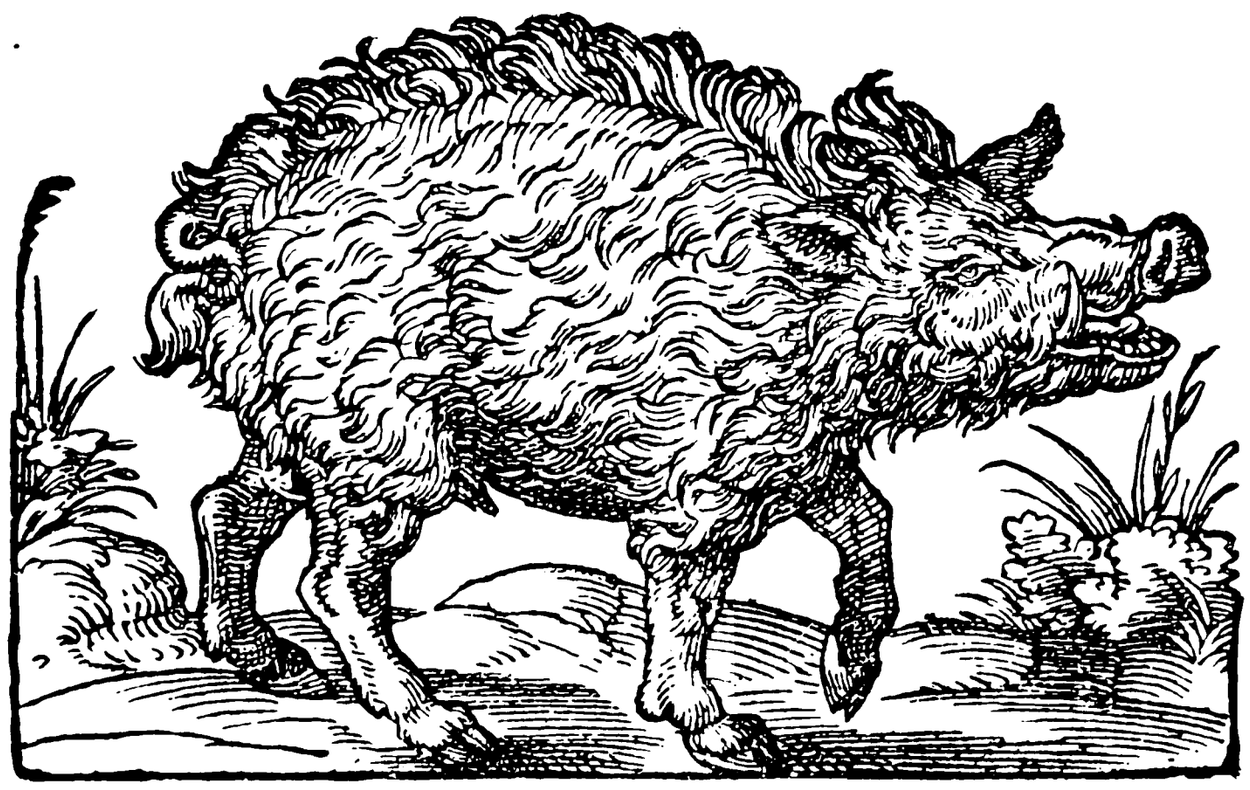

Fig. 56. En Vildorne.
(Efter Neuw Jag vnnd Weydwerck Buch. Frankfurt a. M. 1582.)

voksen, maatte dog Regeringsraaderne give efter for Beboernes Klager og sende den kongelige Jægermester med nogle Hofsinder derover for at ødelægge Vildsvinene. Dette var imidlertid lettere sagt end gjort. Løftet om Udryddelsen gaves i August 1589 og skulde indfries samme Vinter. Men næste Aar var man ikke videre, end at Jægermesteren og Hofsinderne igen maatte dertil og i Spidsen for Egnens Bønder med alle de løsslupne Gaardhunde til Hjælp

Fig. 57. Vildsvinejagt.
(Efter Neuw Jag vnnd Weydwerck Buch. Frankfurt a. M. 1582.)

foretage et nyt Angreb. Med Rette nærede Bønderne Frygt for, at denne Kampmaade kunde blive lige saa farlig for deres egne løsgaaende Svin i Skoven som for de egentlige Vildsvin[1]. (Fig. 58). At endnu en god Rest blev tilbage, fremgaar noksom af, at paa den første Jagt, som Christian den Fjerde selv foretog sig tre Aar derefter, fældedes atter en Mængde[2]. (Fig. 59). De sidste Vildsvin i Jylland dræbtes i Begyndelsen af det 19de Aarhundrede[3].

Skønt Hjorten er saa fredsommeligt et Dyr, er der dog næppe nogen Tvivl om, at den Skade, som den i det 16de Aarhundrede

Fig. 58. Indbyrdes Kamp i Skoven.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

anrettede, overgik baade Ulvens og Vildsvinets Ødelæggelser. Det var dens Talrighed, der gjorde Udslaget. Nutiden har næsten ondt ved at forstaa, hvorledes det var muligt under forøvrigt civiliserede Forhold at bevare en saadan Masse Kronvildt. Det kunde ogsaa kun ske paa Bekostning af mange andre berettigede Krav. Hjortene udgjorde Dyrenes mest begunstigede Stand. Ikke blot var Landet med dets mange Skove som skabt for dem (Fig. 60), men desforuden skærmedes de ved en Mængde Særrettigheder. Kun adelige maatte jage og endda kun paa deres egen Grund. De kongelige Len var fredlyste og ydede saaledes Dyrene et vidtstrakt, sikkert Tilflugtssted. Krybskytteri straffedes med Døden. Alle Hunde paa Landet skulde være bundne eller have

Senerne paa den ene Forpote overskaarne, saa at de ikke kunde løbe Vildtet op. Ingen maatte skræmme Dyrene af Kornmarkerne; og da de muligt kunde ønske at springe over Havegærder, skulde alle Spidser paa Gærdestaver borttages, for at de ikke i Springet skulde spiddes derpaa.

Disse ejendommelige Jagtbestemmelser fremkaldte naturligvis en Talrighed af Vildt. Foruden de store kongelige Vildtbaner i

Fig. 59. Vildsvinejagt.
(Efter Neuw Jag vnnd Weydwerck Buch. Frankfurt a. M. 1582.)

Nordsjælland og den sydlige Del af Jylland, og de blot kongelige Skove, der fandtes i næsten ethvert Len, holdtes der Dyrehaver ved de fleste større adelige Gaarde, og hele Smaaøer var alene overladte Vildtet. Bogø ved Fyn og Endelave udmærkede sig saaledes ved deres Daadyr[1]. Om Mængden af Vildt i disse Egne faar man et Indtryk ved at høre Datidens Opgivelser. En tysk Fyrste, som besøgte Danmark i Begyndelsen af det 17de Aarhundrede, fortæller, hvorledes Dyrene stod i store Flokke langs Strandvejen fra København til Helsingør og var saa lidet sky, at

han til Vogns kunde komme dem paa Pistolskud nær[1]. Paa et Ridt fra København til Hørsholm skød Christian den Fjerde engang 12 Kronhjorte, og Dagen efter ved Hørsholm en Hjort paa 20 Ender[2]. Aar 1589 indberettede Lensmanden paa Skanderborg, at der i hans Len godt kunde fældes og nedsaltes 5—6 Læster Vildt, uden at Vildtstanden vilde tage nogen Skade[3]. Denne Angivelse lyder meget trolig, naar man hører, at Frederik den Anden

Fig. 60. Hjorte gnider Huden af Hornene.
(Efter Neuw Jag vnnd Weydwerck Buch 1582.)

Aar 1587 bestilte ikke mindre end 25 Læster Salt til Nedsaltning af det Vildt, han ventede at skyde sammesteds[4]. Paa den store Jagt endelig, der holdtes Aar 1593 i Jylland for første Gang efter Frederik den Andens Død, efterat altsaa Vildtet havde haft Fred en 5—6 Aar, fældedes der ikke mindre end 1600 Hjorte, alle store og udsøgte, og desuden en utallig Mængde Hjortekalve, Daadyr, Raabukke, Vildsvin, Ræve og Harer[5].

Ved Siden af alt det meget Storvildt traadte det mindre næsten ganske i Skygge. Men det fremgaar noksom af Beretningerne, at der ogsaa har været Overflødighed deraf. Stundom tog Rævene

saaledes Overhaand, at man — ikke for Bøndernes Fjerkræs Skyld, thi dermed fik det gaa som det kunde, men for at frede Dyrekid og Hareunger — maatte give Bønderne Lov til at udgrave og dræbe Rævene[1]. Fyns Agerhøns var bekendte[2], og langt ned i Tiden hævdede Amager med dets mange Kaalgaarde sit Ry som Harens bedste Hjemsted i Danmark. De opnaaede her en usædvanlig Størrelse, men forventes i den Grad, at de døde af Sult, naar man, som oftere forsøgt, slap dem ud paa andre Vildtbaner[3].

Fig. 61. Rottefængere.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Til ilde sete Husdyr hørte dengang som nu Rotter og Mus (Fig. 61). Men Datiden var gunstigere stillet end vi, for saa vidt den Art Rotter, som da befolkede Norden og hele Evropa, var en anden end den nuværende. Det 16de Aarhundrede kendte kun den „sorte Rotte“ (Fig. 62). Denne var langt mindre end den nu almindelige. Medens begge Arter har lige lange Haler, 7 Tommer hos voksne Dyr, er selve Kroppen hos den sorte kun 6 Tommer, men hos den nuværende brungraa 9 Tommer lang. Rotterne i det 16de Aarhundrede var ikke blot mindre i Størrelse end vor Tids og vel derfor maaske mindre graadige, men saa vidt vides ogsaa mindre frugtbare.

Den sorte Rotte holdt ubestridt Evropa besat indtil Begyndelsen af det 18de Aarhundrede. Saa brød i Aaret 1727 den brungraa

Rotte i uhyre Horder, som man antager skræmmede af et Jordskælv, fra Mellemasien ind over Evropa. Omtrent samtidigt (1732) gik den ad Søvejen fra Ostindien til England. Aar 1750 naaede den Østpreussen, 1753 fra England til Paris. Da Englænderne bekæmpede Koloniernes Opstand i Nordamerika, fulgte den (1775) med deres Skibe did og underlagde sig med større Held end dens Færgemænd ogsaa denne Verdensdel. Overalt hvor den kom frem, stod

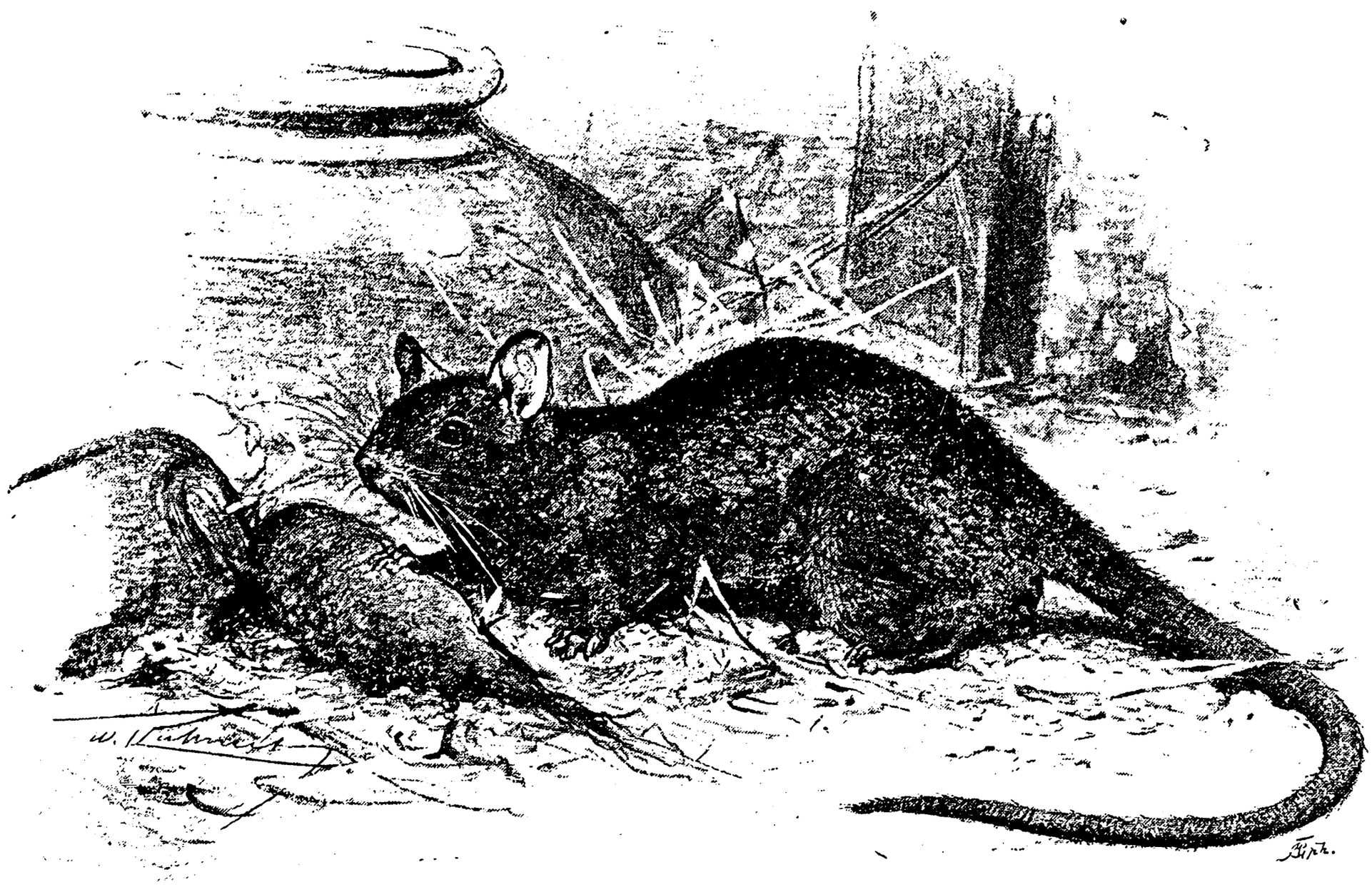

Fig. 62. Den sorte Rotte.

der en morderisk Kamp mellem den og Landets tidligere Indehaver. Udfaldet kunde ikke være tvivlsomt. Den brungraa Rotte er ikke blot større og stærkere, men derhos umaadelig frugtbar. Hver Maaned faar Hunnen 5—20 Unger, og disse bliver voksne og forplanter sig videre efter 3—4 Maaneders Forløb. Den sorte Rotte blev allevegne overvunden, dræbt og fortæret.

Omkring Aar 1800 begyndte Kampen i Danmark. Længst og med størst Held forsvarede de sorte Rotter sig i Hovedstaden. Endnu efter Aarhundredets Midte saas enkelte tiloversblevne i Københavns Midtpunkt, Strøget mellem Skindergade, Kompagnistræde og Stormgade[1]. Siden er alle forsvundne. Omtrent sam-

tidigt stod vistnok Striden om Sverige og Norge. Den sorte Rotte siges længst at have holdt Glimminge i Skaane. I Aaret 1871 havde den endnu enkelte Stillinger i Norge, f. Eks. Kongsberg inde[1]. Norge har iøvrigt det Held, at paa visse Steder ved Kysten, saasom Jæderen og Lister, og i enkelte Dalfører i det Indre har hverken den sorte eller den brungraa Rotte kunnet trives.

Fig. 63. Krageflokke.

En Side af Danmarks Dyreliv, for hvis Rigdom særlig Fremmede havde Øje, var alle de Fugleflokke, der til Lands og Vands, især til visse Aarstider, gjorde Indtryk ved deres Talrighed. Allerede de ejendommelige, graa Krager (Fig. 63) med sort Hoved og Hale, der i store Sværme slog ned og synede dobbelt paa Snemarker, tiltrak sig Opmærksomhed[2]; men endnu mere den utallige Vrimmel af Søfugle (Fig. 64), som Vinteren samlede om de sidste, aabne Vande, naar Frosten truede med at tillægge Sund og Belt. Den ovennævnte tyske Fyrste udbryder i Forbavselse

ved Synet af de mange vilde Svaner, da han i Marts Maaned satte over Lillebælt[1]. En anden vidtberejst fremmed paastaar aldrig at have set Mage til de Flokke af Vildænder, der ligesom et Tæppe dækkede Isfladerne mellem Sprogø og Sjælland[2]. Ved Hallands Kyster var det især om Sommeren, at Svaner, Vildgæs og Ænder søgte did. De holdt sig enten mellem Skærene i store Sværme eller trak ind over Land til Søerne i det Indre. De afgav en ikke ringe Indtægtskilde for Beboerne[3]. (Fig. 65).

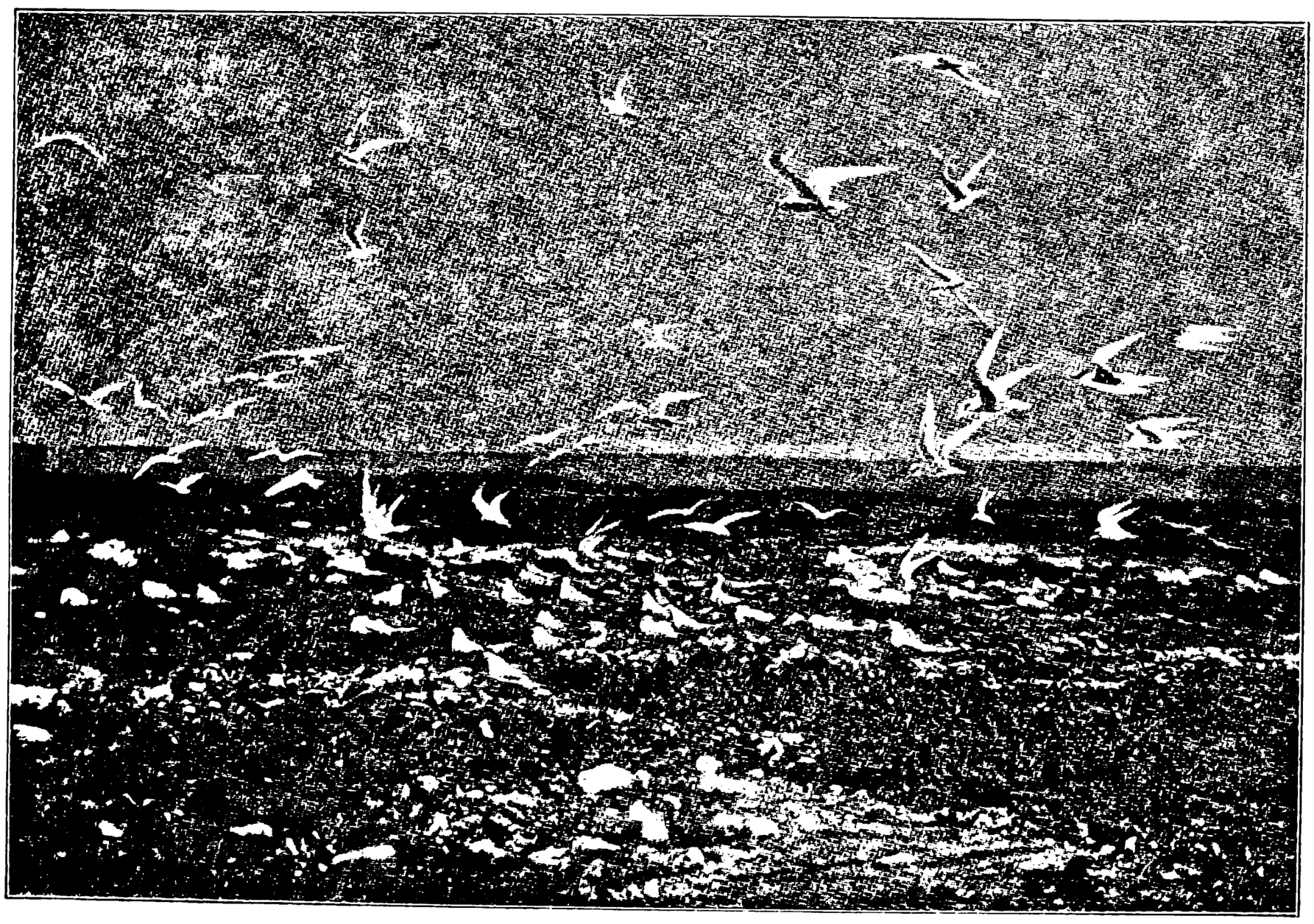

Fig. 64. En Ternekoloni.

Til de danske Farvandes mest iøjnefaldende Beboere hørte de store Søpattedyr: Sælhunden og de to Delfinarter: Marsvinet og Springeren. Sælhundene kunde ligge flokkevis og dvaske langs Stranden lige fra Skagens Gren ned til Rødesande syd for Lolland (Fig. 66). Deres Stemme lød snart som hæs Gøen, snart som Skrig. I Vrede knurrede de som Hunde. Med deres kloge, sørgmodige Blik bidrog de til Befolkningens faste Tro paa Havmænd og Havfruer og allehaande fordømte Væsner i Havet. Marsvin og Springer derimod var Gøglerne blandt Havets Beboere. Fra Kullen var i Sigte, lige ned til man strøg Sejl for Toldboden ved

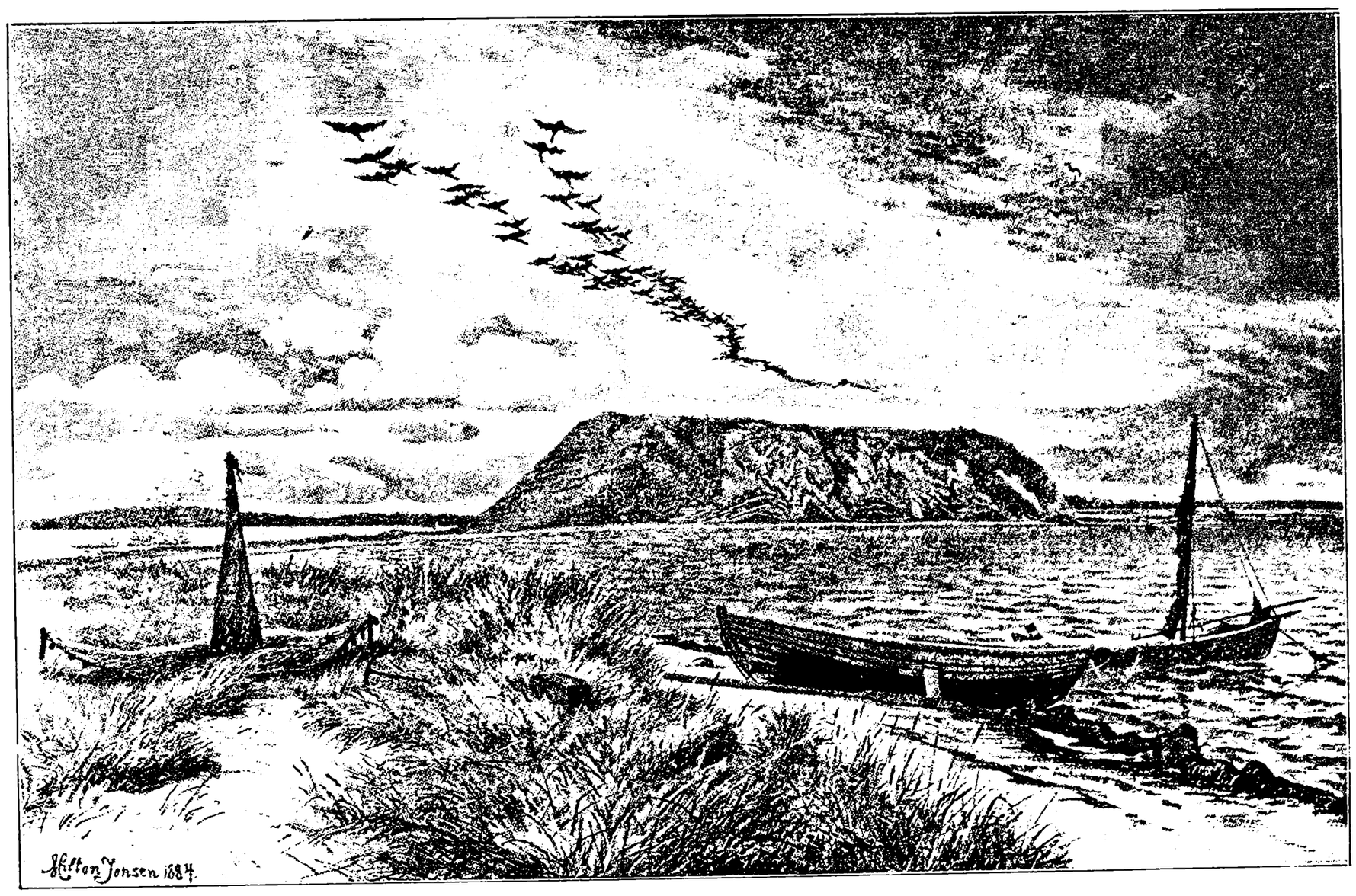

Fig. 65. Milton Jensen: Fugleflokke ved Fegge Klit paa Mors.

Helsingør, kunde de underholde et Skibs Besætning, baade Rejsende, Skipper og Matroser. En halv Snes Stykker i Flok løb de i Godvejr foran de stille glidende Skibe, der ikke skræmte ved Støj i Vandet som Nutidens Dampere. De tumlede, boltrede sig i Vandet, sprang op i Luften og slog Kolbøtter, saa selv den alvorligste maatte le. Og næppe var Tolderens Overhaling omme,

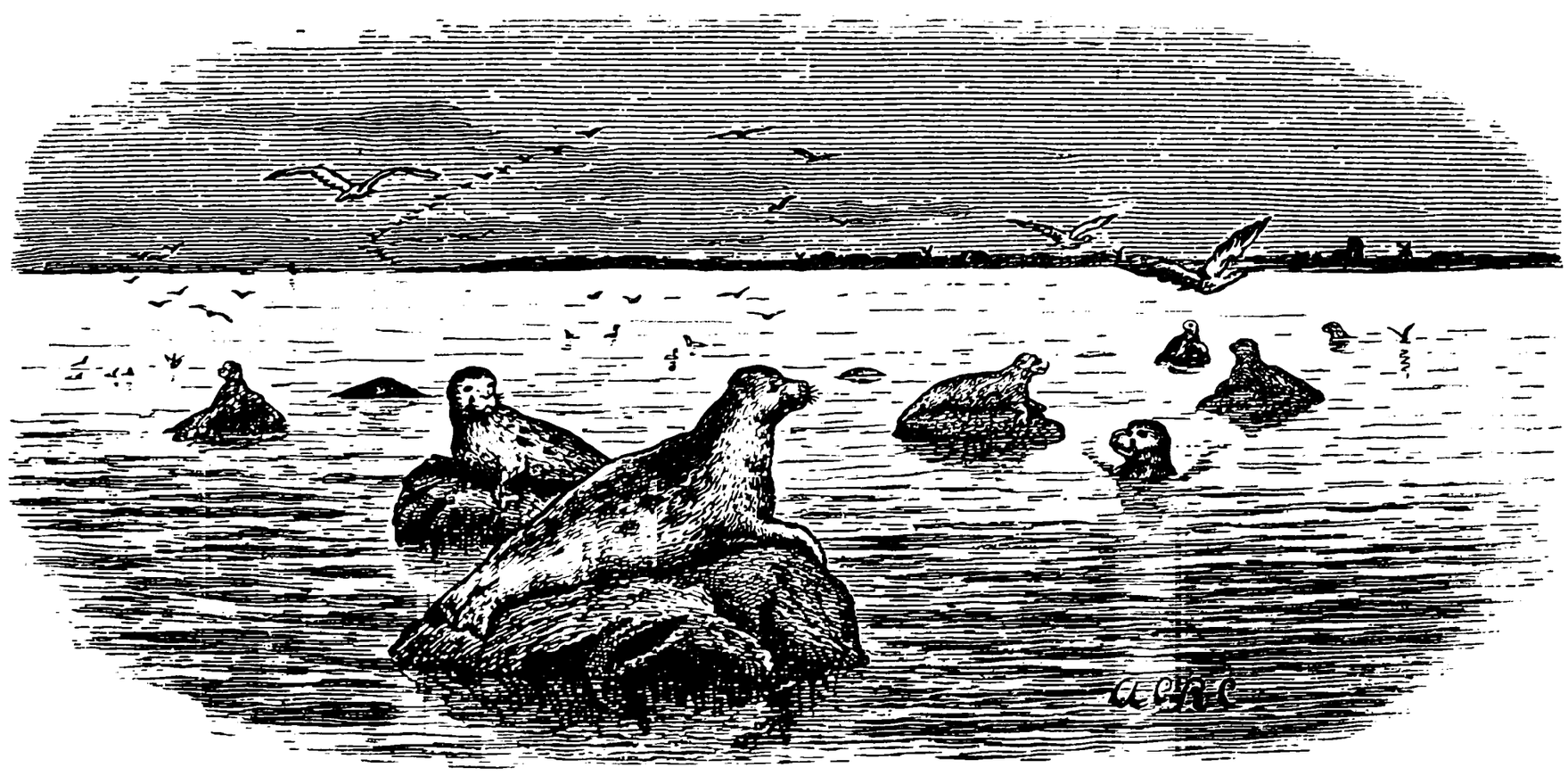

Fig. 66. A. Riis Carstensen: Ud for Læsø.

før de ud for Bundgarnene syd for Snekkersten kunde tage fat paa ny og korte Sundet med deres Løjer.

Mindst yndede var de af dem, der dagligt havde dem for Øje, Kystens Fiskerbefolkning. Thi disse kaade Fyre gik dem vel meget i Næringen og var grove Fiskeædere. Til Gengæld jog man ogsaa dem. Især var Marsvinene et efterstræbt Bytte, naar de, efter om Vaaren at have spist sig ud i Sild og om Sommeren gærne staaet til Havs, ved Vinterens Komme flokkevis søgte ind i Fjordene. Ved Karrebæk, syd for Næstved, i Isefjorden ved Jægerspris og i Gam-

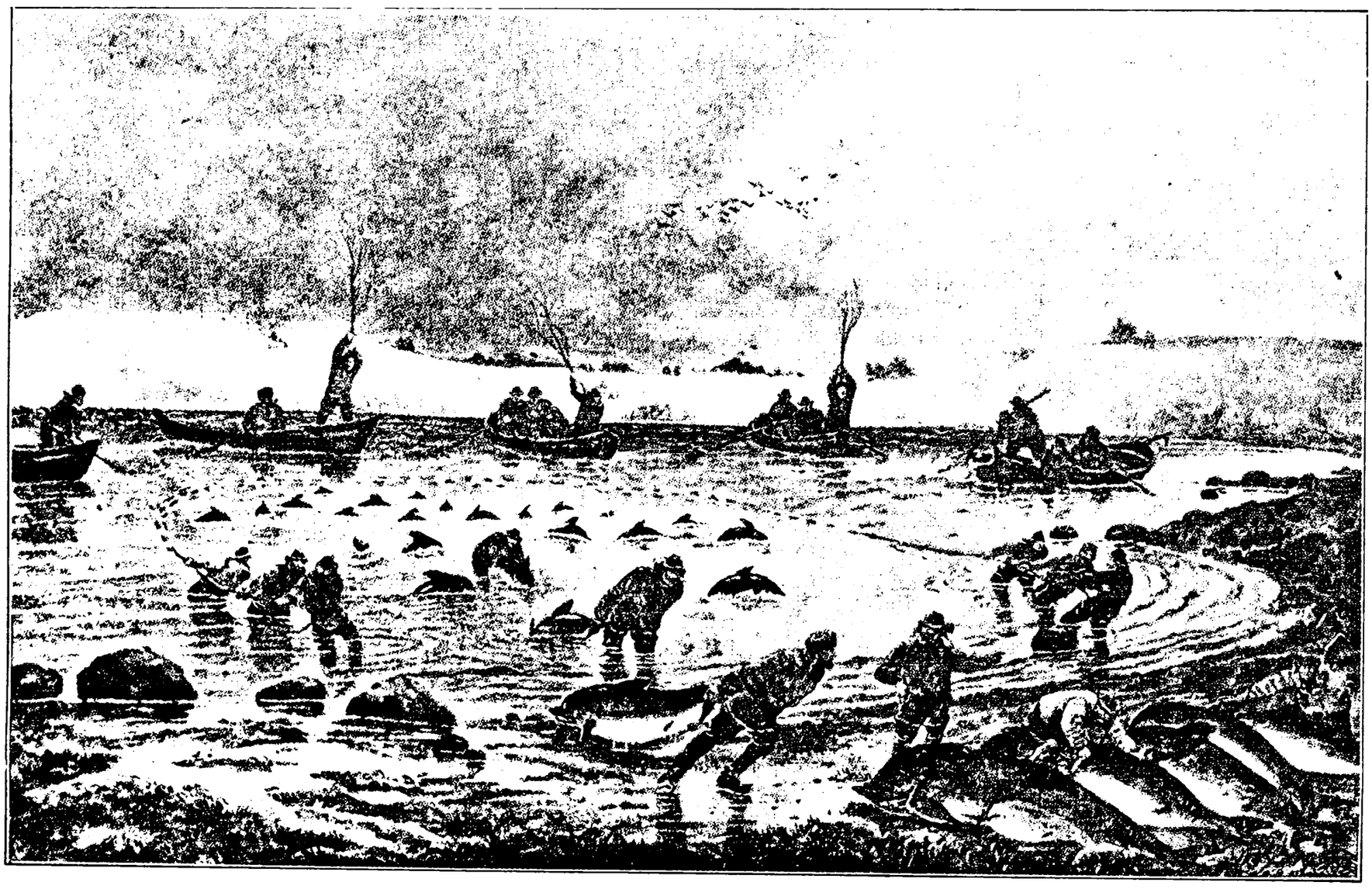

Fig. 67. K. Gamborg: Marsvinsfangst i Gamborg Fjord i det 19de Aarhundrede.

borg Fjord ved Middelfart var Landets Form og Dyrenes vante Vej saaledes, at de lod sig afskære og genne ind i snæver, lukket Bugt. Især i Gamborgfjord kunde Fangsten være meget stor, naar Flokke paa flere Hundrede ad Gangen dreves ind og sluttelig ved Vaad haledes ind paa lav Sandbund. Her i det iskolde Vand førtes en sidste Kamp mellem Mænd, rustede med Aarer, Spyd og Knive, og Dyrene, der slog med deres Halér. I Middelfart bestod fra gammel Tid et eget Lav, der fra Allehelgensdag (1ste November) til Kyndelmisse (2den Februar) drev denne Fangst af Havsvin. Kirken var Parthaver. Udbyttet kunde i gode Aaringer langt overgaa andre Byers „Svin paa Skoven“ selv i bedste Oldenaar (Fig. 67).

Forestiller vi os hele dette brogede Liv i Skov, paa Mark, i Luft og paa Vandet, og føjer vi dertil, at Søer som Hav dengang var fiskerigere end nu; husker vi fremdeles, at de tamme Dyrs Liv i hin Tid tilbragtes mere i det fri, end man i vore Dage finder rigtigt — Hestene gik hyppigt ude om Vinteren, Faar og Geder gjorde det samme, Køerne toges kun ind, naar Kulden blev meget streng, og store Flokke af Svin befolkede Skovene til henad Jul; glemmer vi sluttelig ikke Datidens talrigste smaa Husdyr, de flittige Bier, der fra Staderne i Kaalhaven utrættelig søgte ud til Grøftekanter og Overdrev eller summende befolkede Linden i Blomster — saa kan vi sikkert slutte, at hin Tids Dyreliv maa have gjort et langt mere rigt og mangfoldigt Indtryk end det, som Nutiden frembyder.

Norges Dyreliv overgik Danmarks, ikke saa meget ved Stykkernes som ved Arternes Antal, og først og fremmest ved den hele Indflydelse, som Dyrenes Forekomst udøvede paa Landets Karakter. Landet var storartet og vildt, opfyldt af uhyre Skove og kun lidet bebygget. Herved fik Dyrelivet en egen Kraft. Medens i Danmark dets Modstand forlængst var brudt, og dets vedblivende Rigdom for en stor Del beroede paa en velvillig Indrømmelse fra Menneskets Side, var det i Norge endnu i Stand til at udfolde en trodsig Modstand, føre en sidste Kamp om Besiddelsen af Landet. Det 16de Aarhundrede har dobbelt Interesse, fordi det paa engang viser os denne Kamp og dens Udfald.

Som de tre vigtigste Forkæmpere for Landets Uafhængighed maa nævnes: Bjørnen, Ulven og Elsdyret. Indbyrdes Fjender havde de en fælles Modstander i Mennesket. Især Bjørnen udmærkede sig i denne Kamp og førte den derhos paa særlig ridderlig Vis, idet den, som der paastodes, aldrig gik to mod en, men selv ene, naar den kom i Aande, ikke veg for en hel Flok Mennesker[1]. Den langvarige Krig blev først afgjort, da man lidt efter Aarhundredets Midte i Stedet for Buer og Spyd begyndte at anvende Bøsser i Striden. Herved blev Partiet altfor ulige.

Før Aarhundredets Slutning havde Krudtet skaffet Mennesket Sejren.

Om Bjørnenes Talrighed i det 16de Aarhundrede faar man et Begreb, naar man hører, at alene en enkelt Mand i Nedenæs Len i én Vinter med sin Staalbue skød ikke mindre end 15 Bjørne. Hyppigst forekom de mærkeligt nok paa Lofotens og Vesteraalens Øer, hvor de i Modsætning til, hvad de ellers plejede, endogsaa optraadte i Flokke[1]. Deres Levevis var højst forskellig til de forskellige Aarstider. Om Vinteren laa de i Hi i et Leje, redt af Mos, Græs og Løv, helst under et fremspringende Fjeld og i

Fig. 68. En Bjørn æder Myrer.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Læ for Nordostvinden. Dog paastod man, at nogle var saa træske, at de med Flid valgte et sludfuldt Sted, hvor man mindst vilde falde paa at søge dem. Ligesaa antoges de alle at ligge i „Udleje", det vil sige i et foreløbigt Leje i nogen Afstand fra det egentlige, for at prøve, om der var Fare, og lede Fjenderne paa Vildspor. Ved Ny-Sne, for at Sporet ikke skulde findes, begav de sig derfra til det rette Vinterleje, krøb deri, lod sig sne til og laa saa under Sneen i en dvalelignende Tilstand, ovenfra kun kendelige paa et Par rødbrune Aandehuller i den dybe Sne og saa en svagt lullende Lyd, ikke ulig en Kats Snurren.

Ved Foraarstid gik de atter ud af Hiet, magre, stive og vaklende paa de ømme Labber. Det fortaltes for vist, at deres første

Maaltid da var en Myretue for at bringe Fordøjelsen i Orden ovenpaa den lange Faste[1]. (Fig. 68). Derefter levede de et godt Fjerdingaar kun af Løv og Græs, holdt sig for sig selv og skyede at ses, i Bevidsthed om deres Svaghed (Fig. 69).

Fig. 69. En Bjørn.
(Efter M. Rumpolt: Ein new Kochbuch. Frankfurt a. M. 1581).

I disse to Tidsrum var Bjørnene altsaa højst uskadelige Dyr. Anderledes teede de sig i det tredje. Ved Midsommertid kom der nyt Liv i dem. Alt som Naturen udfoldede sine rige Gaver, voksede ogsaa Lysten hos dem til at nyde disse. Instinktmæssigt vaagnede

Flg. 70. Jagt paa Bjørn i den Tid, den æder Bær og har tyndt Liv.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Trangen til at spise sig alvorligt ud før den lange Vinterhvile. Nu smagte Bladene dem ikke længer; det skulde være Bær — Blaabær, Bringebær og deslige (Fig. 70). Honning var Herreret

(Fig. 71). De nøjedes ikke mere med stille knurrende at sidde ved Fossen og lytte til dens Brusen. De svømmede selv ud i Elven og fangede Fisk eller foretrak at hale Laksørredkurve og Aaleruser i Land og fortære Indholdet. Bestandigt dristigere nærmede de sig Bøndernes Gaarde, høstede Blandkornet, idet de trampede Byggen ned og strøg Havren af Straaene og aad den, plyndrede Tørfisk-Beholdningerne, eller fik ved Kysten fat i Trantønderne, drak Trannen ovenaf og væltede Leveren ud [1]. De endte med ved Nattetid at angribe Bondens Indelukke, hvor de altid vidste behændigt at bortføre den fedeste Buk eller Vædder.

Fig. 71. Bjørn, der søger efter vilde Biers Honning.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Stundom svømmede de ogsaa ud til Øerne langs Kysten for at gæste de derværende Kid og Lam. Undervejs kunde man da møde dem, og var de trætte, søgte de at entre op i Baaden (Fig. 72). Havde Bonden en skarp Økse hos sig, gjaldt det Bjørnens Forlabber. Men enkelte paastod dog, at naar man lod den komme op, satte den sig ganske stille og beskeden i Stavnen [2].

Et Gode var der i al denne Ufærd: samme Bjørn gæstede aldrig samme Bondes Gaard mere end én Gang om Aaret og bortførte aldrig mere end ét Stykke Kvæg ad Gangen, om end den altid valgte det bedste. Heraf den gamle Regel: at hver Bonde er Bjørnen et fedt Faar skyldig til Høstkost. Hvor dyre imidlertid den Slags Underholdninger kunde være, kan ses af, at alene en

eneste Bjørn, der husérede i et Sogn i Listerlen omkring Aaret 1576, ved hver Nat mellem St. Hans og Allehelgensdag at bryde ind gennem Taget paa Faarehusene og medtage et Faar, i Løbet af tre Aar fik fortæret flere hundrede Faar, førend den blev skudt.

Værre var de Scener, hvortil Skoven kun blev Vidne. Her kunde Bjørnen optræde mere dristigt blandt Vildtet og det løsgaaende Kvæg. Især sagdes Hunbjørnen, der var den forsigtigste og snildeste, at holde til her. Den lokkede sit Bytte ind under tætte Grene, hvor hverken Hjort eller Okse ret kunde bruge sine Horn til Forsvar (Fig. 73). Hvis det var et godt Rønnebær-Aar,

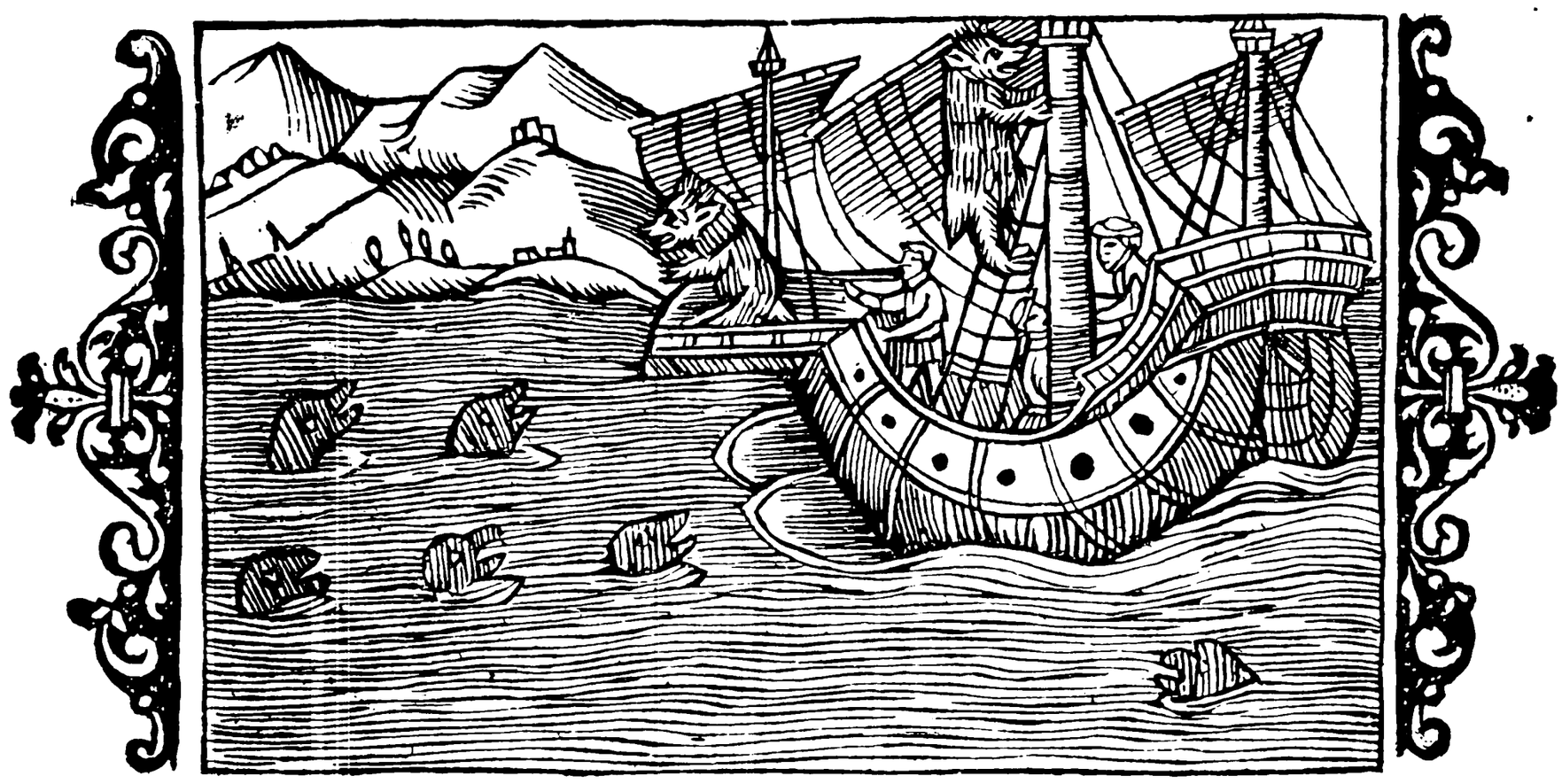

Fig. 72. Bjørne kryber op i Skibe.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

stillede alt sig endnu uheldigere, thi da fik Bjørnen sine Tænder fordærvede af de mange sure Bær og kunde nu kun læge dem med varmt Blod (Fig. 74). Saa begyndte Myrderierne i større Stil. Ofte angreb den da Heste og Køer, sprang paa Ryggen af dem, bed dem over Boven, sugede Blodet af dem og red dem til de styrtede. Var det en særlig Ildgernings-Bjørn, kunde den stundom blive ved at myrde mere, end den kunde fortære. Aar 1599 dræbte saaledes en Bjørn i Landvik Sogn i Nedenæs Len paa en Nat 3--4 Øksne og en anden Nat Heste og Øksne til en Værdi af 240 Kroner. Kun meget sjældent turde Hestene optage Kampen; vendte de Baghovene til, var de fortabte, thi saa fik de snart Bjørnen paa Ryggen. Enkelte, især Hingste, vidste dog at

tage imod den. De vendte bestandig Bringen frem, stødte med Frembenene, der skarpt beslaaede kunde faa det til at knage selv i en Bjørn, og bed samtidigt efter Bjørnens Pande, hvis Skal er temmelig tynd og kun dækkes af den fremskudte, rynkede Nakkehud (Fig. 75). Paa denne Vis kunde de stundom faa Bugt med den. Saaledes dræbte i Aaret 1565 en Hest i Listerlen en Bjørn. Hesten var efter Kampen næsten kvalt i Bjørnehaar, der hang den mellem Tænderne. Man vidste ogsaa allerede dengang at fortælle den endnu gængse Historie om Bjørnen, der som Rytter blev ført til Bondens Gaard og der dræbt[1]. Men i Reglen var Hestene saa

Fig. 73. En Hunbjørn dræber Hjort i tæt Skov.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

bange for Bjørne, at de fnyste og stejlede af Angst og ofte løb løbsk, naar de blot skulde trække en Slæde med en fældet Bjørn fra Skoven (Fig. 76).

Kun sjældent angreb Bjørnen Mennesker. Kom man pludselig over den, flygtede den skræmt; sad den i et Træ, lod den sig falde ned som et sammenrullet Nøgle og løb sin Vej. Men i Reglen fattede den snart efter et andet Sind og vendte tilbage for at se paa den, der havde forfærdet den. Saa var det bedst at gaa af Vejen for den. Dog angreb den sjældent, uden at den var eller troede sig at være først overfalden af Modparten. Den følte overhovedet som en sindig Bravkarl, men havde Bjørnekræfter. Intet Under, at Drik af dens Blod gav rette Mandemod (Fig. 77). Under

Kampen rejste den sig paa Bagbenene og værgede sig med stor Tapperhed (Fig. 78). Der maatte stødes til, for at Spydet skulde gaa igennem dens tykke Pels, og ve den, hvis Spydstang brast, eller hvis Kugle ikke ramte Hjertet (Fig. 79). Det var næppe uden Grund, at man tidligere havde lagt en Dæmper paa det altfor vilde Mod ved den Lov, at hvo der frivilligt indlod sig i Kamp med en

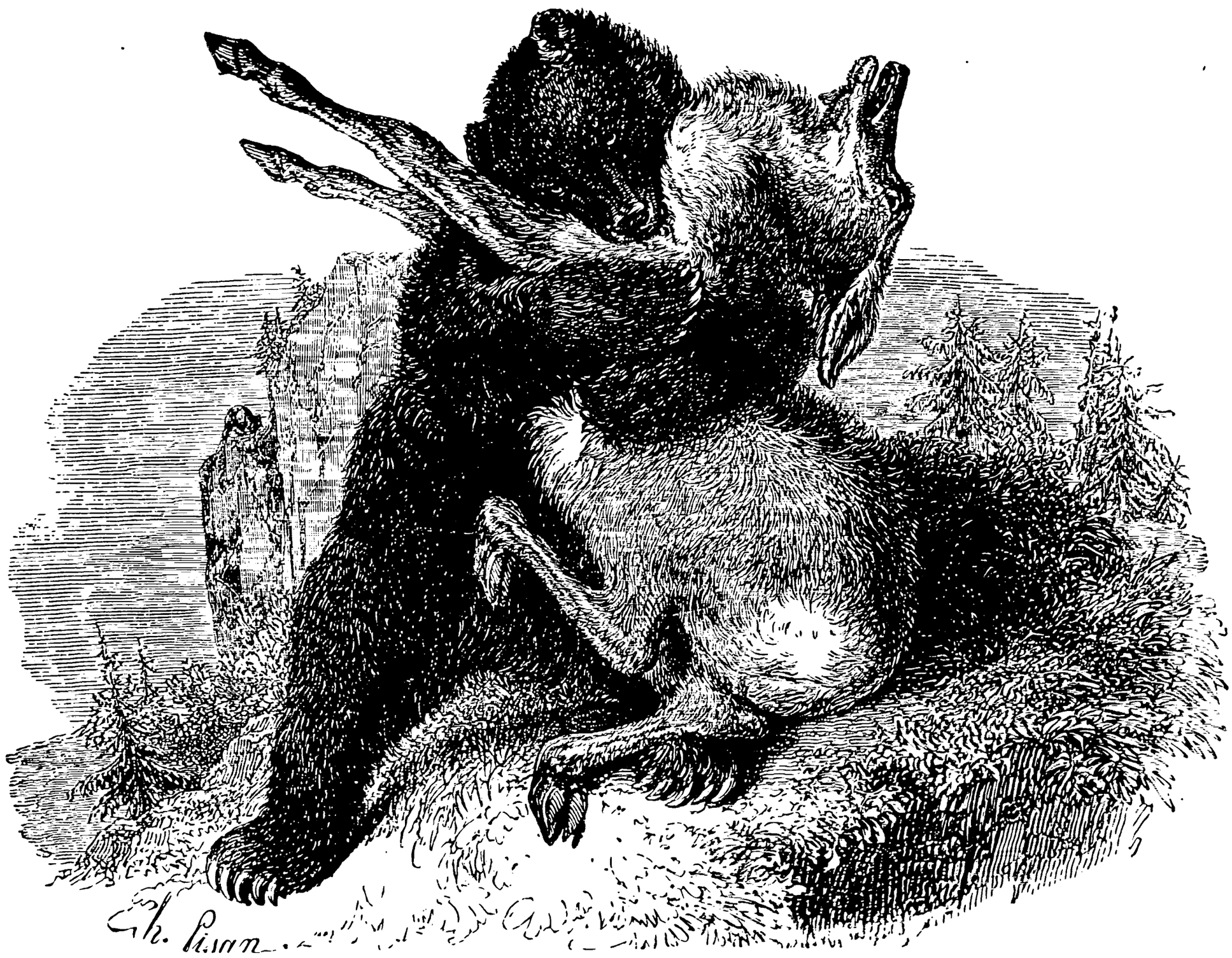

Fig. 74. En Bjørn suger Blod af sit Bytte.
(Efter Brehm.)

Bjørn og mistede sit Liv derved, ikke maatte begraves paa Kirkegaarden. Forholdene nødvendiggjorde imidlertid hyppigt en slig Kamp. Den eneste Forsigtighed, man turde tillade sig, var at møde saa vidt muligt mandstærke (Fig. 80).

Indførelsen af Bøsser betegnede en Vending i Bjørnenes Historie. Fra den Stund dette Vaaben blev almindeligt, aftog Bjørnene i Antal, og deres Optræden blev langt forsigtigere (Fig. 81). Og med Rette. Thi medens det endnu var ærlig Kamp at tage Tag

eller at slaas med Forlabber mod Bjørnespyd og Kniv, saa var det et højst ulige Parti: med Ryggen mod en Stamme, for ikke at bides i Bagkroppen af de bjæffende Hunde, paa Afstand at blive gennemboret af Kugler, uden at faa saa meget som lagt Lab paa en eneste af Angriberne. Omtrent med Aaret 1570 var Bjørnenes gyldne Tid forbi. Endnu har der dog holdt sig, ikke blot i Skandi-

Fig. 75. Jacob Gløersen: Kamp mellem Hingst og Bjørn.

navien, men selv blandt Eskimoerne i Grønland et dunkelt Minde om, at „hæderlig" Kamp mod Bjørn kun tillader Brug af Spyd og Kniv.

En egen Slags Bjørne, der ikke hørte hjemme i Norge, men stundom dog gæstede Landet, var de hvide Isbjørne. De kom drivende med Isbjergene, rimeligvis fra Grønland og Spitsbergen, og levede undervejs af Fiskeri eller af de utallige Sælhunde-Unger, der fandtes paa disse flydende Boliger (Fig. 82). Naar de svømmede i Land, var de meget farlige at møde, thi de fór lige paa og

Fig. 76. Slæde med fældet Bjørn.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

frygtede hverken Spyd eller Bøsse. Til Island kom de ofte. En stor Flok, der ved Aarhundredets Slutning landede paa Magerø lidt øst for Nordkap, fik man heldigt Bugt med.

Hvor hyppigt de forekom i Norge, kan ses af en lille Oplysning som denne: I den katolske Tid laa der Isbjørneskind foran hvert af Altrene i Trondhjems Domkirke, for at Klerkene ikke skulde fryse om Fødderne, naar de læste Morgenmesse. Det var nemlig Skik at skænke disse hvide Skind — naar man fik dræbt dets uvelkomne Ejer — som en Takkegave til Erkebispen i Trondhjem [1].

Fig. 77. Bødvar lader Hjalte drikke af en fældet Bjørns Blod.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Skønt Ulven er et svagere Dyr og langt mere frygtagtig end Bjørnen, anrettede den dog mere Skade paa Kvæg og Ejendom end Bjørnen. Det kom for en stor Del af, at den aldrig som denne nøjedes med et enkelt Stykke Kvæg, men ihjelbed alt, hvad den fik fat paa, selv om det langt oversteg, hvad den med sin glubende Appetit formaaede at fortære. I Modsætning til Bjørnen optraadte den gerne i Flokke, hvorved de enkeltes Mod og Evne til at skade højlig forøgedes.

Om Sommeren holdt de sig som oftest oppe i Fjelde og Øde-

Pig. 78. Kamp mod en Bjørn. Efter en Vægmalning fra omtrent Aar 1500 i Herkeberga Kirke i Sverige.
(H. Hildebrand: Sveriges Medeltid.)

Fig. 79. Bjørnejagt
(Neuw Jag vnnd Weydwerck Buch 1582.)

marker, hvor der var Vildt nok for dem at jage. Det var mere uforvarende, naar de paa denne Tid havde Sammenstød med Faareflokke. Men naar Kulden begyndte at tage til, gik de gerne vesterpaa, ud mod Søkanten. I Flokke paa 30—40 Stykker kom de da ned ad Fjeldene, en for en, alle sættende Fødderne i samme Spor, saa at deres Tal ikke kunde kendes. Man mente at kunne skelne en egen Slags iblandt dem, der var mindre og sortere end

Fig. 80. Spydramt Bjørn dræbes.
(Neuw Jag vnnd Weydwerck Buch 1582.)

de almindelige Graaben og derhos vildere, thi de sparede ikke Mennesker, om de kunde komme over dem. De kaldtes Fjeldskridere og var med Grund særligt frygtede.

Sne og Is var Ulvenes Element. Isen byggede dem Bro til mangt et Sted, hvorfra Sommeren udelukkede dem, og Sneen skaffede dem Sejr over mangt et Dyr, som ellers var dem langt overlegen i Hurtighed og Styrke. Ikke blot Hjorte, men Rensdyr, ja selv Elsdyr blev deres Bytte, naar de joges ud i dyb, foroven frossen Sne, hvor de skar deres tynde Ben eller sank igennem, medens den lettere Ulv snart kom dem i Nakken. Allerbedst gik

det, naar det lykkedes Ulvene at drive dem ud paa glat Is, hvor Fødderne gled fra dem, saa de uafbrudt faldt (Fig. 83). Men lykkedes det Elsdyret at faa Bagdelen støttet til et Træ eller en Klippe, saa kunde det med sine stærke Fremben knuse Panden paa mangen en Ulv, før Flokken fik det overvældet.

Angrebene paa Bøndergaarde skete ofte efter en vis Plan, idet en enkelt Ulv lokkede Hundene efter sig, og Flokken derpaa

Fig. 81. Jacob Gløersen: Bjørnejagt i Nutiden.

stillede sig mellem Gaarden og dem, sønderrev dem og fortærede dem tilligemed deres egne, faldne Kammerater. Tillod Forholdene fortsat Angreb paa Gaarden, var Faarestalden naturligvis det Punkt, der først søgtes. Her myrdedes alt.

Størst Ødelæggelse anrettede dog Ulven ufrivilligt. Det var en bekendt Sag, at de stundom blev som besatte, og hvad de i denne Tilstand bed i, blev forgiftet. Træer og Græs visnede, Dyr — paa Heste og Svin nær — blev syge, og hvis de ikke straks dræbtes, bredtes Smitten med utrolig Hast. Paa denne Vis kunde mange Faareflokke blive ødelagte, naar ikke Hyrden var meget

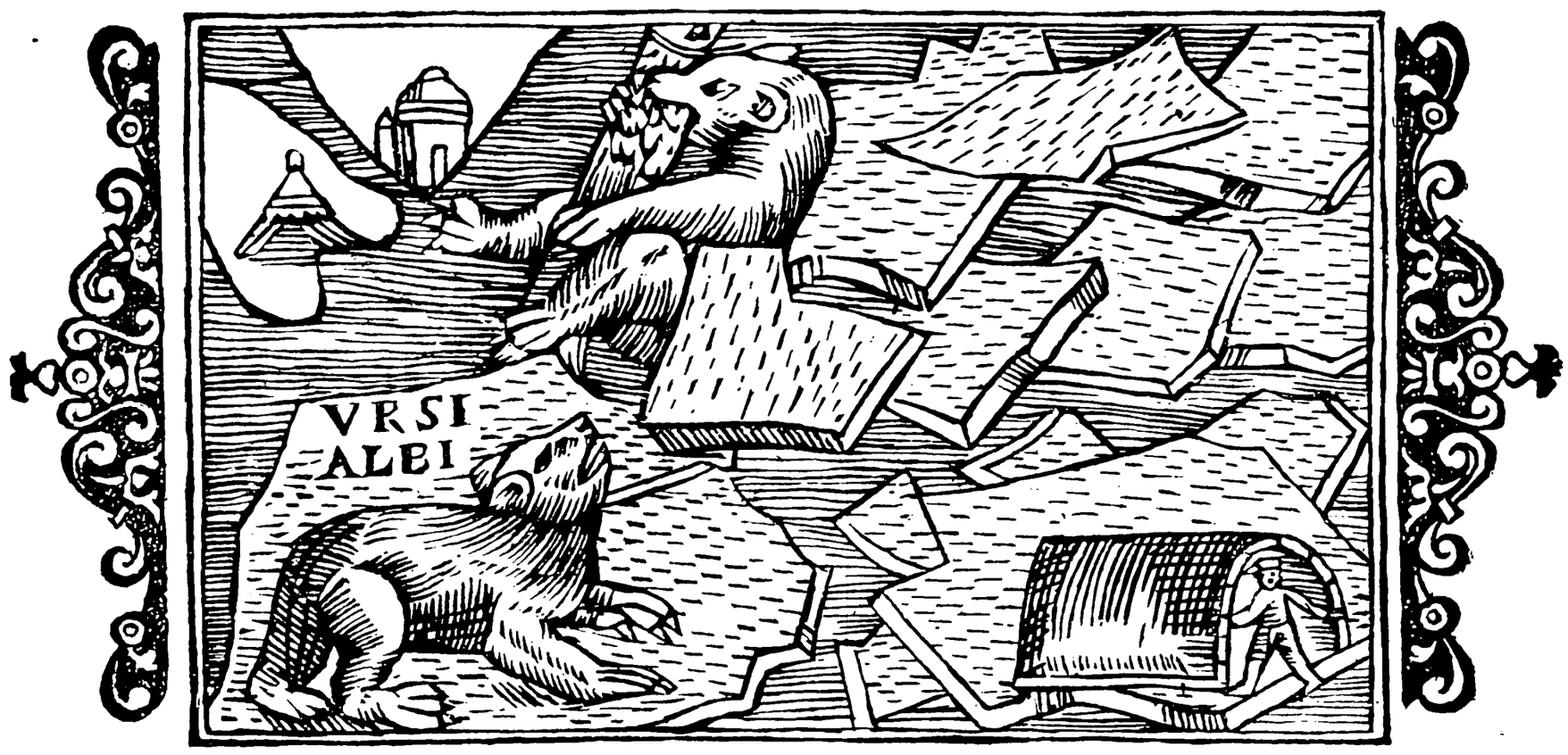

Fig. 82. Isbjørne.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

paapasselig. Og det var ingen let Sag at tage sig i Agt, thi man paastod, at selv en ulvebidt Græstot blandt Høet var nok til at bringe Smitten ind i en Fæstald. Aar 1570 blev Nedenæs Len hjemsøgt af en slig Ulvegalskab, og mange hundrede Køer og Faar omkom. Fem Aar efter gentog det samme sig. Paa Gaarden Løland kom nemlig i Vinteren 1575 en gal Ulv farende ind i Forstuen efter Hunden. Denne smuttede ind i Stuen. Men Ulven efter, og op i Højsædet, hvor Bonden endelig fik dræbt den med en Bredøkse. Hvad enten nu Hunden virkelig var bleven bidt, eller bagefter har fortæret sin dræbte Fjende, vist er det, at den

Fig. 83. Kamp paa Is mellem Elsdyr og Ulve.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

blev gal, bed andre Hunde, der atter forplantede Sygen til Lenets Faareflokke.

Af virksomme Midler mod denne Sygdom kendte man to. Det ene var den saakaldte Nød-Ild. Den maatte tændes paa den oprindelige Vis ved at gnide to Stykker Træ mod hinanden. Derpaa fordeltes den til 4 Baal paa Marken, mellem hvilke man drev Kvæget saaledes, at Røgen slog sammen over det. Det andet Middel, som det ikke var Hvermands Sag at skaffe til Veje, bestod i den saakaldte Bu-Sten, som skulde lægges i det Vand, Kvæget fik at drikke. Ved dens Kraft standsede Sygen. Senere var det navnlig Taterne, der paastod at være i Besiddelse af disse mægtigt virkende Stene[1].

Fig. 84. Et Elsdyr.
(Efter Neuw Jag vnnd Weydwerck Buch 1582.)

Man tager næppe fejl, naar man i disse Sygdomme blandt Ulvene ser Grunden til de gaadefulde Omslag fra Talrighed til næsten Forsvinden og omvendt, som har været betegnende for dette Dyrs Forekomst i Norden lige til vore Dage[2]. For det 16de Aarhundredes Bevidsthed stod Ulven med Rette som det uhyggeligste blandt Rovdyrene, og Overtroen anviste Ulven en fremtrædende Plads i det Underfuldes Verden.

I Modsætning til Ulven var Elsdyret eller Elgen et temmelig uskadeligt Dyr. Den mindede i sit Ydre om en stor, forvokset Hjort. En Mand kunde staa oprejst under dens Bug. Farven var brunlig, og paa Hovedet havde Hannen et Par brede, skovlede Horn, der lignede to vældige, visne Egeblade (Fig. 84). Fredsommelig og godmodig yppede den — udenfor Brunsttiden —

(Fig. 85) nødigt Kiv med nogen. Kun for at redde sit Liv smed den en Ulv over Hovedet paa sig eller slog dens Pande ind med sine stærke Forben. Ellers indskrænkede dens Selvforsvar sig til det mindst mulige. I Nedenæs Len kastede engang en Mand sit Spyd efter et Elsdyr, men ramte det ikke. Elsdyret stillede sig da paa Spydet og saa paa ham. Han kastede et nyt, et tredje og et fjerde Spyd. Men bestandigt slog Elsdyret dem fra sig og blev staaende

Fig. 85. Kæmpende Elgtyre.
(Efter Maleri af Axel Borg.)

over dem, saa at han ikke kunde faa dem. Han krøb da ned af Klippen, som han stod paa, gik hen til det, og da det ikke gjorde Tegn til at vige, fældede han roligt med sin Økse det nærmeste Træ, der ved sit Fald endelig tvang Elsdyret til at flytte sig fra Spydene.

Om Sommeren opholdt de sig paa Fjeldene i Landets Indre. Men mod Vinteren tyede de ned til Kysten til de store Skove, hvor de blev staaende Vinteren over og ernærede sig af Grene, Bark og Mos af Træerne. De var meget regelmæssige med dette

deres Vinterophold. Hvert Elsdyr søgte nøjagtigt til den samme Skov, hvor det først var kommet som Barn, og vedblev hermed til sin Død. En enkelt Mand kunde saaledes i sin Skov have indtil 50 Elsdyr staaende. Man fredede om dem, idet Skovens Ejer aarligt kun skød 3 til 4 af dem og lod Resten ved Vaaren gaa til Fjelds. Denne Vinterslagtning gav et betydeligt Udbytte, thi et Elsdyr svarede i Kød til to Okser, og dets Hud gjaldt ligesaa meget som tre Hjortehuder. Faa Forhold viser os saa tydeligt

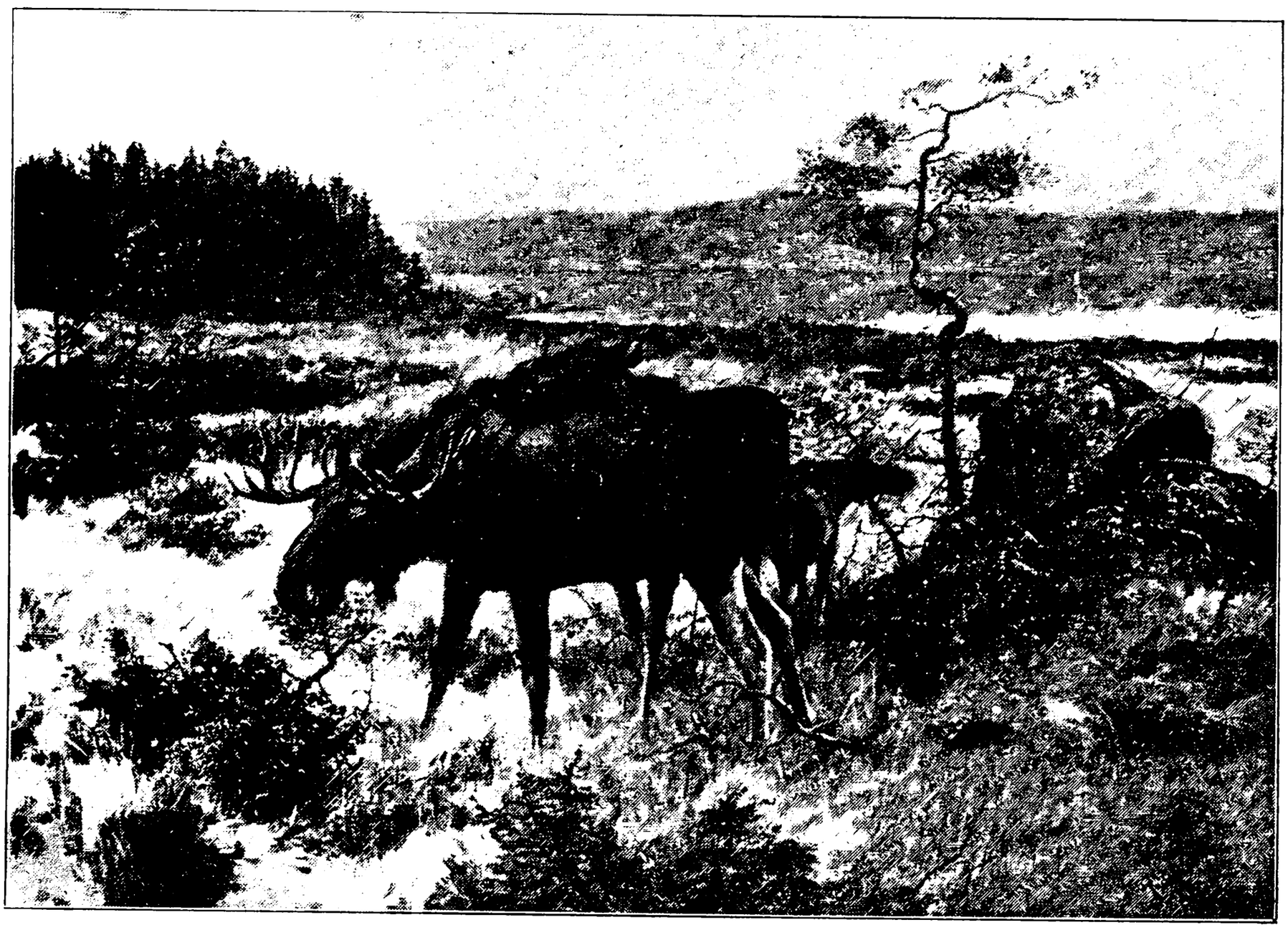

Fig. 86. En Elgfamilje.
(Efter Maleri af Axel Borg.)

Forskellen mellem dengang og nu som disse fredeligt ventende Elsdyr i de længst forsvundne Skove, et Sindbillede paa Naturens daværende Rigdom.

Det var imidlertid klart, at dette Forhold ikke kunde vedblive. Navnlig var det uforeneligt med Krudtvaaben. Den første Virkning af disse viste sig i en kongelig Forordning af 1573, hvorved det forbødes at skyde Elsdyr til urette Aarstider[1], et tydeligt Udtryk for, at den planløse Nedskyden nu var begyndt. Denne lod sig dog ikke stoppe ved en Forordning, og da mod Aarhundredets

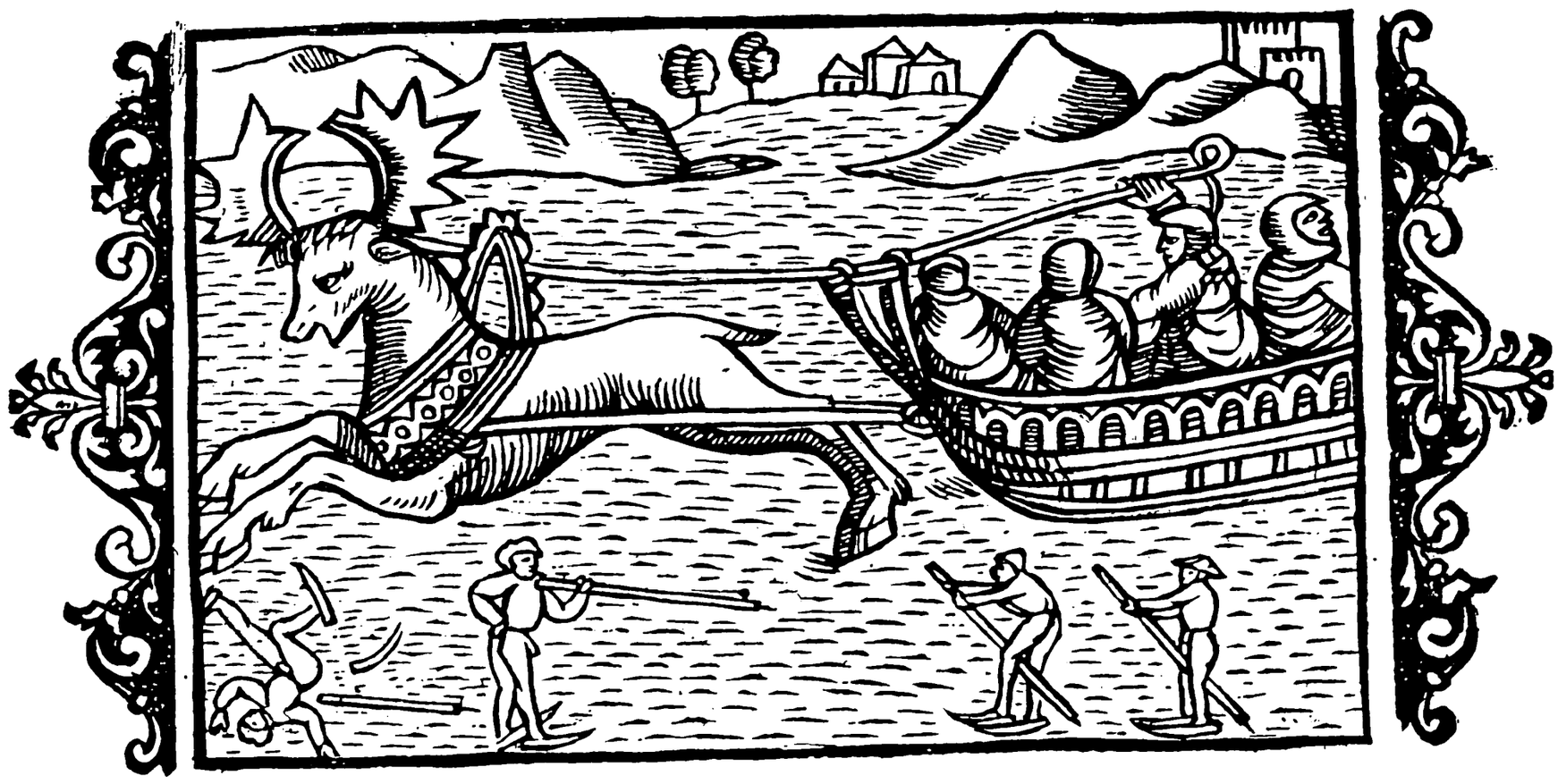

Fig. 87. Elsdyr spændt for Slæde.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Slutning flere ugunstige Forhold stødte sammen, tilintetgjordes brat Elsdyrets Glanstid i Norge. I de tre Aar 1596—98 herskede der nemlig stor Nød i Landet, især paa „Agdesiden“ [1], det er: mod Syd langs Havet. Man maatte spise Brød lavet af Bark, Halm og Avner. Samtidigt var Vintrene meget strenge, og oppe i Landet laa Sneen paa jævn Jord 5—6 Alen høj. Da nu Elsdyrene, kuede af Kulden, søgte ned mod Skovene ved Kysten, blev de allevegne undervejs ivrigt skudt som en god Erstatning for det i Utide slag-

Fig. 88. Eksempel paa Elsdyrs Tamhed.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

tede Kvæg. De, der slap ned til Kysten, fik lignende Behandling af deres Værter dér. Og hvad Mennesker ikke nedlagde, sønderreves af Ulvene i den dybe Sne. Hermed forsvandt Elsdyrene ganske fra det sydlige Kystland og udtyndedes stærkt i hele det Søndenfjeldske. Om deres tidligere Talrighed kan man danne sig et Begreb, naar man hører, at de ikke blot i Skovene langs Kysten, men helt op i Gudbrandsdalen, ved deres Horn

Fig. 89. Isranunkel eller Renblomst.

og Huder i lange Tider, indtil Geværer ret kom i Brug, havde udgjort en betydelig Indtægt for Befolkningen[1].

I Sverige, hvor Elsdyr forekom vistnok fuldt saa talrigt som i Norge, synes man tidligt at have ikke blot jaget dem som Vildt, men ogsaa med Held forsøgt at tæmme dem til Husdyr. Deres Fromhed og store Styrke gjorde dem særlig skikkede hertil. Et Elsdyr kunde med Lethed trække en tungt belæsset Slæde, som en enkelt Hest eller tam Ren ikke kunde rokke af Stedet (Fig. 87). Efter alt at dømme var Elsdyret i Sverige i det 16de Aarhundrede ikke blot et efterstræbt Storvildt, men tillige et almindeligt og tro-

fast Trækdyr, der paa Grund af sin Godmodighed nød en særlig Frispas (Fig. 88).

Foruden disse Hovedrepræsentanter for det kraftige Dyreliv i Norge fandtes der en Mængde mindre Dyr, om hvilke det gjaldt, at de alle dengang optraadte langt talrigere end nu til Dags. Blandt disse maa først nævnes det vilde Rensdyr og Hjorten. Den vilde Ren strejfede dengang som nu om paa de høje Fjeldvidder ligefra Hardanger til Nordkap. Isranunkler (Fig. 89) og Rensdyrslav var dens Næring oppe i disse lette Luftlag, hvor dens Fjende, Fluen, ikke kunde forfølge den. Men medens det nu ikke er saa ganske let at komme den paa Skud (Fig. 90), og man omhyggeligt gemmer Kødet af det fældede Dyr[1], ansaas det dengang for ingen sær Kunst at slaa dem med Spyd, naar de kom i uhyre Flokke. Jagten anstilledes hyppigt alene for de 4—6 Skillings Skyld, som en ung Rensdyrhud kunde indbringe, idet man lod det flaaede Dyr ligge[2].

Fig. 90. Renjagt i Norge.

Dengang som nu forekom Rensdyret ogsaa i tæmmet Tilstand. Det brugtes som Trækdyr og dreves i Hjorde, malkedes og slagtedes baade i det nordlige Norge, Sverige og Finland.

De vilde Reners daværende Talrighed turde muligt staa i Forbindelse med, at deres værste Efterstræber paa Højfjeldet, Jærven

Fig. 91. En Jærv.
(Efter Brehm.)

(Fig. 91), dengang synes at have været sjældnere end nu. Dette Dyr er vidt berømt for sin Madlyst, som tillader det at fortære et Bytte, der er flere Gange større end det selv. Jærvens lækreste Spise er netop Rensdyret. Men af Jærve fældes der mærkeligt

Fig. 92. Jagt efter Jærv, der klemmer sig mellem Træer.
(Efter Olaus Magnus 1555).

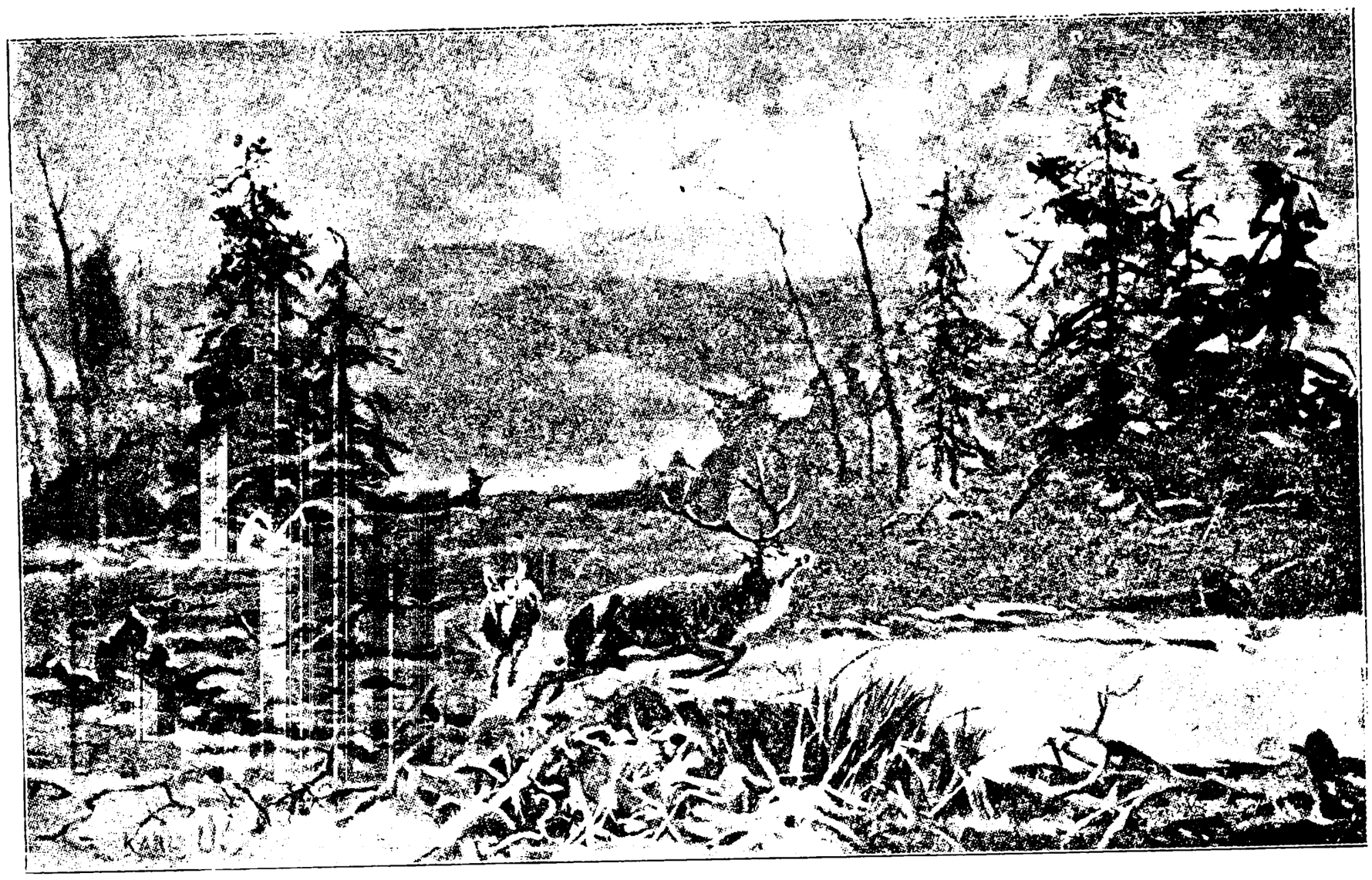

Fig. 93. Hjortejagt i Norge.
(Efter Tegning af Karl Uchermann.)

nok nu flere og forekommer vel altsaa ogsaa flere end tidligere. Medens der i de tyve Aar 1846—65 vides at være fældet mindst 1,045 Jærve i Norge, hvoraf omtrent Halvdelen i Finmarken[1], hedder det i en Beretning fra det 16de Aarhundrede, at „Jærven er et sjældent Dyr her i Landet, saa at dersom man kan faa én Jærv i et Len hvert tredje Aar, da er det dermed gjort; dog fanges der flere højt oppe i Landet"[2].

Fig. 94. Natteliv i Skov og paa Fjæld.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Om Jærven i Sverige fortæller Ærkebiskop Olaus Magnus (1555): „Dens Kød er ubrugeligt, men Pelsen er pragtfuld og kostbar. Kun Fyrster og Stormænd bærer den, ikke blot i Sverige, men ogsaa i Tyskland. Dog bør jeg ikke fortie, at enhver, som bærer dette Dyrs Skind, aldrig kan høre op med at spise og drikke". Hans Billed af Jærven søger ogsaa at paavise denne uhyre Madlyst, der skal virke smittende. Man ser en mæt Jærv klemme sig ind mellem to tæt ved hinanden voksende Træer for at blive slunken paa ny og kunne æde videre (Fig. 92).

Fig. 95. En Los.

I vore Dage er Hjorten sammentrængt til Romsdals Amt og de nærmest liggende Øer, især Hitterøen[1]. Denne Ø udmærkede sig ogsaa i det 16de Aarhundrede ved sin Rigdom paa Hjorte[2], men forøvrigt forekom dette Dyr meget talrigt overalt i Norge. Man kan slutte sig til deres Mængde, naar man hører, at en enkelt Mand i det Søndenfjeldske i Høsten og Vinteren 1550 skød med sin Bue ikke mindre end halvandet hundrede Stykker. Det var kun Huderne, han havde Brug for, Kødet lod han ligge i Skoven og raadne, undtagen

hvad han paa Stedet selv kunde fortære. Var der alt forhen saa stort Mandefald blandt Hjortene, vil det forstaas, at de ikke kunde modstaa Krudtets Virkninger. Regeringen udstedte vel nogle Forordninger, hvorved Jagten forbødes. Det befaledes endogsaa, at Hundene, ligesom i Danmark, skulde staa bundne eller være lamhuggede paa det ene Ben[1]. Men disse Befalinger svarede saa lidt til Forholdene i Norge, at de snart efter maatte tages tilbage. Allerede Aar 1568 tillodes det hver Bonde paa sin egen Grund at skyde 2 Dyr aarligt i Høsten[2]. Sagen afgjordes imidlertid temmelig brat det næste Aar, idet de slappede Jagtbestemmelser i Forening med de forbedrede Skydevaaben fremkaldte saa mange Krybskytter, at Hjortene paa én Vinter næsten ganske blev lagt øde søndenfjelds (Fig. 93).

Fig. 96. Maar paa Jagt efter Egern.

I Danmark synes man ikke at have agtet det norske Dyrekød højt, hvad enten det nu ansaas for i og for sig grovere eller blot for mindre vel behandlet end det danske. Medens saltet Vildbrad

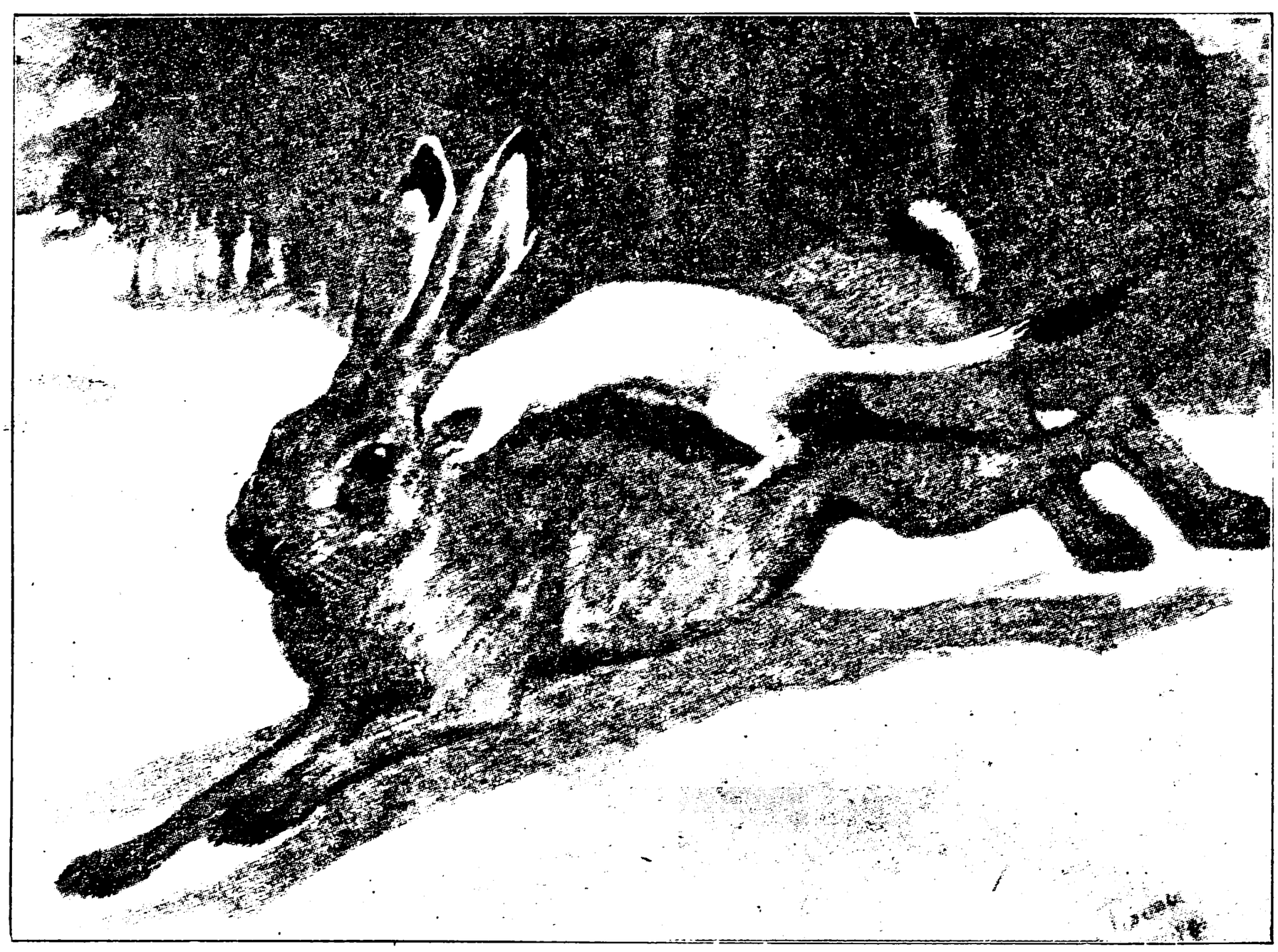

Fig. 97. En Hare angreben af en Hermelin (i Vinterdragt).

ellers betragtedes som en finere Ret, der ikke til Hverdag vankede i Borgestuen, ser vi Frederik den Anden underholde Arbejdsfolkene ved Frederiksborg Slot med saltet Vildbrad fra Bergenhus[1].

Om Natten begyndte et ganske eget Liv at røre sig i Skovene,

Fig. 98. Hermelin fanger Mus.
(Efter Olaus Magnus 1555-)

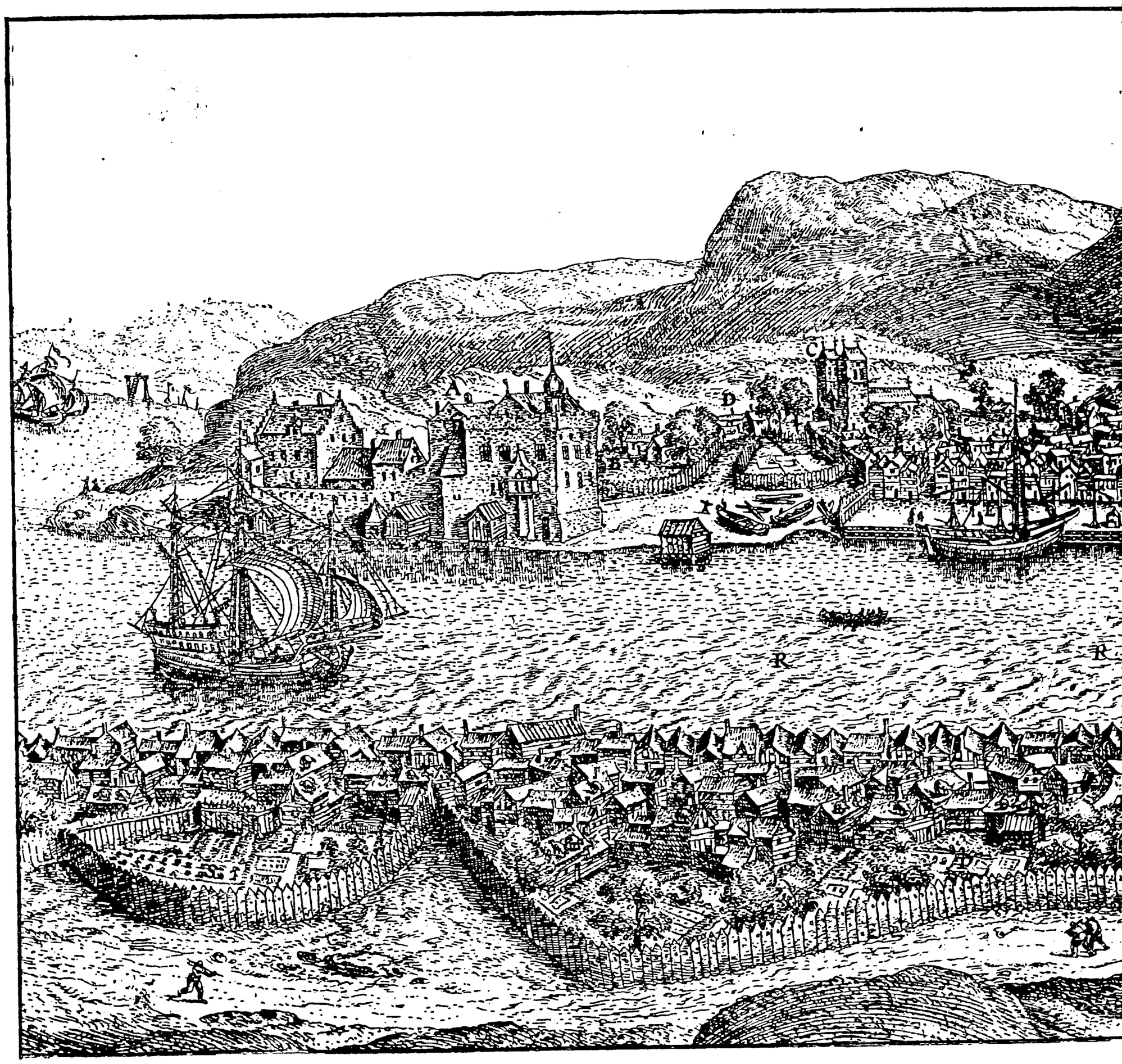

Fig. 99. Bergen i Slu
(Efter Braunit

naar Lossen (Fig. 95) med sine funklende Øjne sneg sig ud efter Storvildt, naar Maaren steg til Vejrs efter Egern (Fig. 96) eller milevidt gennemtravede sit Jagtdistrikt, og den lille vævre Hermelin (Fig. 97) jog, hvad der faldt for, fra Harer til Skovmus (Fig. 98). Lossen var den mest glubende af dem. Den ihjelbed alt hvad den traf, men nøjedes selv med at suge nogle Drag af Nakkens eller Halsens varme Blod og fortære Indvoldene. Resten fik ligge til hvem, der gad have det (Fig. 100). Nattens Tid var deres, saalænge var de Eneherrer i Skoven. Selv den store Tjurfugl (Fig. 101) maatte lade sit Liv, naar den skrattende fløj op,

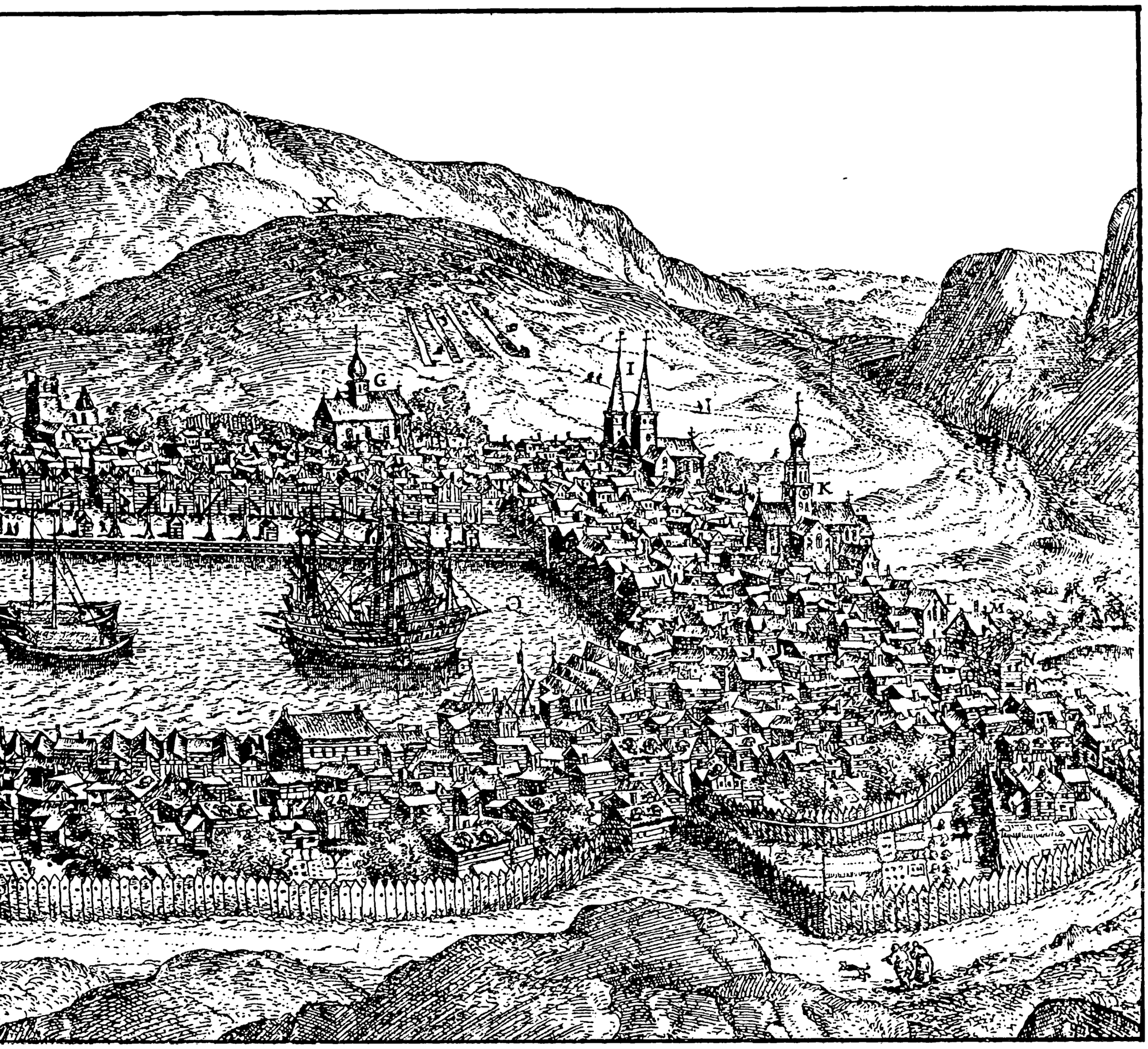

af det 16de Aarhundrede.
atrum urbium IV.)

omklamret af Maaren. Men Dagen hævnede Nattens Uret, om end blot med ny Vold. Naar Nattens Sejrherrer lyssky krøb sammen i Trætoppe og Huler, kom en anden Fjende efter dem, Mennesket, for at berøve dem deres Skind. Det var egentlig kun Lossen, der kunde yde nogen Modstand. Angrebes den paa Jorden, kastede den sig paa Ryggen, rullede sig sammen og flængede hver Angriber med sine skarpe Kløer. Hermelinen derimod var et let Bytte, naar den først var opdaget. Ved Synet af et Menneske gemte den sig vel straks. Men snart efter maatte den titte ud, hoppede saa frem og legede, indtil den blev skudt.

At Antallet af Pelsdyr i Norge maa have været overordenligt stort, kan vi ad forskellige Veje slutte. Men bestemte Opgivelser savnes. Ingen af Parterne, hverken de fremmede, der hemmeligt opkøbte Skindene hos Bønderne, eller Regeringen, der stadigt paastod, at den ikke nær fik, hvad den behøvede og hvad der tilkom den, kunde ønske, at de sande Tal kom for Dagen. Det er da kun Enkelt-Oplysninger, der kan tjene os til Vejledning. Saaledes fik Dronningen aarligt 1,600 Hermelin-Skind fra Jemteland[1]. Et langt fyldigere Begreb faar vi imidlertid ved Sammenligning med de lige stillede Nabolande, Sverige og Finland, om

Fig. 100. Los bider sit Bytte i Nakken og fortærer dets Indvolde. (Se det dræbte Dyr nederst tilhøjre.)
(Efter Olaus Magnus 1555.)

hvilke gode Oplysninger er bevarede. Fra Kalmar udførtes der i Aaret 1551 ialt 10,480 Egern- og Hareskind; Aar 1569 fra Stockholm af samme Slags Skind ikke mindre end 137,966; fra Øregrund i Uppland Aar 1562: 81,120 og fra Wiborg i Finland i Aaret 1558 det betydelige Antal: 285,940 Skind. Om Egernskind siger Ærkebisp Olaus Magnus, gælder den ufejlbarlige Regel: jo højere fra Nord, des skønnere Skind, thi Kulden giver Farven. Derfor fanges Egern i de nordlige Egne med største Iver, og de vrimler her som Fisk i Hav[2] (Fig. 102). Af de langt finere Hermelin-, Odder- og Maarskind udførtes der fra Stockholm i Aaret 1550 ialt 4,150 og fra Wiborg i Aaret 1558 18,079 Skind[3]. Vil man fra disse Tal slutte til Antallet af de fældede Dyr, maa det ikke lidet

forøges, da jo selvfølgelig en stor Del Skind blev i Landet, hvor saavel Klima som Mode fordrede, at Klæderne skulde være fodrede med Skind. Der er ikke nogen Grund til at antage, at Pels-

Fig. 101. Tjurer.
(Efter Maleri af Bruno Liljefors.)

dyrene paa denne Tid har været mindre talrige i Norge end i Sverige og Finland.

Til Musene hørte den mærkelige Lemæn eller Lemming. Den levede paa Højfjeldet, var paa Størrelse som en Rotte, men slankere bygget, og smuttede vævert om deroppe med sin gule Ryg

Fig. 102. Jagt efter Egern.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

med de to smalle sorte Striber henover. Dens Natur medfører, at den i visse Aar, der er særligt gunstige for dens Udvikling, udvandrer til Dalene i uhyre Flokke (Fig. 103). Ryg ved Ryg, „som

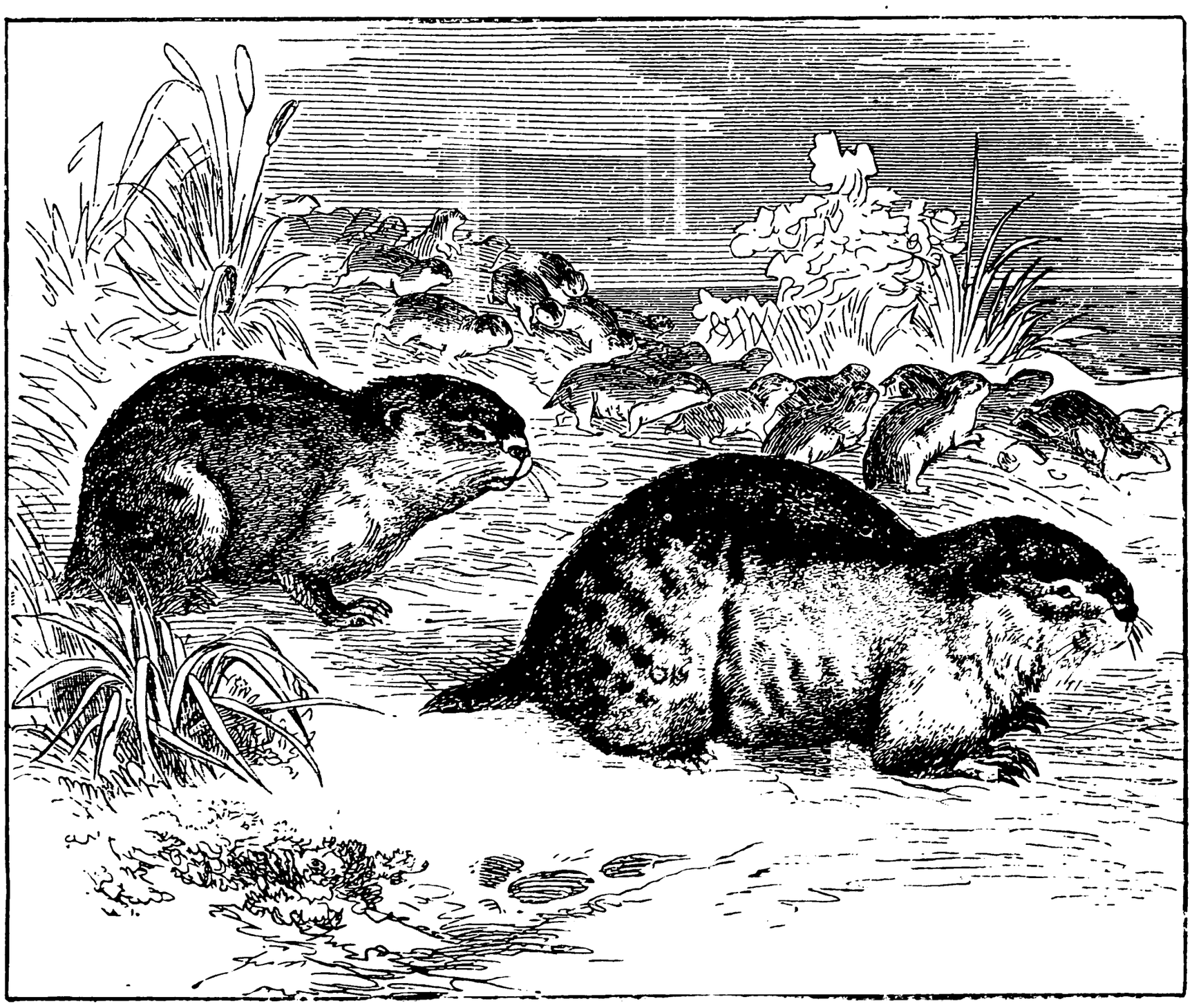

Fig. 103. Lemæner paa Vandring.
(Efter Brehm.)

Fig. 104. Mac Clure: En Isbjørnehun hjælper sine Unger at fange Lemæner under Sten ved Stranden. Den ene Unge spiller Bold med sit Bytte.

fjorten Dages Gæslinger paa fire Ben", myldrer de da nedad Fjeldene, ødelæggende Markerne, omkredsede af Høge, Ugler, Ræve og alle andre Slags Fjender, men lige ustandseligt ilende fremad, indtil endelig Havet spærrer dem Vejen (Fig. 104).

Fig. 105. Bævere.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Fig. 106. Bæver.
(Efter Neuw Jag vnnd Weydwerck Buch 1582.)

Det var naturligt, at en saa mærkelig Tilsyneladelse maatte vække stærk Opsigt i det 16de Aarhundrede. Forsaavidt man ikke i disse Tog blot saa et øjeblikkeligt Udbrud af Guds Vrede mod Befolkningen, forklarede man sig Dyrene som født af Skyerne, hvori deres Æg skulde være sugede op andetsteds fra, og udrugede af Solens Varme. Denne Forklaring sandsynliggjordes ikke lidet ved, at Borgmester Christen Nielssøn i Stavanger selv havde set tre levende Lemminger falde

Fig. 107. Bævere.

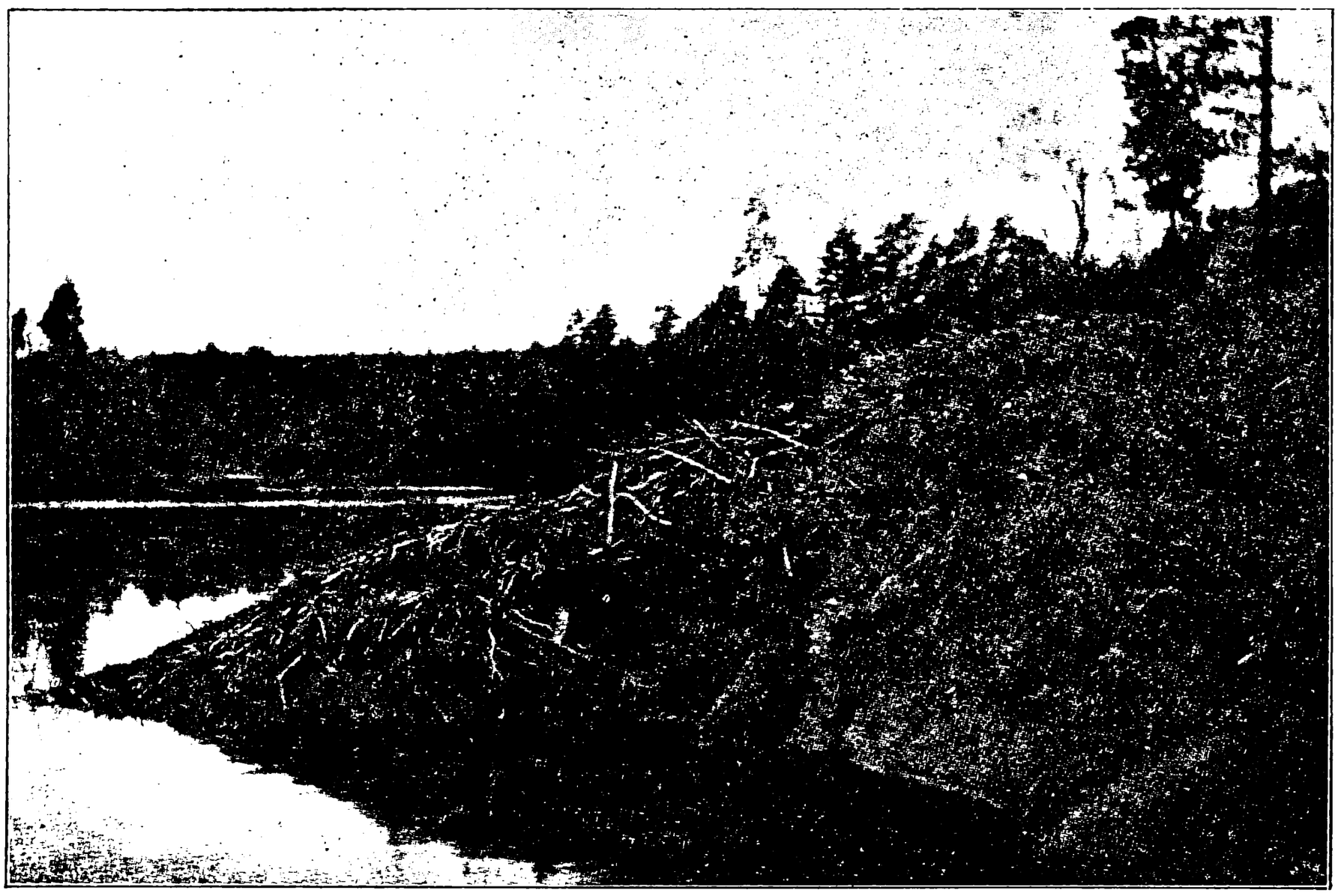

Fig. 108. En Bæverhytte ved Aamli i Sydnorge.

ned fra Skyen ved Siden af hans Baad. Den første Beretning i det 16de Aarhundrede fra et Øjenvidne til et Lemæntog er af

Fig. 109. En af Bæver fældet Asp, ved Aamli i det sydlige Norge.

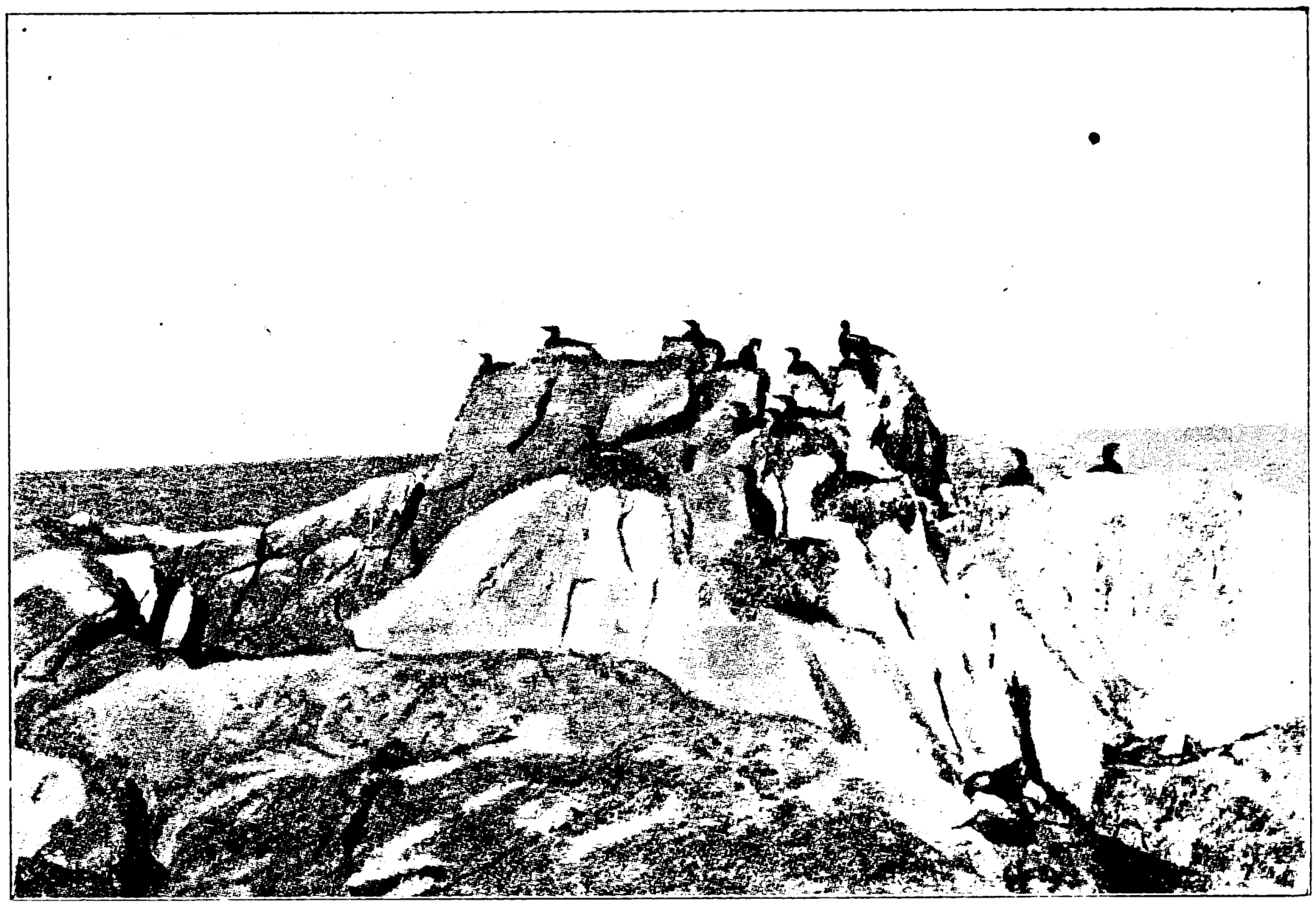

Fig. 110. Fra Borgevær i Lofoten: En Koloni af Stor-Skarv.

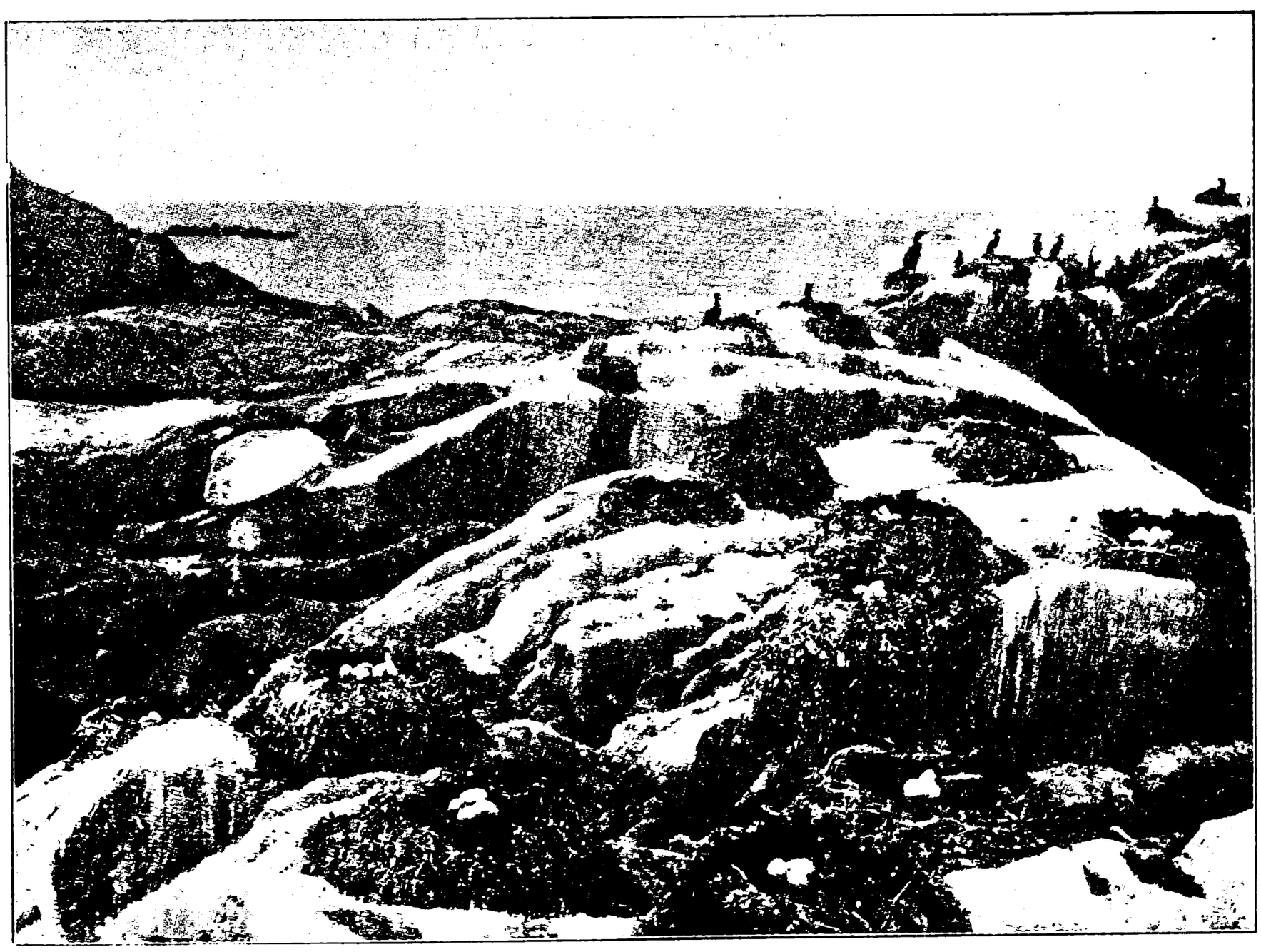

Fig. 111. Fra Borgevær i Lofoten: Reder af Stor-Skarv.

Fig. 112. G. Stenersen: Fra Espevær i Vaar-Sildens Tid.

Fig. 113. Dybtagns-Fiskere ved Lofoten.
(Efter Fotografi af N. Helgesen.)

Fig. 114. En fangen Hval ophugges.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

den svenske Ærkebisp Olaus Magnus. Som ung kom han Aar 1518 ridende i Helsinglands Skove og blev her til sin Forundring opmærksom paa, at der var saa fuldt af Hermeliner, at de fyldte Skoven med deres Stank. Snart opdagede han Grunden. Det vrimlede paa Jorden af et Lemæntog. Hermelinerne styrtede sig over det talløse Bytte og aad for Fode væk. — Det største os bekendte Lemæntog i det 16de Aarhundrede skete i Aaret 1580. Det udgik fra Jemteland og Fjældene ved Trondhjem og strakte sig helt ned til Skagerak. Hvor stort Toget har været, kan sluttes af, at der hengik to Vintre, førend alle Deltagerne var dræbte.

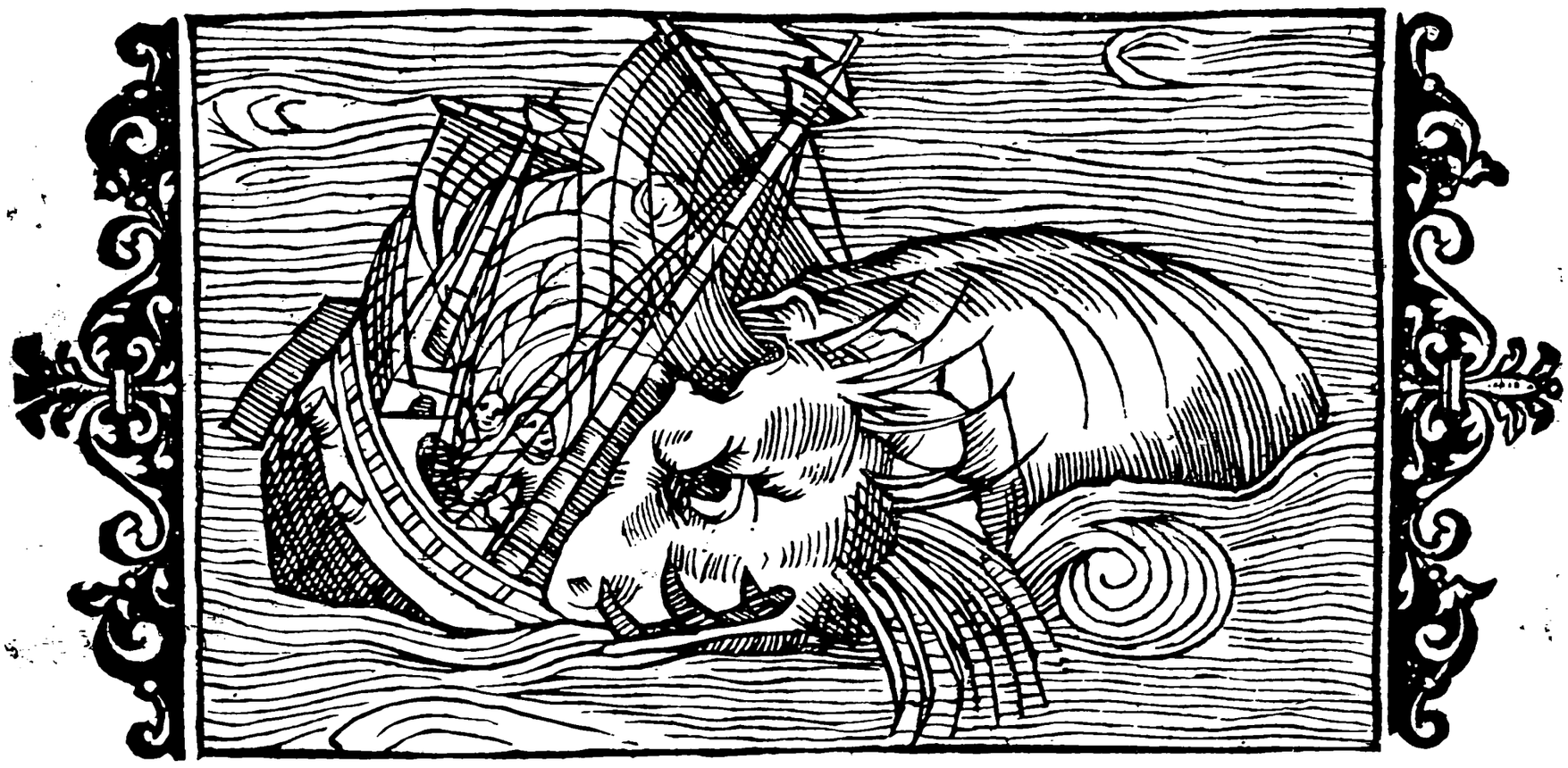

Fig. 115. Nordisk Havuhyre.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

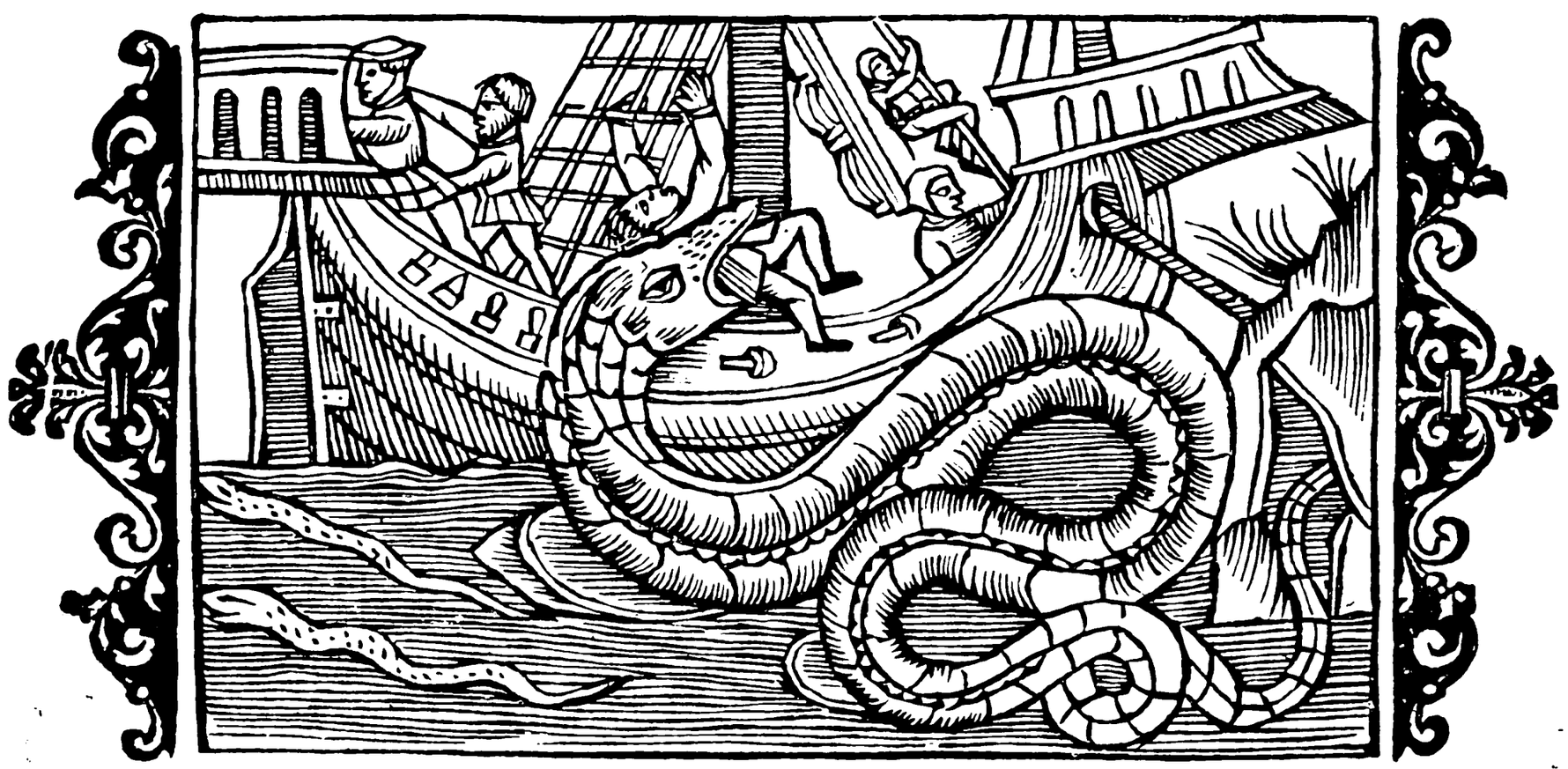

Fig. 116. Søslangen.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

En Gnaver, hvis Levevis giver den særlig Interesse, er Bæveren (Fig. 105). Den forekom almindeligt paa den skandinaviske Halvø og var næppe helt forsvunden i Holsten[1], medens den derimod synes at have været udryddet i Danmark. I Norge var det vistnok især ved Elvedragene i Telemarken, Solør og Østerdalen, samt i Jemteland og Nordland[2], at den byggede sine kunstige Boliger (Fig. 108). Tør vi slutte fra de tilsvarende Forhold i Sverige, har den aarlige Udførsel af Bæverskind næppe været ganske ubetydelig[3]. — (Fig. 109).

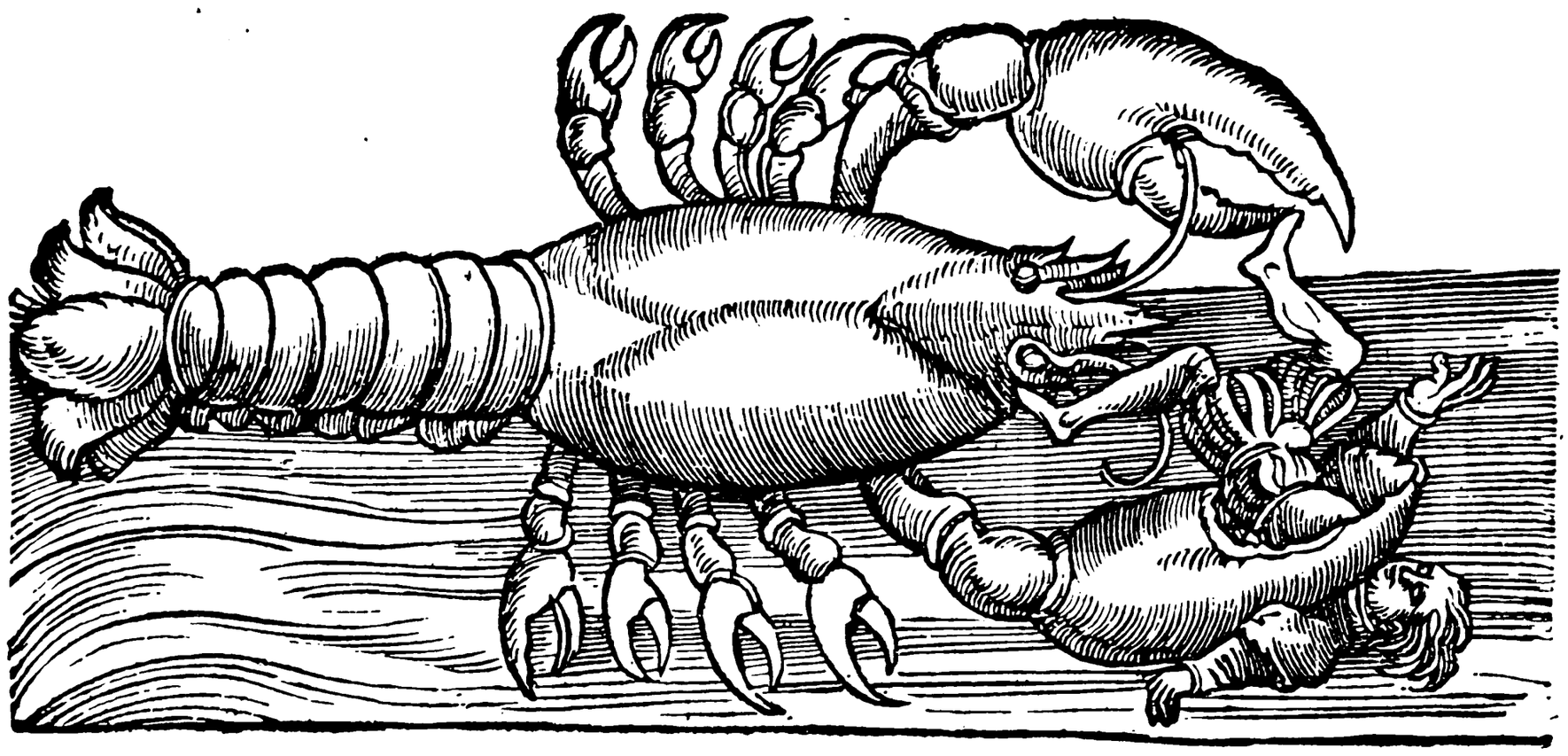

Fig. 117. En Hummer.
(Efter M. Rumpolt: Ein new Kochbuch. Frankfurt a. M. 1581.)

De uhyre Fugleflokke i det nordlige Norge (Fig. 110 og 111) gjorde et endnu mere overvældende Indtryk end de tilsvarende ved Sund og Bælt i Danmark. Og Havets Rigdom, baade hvad angik Mængden (Fig. 112 og 113) og Størrelsen af hvad der fangedes (Fig. 114), overgik langt Forholdene i danske Farvande.

Datidens Jagtforhold frembyder den bedste Maalestok for en Sammenligning mellem Dyrelivet i Danmark og i Norge. At Jagten

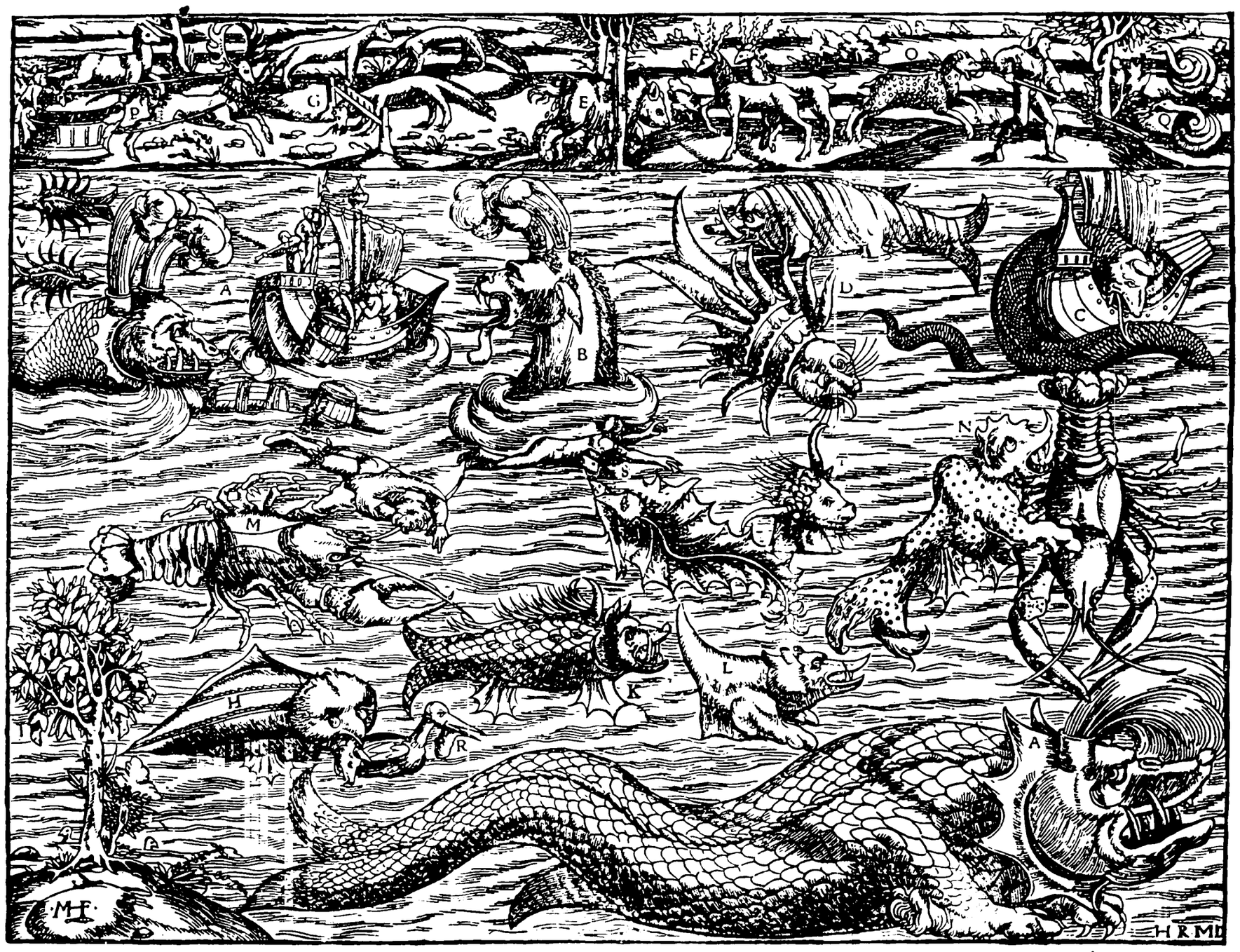

Fig. 118. Nordiske Havuhyrer.
(Efter Sebastian Münster: Cosmographia universalis. Basel 1554.)

var rig i begge Lande, er sikkert. Men medens den i Danmark væsentlig kun var en Adspredelse, udgjorde den i Norge endnu et virkeligt Erhverv og befandt sig endda i mange Egne paa sit første Udviklingstrin, hvor man ikke ænser Dyrets Kød, men kun jager for Skindets Skyld.

Ud over disse virkelige Forhold gik naturligvis Indbildningskraften, der med særlig Forkærlighed befolkede Nordens Lande og Have med eventyrlige Væsner. Alle, selv de besindigste Mænd i Datiden, tog villig Del i denne fristende Syssel. Den sneg sig

ind og satte sine Spor i saa udmærket et Værk som det, den svenske Ærkebisp, Olaus Magnus, skrev om Norden. Fordreven fra Sverige ligesom sin Broder Johannes, Upsalas sidste katolske Ærkebiskop, søgte han i Rom at dæmpe sin Hjemve ved at forfatte en Beskrivelse over det Fædreland, som han aldrig mere skulde gense. Bogen er et smukt Udtryk for fyldig Kundskab, Længsler og mindegemt Selvsyn. Han udstyrede sit Skrift med et rigt Billedstof, hvoraf vi her har hentet mange Prøver. Men ogsaa blandt disse Billeder, der øjensynligt tilstræbte ærlig Paalidelighed, ytrer den frit skabende Trang sig. Han kender og gengiver de mærkeligste Udyr fra Nordens Lande og Have, f. Eks. den store Skibs-Æder (Fig. 115) og den selvfølgelige Søslange (Fig. 116).

Under saadanne Forhold faldt det ganske naturligt, at i Datidens bekendteste Kogebog voksede de nordiske Hummere til en fabelagtig Størrelse med Kløer, der lettelig omsluttede en hel voksen Mand (Fig. 117). Og det kunde ikke undre, at Evropas største og bedste Geografi gengav Dyrelivet i Nordens Have paa en Maade, der forekommer Nutiden noget fremmed (Fig. 118).

Folk.

Vi har betragtet Landet i det 16de Aarhundrede, dets Form, dets Skovvækst, Jordbundsforhold, Klima og Dyreliv. Vi skal nu kaste et Blik paa det Folk, der beboede Landet, og søge at danne os et almindeligt Indtryk deraf ved først at undersøge Befolkningens Størrelse, dernæst dens Fordeling og sluttelig dens Bestanddele.

De Hjælpemidler, som vi besidder til at bestemme Nordens Folkemængde i det 16de Aarhundrede, er kun ringe. Egentlige Folketællinger begyndte man i de skandinaviske Lande først at foretage ved Midten af det 18de Aarhundrede, i Sverige 1751, i Danmark og Norge 1769[1]. Nogenlunde sikre Slutninger om Folkemængden lader sig kun føre tilbage til Midten af det 17de Aarhundrede. Selv om vi rækker os videst, staar vi altsaa dog næsten et Aarhundrede fjernet fra den Tid, vi ønsker Oplysninger om. I Mangel af bedre maa vi da nøjes med en usikker Sandsynligheds-Beregning.

Danmarks Befolkning i Aaret 1657 kan vistnok, uden at nogen stor Fejl begaas, anslaas til at have udgjort henved 1,200,000 Indbyggere, heri indbefattet Beboerne i Skaane og Blekinge samt den kongelige Del af Sønderjylland og Holsten[2]. Norges Folkemængde har i Aaret 1665 efter al Sandsynlighed været omkring 450,000 Mennesker[3]. Vil man ud fra disse Tal søge at naa til et rimeligt Overslag over Danmarks og Norges Indbygger-Antal i Slutningen af det 16de Aarhundrede, maa man først og fremmest

erindre, at begge Lande var blevne formindskede i Mellemtiden. Danmark ejede i Aaret 1657 ikke længere Halland, Gulland, Øsel og Delene af Ruslands Kyst; Norge havde før Aar 1665 mistet baade Bahuslen, Herjedalen og Jemteland. Disse Landsdeles Befolkning maa da altsaa føjes til. Fremdeles maa det tages med i Betragtning, at man ikke her som ellers under almindelige Forhold tør antage, at en jævn Tiltagen af Befolkningen havde fundet Sted i den nærmest forudgaaende Tid. Forholdene efter Aar 1600 havde nemlig langtfra været gunstige. Gentagne fjendtlige Hærgninger og mere og mere trykkende Landboforhold havde hemmet og kuet Tilvæksten i Danmark. I Norge havde lignende Forhold, om end i ringere Grad, fremkaldt lignende Virkninger. Man har derfor vistnok med Rette betegnet Størstedelen af det 17de Aarhundrede som en stadig Tilbagegangs Tid, hvad Folketallet angaar[1].

Omvendt stiller Forholdet sig i det 16de Aarhundrede. Renæssancens fremdrivende Kraft gjorde sig gældende ogsaa paa dette Omraade. De hyppige Smitsoters Ødelæggelser erstattedes, som vi senere skal se, ved en forbavsende ægteskabelig Frugtbarhed. Den stærke og almindelige Fremgang i Velvære dækkede endnu over Landbo-Forholdenes Brøst og gjorde Bondestandens Vilkaar taalelige. Syvaarskrigens Ødelæggelser endelig ramte kun en mindre Del af Landet; og i selve disse hærgede Landsdele lader sig efter Krigens Ophør en rask Fremskriden i Folkemængde paavise[2]. Samler vi alle disse Hensyn, maa det vistnok snarest anses for lavt beregnet at anslaa Danmarks Folkemængde henimod Aar 1600 til omtrent 1,400,000 Mennesker og Norges samtidige Befolkning til omtrent 600,000 — det samlede Indbygger-Antal altsaa til 2 Millioner.

Et Tal som dette er vildledende, naar det ikke ses i sin rette Belysning. Nu for Tiden summer det kun lidet i Forhold til de store Folketal, vi efterhaanden er bleven vant til. Danmark og Norge har nu hver for sig snart naaet til $2^1/_2$ Millioner, og Sverige har forlængst overskredet det dobbelte Indbygger-Antal. Og endda veed vi alle, at de to af de skandinaviske Lande kun er svagt befolkede mod de store evropæiske Stater. Storbritannien og Irland

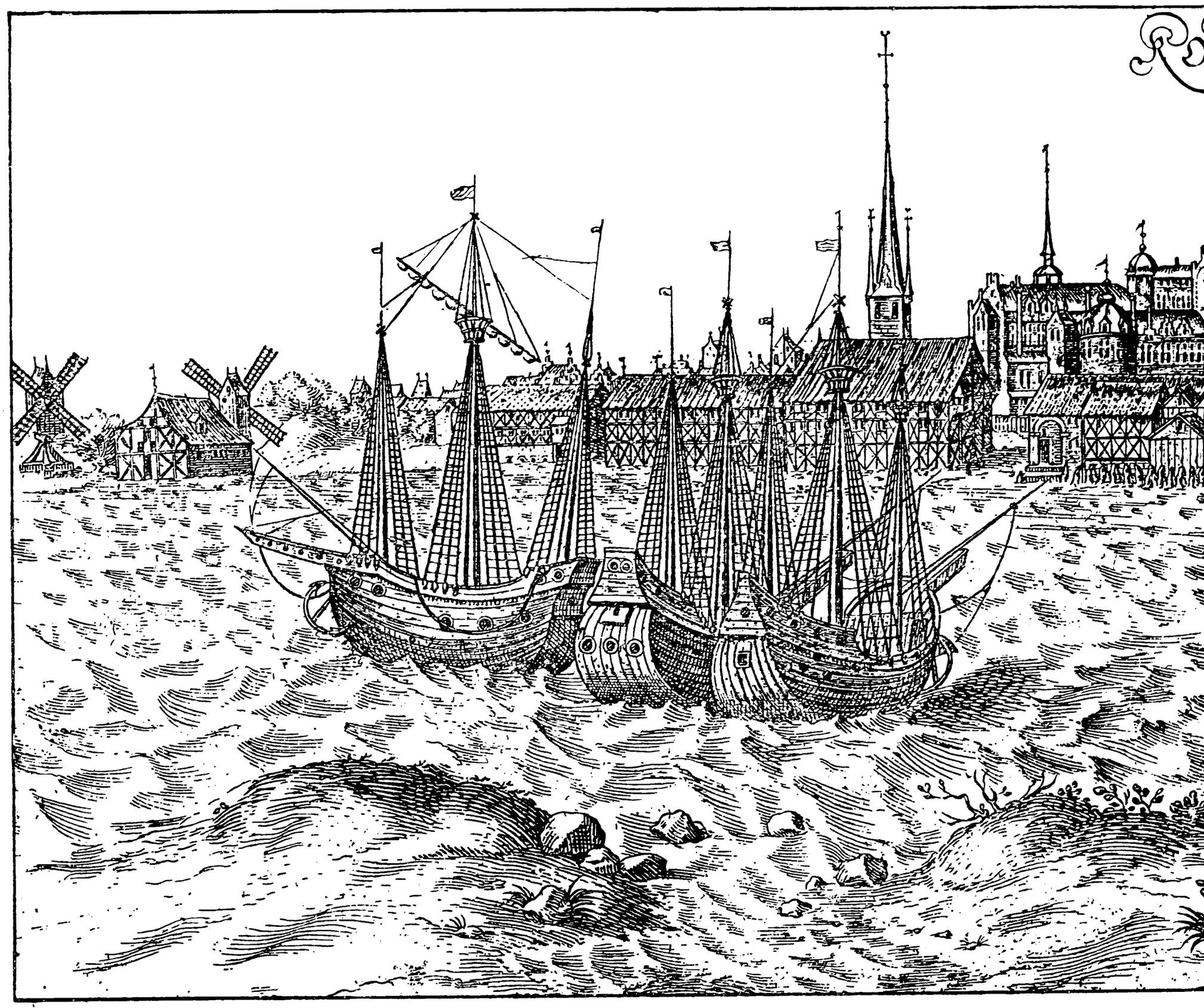

Fig. 119. Københ
(Efter Braunius

tæller paa et lignende Fladerum som Norge 44 Millioner (1906), og Frankrig har, skønt mindre end Datidens Danmark-Norge, en Befolkning af 39 Millioner (1906). For ret at forstaas, maa imidlertid hine 2 Millioner ses, ikke i Forhold til vore Dage, men til deres egen Tid, det daværende Evropa. Og saaledes set skifter de betydeligt i Værd. Sverige talte paa samme Tid næppe mere end 900,000 Indbyggere[1]. Det nu saa mægtige England nøjedes omkring Aar 1600 med en Folkemængde af 5 Millioner, Skotlands Indbygger-Antal overskred vistnok ikke 800,000[2]. Under saadanne Omstændigheder vil det forstaas, at det forenede Rige Danmark-Norge ikke blot omfattede et betydeligt Land-Omraade, men ogsaa ved sin Folkemængde indtog en ret anselig Plads i Evropa.

fra Amager. 1587.
um urbium IV.)

Spørger vi om denne Befolknings Fordeling, saa møder os her, saa vidt vi kan skimte, ikke ubetydelige Afvigelser fra Forholdene i vore Dage. Vi skal søge at bestemme disse Afvigelser, idet vi betragter Befolkningens daværende Fordeling fra et tredobbelt Synspunkt: Først Fordelingen over de enkelte Landsdele, dernæst Forholdet mellem Land og By og endelig mellem de forskellige Aldersklasser.

Hvad Befolkningens Fordeling over de enkelte Landsdele angaar, skulde det paa Forhaand synes naturligt, at hver enkelt Landsdel havde et til sin Størrelse svarende Indbygger-Antal. Som bekendt slaar imidlertid denne Regel næsten aldrig til; utallige andre Betingelser griber omdannende ind og forstyrrer

dette simple Forhold. Blandt de mange Betingelser, hvis Betydning er os mere eller mindre klar, synes for Danmarks og Norges Vedkommende Skovenes Omfang i den paagældende Egn at spille en ikke liden Rolle. Kaster vi et Blik paa Nutidens Forhold, saa viser det sig, at de skovrigeste Landsdele tillige er de bedst befolkede og omvendt: Det Søndenfjeldske er tættere befolket end det Vesten- og Nordenfjeldske, Øerne end Jylland, Østjylland end Vestjylland [1]. Og at dette ikke er helt tilfældigt, synes at fremgaa af, at selve Befolkningens Tilvækst er svagere i de skovløse Egne, end i de skovrige [2]. En lignende Overensstemmelse lader sig paavise i den forbigangne Tid: Islands blomstrende Tid faldt sammen med dets Skovrigdom [3]. Da det Vestenfjeldske og Nørrejylland endnu besad deres storartede Skove, var disse Landsdele i afgjort Overvægt.

Overensstemmelsen lader sig imidlertid forfølge dybere, og her synes vi at finde Sporet af den Udviklings Lov, der siden Oldtiden har raadet for Befolkningens Fordeling i Danmark og Norge. Det lader sig paavise, at Tyngdepunktet for begge Landes Velmagt i den historiske Tid langsomt har bevæget sig fra Vest imod Øst. I Oldtiden var Jylland og Norges Vestkyst de folkerigeste Landsdele. Norges Historie begynder ved dets Kyst, og om Jyllands tidligere tætte Befolkning vidner blandt andet de mange Gravhøje. I Bryndum Sogn i Ribe Amt findes saaledes alene 180 Høje [4], i Salling fandtes for kort Tid siden ikke mindre end 1,100 [5] o. s. v. Middelalderen igennem holdt denne Overvægt sig. Jylland var stadig den rigeste og vigtigste Landsdel, Trøndelagen og Bergens Opland de toneangivende. Først den nyere Tid saa Forholdet skifte. Øerne og det Søndenfjeldske har overvundet deres vestlige Medbejlere, Ribe har maattet vige for København, Trondhjem og Bergen er bleven overfløjede af Kristiania. Jævnsides med denne Bevægelse har der fundet en anden Sted, idet Skovene har holdt Trit med Befolkningen. Da de maatte vige paa Vestkysten, har de efterladt denne ikke blot skovløs, men med et barskere Klima end tilforn. Tages dette sidste Forhold med i Betragtning, synes hin Samstemmen mellem Befolkningens og Skovenes Fordeling ikke at være ganske tilfældig. Skovene be-

tyder i Danmark og Norge ikke blot som ellers ofte: saa meget mindre Agerland. De er et Udtryk for Velvære og paa engang betinger og betegner de et mildere, beboeligere Klima. Hvorledes Aarsagsforholdet mellem Skov og Befolkning da end i det enkelte monne være, vist er det, at de i den historiske Tid, baade i Danmark og i Norge, har fulgtes ad. I vore Dage vokser atter Nørrejyllands Beplantning jævnsides med dets stigende Betydning og Befolkning.

I det 16de Aarhundrede nærmede Viseren sig mod Middag i denne sin langsomme Gang over Nordens Lande. Vest-Egnene havde endnu Overvægten, tydeligst i Norge, men dog ogsaa synligt i Danmark. Først i det følgende Aarhundrede skulde her Forrykkelsen ske. Jylland skulde saa grundigt udarmes ved fire fjendtlige Hærgninger, at det trods Skaanes Tab ikke mere var i Stand til at opveje Egnene mod Øst.

I det 16de Aarhundrede var altsaa Jylland ikke blot Danmarks største, men dets rigeste Landsdel[1]. Datidens Landbrug forstaaeliggør os dette. Hovedvægten laa paa Kvægavl, ikke paa Agerdyrkning, og saaledes kunde Halvøen hævde den Forrang, som Størrelsen anviste den. Det var ogsaa efter denne Hoved-Landsdel, at danske betegnedes som „Juter", en Benævnelse, der var den gængse i Sverige, men under Datidens Krige snart fik en hadefuld Klang.

Efter Jylland fulgte Skaane i Størrelse og Betydning og saa først Sjælland, der endda i Fyen havde en farlig Medbejler paa Grund af denne Øs særlige Frugtbarhed. Desværre savner vi de paalidelige Angivelser, som en nøjagtig Folketælling alene vilde være i Stand til at yde. I Mangel af bedre kan Kirkernes Antal vistnok nogenlunde vise os Forholdet. Jylland havde dengang 984 Kirker, Skaane 615, Sjælland 336 og Fyen 315[2].

I Norge betingede lignende Forhold Vestkystens Overvægt. Vel fandtes de bedste Korndale i Landets sydostlige Del, og den større Nærhed ved Danmark gav disse Egne, fra et dansk Synspunkt set, en større Betydning end de vesten- og nordenfjeldske. Men Fiskeri og Kvægavl var og blev dog Norges vigtigste Erhverv. Og Hovedsædet for disse betegnedes noksom ved Beliggenheden

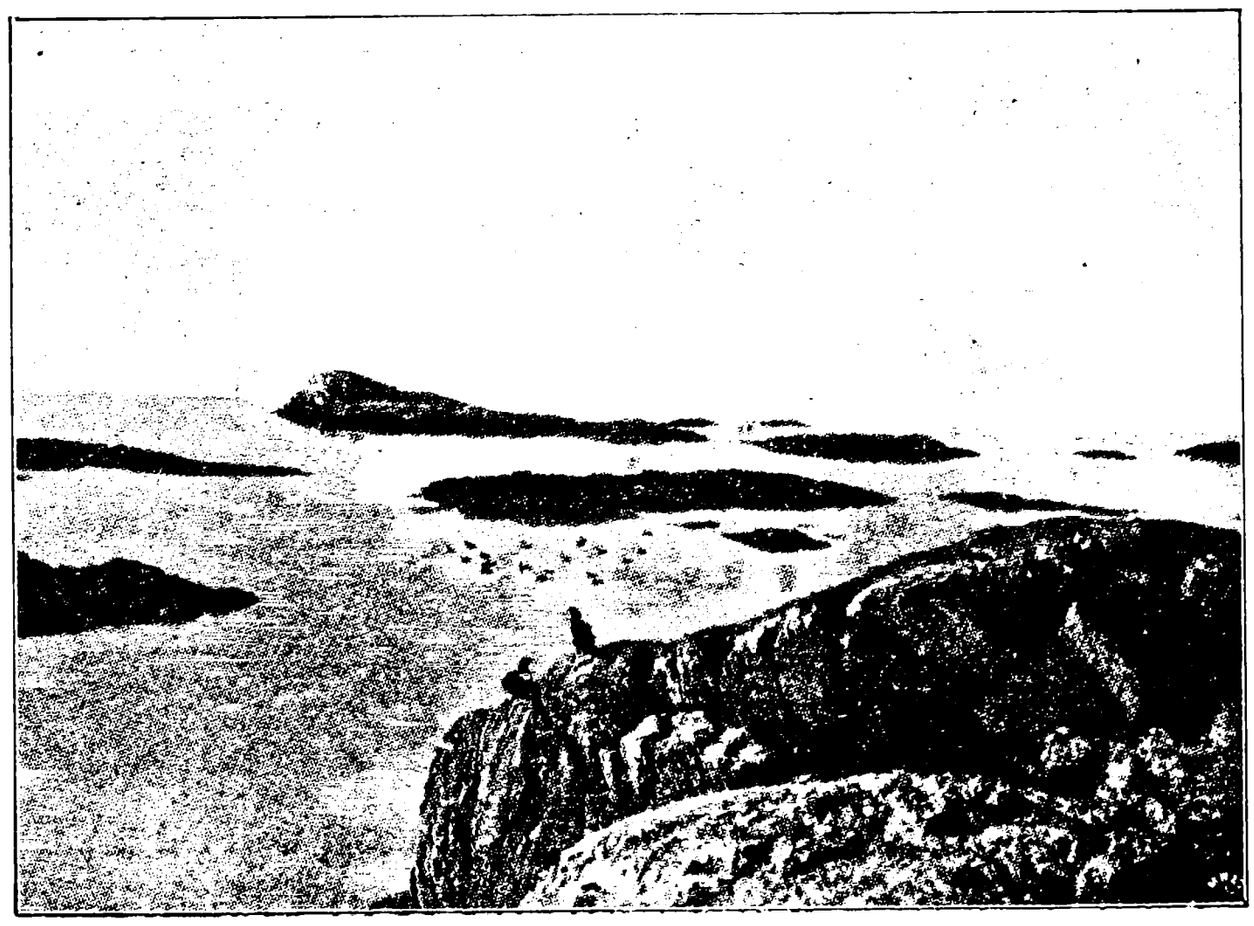

Fig. 120. Fra Andenæs, Vesteraalen.
(Efter Amatørfotografi af Prof. R. Collett.)

af de tre største Byer: Bergen, Trondhjem og Stavanger.

Et mærkeligt Eksempel paa Kyst-Egnenes større Betydning i hine Dage afgiver Norges Nordkyst. Det lader sig godtgøre, at Befolkningen langs Havet i Nordlandene og navnlig i Finmarken i det 16de Aarhundrede var langt talrigere end nu til Dags[1]. I Langenæs Vær boede ved Slutningen af det 16de Aarhundrede 60 Familier, men i Aaret 1825 kun 28 Personer. Andenæs Vær (Fig. 120) havde Aar 1589 i alt 7 Bønder og 55 Værmænd, i Aaret 1825 var den delt i 20 Brug, hvoraf kun

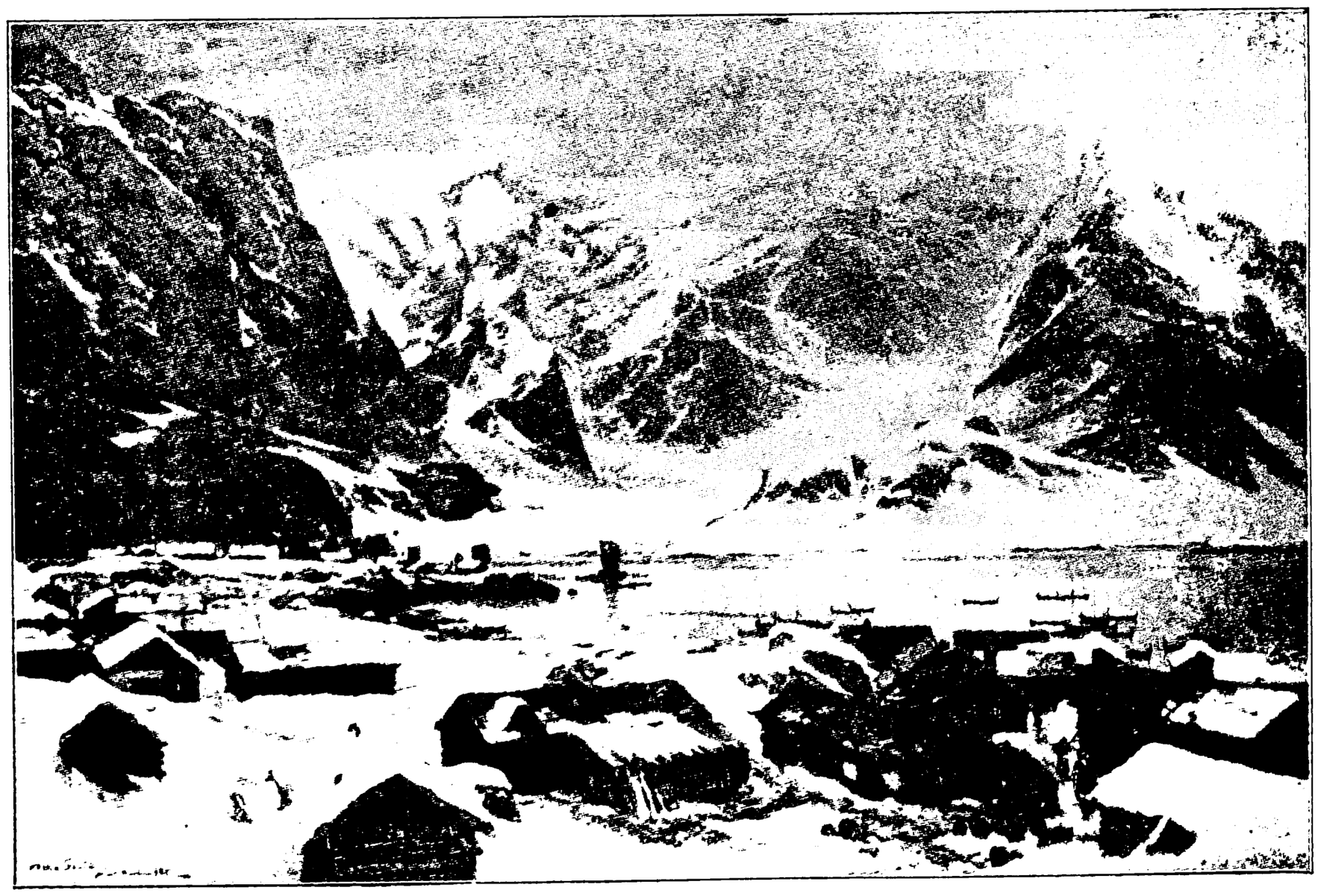

Fig. 121. Reine i Lofoten.
(Efter Maleri af Otto Sinding)

9 var beboede. I Lofotens (Fig. 121) og Vesteraalens Fogderi laa i Aaret 1823 i alt 100 Gaarde øde. Vandø har haft tre Kirker, der nu alle er nedlagte. Nord Fuglø, der tidligere var beboet, er nu forladt. Endnu stærkere er Befolkningen bleven formindsket i Finmarken. Paa Sandøen, som nu knap har en Snes Beboere, ses ved Sandfjordsbotn Tomterne af omtrent 100 forladte Bosteder, og det samme er Tilfældet paa Øens Nordside. Ingø var engang saa bebygget, at hele Øen lignede en By; i Aaret 1720 var dens Kirke endnu Hovedkirke og havde egen Præst. Nu er Kirken

Fig. 122. Midnatssol i Sydvaranger.
(Efter Amatørfotografi af Fru Ellisif Wessel.)

nedreven, og Øen tæller kun 50 Beboere. Paa lignende Maade er det gaaet Hjelmsø og Maasø. Magerø har nu kun en Snes bosiddende Mænd. Fordum havde den ikke mindre end 6 Kirker. Blot en af disse er tilbage, og den er endda bestemt til at nedrives. Stappen talte engang et Par hundrede Beboere, nu er den øde. Saaledes kunde man blive ved lige til Landets Grænse (Fig. 122). Overalt har siden hine Dage den samme Aarsag, Skovenes Rydning, haft den samme Virkning[1].

I nær Forbindelse med Befolkningens ejendommelige Fordeling over Landets forskellige Egne staar et andet Forhold, Forholdet mellem Land- og Bybefolkning. Sammenslutningen

i store Byer hører fortrinsvis den nyere Tid til. Medens saaledes endnu i Aaret 1769 Bybefolkningen i Norge kun udgjorde 65,000 Mennesker, det er 9 Procent af Landets hele Indbygger-Antal, var den i Aaret 1875 vokset til at udgøre ikke mindre end 333,000 Mennesker, det er over 18 Procent af Landets samlede Folkemængde[1]. I Aaret 1900 er den naaet til næsten det dobbelte Antal, 635,000 Mennesker, det er 35 Procent af den samlede Befolkning. Forholdene i det 16de Aarhundrede, hvor Landbrug og Fiskeri udgjorde Nordens Hoved-Erhverv, medens Industri og Handel langtfra havde naaet den Højde som i Nutiden, medførte naturligt, at Befolkningen var jævnt fordelt over Landet og ikke droges til Byer. Rigernes ringe Folkemængde tillod heller ikke en slig Ødslen med Kræfter. Landbrug og Fiskeri krævede et vist Antal Hænder, uden hvilken Driften vilde gaa i Staa. Paa disse Omraader træffer vi derfor en mærkværdig Lighed mellem de forskellige Tidsalderes Forhold. Bøndergaardenes Antal i det egentlige Danmark har saaledes vistnok i lange Tider kun i ringe Grad forandret sig. I det 16de Aarhundrede var det som i Aaret 1873: omkring 70,000[2]. En tilsvarende Mængde Familjer var altsaa naturligt henvist til disse Gaardes Dyrkning, og først den Rest af Befolkningen, der overskred dette Tal, behøvede at søge andet Erhverv.

Det Billede, som vi maa danne os af Byerne i Norden og deres Størrelse i det 16de Aarhundrede, er da vidt forskelligt fra det, som Nutiden frembyder. Der kunde i hine Dage selvfølgelig ikke være Tale om Stæder med 100,000 Indbyggere eller derover, Datidens største Byer overgik ikke vor Tids betydeligere Købstæder.

Vel savnes bestemte Angivelser af Indbygger-Antallet, men ved Hjælp af andre Opgivelser, især angaaende Borgervæbningens Styrke og de skatteydendes Tal, er vi i Stand til med nogenlunde Nøjagtighed at bestemme de enkelte Byers Størrelse.

Ifølge disse Beregninger var Bergen (Fig. 99) afgjort Nordens største By. Den havde omkring 15,000 Indbyggere[3]. Efter den fulgte København (Fig. 119 og S. 136—37) med 13,000[4] og derpaa Flensborg (Fig. 123) med 9,000 Indbyggere[5]. Tæt efter denne kom

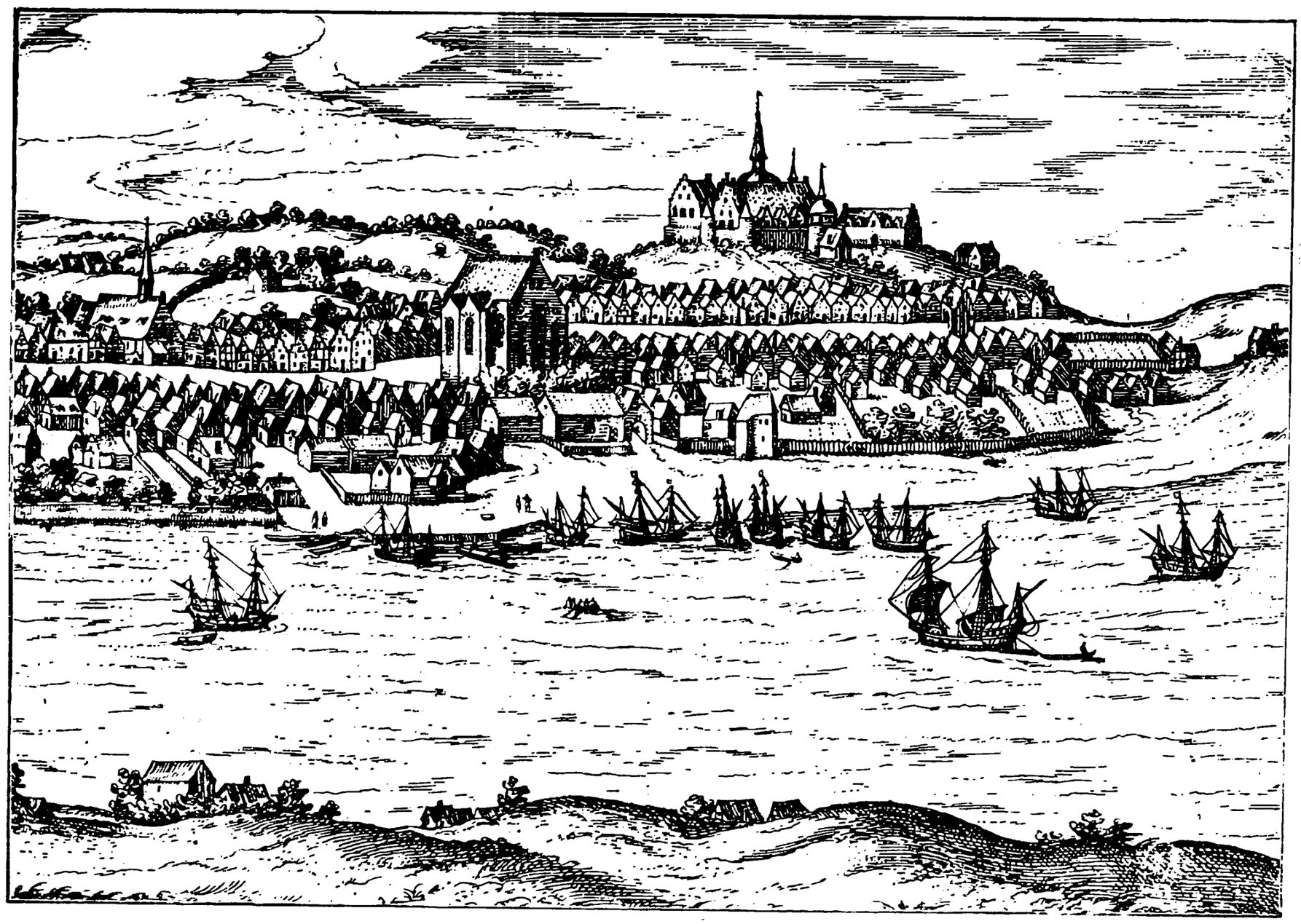

Fig. 123. Den nordlige Del af Flensborg i Slutningen af det 16de Aarhundrede.
(Efter Braunius: Theatrum urbium IV.)

mærkelig nok Husum (Fig. 124), der mod Slutningen af det 16de Aarhundrede tog et saa stærkt Opsving, at den truede med at overflyve Flensborg og saaledes blive ikke blot Sønderjyllands,

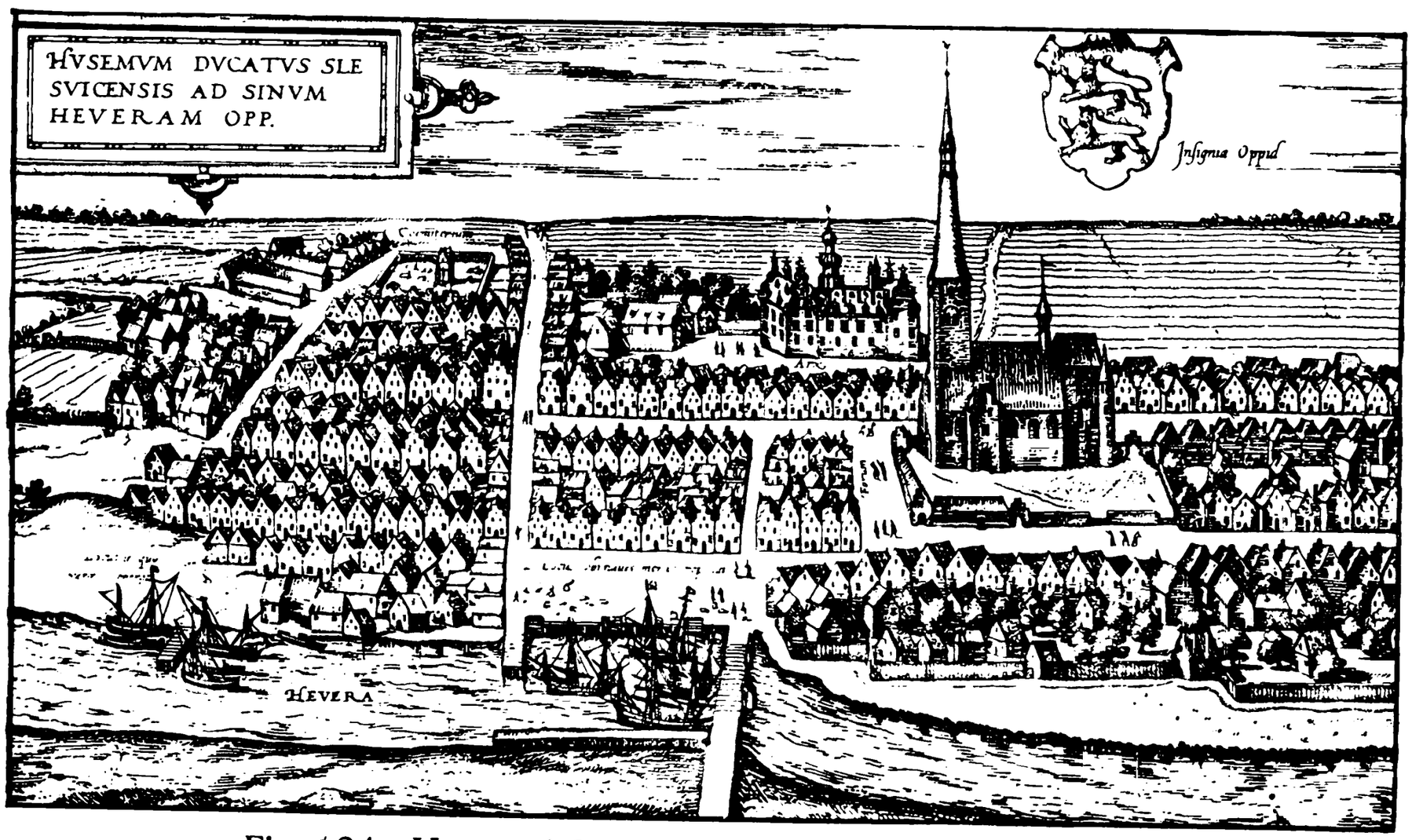

Fig. 124. Husum i Slutningen af det 16de Aarhundrede.
(Efter Braunius: Theatrum urbium IV.)

men hele den jyske Halvøs største By[1]. Det var den gunstige Beliggenhed for Studedriften og ud for et sejlbart Løb fra Vesterhavet, der gav Anledning til dens stærke Opblomstren. Det var de samme Betingelser, der i sin Tid havde gjort Ribe til Danmarks vigtigste Stad. Men Husums Skæbne blev endnu ublidere end dens Forgængers. Oversvømmelserne i Aaret 1625 og endnu mere Aar 1634, da Nordstrand ødelagdes, tilintetgjorde dens hur-

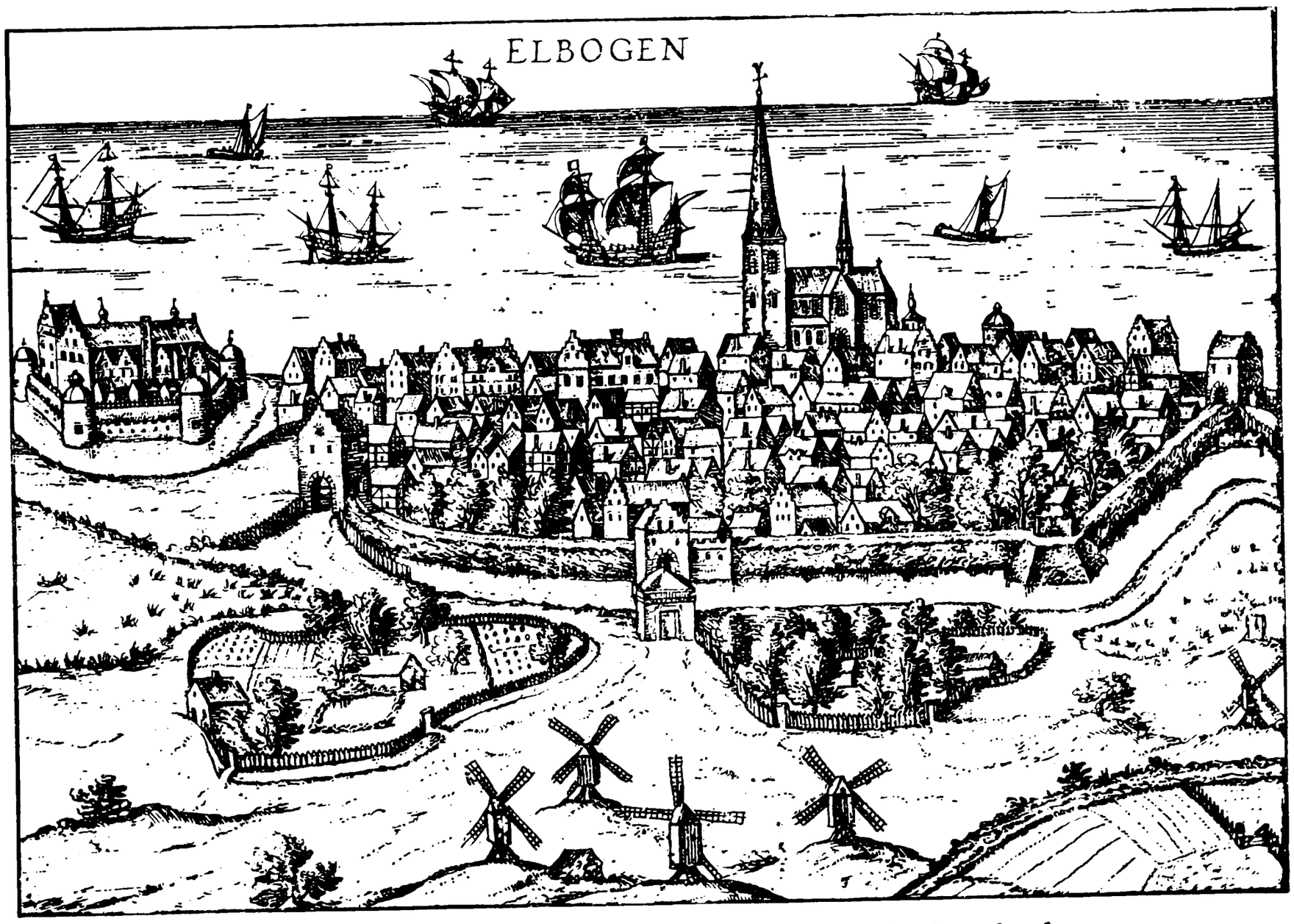

Fig. 125. Malmø i Slutningen af det 16de Aarhundrede.
(Efter Braunius: Theatrum urbium IV.)

tigt skabte Storhed og knuste saaledes det sidste Forsøg, som Vestkysten har gjort paa at hævde sin Forrang.

Fra Husum var et langt Spring til den næste By i Størrelse, Malmø (Fig. 125). Rummet udfyldtes, naar man tager Hensyn til hele Norden, af Stockholm (S. 152—53), der siden Ophævelsen af den skandinaviske Union var i livlig Opkomst og i Aaret 1582 vistnok talte lidt over 7,000 Indbyggere[2]. Malmø selv maa antages at have haft henved 6,000 Indbyggere[3]. Antallet af større Byer afsluttedes endelig af Trondhjem, Ribe og Helsingør. Om Trondhjem savner vi nærmere Oplysninger. Men det er sandsynligt, at den har haft et Indbyggerantal af omkring 5,000, i saa

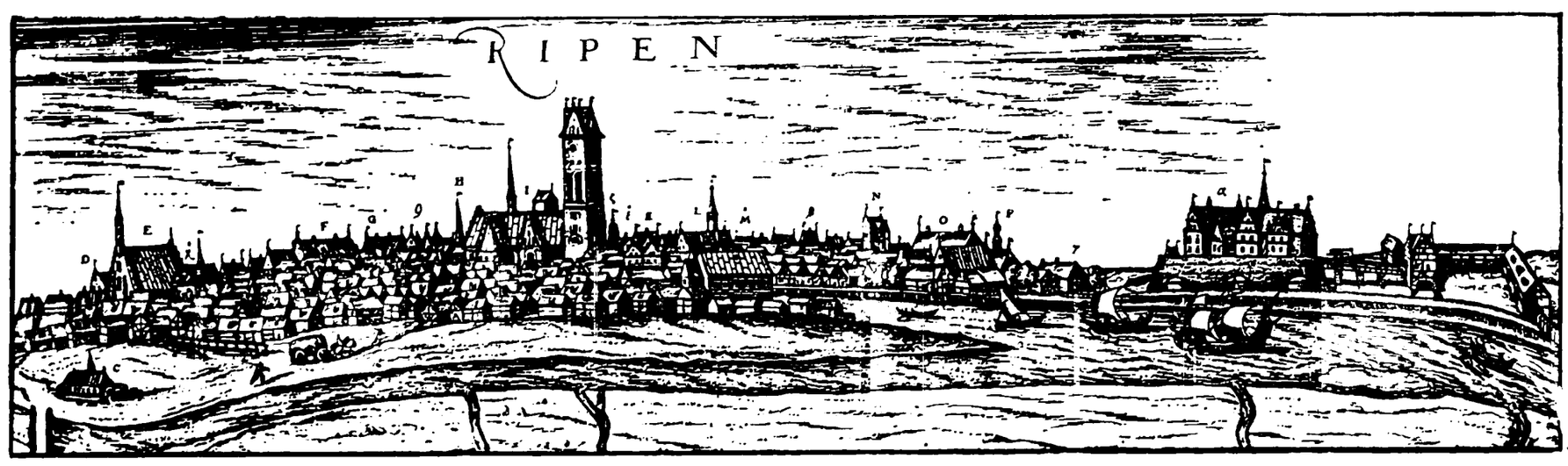

Fig. 126. Ribe i Slutningen af det 16de Aarhundrede.
(Efter Braunius: Theatrum urbium.)

Henseende altsaa vidt forbiløbet af dens driftige Medbejler Bergen. Om Ribe (Fig. 126) ved vi, at den havde 4,500 Indbyggere[1], samme Folkemængde som i vore Dage. Helsingør (Fig. 127) var i stærk Opkomst. Omkring Aar 1570 synes den endnu kun at have haft 2,500 Indbyggere; i Aaret 1587 var den allerede naaet til det dobbelte Tal[2]. Frederik den Anden gjorde alt for at begunstige den; den skulde danne en værdig Ramme om det nybygte Kronborg. Dens Beliggenhed og Særrettigheder gjorde den til den mest evropæiske By i Danmark. Øresunds-Tolden kunde, rigtigt benyttet, drage næsten hele Handelen paa Udlandet til dette Sted. Den var en farlig Medbejler for København.

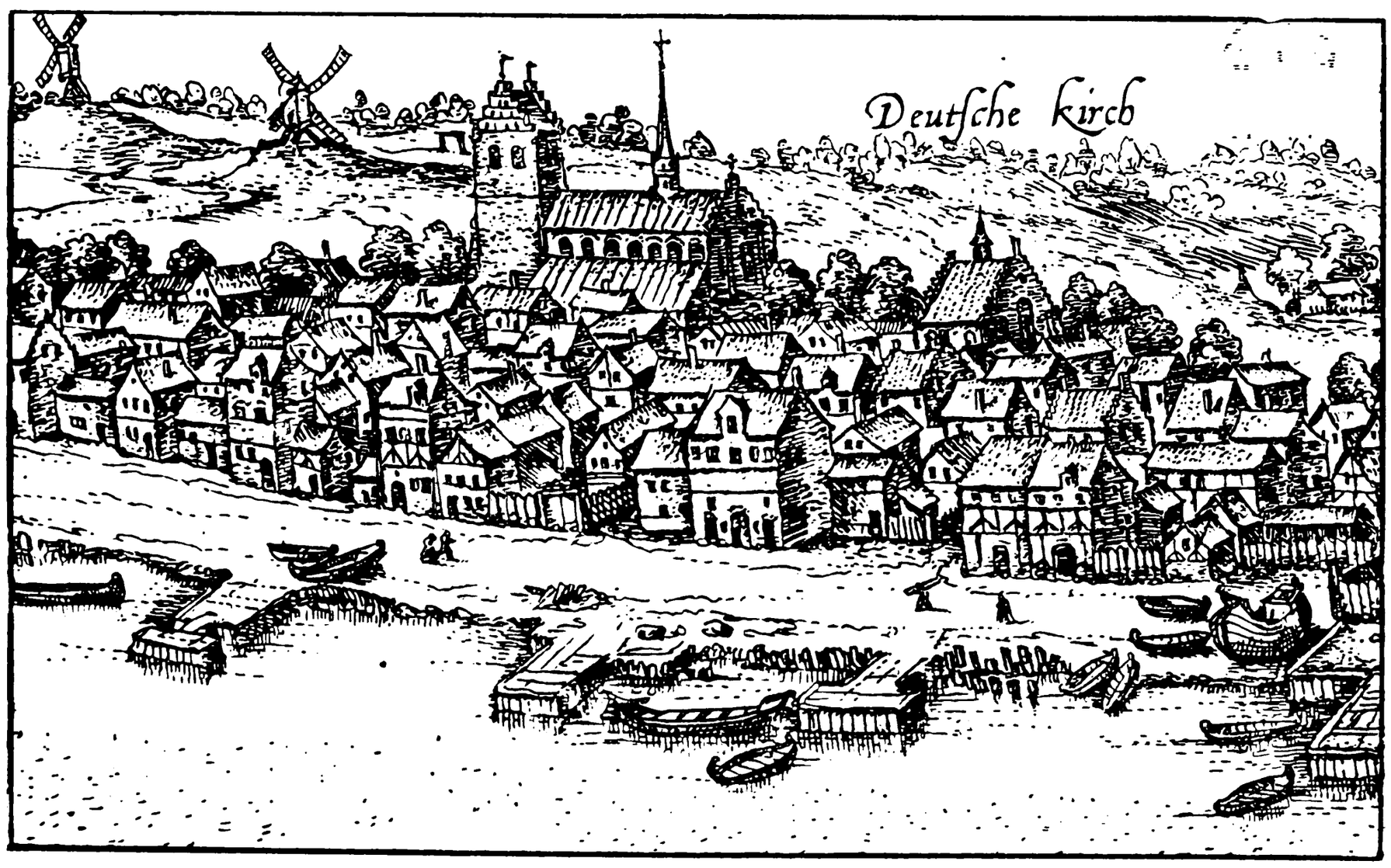

Fig. 127. Helsingør i Slutningen af det 16de Aarhundrede.
(Efter Braunius: Theatrum urbium.)

Imellem disse større Stæder og hele den Vrimmel af Flækker, der under Navn af Købstæder førte en beskeden Tilværelse hver paa sin lille Plet Landet over, var der endnu en egen Klasse, hvis Størrelse efter Datidens Forhold gav dem en ikke ringe Betydning. Hertil hørte for Norges Vedkommende Stavanger, Oslo og Marstrand. Af disse var Oslo den, hvis Indbyggerantal var mindst Svingning underkastet. Dens Beliggenhed gjorde den til Midtpunktet for et velstaaende Opland; Akershus' Nærhed gjorde den til en Art Hovedstad for det Søndenfjeldske. I Stavangers og Marstrands Befolkningsforhold derimod greb Sildens Kommen og Gaaen meget stærkt ind. Marstrand voksede med stor Hurtighed ved Aarhundredets Slutning paa Grund af de stedse rigere Fiskerier langs Bahuslens Kyster. Samtidigt maatte Stavanger, foruden anden Tilbagegang, lide under, at Silden i næsten 80 Aar ganske udeblev fra dens Farvande[1]. Trods disse stærke Svingninger bør vi dog vistnok fremdeles anslaa Stavanger til at have været en af Norges ret anselige Byer[2].

I Danmark hørte til samme Klasse af Byer: Aalborg, Aarhus, Odense, Roskilde, Skagen, Kolding, Nakskov, Køge, Randers og Viborg. De indtog vistnok deres Plads omtrent i den her angivne Rækkefølge, saaledes at Aalborg var den største og talte 3,500 Indbyggere, medens Viborg, som var den mindste, kun havde 2,000[3]. Om Skagen har vi alt tidligere set, at dens Glanstid var forbi, før Aarhundredet var omme. De øvrige derimod bevarede alle deres Rang, om end Eftertiden viste, at deres Spirekraft var højst forskellig.

Den laveste Plads endelig indtog alle de mange smaa Købstæder, der hver især kun indeslutte de nogle faa Hundrede Beboere, men desuagtet hævdede deres Betydning som Midtpunkt hver for sit lille Opland. Som et stort Net omspændte de begge Landes Kyststrækninger eller fulgte stundom med op langs rindende Vande. Deres Antal var meget stort i Forhold til Landenes ringe Befolkning. Men man vilde vistnok fejle, hvis man herfra sluttede sig til nogen særlig Tilbøjelighed hos denne til at bosætte sig i Byer. Det er i saa Henseende interessant at lægge Mærke til, hvorledes de fleste Købstæder i det 16de Aarhundrede baade

skrev sig fra en tidligere Tid og har holdt sig indtil vore Dage. Deres Antal er ogsaa kun i ringe Grad vokset i de sidste tre Hundrede Aar, skønt Befolkningen i samme Tidsrum er bleven mere end fordoblet[1]. Heri synes at ligge en Antydning af, at de Krav, som de skyldte deres talrige Fremkomst, mere vår at søge i Landenes Form og de slette Forbindelsesmidler, end i Befolkningens Størrelse og Tilbøjelighed.

Vil vi samle det ejendommelige ved Forholdet mellem By og Land i det 16de Aarhundrede, kan det udtrykkes ved, at Centralisationen endnu kun var halvt fremadskreden. Det første Skridt var forlængst gjort, idet Befolkningen alt i Aarhundreder havde sluttet sig sammen i Byer. Men det næste Skridt stod endnu tilbage, det: indenfor Byerne igen at foretage en ny Sammenslutning om en enkelt som Hovedstad. I denne Mangel laa en af Hovedgrundene til den ringe Størrelse, som var betegnende for selv Datidens betydeligste Byer. Først i det følgende Aarhundrede gjordes Skridtet ud i Danmark, idet København, der indtil da kun havde været en Købstad som de andre, bestemt udsondrede sig som Hovedstad og i Kraft heraf hurtigt tiltog i Vækst. I Norge vedblev Bergen og Trondhjem at hige efter Maalet, indtil endelig det 19de Aarhundrede saa dem begge vige for Kristiania.

Inden vi forlader Spørgsmaalet om Befolkningens Fordeling i det 16de Aarhundrede, maa endnu blot i forbigaaende berøres et herhen hørende Forhold, som vi senere skal faa Lejlighed til nærmere at betragte i en anden Sammenhæng. Der er en egen Form for Befolkningens Fordeling, som man i Reglen og med Rette lader uomtalt i historiske Fremstillinger, idet man gaar ud fra, at den til enhver Tid er den samme: Befolkningens Fordeling indenfor de enkelte Aldersklasser. I dette Forhold synes man imidlertid at kunne skimte en Afvigelse for det 16de Aarhundredes Vedkommende.

En Befolknings Tiltagen forudsætter nødvendigvis — naar den da ikke foregaar ad den usædvanlige Vej gennem Indvandring —

at Fødslernes Antal overskrider Dødsfaldenes. Men dette Folkelegemets Stofskifte kan ske i forskellig Grad og Fremgangen alligevel være den samme. Tilvæksten er ens, hvad enten der fødes aarligt i en By 500 og kun dør 400, eller der fødes aarligt

Fig. 128. Epitafium over Præsten Johannes Jessen med tvende Hustruer og 11 Børn. Det ældste Barn, der kun levede én Dag, ligger i Svøb paa Gulvet. Store Vi i Sønderjylland. (Efter Fotografi.)

2,000 og dør 1,900. Befolkningens Tilvækst er i begge Tilfælde 100 om Aaret. Men det er klart, at den heftige Tilgang og Afgang forudsætter en ejendommelig Tilstand hos Befolkningen.

I slig febrilsk Tilstand synes netop Befolkningen i det 16de Aarhundrede at have befundet sig. Tilvæksten var vistnok jævn, maaske endogsaa ret raskt fremadskridende. Men samtidigt faar

man Indtrykket af, at Kredsløbets Voldsomhed ytrede sig i et overordentligt stort Antal af Fødsler og Dødsfald.

Som naturligt er, lader denne forunderlige Tilsyneladelse sig lettest skimte for Byernes Vedkommende, hvor den maa have ytret sig stærkest og bidraget til at give dem et ganske særligt Præg. Hvad først Fødslernes Antal angaar, saa synes Datidens Ægteskaber at have udmærket sig ved en paafaldende Frugtbarhed (Fig. 128). Vi skal senere se, hvorledes 10 til 15 Børn langtfra var ualmindeligt, og at man har Eksempler paa, at samme Hustru

Fig. 129. Ole Worm og hans Slægt. Maleri i Nationalmuseet.

har født 17, 18, 19, ja indtil 23 Børn. Hertil kom — hvad ligeledes siden udførligere skal paavises — at Ægteskabernes Antal var forholdsvis langt større dengang end nu. Efter Tidens Opfattelse hæftede der en vis Vanære ved at forblive ugift, ligesom det ogsaa var Reglen, at den efterlevende Ægtefælle giftede sig paany. Følgen maatte blive en stærk Tilgang gennem Fødsler, der under almindelige Forhold vilde have bragt Befolkningen til at stige med rivende Fart (Fig. 129).

Men alt tyder paa, at denne er bleven holdt nede ved en lignende Hyppighed paa Dødsfaldenes Side. Betragter vi hin Tids Dødelighed, forekommer den os ved første Øjekast saa stor, at der synes at maatte ligge en Overdrivelse eller Misforstaaelse til

Grund. Beretningerne fra de mest forskellige Egne er imidlertid for samstemmende til, at man saaledes kan bortforklare Sagen. Det var navnlig pestagtige Sygdomme, der anrettede den store Ødelæggelse. Og deres Styrke bestod ikke blot i den Heftighed, hvormed de optraadte, men især i den Udholdenhed, hvormed de atter og atter kom igen. Fra det 16de Aarhundredes Begyndelse indtil langt ind i det 17de Aarhundrede kan man regne, at omtrent hvert 5te til 6te Aar var enten hele Landet eller store Dele deraf hjemsøgte af dette Onde. Nogle Eksempler vil bedst oplyse, hvor heftigt Pesten rasede. I Bergen med dens 15,000 Indbyggere døde der ifølge Datidens Opgivelser Aar 1600 ialt 3,164, i Aaret 1618: 3,997, og Aar 1629: 3,088 Mennesker[1]. I Helsingør med dengang kun et Par Tusinde Indbyggere[2] skal der i Aaret 1564 alene i Maanederne August, September og den halve Oktober være død ialt 675 Mennesker[3]; i Aaret 1583, da Byens Indbygger-Antal var tiltaget, døde der omtrent 1,200[4]. Af Ribes 4—5,000 Indbyggere bortreves Aar 1565 henved 3,000[5]. Samme Aar døde i København 1,800 Mennesker, foruden en Del paa Bremerholm, som ikke blev optegnede[6]. Saaledes kunde man blive ved at anføre Eksempler. Man kan søge at svække disse Tal ved at erklære dem for Overdrivelser, hvad de utvivlsomt ofte er. Men de afvises ikke helt herved. De nærmer sig paany, støttede ikke blot ved deres indbyrdes Samstemmen, men stundom tillige bekræftede ved paalidelige Mænds Dagbogsoptegnelser, ja endog ved selve Kirkebøgerne[7]. Hertil kommer, at, hvis vi intet vidste om stærk Dødelighed i det 16de Aarhundrede, maatte vi efter vort øvrige Kendskab til Tidens Levevis forudsætte den som en nødvendig Følge. Mangel paa de simpleste Sundhedshensyn, Urenlighed, Umaadelighed osv. krævede med Nødvendighed sine Ofre[8]. Man nødes altsaa til at indrømme, hvad alt peger hen paa: en ganske overordentlig Dødelighed i dette Tidsrum.

Følgerne af dette dobbelte Forhold, den stærke Tilgang og Afgang i Befolkningen, maatte formentlig ytre sig i en ejendommelig Fordeling indenfor Aldersklasserne. For Tiden fødes der aarligt i Danmark lidt over 3 Procent af Befolkningen og dør

aarligt 2 Procent[1]. Da begge disse Tal ifølge det ovenanførte maa antages at have været højere i det 16de Aarhundrede, og da jo Pesten ikke indskrænkede sig til at bortrive de nyfødte, men angreb alle Aldersklasser, maa Følgen vistnok have været, at de yngste Aldersklasser dengang var langt fyldigere repræsenterede end nu. Om end Befolkningens virkelige Tilvækst ikke har været stærkere end i Nutiden, saa synes Vækstens Maade at have været en anden, idet den dengang var tættere i Bunden end nu til Dags.

Fig. 130. Fru Birgitte Gøye 1511—1574.
(Maleri i Odense Kloster.)

I nær Forbindelse med denne Befolkningens livlige Tilgang og Afgang staar et andet Forhold, som man synes at kunne spore hos Datidens Slægter: en kortere Levealder end i Nutiden. Det er selvfølgelig umuligt virkelig at godtgøre en saadan, dertil mangler vi tilstrækkeligt paalidelige Hjælpemidler. Men forbigaas kan det dog heller ikke, at Indtrykket af en kortere Levetid dengang end nu uvilkaarligt paatrænger sig den, der sysler med hin Tids Historie. Ganske vist møder man enkelte Mænd, der selv i en meget høj Alder bevarede deres Kraft. Men de hørte afgjort til Undtagelserne. En uforholdsvis stor Mængde døde bort i deres yngre Aar, og Mænd og Kvinder, der blot var omkring de Treds, gjorde baade Indtrykket af og ansaa sig selv for at være ældgamle[2]. (Fig. 130 og 132). Datidens Umaadelighed med Hensyn til Mad og Drikke synes ogsaa naturligt at maatte have medført et hurtigere Forbrug af Livskraften.

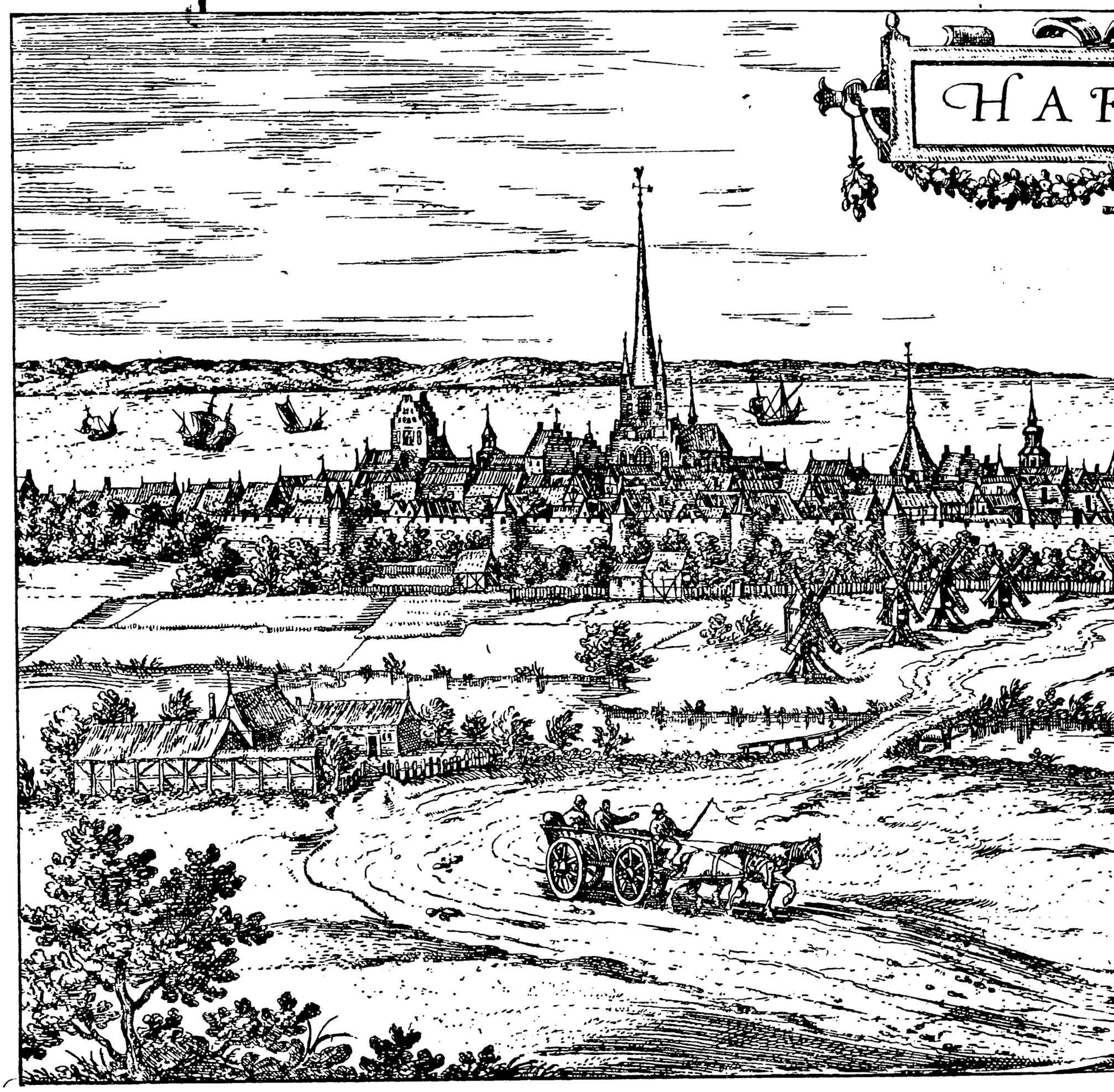

Fig. 131. Køb
(Efter Brauniu

Hvis Levealderen dengang har været kortere end nu, maatte dette efter al Rimelighed ytre sig ogsaa paa et andet Punkt, nemlig i en tidligere Modenhed, end nu er almindelig. Træk, der kunde pege i denne Retning, lader sig paavise. Jeg skal i saa Henseende først anføre den unge Alder, hvori Datidens Kvinder indgik Ægteskab. For at nævne et Par Eksempler, saa stod Dronning Sophias Bryllup i Juli Maaned, og først i September samme Aar fyldte hun sit 15de Aar[1]. Anders Sørensen Vedels første Hustru var kun lidt over 15 Aar, da han ægtede hende[2]. Hans ældste Datter var

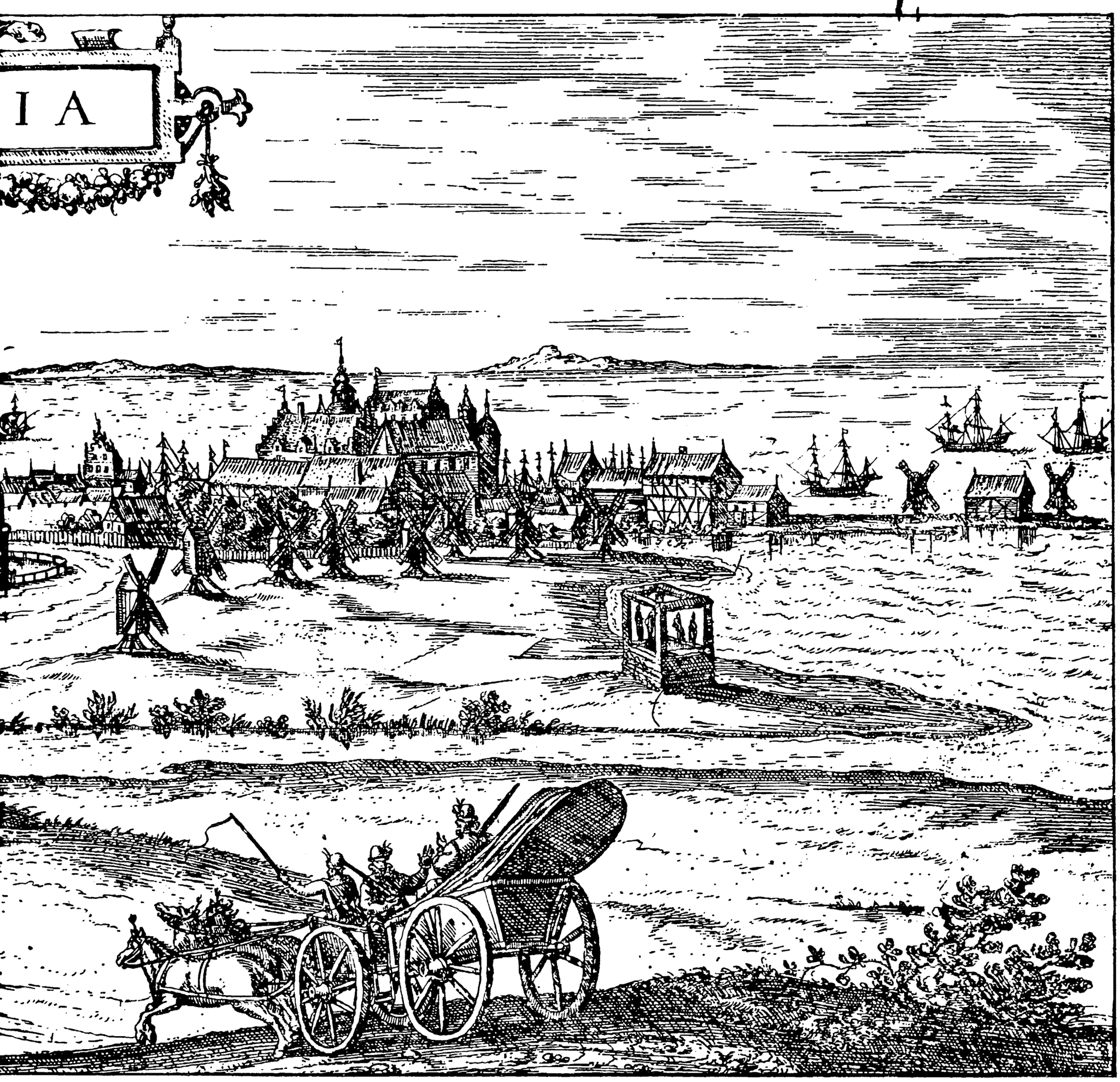

. fra Vest. 1587.
trum urbium IV.)

lige fyldt 16 Aar, da hun holdt Bryllup[1]. Professor Alanus' anden Hustru var kun 14 Aar gammel, da hun blev gift[2]. Og da Hr. Jørgen Lunge 1602 ægtede Sophie Brahe, var hun ved Brylluppet vistnok endnu ikke fyldt 14 Aar (Fig. 133). For Mændenes Vedkommende skal jeg henvise til den efter vore Forhold meget unge Alder, hvori de naaede indflydelsesrige Stillinger. Saaledes var af Datidens Admiraler Peder Skram kun nogle og tredive Aar, Herluf Trolle 42, Otto Rud 45 og Peder Munk 33 Aar gammel, da det allerede betroedes dem at føre den samlede Flaade. Otto

Krumpen var omkring 40 Aar, Johan Ranzau 31 og Daniel Ranzau 35 Aar gammel, da de udnævntes til Overgeneraler. Man kunde endnu hidlede disse Forhold fra en mulig Overbevisning hos Daliden om, at netop slige Stillinger burde betros til Mænd i deres kraftigste Alder. Men vi møder det samme ved Fredens Sysler. Johan Friis var 38 Aar, Niels Kaas 37 Aar gammel, da de, først i Virkeligheden og kort efter ogsaa af Navn, overtog det vigtige Embede som Kongens Kansler. Peder Oxe (Fig. 134) var 32 Aar, da han blev Rigsraad. Og selv om man endnu vilde tilskrive Fødsel og Familjeforbindelser Del i denne hurtige Oprykning, saa kan sligt ikke have haft noget at sige ved de gejstlige Embeder og Professoraterne, der i Reglen netop fik deres Tilgang fra Folkets lavere Lag. Ogsaa her møder vi den samme Fremmelighed. Peder Palladius var 34 Aar, hans Efterfølger, Hans Albretsen, i lignende Alder, Paul Madsen 35 Aar, da de blev Bisper. Christian Macchabæus var 23 Aar, Peder Sørensen omtrent i samme Alder, Hans Albretsen kun 20 Aar gammel og Hans Hemmingsen endnu ikke fyldt 20 Aar, da de ansattes som Professorer ved Universitetet. Hvert enkelt af disse Eksempler bærer ganske vist Tilfældighedens Præg og be-

Fig. 132. Johan Ranzau (1492—1565).
(Maleri paa Gaunø.)

viser lidet eller intet. Men Summen af dem giver dem Betydning og kunde synes at lade os skimte en enten virkelig tilstedeværende eller dog af hin Slægt forudsat tidligere Modenhed dengang end nu. Datidens Portræter peger i samme Retning (Fig. 130, 132—34).

Det vilde være i Overensstemmelse med Loven for al Bevægelse, hvis den korte Levealder, som formentlig har været et Særkende for hin Tid, fortrinsvis har ytret sig i Samfundets øvre Lag. Toppen svajer altid stærkere end Stammen. Bondestanden, hvis Levevilkaar var de naturligste, og hvis Livskraft var Folkets Urgrund nærmest, maatte i saa Fald frembyde flere Eksempler paa lang Levealder end de andre Samfundsklasser. Vi befinder os her paa et Omraade, hvor sikre Beviser er endnu vanskeligere at tilvejebringe end paa det tidligere. Jeg skal derfor ogsaa afholde mig fra enhver Gisning og blot indskrænke mig til at anføre to ret mærkelige Oplysninger fra en lidt senere Tid om lang Levealder hos Almuen. I et Sogn paa Als døde der i Begyndelsen af det 17de Aarhundrede i Løbet af 10 Aar 16 Personer, der var over 80 Aar gamle[1]. Og ifølge Folketællings-Lister fra Midten af Aarhundredet over Landbefolkningen i det sydlige og vestlige Norge levede sammesteds ialt 50 Personer, der var 100 Aar eller derover[2].

Fig. 133. Fru Sophie Brahe i hendes 14de Aar 1602.
(Tegnet af H. N. Hansen efter Maleri paa Ryegaard.)

Hovedmassen af Nordens Befolkning i det 16de Aarhundrede hørte ligesom nu til den skandinaviske Stamme. Men ved

Grænserne saavel mod Syd som mod Nord boede Folk af anden Herkomst, og just i dette Aarhundrede fandt desuden gentagne Indvandringer Sted.

De fremmede Beboere ved Grænserne var af højst forskellig Art. Mod Syd boede langs Vesterhavskysten Friserne, hvis allerede stærkt indskrænkede Raaderum ved Oversvømmelserne i det følgende Aarhundrede skulde yderligere formindskes. Øst for dem i det sydlige og østlige Sønderjylland var Tyskerne i Fremtrængen. Det var gunstige Tider for dem, siden Sønderjylland var bleven forenet med Holsten. Reformationens Komme fra Tyskland; Holstens Overvægt hvad Magt og Dygtighed angik; de to Hertugers Held, da de tvende Gange i Rad, Fader og Søn, havde erobret hele Danmark og Norge, væsentlig ved Hjælp af deres Holsteneres Overlegenhed; endelig Sønderjyllands Udstykning mellem tysktalende Fyrster, — alt dette gav Tyskhedens Fremtrængen i denne Landsdel en sikker Støtte. Hvad der hemmede den, var imidlertid selve dens Held. Sønderjylland alene vilde maaske være bleven overmandet, men Tyskhedens Fremgang var saa sejrrig, at den truede ikke blot Sønderjylland, men hele Danmark. Herved rejstes der en Modstand i Kongeriget, hvis Tilbageslag ogsaa kom Sønderjylland til Gode. Med en forunderlig Sejghed holdt da den derværende danske Befolkning ud. Grænseskellet forrykkedes vel, men kun lidet i Forhold til Angrebets Kraft. Lidt nord for

Fig. 134. Peder Oxe til Gisselfeld (1520—75), 25 Aar gammel.
(Maleri paa Gisselfeld.)

Byen Slesvig, — saaledes beretter en tysk Rejsende fra Slutningen af det 16de Aarhundrede, — kom man allerede til de Egne, hvor Sproget var dansk[1].

Et helt andet Folkefærd var det, der boede ved den nordlige Grænse. Her var det de smaa Finner[2], disse Egnes tidligere Beboere, der søgte at bevare deres gamle Landomraade imod de fremtrængende Nordmænd. Det var kun delvis lykkedes dem. Nordmænd havde bosat sig langs med Søkysten for at kunne deltage i de rige Fiskerier, og lidt efter lidt var Landets oprindelige Beboere blevne trængte ind til det inderste af Fjordene. Egnene fra Helgeland og helt op til Nordkap, en Strækning paa over hundrede Mil, var saaledes endnu befolkede af disse smaa, mørkladne, kraftige Folk. Under halvt vilde Forhold førte de her en nogenlunde uafhængig Tilværelse og kunde følge deres Lyst til et omstrejfende Liv.

Fig. 135. En Fjældlap fra Kvalsund.
(Efter Amatørfotografi.)

Med Rette delte man dem i to Klasser, Fjeldfinnerne eller Lapperne (Fig. 135) og Søfinnerne. De første holdt sig sky for

sig selv oppe paa Fjeldene, hvor de flakkede enligt om i Skov og paa Vidder. Hverken den lange, lyse Sommerdag, hvor Solen ikke gik ned, eller Vinternattens Mulm kunde lokke dem bort fra disse ensomme Egne. Med deres stærke Buer, som ingen Nordmand kunde spænde, skaffede de sig Føden. De lurede paa Vildtet mellem Granerne eller fulgte dets Spor i den dybe Sne, sov som det under aaben Himmel, naar ingen Fjeldhule var i

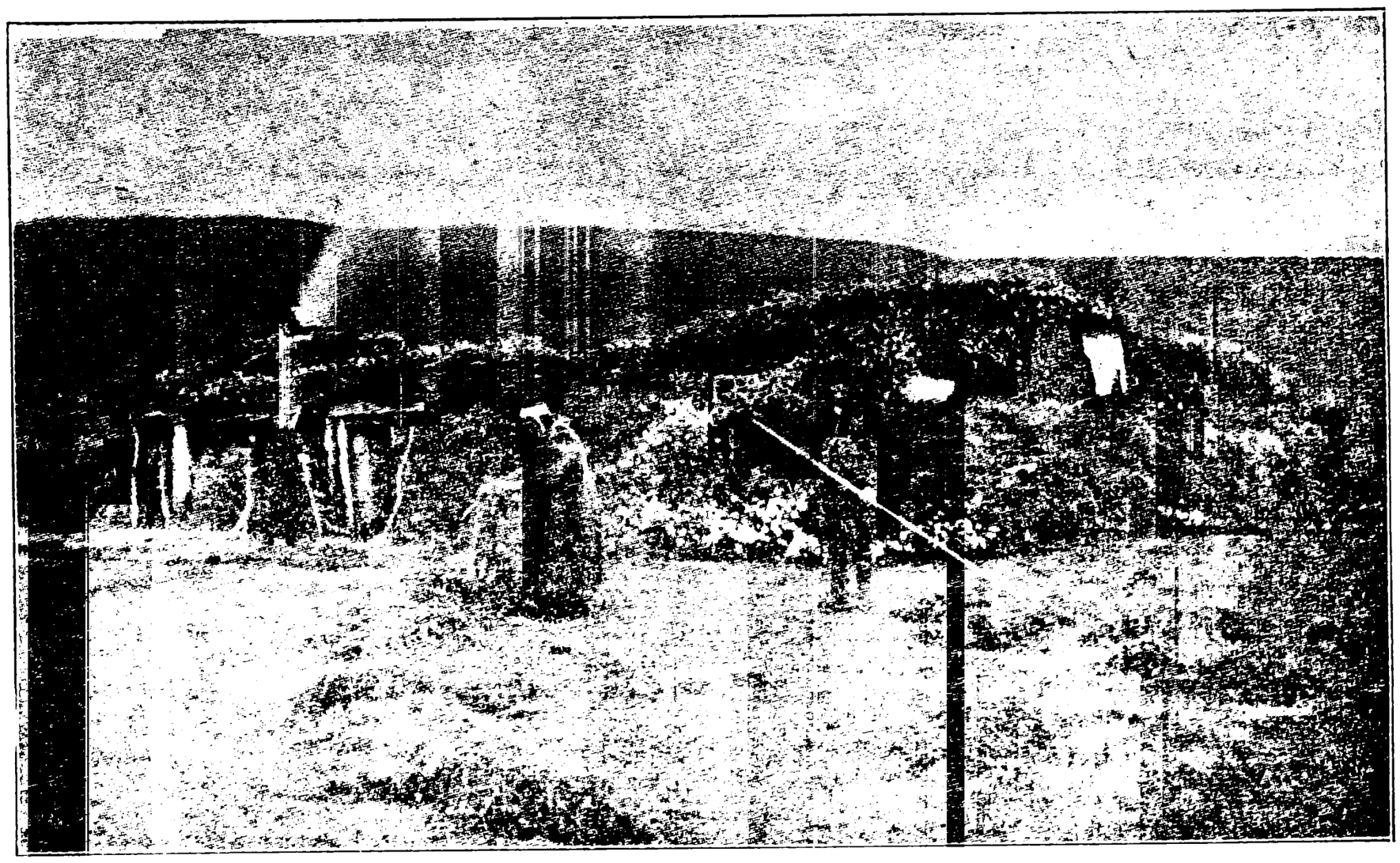

Fig. 136. En „Lappegamme“ nutildags.
(Efter Fotografi af Fru Ellisif Wessel.)

Nærheden, men var sporløst forsvundne, naar Fogderne kom for at afkræve dem Skat.

Den anden Klasse, Søfinnerne, var langt mere omgængelige. De boede enten til Stadighed ved Kysten eller søgte ved Vaarens Komme derned for at fiske. Her førte de et ganske eget Liv. De boede i smaa Huse („Gammer“) halvt under, halvt over Jorden (Fig. 136). Somme byggede sig dog ret anselige Stuer, men ingen af dem dyrkede Jorden. Som en graadig Sværm kastede de sig blot over Skovene, fældede Træer i Hobetal til deres Boliger, Baade og Brændsel, og forlod saa atter Egnen for at kaste sig over en anden, naar Skoven var ryddet. Hyppigt banede de saaledes Vej for de agerdyrkende Nordmænd, der fulgte efter og

nedsatte sig i de forladte Dale, hvor Finnerne alt havde besørget den første Del af Arbejdet.

Søfinnerne var meget drevne i Skibsbygning. Det var dem, der byggede alle Nordfar-Jagterne, som brugtes langs Kysten (Fig. 137). De solgte dem til faste Priser, $1^1/_2$ Daler for hver Alen Køl, og 3 Daler Alen, naar Kølen var over 20 Alen lang. Saa passede de ogsaa hvert andet Aar at bygge en stor Baad, som de skænkede den nærmeste Foged for uhindret at maatte drive

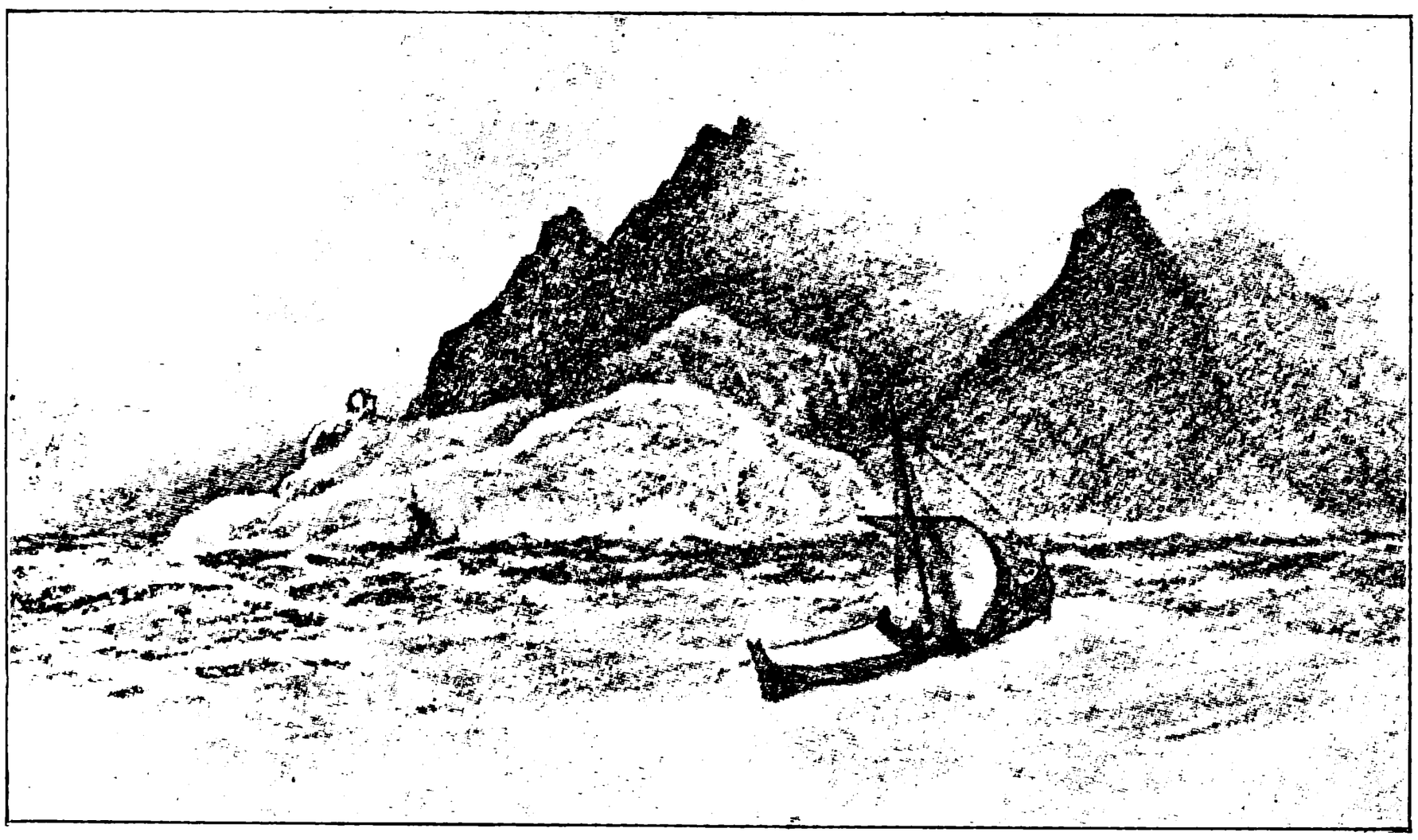

Fig. 137. Nordfarjagter udfor Fjældet Vaagekallen ved Henningsvær i Lofoten.
(Efter Tegning af Th. Holmboe.)

deres Skibsbygning. Selv brugte de ikke de større Skibe; de sejlede aldrig som Nordmændene til Bergen, thi de skyede at komme, hvor mange Folk var samlede. Købmændene maatte da selv drage op til dem og afkøbe dem deres rige Fangst. Thi Finnerne var ivrige Fiskere. De roede ud baade i Fjordene og paa det aabne Hav, og især yndede de denne Blanding af Jagt og Fiskeri, hvor man i Baad med Bue og Pil jagede efter Sæler og Marsvin. Paa denne Vis skaffede de sig deres fornemste Livsfornødenhed, Tran. Dette var deres Yndlingsdrik, til hvert Maaltid plejede hver Mand at drikke en halv Kande. Kun én Drik overgik den, men den vankede saare sjældent — det var Mjød. Ved Løfte herom kunde man bevæge en Fin til hvad det skulde

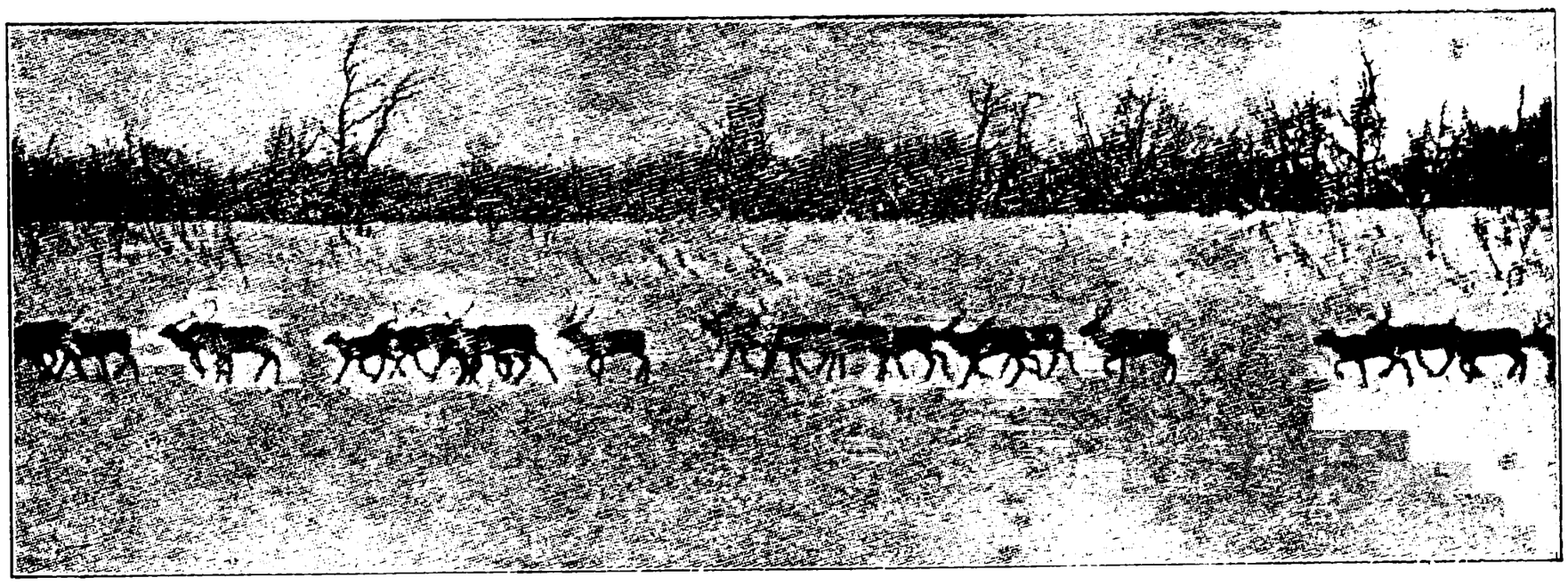

Fig. 138. Ren paa Vej til ny Græsningsmark.
(Efter Amatørfotografi.)

være. Et Særkende for Finnerne var derhos deres Lyst til Smør. Gæstede en Fin en Nordmand, sattes aldrig mere Smør paa Bordet, end man agtede at give ham, thi Finnen fortærede det alt.

Ved Vinterens Komme trak de fleste Søfinner sig bort fra Kysten. Kun faa blev tilbage og fiskede ved Maaneskin i den lange Vinternat. Resten drog ind i Landet og levede af Jagt eller hjalp med at røgte de store Rensdyrhjorde (Fig. 138), som deres

Fig. 139. Fjeldlappetelt, der har faaet Besøg fra Bygden.
(Efter Amatørfotografi af Fru Ellisif Wessel.)

Frænder i Indlandet ejede (Fig. 139). Dog var Jagten deres kæreste Syssel, og der var nok at jage baade Pelsdyr og Storvildt. Mest yndet var Jagten efter vilde Rensdyr, hvor man med Buen lagt an mellem et tamt Rensdyrs Horn kunde komme Flokken ganske nær og fælde for Fode.

Grænserne for det norske Herredømme i disse Egne var meget ubestemte. Mange af Finnerne maatte betale Skat baade til

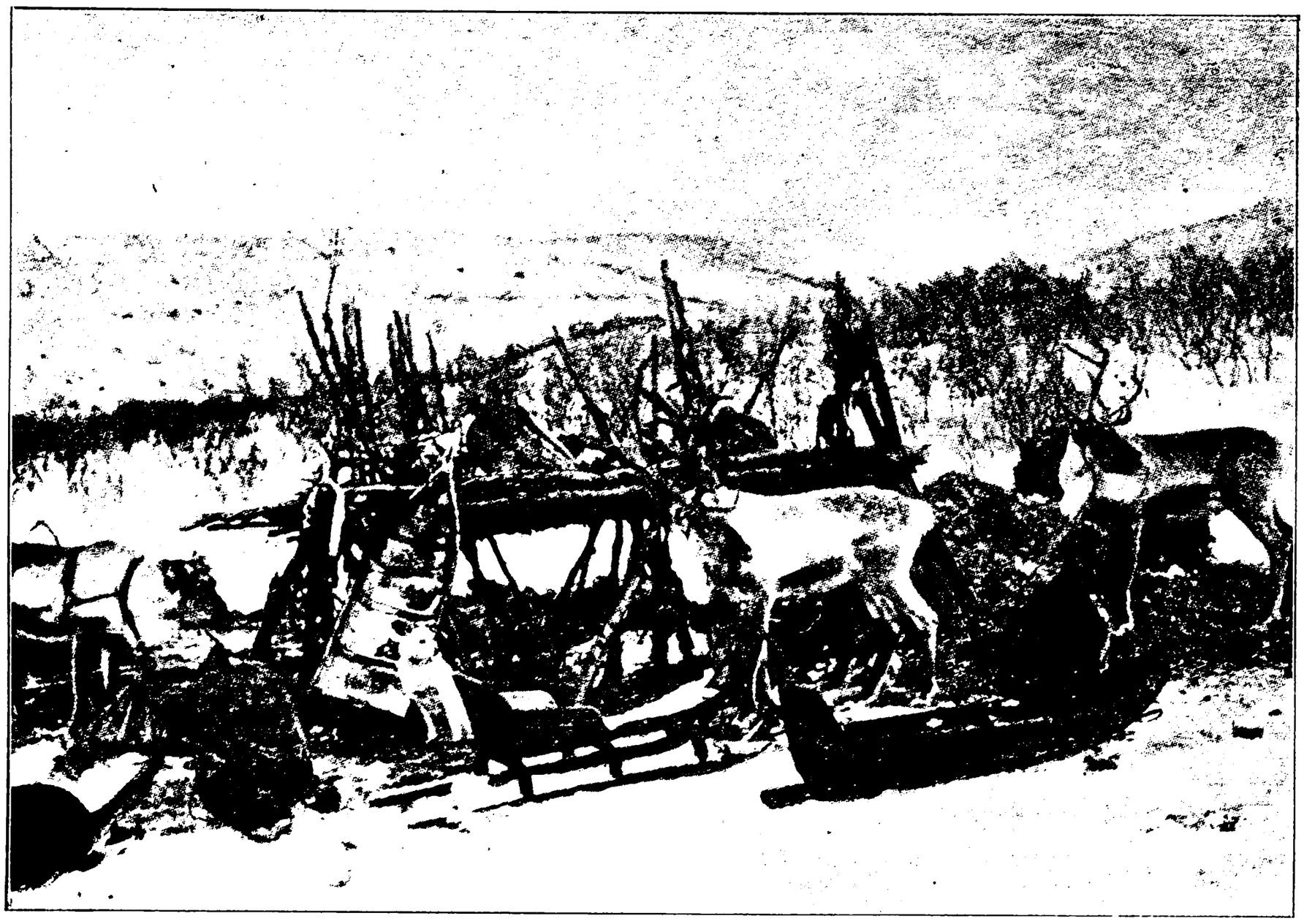

Fig. 140. Rensdyr, Hunde og Slæder fra Sydvaranger.
(Efter Amatørfotografi af Fru Ellisif Wessel.)

Norge, Sverige og Rusland. Et Mord maatte stundom bødes til alle tre Landes Herskere. Men medens man ret omhyggeligt paasaa Skatternes Inddrivelse, sørgede man ikke med samme Iver for Befolkningen selv. Den største Del af Finnerne var endnu Hedninger. Vel førte mange af Søfinnerne deres Børn til den nærmeste Præst og lod dem døbe, betalte ham ogsaa, hvad der aarligt tilkom ham. Men dette var, ligesom Baaden til Fogden, som oftest kun et Offer for at vedligeholde godt Naboskab. I deres Hjerter forblev de Hedninger og opdrog Børnene til det samme. Inde i Skovene eller paa øde Steder og i Fjeldhuler stod

deres Gudebilleder (Fig. 141). Her samledes de i Stilhed og ofrede, her omgikkes de med deres hemmelighedsfulde Trolddomskunster. Thi enhver Fin var en født Troldmand. Med sin „Gan" — hvad enten dette nu var en Tryllestav eller, som andre mener, en eller flere blaa Fluer[1] — var han i Stand til at udrette, hvad intet Menneske ellers formaaede, og kun ved Hjælp af den var han sikker mod at blive forgjort af sine Fjender. For at blive drevne i denne Kunst sendte han sine Børn op i Lære hos dens Mestre, de vilde Lapper. Hos disse modtog da mangen ung Fin sine dybeste og varigste Indtryk af noget Højere. Her, omgiven af en vild, sørgmodig, men storladen Natur, lærte han at hengive sig til alle en ensom og opskræmt Fantasis Udskejelser. Martret af Myggesværmene paa den hede Sommerdag, om Vinteren spærret ugevis inde af Mørke og Kuld i en øde Fjeldhule, lyttede han til Mesterens Ord, naar denne mumlende sendte Ganen afsted. Her lærte han at forgøre Menneskei, at fortrylle Vejr og Vind (Fig. 142), saa Bølgerne lagde sig, eller Stormen fo'r ud, at skyde Gan i Fjeldet, saa det sprængtes derved. Her lærte han endelig den sværeste af alle Kunster, som en Bjørn i Hi at synke hen i sig selv, og medens Legemet sov, at lade Sjælen lynsnart gæste fremmede Steder.

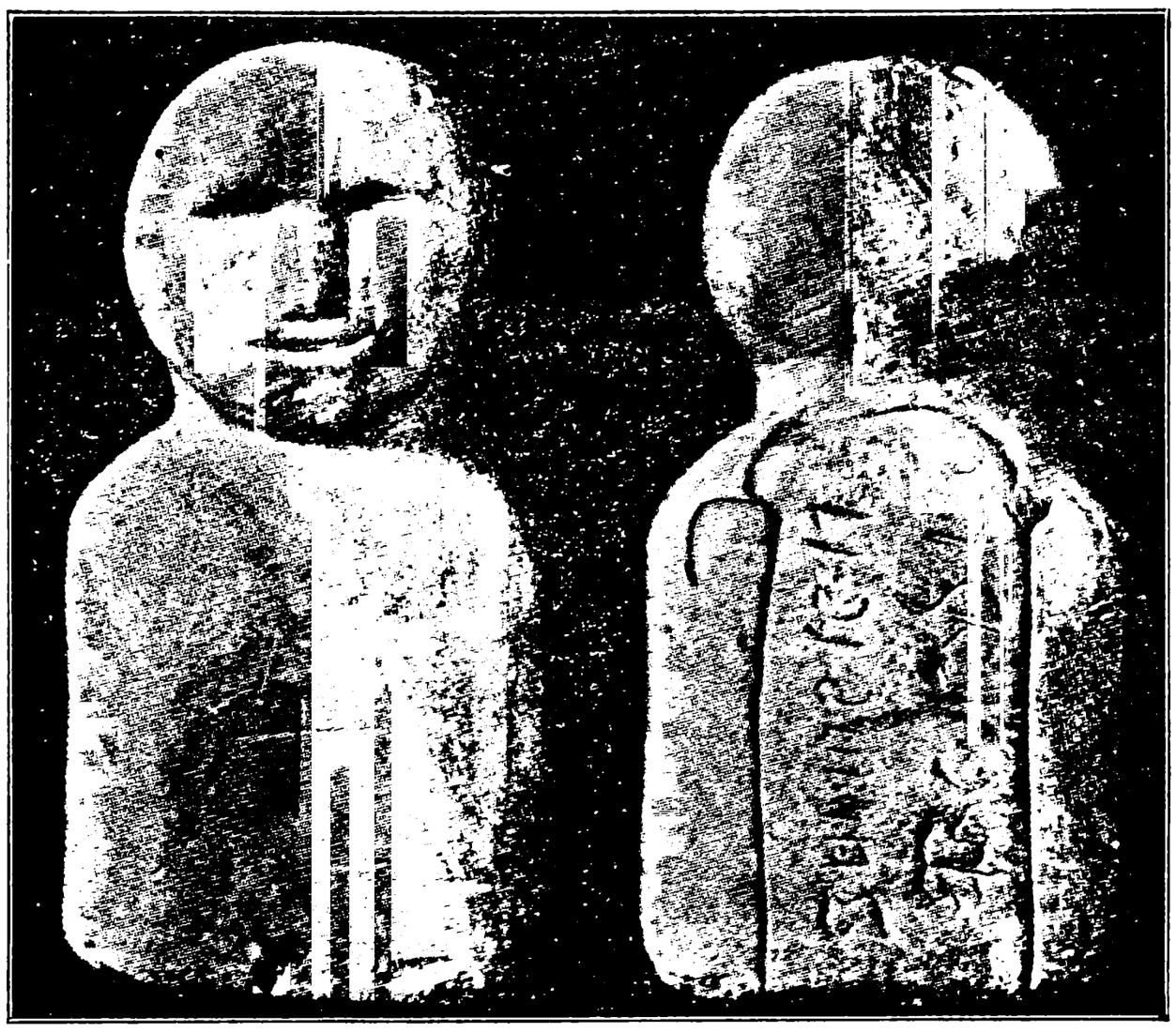

Fig. 141. Lappisk Gudebilled hugget i Sten.
(Efter Fotografi af Worm-Petersen.)

Det var egentlig disse hemmelighedsfulde Kundskaber, hvoraf det lille Folk formentlig var i Besiddelse, der begrundede dets

Magt og førte dets Ry vidt ud over hele Norden. Fjeldet ved Tromsø var Nordens Bloksbjerg, hvor Hekse og Troldpak antoges at holde Møde Nætterne før de store Højtider[1]. Man frygtede derfor Finnerne lige saa meget, som man hadede dem. Vovede en enkelt Fin sig sydpaa, kunde man vel faa ham brændt, som det gik Halstein Garp, der havde bragt Rensdyr ned til Kongen i Danmark, og hans Hustru Skaner Karin, der begge havde forgjort mange Mennesker og derfor blev brændte paa Helgeland. Men i deres Hjemstavn kunde Finnerne gøre og lade som de vilde. Saaledes blev ingen straffet af alle dem, der var

Fig. 142. En Finnekone fremkalder Uvejr.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

med ved hin Væddekamp, hvor det ene Parti ved deres Trolddom drejede Ansigtet om i Nakken paa en Fin, og det andet Parti med al deres Gan kun fik det drejet halvvejs tilbage, saa at det blev siddende ud imod Skulderen. Men hvad værre var, Folk sydfra tyede stundom til dem for at nyde godt af deres Kunst. Saaledes dengang, da man i Jacob Dellings Stue paa Bryggen i Bergen lod en Fin lægge sig i Dvale (Fig. 143) for at forfare, hvad der foregik i samme Stund i Hjemmet i Lybæk. De skrev Finnens Ord op i Stuebogen, og det befandtes siden at være sandt hvert et Ord, han havde sagt. Hans Lindenov gav en Ganfin Penge for at sige ham, hvorledes det da stod til i København, og det var kun fordi Kongen altfor hastigt befalede at

lette Anker, at han ikke fik Svaret[1]. Da Christian den Fjerdes Skib løb paa et blindt Skær, meldte Finnen Tuikvas, der befandt sig mange Mile derfra, det i samme Stund til Befalingsmand Hans Olsen, men lovede tillige, at snart skulde Kongen vende uskadt tilbage, hvilket ogsaa indtraf[2]. Det tydeligste Bevis paa deres Magt fik man dog maaske, da Christian den Fjerde var paa Hjemvejen fra sit dristige Søtogt derop. En stærk Storm rejste sig og hindrede Kongens Skibe i at naa videre. Man raadslog, og de søkyndige opdagede da Grunden, idet man nemlig havde en stor

Fig. 143. Tryllet i Dvale.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Kat ombord, som en af Kongens Følge havde bortført fra en Finnekone trods hendes Trusler og Bønner. Alle holdt paa, at Katten burde kastes overbord, men Christian den Fjerde, der yndede Dyret, vilde nødig af med det. Dog, da det godtgjordes, at Katten under sidste Gudstjeneste havde faaet Matroserne til at le ved sine Krumspring i Tovværket, blev det kun altfor klart, hvad der stak under. Kongen gav da efter og lod Katten fire ned i Søen, bunden fast i et Kar med Proviant for en Maaned. Da dette var sket, lagde ogsaa Stormen sig, og Flaaden naaede i Magsvejr til Bergen[3].

Den fremmede Befolkning i Danmark og Norge i det 16de Aarhundrede modtog en yderligere Forøgelse gennem Indvandringer. Disse var af en dobbelt Art. Dels foregik de næsten umærkeligt, jævnt fordelte over mange Aar; dels skete de iøjnefaldende paa engang i samlet Flok. De sidste var mest opsigtvækkende, de første fik størst Betydning.

Blandt disse jævnt fordelte, stadigt gentagne Indvandringer maa først og fremmest nævnes den Indtrængen af Tyskere i Danmark, som fandt Sted næsten hele Aarhundredet igennem. Den var stærkest under de to holstenske Erobrere, Frederik den Første og Christian den Tredje, men ingenlunde ganske ophørt under Frederik den Anden. Denne Indvandring synede dobbelt, da mange af de fremmede fik betroede Stillinger. I Christian den Tredjes første Regeringsaar var saaledes ikke mindre end 40 Tyskere Lensmænd i Danmark[1]; men Antallet af fremmede Smaafolk stod ikke i Forhold hertil. Det var kun iblandt Købstædernes Haandværker-Befolkning, at de ret kunde trænge sig ind, og selv her gjorde snævre Lavsbestemmelser dem ofte Adgangen vanskelig nok. Hvor ubehagelig end denne tyske Indvandring maatte være for Samtiden, især saa længe dens Omfang var uberegneligt, saa gavnlig blev den i andre Maader, da først den ligefremme Fare var omme. Slutningen af Aarhundredet viser os paa mange Omraader Billedet af en lysvaagen, gennem Kappelyst oppet Befolkning. Blot uheldige blev derimod Følgerne af de rent foreløbige Indvandringer, som Datidens Krigsforhold medførte. De lejede tyske Landsknægte var en Landeplage, saa længe der var Fred, og viste sig upaalidelige, naar de endelig skulde bruges.

En Følge af den tyske Indvandring i Danmark blev for Norges Vedkommende en tilsvarende Indtrængen af Danske her. Stødet forplantedes opefter. De samme Grunde, der gjorde det tilraadeligt at ansætte tyske Lensmænd i Danmark, hidførte danske Lensmænd i Norge. Stemningen her var ikke gunstigere for de Indtrængte end i Danmark, men Modstandskraften var ringere. I Bergen, der fra gammel Tid var Tyskernes faste Borg i Norge (Fig. 144), udførte de Danske dog et godt Stykke Arbejde. En

Række af dygtige Lensmænd bekæmpede her med Kraft Tyskernes Overmod og tvang dem sejgt og ihærdigt tilbage indenfor rimelige Grænser. Danske Mænd genvandt Bergen for Norge. Og til Gavn for Norge i det hele blev vistnok ogsaa den Strøm af danske Præster og Skolemænd, som det genoplivede Universitet gød op over Landet. De var saa flinke, som de kunde skaffes, og voksede inderligere fast med Befolkningen end Lens-

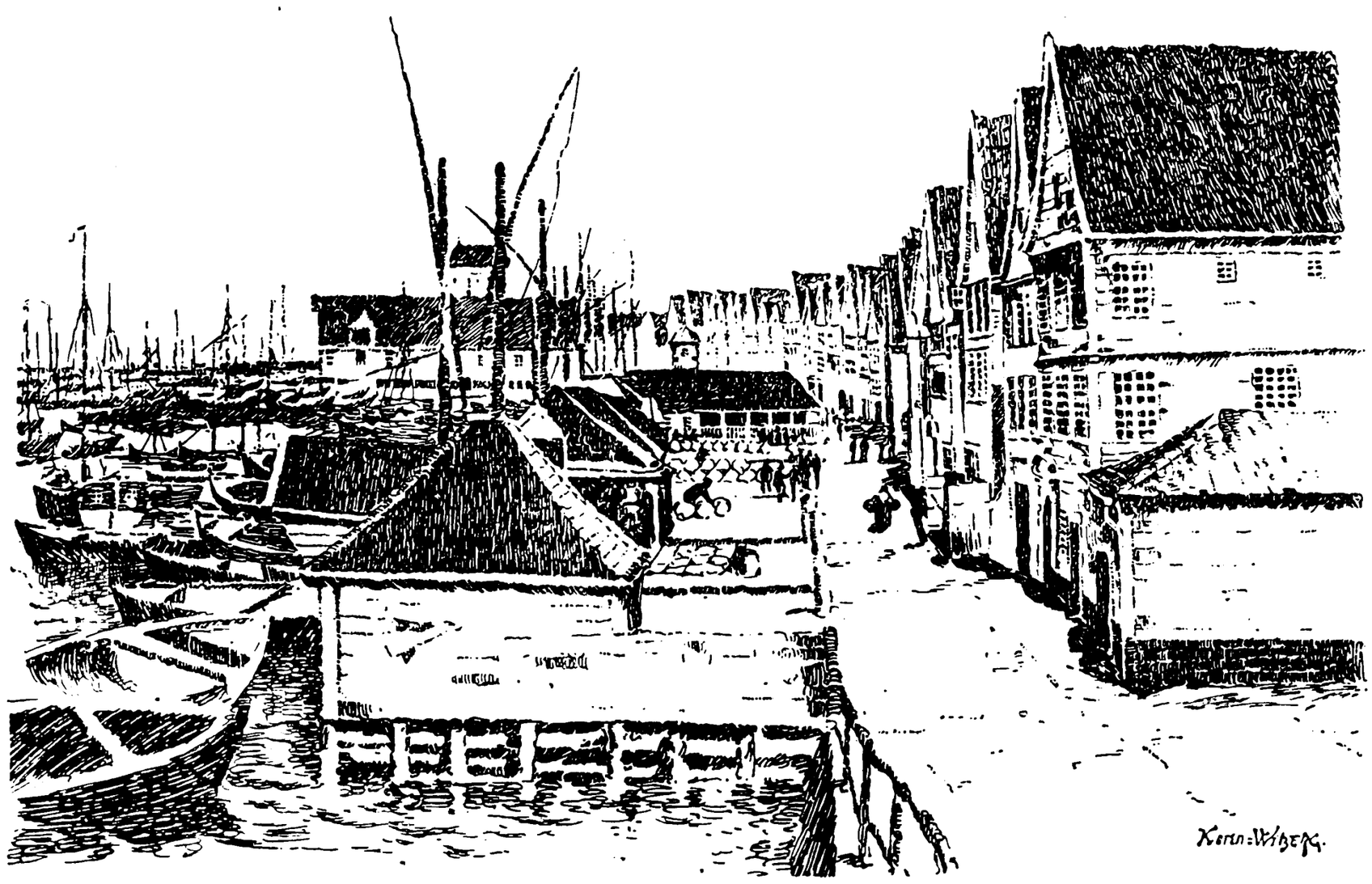

Fig. 144. Tyskebryggen i Bergen.
(Efter Tegning af Koren-Wiberg.)

mændene, hvem Ejendommene i Hjemmet som oftest kaldte tilbage.

Foruden Tyskere indvandrede ogsaa paa lignende, halvt umærkelige Vis, men langt fra i samme Omfang, Englændere, Skotter og Hollændere. I Danmark søgte de især til Helsingør, i Norge til Bergen og Stavanger. Den Tilførsel af friske Kræfter, som herigennem fandt Sted, hemmedes efter Aarhundredets Midte dog ikke lidet ved trykkende religiøse Bestemmelser. Der afkrævedes nemlig de fremmede en Trosbekendelse, der indtil det mindste stemmede med Luthers Lære[1]. De fleste af dem var flygtede hjemmefra for deres Tros Skyld, saa det var kun lidet

sandsynligt, at de skulde ville underkaste sig ny Trostvang. De bedste blandt dem søgte da ogsaa andetsteds hen.

Som Lejetropper gjorde ogsaa enkelte af disse Folk, og da især Skotterne, mere kortvarige Besøg i Norden. De synes at have været bedre ansete end de tyske Landsknægte og havde den Fordel at kunne bruges baade til Lands og til Vands. Frederik den Anden paatænkte endog at holde skotsk Besætning paa Kronborg, men opgav det atter og afskedigede Mandskabet af Frygt for Faren ved at holde fremmed Besætning i Landets vigtigste Fæstning[1]. Den Vandrelyst og Trang til Eventyr, som udmærkede Skotterne i dette Tidsrum, drev dem ofte til, efter at de var aftakkede som Soldater, at strejfe Landene rundt som Bissekræmmere eller blotte Landstrygere. Som saadanne optraadte de baade i Danmark og Norge. Helt over til Østersøkysterne strakte deres Vandringer sig, i Preussen blev de gentagne Gange forviste fra Landet[2].

Fig. 145. Maria Kirken („den tyske Kirke") i Bergen.
(Efter Fotografi.)

I Modsætning til disse jævnt hen foregaaende Indvandringer fandt der i det 16de Aarhundrede tre Indvandringer til Danmark og Norge Sted i samlet Flok, hvoraf i det mindste de to kan betegnes som Kolonisationer. De fremkaldtes og foregik paa højst forskellig Vis. Den første var rettet mod Danmark, den anden mod Norge, den tredje mod begge Lande.

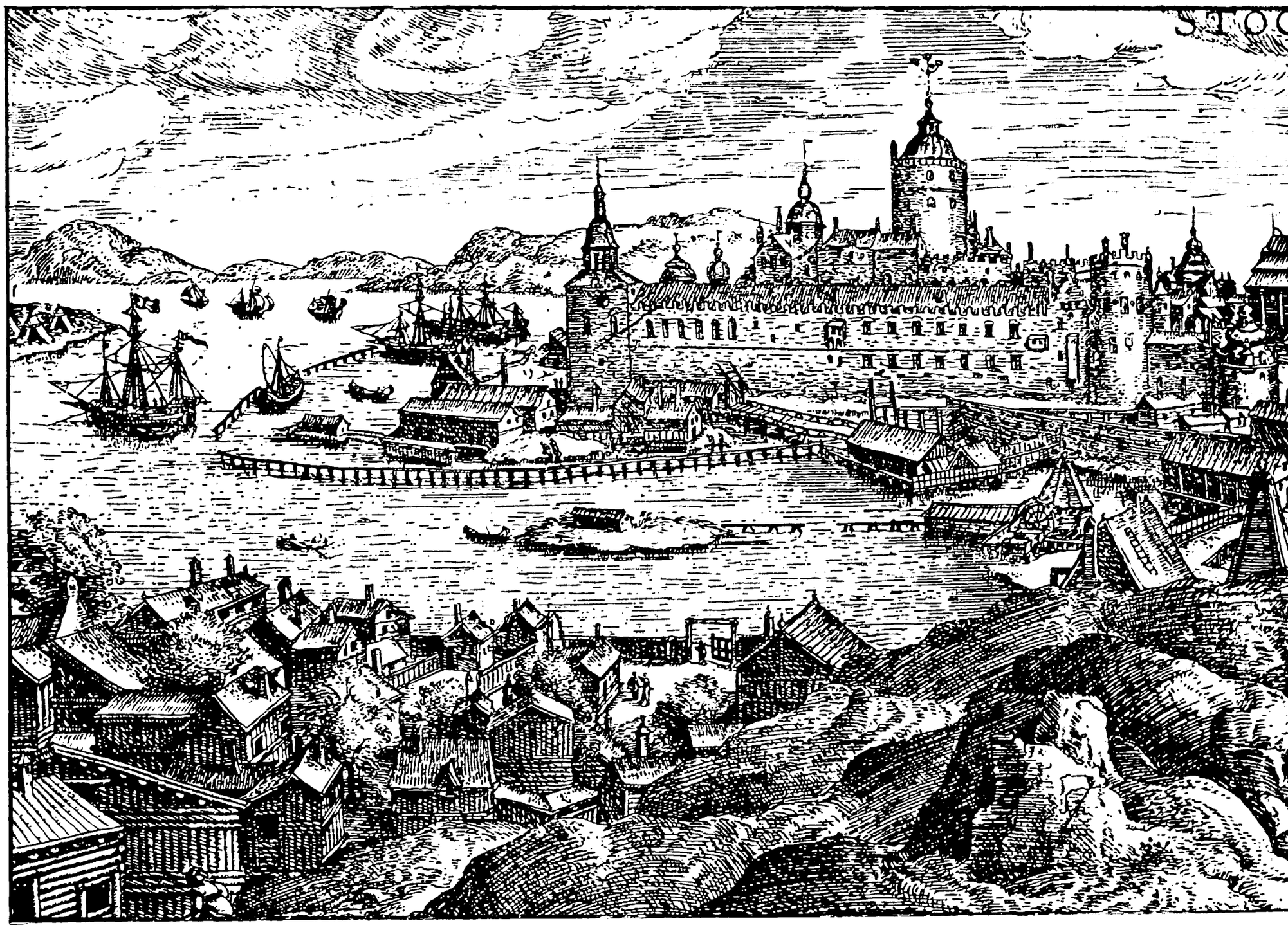

Fig. 146. Stockholm
(Efter Braun

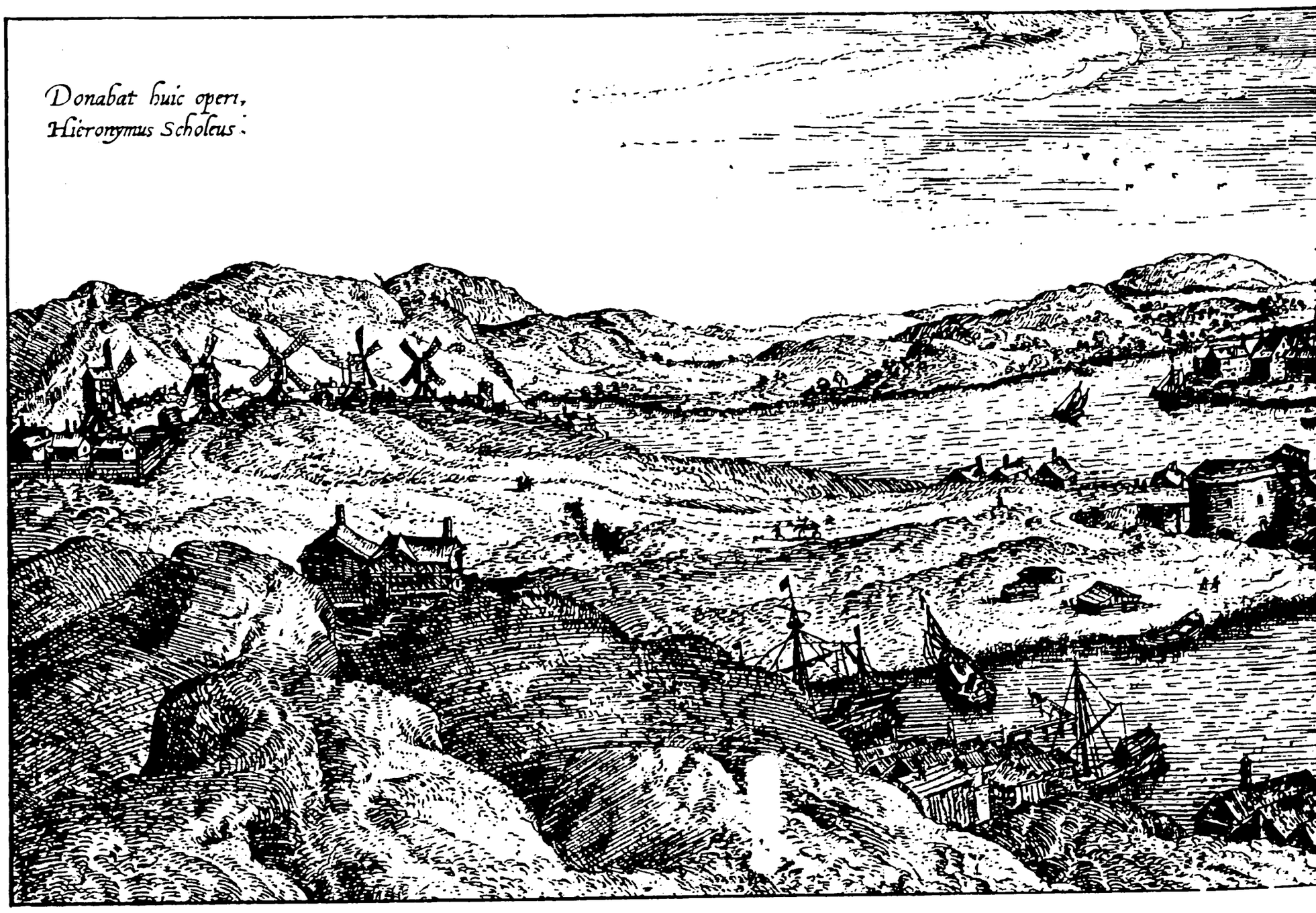

Fig. 147. Stockhol
(Efter Braun

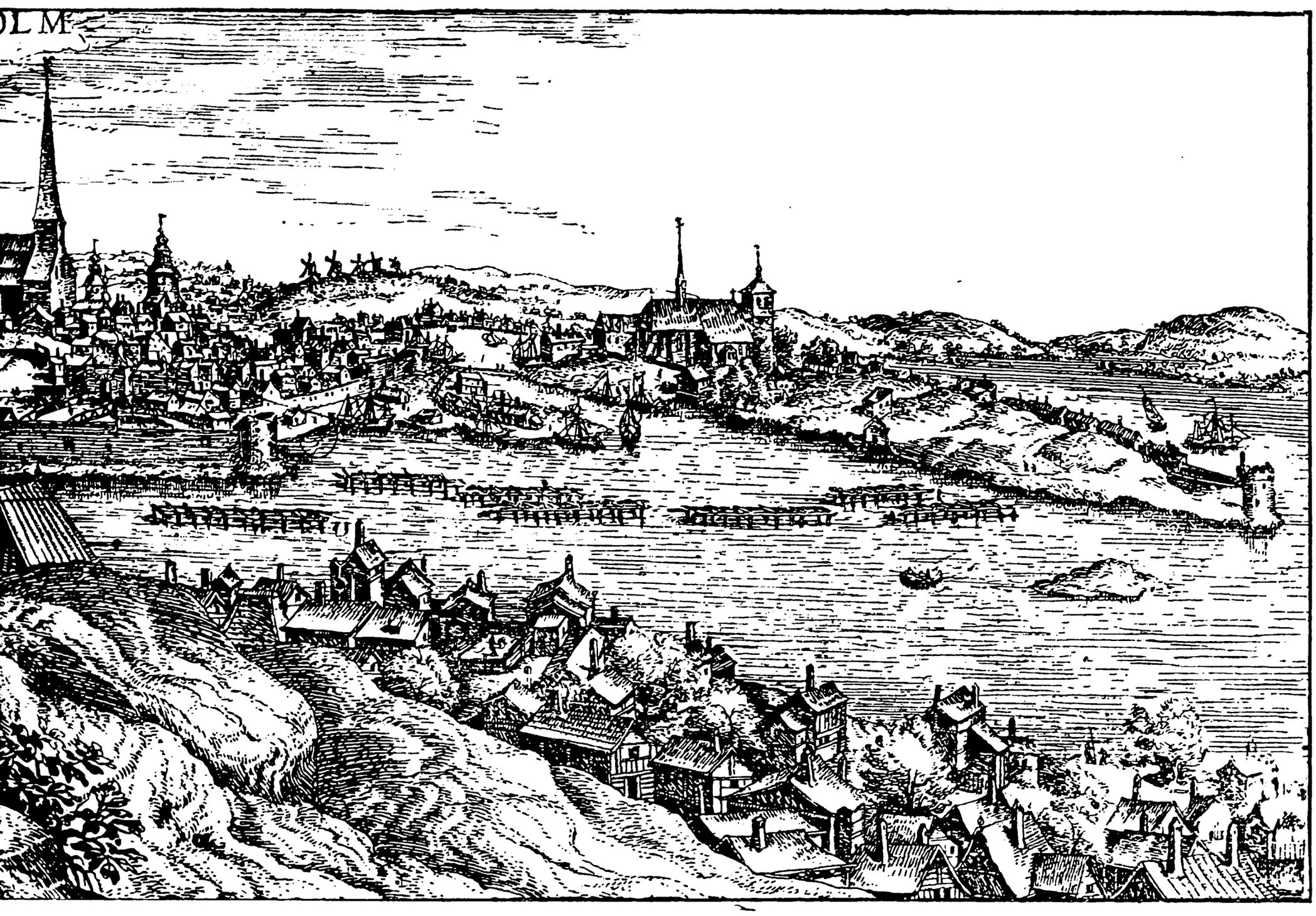

rd. (Henimod Aar 1600.)
atrum urbium IV.)

yd. (Henimod Aar 1600.)
eatrum urbium IV.)

Den første Indvandring skyldtes den nøje Forbindelse, hvori Nederlandene var traadt til Danmark under Christian den Anden. Denne Konge overlod Aar 1521 Amager og Saltholm til 184 Bønder med deres Familier, der alle var hidkaldte fra Waterlandene i Nordholland, lidt nord for Amsterdam. Gaardene paa Amager gaves dem til Ejendom; men hvis en Familie uddøde, skulde Kronen arve Gaarden, dog med Forpligtelse til at bortforpagte den til en Hollænder. De Indvandrede skulde dømmes efter hollandsk Ret, være fri for Hoveri og Ægter og have Ret til at drive Fuglefangst og Fiskeri, dog med nogle faa Indskrænkninger.

Fig. 148. Amagere omkring Aar 1650.

Disse gunstige Vilkaar varede kun kort. To Aar efter maatte Christian den Anden flygte fra Danmark, København indtoges af Frederik den Første, og den nye Regering varetog nu de tidligere danske Beboeres Tarv med stor Iver. Ved Københavns Overgivelse bestemtes det, at de af Christian den Anden fra Amager bortviste danske Bønder skulde have deres Gaarde tilbage. Hollænderne kunde faa Pas til frit at forlade Danmark.

Hvorledes disse Bestemmelser i det enkelte er blevne gennemførte, vides ikke sikkert. De ramte unægtelig de hollandske Nybyggere, hvem Pladsen i deres tidligere Hjemstavn ikke længere stod aaben, efter at deres Ejendomme dér var solgte, ligesaa haardt, som den forrige Udvisning havde ramt de danske Bønder.

Det lader til, at der er blevet sluttet en Slags Overenskomst, hvorved de Danske vendte tilbage til den nordlige Del af Øen, medens Hollænderne sammentrængtes i Magleby eller Hollænderby, som den derefter kaldtes, og i Dragør[1]. Saaledes stod i det mindste Sagerne under Christian den Tredje[2].

Pladsen maa imidlertid være bleven Hollænderne for snæver,

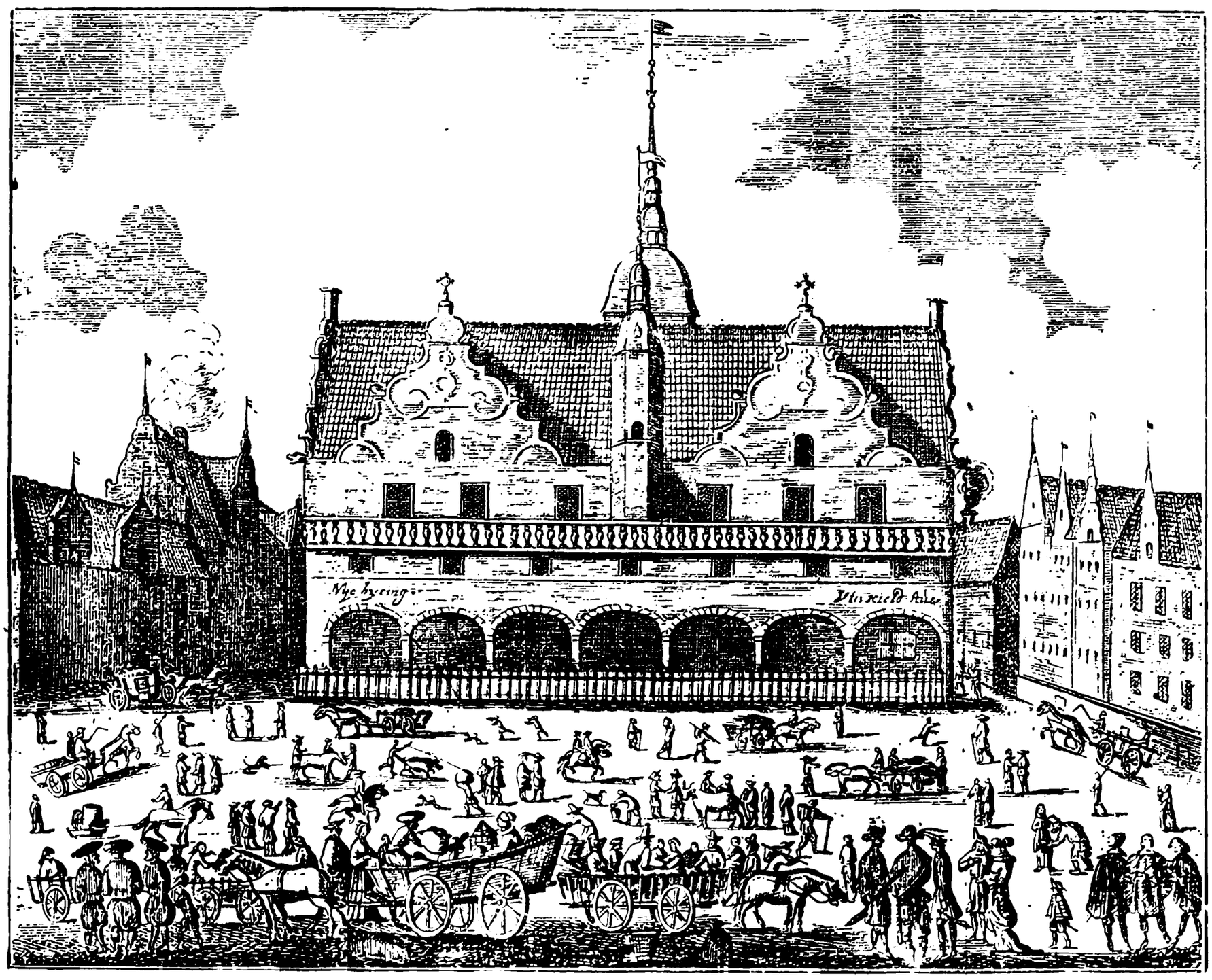

Fig. 149. Gammeltorv og Raadhuset i København ved Midten af det 17de Aarhundrede. Foran til venstre ses Amagere.
(Efter Resens Atlas.)

thi snart efter træffer vi dem bosatte ogsaa paa andre Steder i Riget. Den første Udvandring foregik til den lille Ø Bøtø ved Gedserodde paa Falster[3]. I Aaret 1552 omtales det, at 13 hollandske Familjer havde nedsat sig paa Øen og indrettet sig paa hollandsk Vis med Diger omkring deres Marker imod det truende Hav. Kongen overlod dem det inddigede Land mod en aarlig Afgift af henved 300 Kroner samt Forpligtelse til at forsyne ham med Rødder og Løg, naar han opholdt sig paa Falster[4]. Fra Bøtø

Fig. 150. Fiskestangning ved Blus.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

lader det til, at Hollænderne har stiftet en ny Koloni paa Hasselø i Guldborgsund[1]. Da mod Slutningen af Aarhundredet Enkedronning Sophia tog Bolig paa Nykøbing Slot, synes de at have vundet hendes særlige Yndest. En af Hollænderne fik af hende

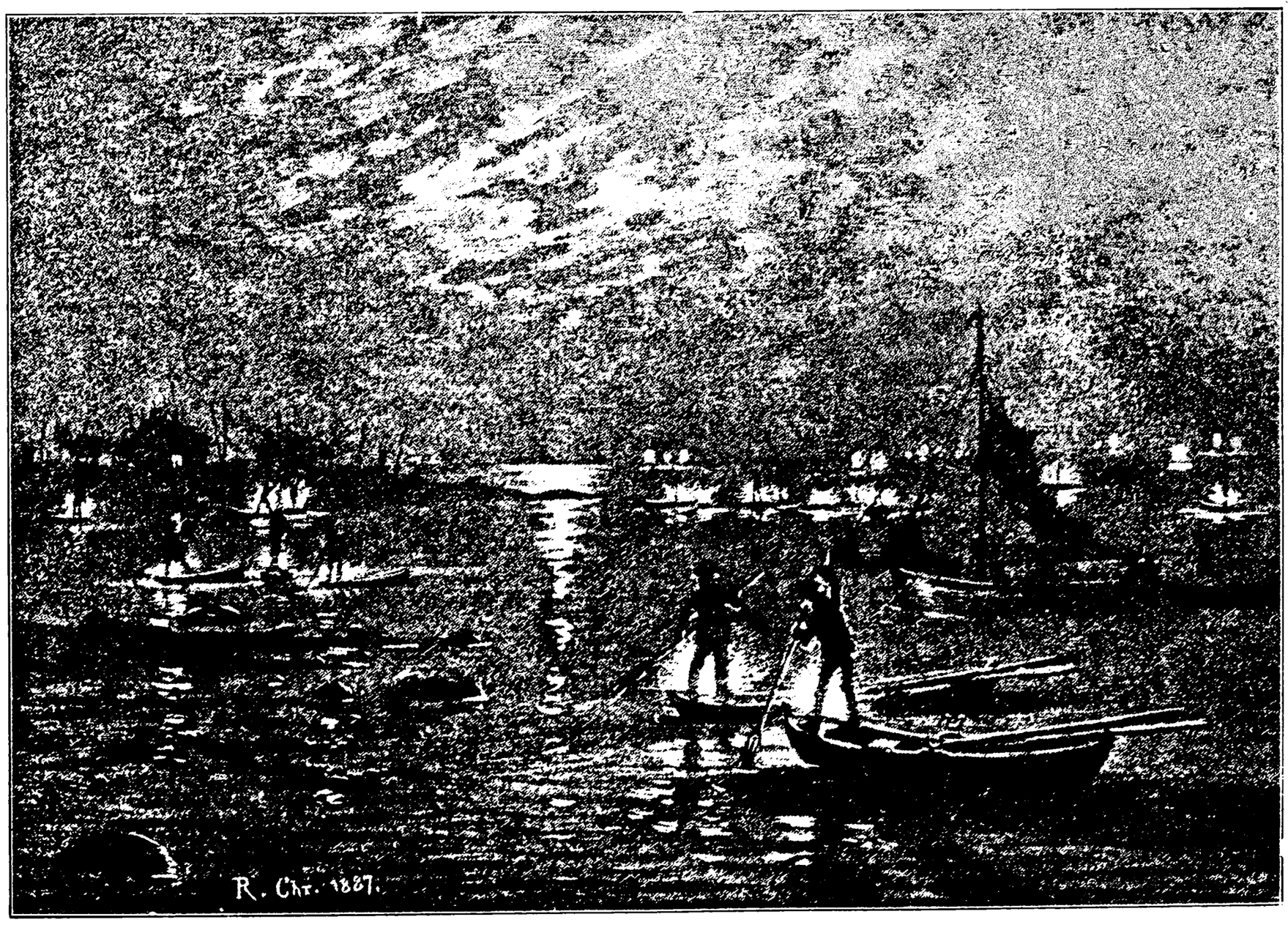

Fig. 151. Aalestangning ved Blus i Nutiden.
(Efter Tegning af R. Christiansen 1887.)

Bønnetgaard i Forpagtning og udvidede dens Drift meget betydeligt[1].

Trangen til Udvandring skulde synes hævet, da Frederik den Anden Aar 1574 paa en Maade gengav Hollænderne hele Amager, idet han tillod dem at fæste Gaarde ogsaa i den danske Del af Øen. Samtidigt tog han dem ogsaa paa anden Vis under sin Be-

Fig. 152. Amagere 1850.
(Efter Maleri af J. J. Exner.)

skyttelse og sikrede dem Sildefiskeriet ved Dragør og Aalefiskeriet i Kallebodstrand, som de med stor Driftighed havde genoptaget, efterat disse længe ikke havde været drevne[2] (Fig. 150 og 151). Ikke desto mindre vedblev de dog at søge ny Jord. Aar 1580 forlenedes en Hollænder med Sprogø, og opslog i Følge med flere sin Bolig paa Øen[3]. Aar 1587 overlodes Egholm i Limfjorden dem[4]. Og endelig foretoges den sidste Udvandring fra Amager i det følgende Aarhundrede, da Hollænderne anlagde Ny Hollænderby eller Ny Amager paa samme Sted, hvor nu Frederiksberg

„Allégade“ ligger[1]. Af alle disse hollandske Kolonier har kun Moderkolonien paa Amager været i Stand til at bevare sit fremmede Præg indtil vore Dage (Fig. 152).

Den anden fremmede Indvandring i det 16de Aarhundrede foretoges østerfra. Det var Dele af Finlands kraftige Befolkning — vel at skelne fra de ovenomtalte smaa Finner og Lapper i det nordlige Norge og Sverige — som rimeligvis paa Grund af Borgerkrige i Hjemmet og Russernes grusomme Ødelæggelser besluttede sig til at udvandre fra de tusind Søers Land. Toget gik

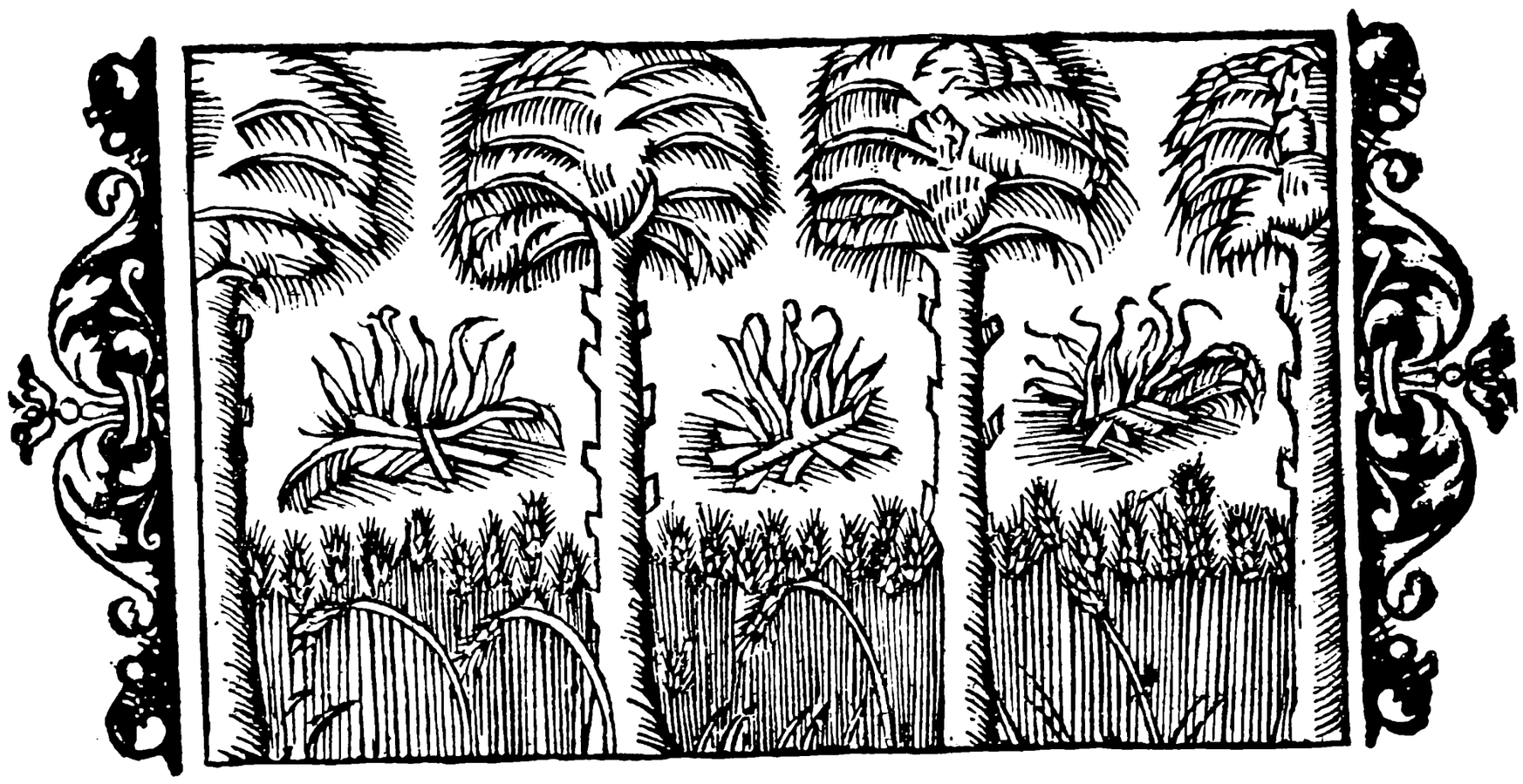

Fig. 153. „Skov brændes og forvandles til Kornmark“.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

mod Vest til Værmeland, hvor den daværende Hertug, den senere Kong Carl den Niende, modtog dem velvilligt. Herfra trængte de ind i Solør i Norge, hvis sydøstlige Del endnu efter dem kaldes Finskogen. Stadigt bredende sig ud over de uhyre, ubeboede Skovstrækninger, stiftede de saaledes en Nybygger-Stat, som omfattede betydelige Dele saavel af Sverige som af Norge.

Deres Fremgangsmaade var overalt den samme. De fældede store Skovstykker og brændte Braater (Fig. 153). Rug trivedes fortræffeligt i den af Asken gødede Jord; og naar saa endelig Jorden udmagredes af den gentagne Rughøst, genlagde de Braaten til Græsgang for deres Hjorder. Deres Boliger byggede de paa den fra Finland tilvante Maade, som de endnu har bevaret: en

anselig Bjælkestue med en muret Ovn i det ene Hjørne med Bænke paa begge Sider. Der brændtes Baal i Ovnen Sommer som Vinter, men Stuen havde ingen Skorstens-Aabning, Røgen stod derinde og trak kun ud, naar man stundom aabnede en af de fire Glugger i Bjælkevæggen. En anden Ejendommelighed ved deres Levevis var deres hyppige Badning. Til hvert Hus

Fig. 154. Det Indre af en finsk Badstue i Nutiden.
(Efter Acerbi.)

hørte en Badstue. Hver Lørdag Aften samledes her gamle og unge, Mænd og Kvinder. Man afklædte sig udenfor og løb saa ind i Dampbadet, hvor man piskede de svedende Lemmer med Birkeris. Efter endt Bad ilede man atter i broget Blanding ud i det Frie og overøste sig med Vand i en forbiflydende Elv (Fig. 154).

Til denne Skik knyttede sig en anden lige saa ejendommelig. Ægteskabelige Forbindelser indlededes ved, at den unge Mand bandt et Ris af Kviste fra fem forskellige Birketræer, læste Tryllesange derover og magede det saa, at den Pige, han elskede, uaf-

vidende kom til at bruge det ved Lørdagsbadet. Ved Risets Tryllemagt antoges hendes Hjerte at vende sig til hans.

Nybyggernes Levevis krævede betydelig Plads. Saalænge de holdt sig i de ubeboede, vide Skovstrækninger, forblev de uantastede. Men da de efterhaanden bredte sig over mod de bebyggede Egne, maatte Sammenstødet ske. Ved Midten af det 17de Aarhundrede begyndte Kampen. Finlænderne er nu for Tiden trængt næsten helt tilbage til Finskogen. Her i denne afsides Egn har de trofast bevaret Fædrenes Sprog og Skikke og føler sig endnu med deres Frænder i Værmeland som ét Folk. Et levende Vidnesbyrd herom afgav deres Andragende i det 19de Aarhundrede om at maatte udgøre et eget, uafhængigt Rige, et Andragende, som Kong Carl Johan dog maatte afslaa dem[1].

Den tredje og mærkeligste af alle Indvandringerne i Norden i det 16de Aarhundrede var ubetinget Taternes. Der hviler et hemmelighedsfuldt Slør over dette ulykkelige Folks Skæbne. End ikke 400 Aars omhyggelige Granskninger har været i Stand til fuldt at klare de vigtigste, herhen hørende Spørgsmaal. Det er endnu kun en sandsynlig Gisning, at de engang i den tidlige Middelalder er udvandrede fra Forindien og har, stadigt omflakkende, over Persien og maaske Ægypten bevæget sig frem mod Evropa. Aar 1417 viste de sig første Gang i det vestlige Evropa[2]. De vakte straks Opmærksomhed ved deres mørke Hudfarve, ildfulde Blik, uforstaaelige Tungemaal og denne Blanding af fordringsfuld Pragt og lurvet Usselhed, som udmærkede hele deres Optog. Anførte af en saakaldt „Konge", „Hertug" eller „Greve" rykkede de frem i Hobe paa indtil 300 Mennesker. Anføreren og nogle „Riddere" var til Hest iførte straalende Flitterstads, Følget, Mænd, Kvinder og Børn til Fods med gyldne Ørenringe, men ellers halvnøgne og snavsede. Alle overnattede de under aaben Himmel og levede af Almisser. Selv kaldte de sig *Secani,* hvoraf det tyske Navn „Zigeunere". Siden benævnedes de i Norden „Tatere" efter deres Lighed med de røveriske Tatarer. Men i Begyndelsen hædredes de i Mellemevropa med Navnet „Ægyptere" (paa Fransk: *Égyptiens,* Engelsk: *Gypsies,* Hollandsk: *Egiptenaers,* Græsk: *Gyphtoi*) efter deres foregivne Hjemland Ægypten.

De udgav sig nemlig for at være ægyptiske Pilgrimme, der havde aflagt det Løfte til Gud: i syv Aar at ville drage hjemløst om til Bod for deres Fædres Synder. Thi disse havde i sin Tid, da Josef og Marie flygtede til Ægypten, nægtet Jesusbarnet en Drik af Nilens Vand, og derfor havde Herren siden hjemsøgt deres Efterkommere med Saracenernes og Tyrkernes Sværd, en Straf, som først vilde ophøre, naar denne Bod var fuldbragt. — Fablen var ypperligt lavet, ganske i Tidens Aand, og fandt Tiltro. Den forskaffede dem saavel Kejserens som Pavens Beskærmelsesbrev

Fig. 155. Tatere.
(Efter Sebastian-Münster: Cosmographia universalis. Basel 1554.)

og derhos villig Hjælp, hvor de drog frem. Vel savnedes der meget baade af Penge og Fødevarer, hvor de havde været som Gæster; vel gav de ældre Kvinder sig af med at spaa, og de unges Danse var vilde og letfærdige; men man var nu engang vant til meget af Pilgrimme. Først da de syv Aar forlængst var forløbne, og Flokkene i Stedet for at vende hjem til Ægypten blot tiltog i Talrighed, blev man mistænksom, og lidt efter lidt slog nu den oprindelige Velvilje om til Had og Forfølgelse.

Saaledes stod Sagerne, da Taterne i det 16de Aarhundrede brød ind over Skandinaviens Grænser.

Første Gang, vi hører om dem her, er i Aaret 1505. Rigtignok

havde den tidligste Bande fra 1417 engang i samme Aar lejret sig udenfor Hamborgs Porte, men den synes ikke at være trængt

Fig. 156. Tatere paa Vandring i det 15de Aarhundrede.
(Efter et vævet Tapet paa Slottet Effiat, gengivet af M. A. Jubinal. Lacroix.)

videre mod Nord og drog i hvert Fald snart atter Syd paa. Fra Aar 1505 har vi den første Efterretning om dem i et Brev til Kong Hans fra hans Søstersøn, den skotske Konge Jacob den Fjerde,

hvori denne paa en ejendommelig Maade anbefaler en Bande til sin Morbroders Velvilje. Taterflokken anførtes af „Grev Antonius Gagino fra Lille-Ægypten" og havde under sin ustadige Omflakken, som de sagde var dem paalagt af Kirken, opholdt sig i nogle Maaneder i Skotland, hvor de havde opført sig fredeligt. Nu agtede de sig til Danmark og havde i den Anledning udbedt sig Kong Jacobs Anbefalingsskrivelse. Han medgav dem denne i den Forvisning, at Morbroderen vidste bedre Besked om dette Folk end han, „da Ægypten jo laa nærmere ved Kong Hans' Rige, hvori ogsaa en Mængde af dette Folk opholdt sig" [1]. Man kunde heraf slutte, at Taterne dengang virkelig har været almindelige i Danmark, hvis ikke Brevskriverens øvrige forvirrede Begreber afkræftede dette Vidnesbyrd. Maaske forvekslede han Taterne med de norske Finner [2]. Kun ét fremgaar klart af Brevet, det er, at Jacob den Fjerde hellere end gerne vilde af med dem og lade dem gaa videre til Danmark. Da Anbefalingsbrevet nu findes i Danmark, tør man vistnok slutte, at ogsaa selve Banden om end kortvarigt har gæstet Landet.

Det næste os bekendte Besøg skete Aar 1511, da Taterhøvdingen „Junker Jørgen fra Ægypten" ankom til Sønderjylland, hvor han fik Hertug Frederiks Lejdebrev [3]. Aaret efter (1512) kom de for første Gang til Sverige [4], og det har vistnok kun varet kort, inden de ligeledes besøgte Norge. Hermed var Isen brudt, og med eller mod de Magthavendes Vilje trængte nu Flok paa Flok sig ind i de nordiske Riger.

Taternes Optræden og Behandling i Skandinavien viser os i mindre Træk ganske den samme Udvikling, som deres Færd og Kaar har været undergivne i det samlede Evropa. Først en vis Hensynsfuldhed, saa frugtesløs Udvisning af Landet og sluttelig Kamp paa Liv og Død.

Reformationens Indførelse i Norden maatte gøre Kongerne mindre medfølende overfor Taternes foregivne Pilgrimsfart. Samme Aar som Lutherdommen fastsloges som Danmarks og Norges Kirkelære, Aar 1536, udstedtes ogsaa den første Udvisningsordre til Taterne [5]. I Lighed med den tyske Rigs-Forvisning

af 1530 gaves der dem en Tidsfrist af 3 Maaneder til at rømme Landet.

Denne Udvisning frugtede imidlertid ikke det mindste. Taterne blev her som forhen, ombyttede blot deres Bøn om Almisse med snildere Bedragerier og stjal forresten som tilforn. Christian den Tredje udstedte da i Aaret 1554 et nyt aabent Brev, hvis harmfulde Sprog noksom vidner om den tirrende Modstand. Kongen

Fig. 157. Besøg hos Tatere for at blive spaaet.
(Efter Sebastian-Münster: Cosmographia universalis. Basel 1554.)

har formærket — hedder det — at skønt disse udenlandske Tatere blot drager om og stjæler og bedrager, understaar mange baade adelige og andre sig, til Trods for hans Forbud, at understøtte dem. Hvo, der fremtidig gør sligt, skal straffes, som om han husede og hælede fredløse Folk. Og hvo, der kan overkomme en Tater, maa straffe ham paa Livet og frit beholde, hvad Gods Tateren havde med at fare. Den Lensmand, der ikke paagriber Taterne i sit Len, skal erstatte al den af dem forvoldte Skade[1].

Det var unægtelig haarde Vilkaar for de ulykkelige Tatere; Rævene, ja selv Ulvene i Danmark var nu bedre stillede end de.

Alligevel forslog Midlet dog ikke til at fordrive dem. Det var et Folk, hvis Evner i Aarhundreder var blevne udviklede under ilde Behandling. Vedhængende som Burrer, hjemløse som Trækfugle, sky og uimodtagelige for mild som for haard Paavirkning, hungrige som Ulve, lydløse og klartseende som Katte i Mørke, levede de kun i Øjeblikket, kunde glæde sig som Børn, naar de havde kortvarig Ro, og døje ondt paa deres endeløse Togter i en Grad, som ingen Landsknægt havde drømt om. De fortrak altsaa ikke, de veg allevegne, men blev dog i Landet. Hvor skulde de ogsaa drage hen? Gik de til Frankrig, blev de dømt til Galejerne, i Tyskland var de fredløse, og i Nederlandene havde de deres Liv forbrudt. Det eneste, der opnaaedes ved Christian den Tredjes Befaling, var da kun, at de splittedes i mindre Hobe og planløst joges fra Landets ene til dets anden Ende, forfulgte, hvor de dukkede op, men forsvundne, naar de skulde gribes, sporløse og uhyggelige som Børn af Mørket.

Hvor frugtesløs Kampen var fra Regeringens Side, ses bedst af, at syv Aar efter maatte Frederik den Anden udstede et ganske lignende Brev med samme Trusler, samme Fordømmelse og samme — Resultat[1]. Det haabløse i Foretagendet lader sig ligesom forfølge efter Brevenes Retning. Først var Jylland den mest befængte Landsdel; Aar 1570 rettes Kongebrevet mod Fyn, hvor der udtrykkeligt siges at skulle være en stor Hob Tatere[2]; Aar 1574 udstedes der Befaling til særligt at gøre Jagt efter dem paa Sjælland[3]. Endnu i Aaret 1578 optræder der dog en større Bande ved Turebyholm, afbrænder en Bondegaard i Dalby og drager uhindret videre ad Holbæk-Kanten til[4]. I Aaret 1584 omtales, at de i Hobe paa over Hundrede strejfede om i Norge[5]. Endelig Aar 1589 hedder det, at de i „noget Antal fast allevegne omstrippe". Det samme Udfald altsaa. Taterne jagne fra Landsdel til Landsdel uden i Virkeligheden at fortrænges fra en eneste af dem.

Det synes, som om der ved Slutningen af Frederik den Andens Regering er indtraadt om ikke en blidere Stemning imod Taterne, saa dog en vis praktisk Anerkendelse af, at de nu engang var her i Landet, og som Mennesker vel maatte kunne bruges til noget. Der er en umiskendelig Tilbøjelighed til at stille dem i Klasse

med blotte Tiggere og Løsgængere i de to sidste Breve, som Frederik den Anden lod udgaa om dem. I det første (af 1574) befaler han Peder Oxe at udsende Profossen for at fange alle de Tatere, der findes paa Sjælland. De skal derpaa føres til København og tvinges til at arbejde i Holmens Smedje eller paa en Gallej, der er under Bygning[1]. Mildere endnu er Indholdet af det andet Brev af 1584, hvorved Taterne for første Gang højtideligt udvistes af Norge. Det hedder heri, at saafremt de vender tilbage igen, skal Lensmanden lade dem smede i Jærn og arbejde et Aar igennem eller kortere, men derpaa løslade dem og udvise dem paany[2]. I intet af disse Breve er der længere Tale om at dræbe dem som fredløse, skadelige Dyr; man vil hindre deres Omstrejfen, men erkender, at de er Mennesker.

Dette begyndende Omslag fik imidlertid en brat Ende ved Frederik den Andens Død. Allerede Aaret efter skred Formynderregeringen paany til voldsomme Forholdsregler og paabød igen den gamle Livsstraf. Ved en Forordning af 1589, der omfattede baade Danmark og Norge[3], befaledes det Lensmændene at fange Taterne i Lenet, fratage dem deres Ejendele, dræbe Anførerne uden al Naade og gøre ligesaa ved hele Følget, Mænd og Kvinder, hvis de ikke forlod Landet, efter at de var udviste. Fogderne skulde under deres Gaardes Fortabelse angive, hvor Taterne fandtes, og haarde Straffe truede enhver, der husede dem, om det saa kun var én Nat, og den Færgemand og Skipper, der understod sig at tage dem ombord. Dette var det 16de Aarhundredes sidste Ord til Taterne. Kampen paa Liv og Død var erklæret paany, og et Aarhundrede igennem vedblev Dødsstraffen endnu at true enhver Tater, der faldt i Øvrighedens Hænder[4].

Ved Siden af denne verdslige Form for Forfølgelse gik der en gejstlig, der efter Datidens Opfattelse maatte ramme Taterne langt haardere ikke blot for Tid, men for Evighed. Som bekendt var Taterne i Begyndelsen optraadt som kristne Pilgrimme. Og selv efter at dette Opspind havde tabt sin bedaarende Magt, vedblev de med stor Snuhed, hvor de kom hen, at slutte sig til Landets Kirkelære. I Syden paakaldte de Jomfru Maria og Helgenerne, i Norden bandede de Paven og overværede Prædikener. I Aaret

1595 var der saaledes endnu Tatere tilstede i Kirken, da Biskop Jacob Madsen visiterede i Stubberup paa Fyen [1]. Men deres Spaaen og Trolddomskunster bragte dem snart i Vanry. Og da de overalt var udstødt af det borgerlige Samfund, gjorde Kirken det næste, vigtigere Skridt, og udstødte dem ogsaa fra Samfundet med Gud. Hvor kunde den andet! Alt, hvad man vidste om dem, var kun det groveste Hedenskab. Deres Barnedaab havde intet at sige, den gentoges ofte 4—5 Gange i Haab om Faddergaver. Nogen virkelig religiøs Tro, ligegyldig hvilken, har end ikke de nyeste, venligt stemte Granskere været i Stand til at finde hos dette forunderlige Folk. Alt hos dem var i skærende Modsætning til de Folkeslag, blandt hvilke de nødtvungent maatte leve. Umuligheden af religiøs Forstaaelse mellem dem og de Kristne er tydeligt udtrykt i, at Ordet „debel" eller „devel" (Djævel) i deres Sprog er Betegnelsen for den gode Aand [2]. Kirken udstødte dem altsaa. Det første Skridt gjordes i Sverige Aar 1560, hvor det i de stockholmske Kirkeartikler hed: „Med Tatere maa en Præst ikke befatte sig, hverken jorde deres Lig eller kristne deres Børn" [3]. I Danmark og Norge gennemførtes det samme vistnok snart efter. De fyldigste Efterretninger haves fra Fyen, hvor Bispen Aar 1578 befalede sine Præster saalunde: „Naar her kommer Tatere i Landet, som her plejer at komme stundom, da skal ingen Præstemand vie saadanne sammen i Ægteskab, ej heller give dem Sakramentet, men lade dem dø, som det var Tyrker, og begraves uden Kirkegaarden som Hedninger. Vil de have deres Børn døbt, maa de selv døbe dem" [4].

Det var naturligt, at denne Kirkens Optræden højligt forøgede Taternes ugunstige Stilling. Tidligere havde de hyppigt vakt Medlidenhed. Nu forandredes denne til Gru, Rædsel for disse Djævelens Børn, hvem den evige Pine med Rette ventede. Hvert Baand var nu overskaaret mellem dem og Samfundet. Vi træffer derfor heller ikke senere noget Tilfælde, hvor en Tater er bleven optagen i det borgerlige Samfund. De tidligere Forsøg skulde ganske vist heller ikke friste nogen af Parterne. Et enkelt Eksempel paa disse har Beretningerne bevaret. Det var en Tater i Norge, der førend Udvisnings-Ordren udstedtes, var bleven

tvungen til at være Trommeslager paa Bergenhus. Hans Fader var bleven dræbt af Fogden paa Vesteraalen, og selv løb han bort nordpaa efter sin Hustru. Han fangedes imidlertid atter og fik paany Lov til at gaa løs omkring; men da han engang saa sit Snit, dirkede han Laasen op for en dødsdømt Fange og flygtede i Forening med denne. Begge blev paagrebne og henrettede[1].

Men hvad der undrer, er den forbavsende Sejghed, hvormed Taterne holdt ud i den ulige Kamp mod Samfundet. Overalt de tabende og forfulgte, var de ved Aarhundredets Slutning dog ligesaa uforsagte og ligesaa talrige, som da Udvisningen begyndte. Vi har allerede set, hvorledes de i Aaret 1595 vovede sig under Visitatsen ind i Stubberup Kirke. Aar 1583 den 10de Januar havde „Kong Andreas Holst" Dristighed nok til i storladent Optog med 120 Mand og 24 Heste at vise sig ved højlys Dag i Ejdersted, hvor de huserede ilde i 5 Dage, førend de forsvandt[2]. Aar 1595 optraadte en større Bande lidt nord for Mariager Fjord, og skønt fire af Høvedsmændene sattes i Jærn, lykkedes det tilsidst dog alle at undslippe[3]. Statens og Kirkens forenede Magt kunde ikke tilintetgøre dem.

Men hvad Modstand ikke formaaede, det har siden Tilslutning mægtet. Taterfolket i Norden er nu efter en trehundredaarig Kamp enten helt bukket under, som i Danmark, eller paa Veje dertil, som i Norge og Sverige, paa Grund af, at det har modtaget Befolkningens udstrakte Haand. Den raktes af de laveste Lag. Men da Taterne efter lang Nølen gav efter og indoptog i sig alle de Landstrygere, som paatrængte sig dem, gik deres Særpræg, deres Sprog, Folket selv til Grunde. Natmændene i Jylland, Fanterne i Norge er kun den urene Blandingsrest, der nu er tilbage.

Vi har hidtil betragtet de i det 16de Aarhundrede indvandrede Tatere blot fra den øvrige Befolknings Synspunkt. Lad os, hvor vanskeligt det end falder, søge at trænge ind i Taternes eget Syn paa Forholdene, for saaledes at naa til en fyldigere Forstaaelse.

Hvad var deres Liv andet end en Række af skiftende Forhold, der, ligesom hos Dyret, prægede i deres Sjæl en tilsvarende Række af stærke, men uforbundne Indtryk! Disse evige Vandringer gennem Skovtykninger og over Fjelde, i Maanelys og

Mulm og Mørke; de natlige Plyndringer; Hunger og Kulde i Dage og Nætter; Jublen omkring Baalet, naar Byttet slagtedes og Sulten blev tifold stillet; de vilde Danse, Kampen med Fægterstave mellem berusede Mænd — hvad var det eller kunde være andet end blot en Sum af Billeder, ætsede ind i Sjælen, men uden indre Forbindelse, uden virkelig Udvikling!

Og dog vilde man meget fejle ved at blive staaende herved. Disse brogede Billeder var baarne og forbundne af mere end den blotte Livstraad. To Hovedaarer lader sig paavise i Taternes Bevidsthed, der paa engang fremkaldte og sammenknyttede deres øvrige Tankesæt. Det var deres Kærlighed til Naturen og deres Troskab mod Stammen. Selv i deres Velmagtsdage havde de aldrig villet sove under Tag. At strejfe om i det Fri uden Maal og Med, men i inderligt Samliv med Naturen, det var deres dybeste Trang. Det var indisk Hensynken, parret med evropæisk Rastløshed. Troskaben mod Stammen ytrede sig udadtil i den fortsatte Kamp mod Undertrykkerne. Alle disse Bedragerier, Indbrud og uhyggelige Voldsgerninger, det var for dem ikke Forbrydelser, men ligesaa mange Bedrifter, ikke alene Nødværge, men berømmelig Færd til Værn om det rette og sande.

Men indadtil i deres eget Samfund aabenbarede Troskaben sig i renere og ædlere Former. Ikke blot hang Mødrene ved deres Børn med en Kærlighed, for hvilken intet Offer var for stort; men ogsaa Forholdet mellem Mand og Hustru var præget deraf. Forfølgerne havde kun Øje for de unge Kvinders letfærdige Danse og mærkede først senere, at de under disse var blevne bestjaalne af de gamle. Mellem Taterne selv var Ægteskabet helligt. Ve den Tater, Mand eller Kvinde, der sveg sin Ægtefælle. Udstødelse af Folket var den uundgaaelige Straf. Endnu den Dag i Dag er de engelske Tateres Hud ligesaa mørkebrun, som da de for 300 Aar siden kom ind i Landet, et umiskendeligt Vidnesbyrd om, at deres Kvinder ikke har ladet sig lokke af den hvide Befolkning[1]. Smukkere endnu ytrede Troskaben sig mellem de gamle. Man har mange Eksempler paa, at alderstegne Ægtefæller har baaret hinanden Aar ud og Aar ind paa de endeløse Vandringer, og naar Forsørgeren døde, overtog Stammen Pligten. Paa dette Punkt

antog Selvopofrelsen stundom en af sine yderligste Former. Fra alle Lande og ikke mindst her fra Norden meldes om, hvorledes gamle, for at lette deres Følge for Byrden, frivilligt er gaaede i Døden. Iført sine Højtidsklæder steg da han eller hun ned i den opkastede Grav og lod den kaste til over sig, eller roede som i Nordlandene i det 18de Aarhundrede ud paa en Fjeldsø, hængte en Sten om Halsen og styrtede sig ud over Baaden, alt imens den forsamlede Stamme istemte den vilde, tungsindige Sang:

Dscha tele! dscha tele!
O polopen baro wele.

Det betyder: „Gaa ned! gaa ned! Verden bliver stor" (ɔ: der maa gøres Plads for den yngre Slægt). Uvedkommende, der saa det, berettede med Afsky, at nu havde Taterne endogsaa levende begravet en af deres egne. Men Taterne selv vidste bedre, hvad der var sket. Den ene havde ofret sig for de mange, frit og frivilligt, Taterfolket værdigt[1].

Taterne dannede en egen Bestanddel af Livet i Norden i det 16de Aarhundrede, ikke blot sete i og for sig, men først og fremmest ved deres Forbindelse med det øvrige. Deres snigende, lydløse Tilværelse udgør en hemmelighedsfuld Bestanddel i Datidens brogede Blanding, hører til Natsiden af dens Liv. Ved Hjælp af dem forstaar vi lettere hine Slægters Rædsel for at færdes ude, naar Mørket var faldet paa, den Uhygge, der lammede alle, naar man om Natten hørte usædvanlig Larm eller mente at skimte Lys i Skoven. Man skulde tro, at Taternes sjældne Forekomst maatte begrænse denne Frygt. Men de laante Navn til og afgav fristende Eksempel for en Mængde lyssky omstrejfende Væsner — „Kæltringer", „Kringeldrivere", „Natravne" — der alt forud var Datidens Landeplage. Ligesaa gik det med Taternes Trolddom og Djævelskab. For faatallige til ved egne Midler at vække større Opsigt, fik de først ret Betydning ved at være de synlige, haandgribelige Udtryk for den Overtro og Djævlefrygt, der i Forvejen fyldte Tiden.

Rejse i Norden.

Lad os nu tænke os som Rejsende, der, hidlokkede af det meddelte, har besluttet at gæste Norden for med egne Øjne at se og paa første Haand at lære at kende Folket med alle dets Ejendommeligheder. Lad os i Tanken klare os, hvorledes en slig Rejse maatte foretages og vilde tage sig ud.

En Rejse i Norden i det 16de Aarhundrede var højst forskellig fra en tilsvarende i vor Tid, og det baade hvad Hjælpemidler, Befordringsvæsen, Veje, Ruter og den Rejsendes Behandling angik.

Det første Skridt, man nu til Dags gør, naar man vil lære et Land at kende, end sige da, naar man vil berejse det, er at kaste et Blik paa dets Kort. Fra Barndommen af er vi fortrolige med den Kunst gennem et hurtigt Indtryk af et Lands Omrids og Overflade-Forhold at danne os en Forestilling om Landets Udseende. I Løbet af nogle faa Minutter indsuger vi gennem Synet et Billede, som selv den grundigste, mundtlige Forklaring ikke vilde være i Stand til at bibringe os. Helt anderledes stillede Sagen sig i det 16de Aarhundrede. Da var Korttegningen endnu i sin Barndom. De faa Kort, der gaves, var ikke let tilgængelige som nu til Dags, og hvad værre var, de var højst upaalidelige.

Betragter vi et Danmarks-Kort fra det 16de Aarhundrede, saa forekommer det os som en Barnetegning. Selv om man nok saa villigt indrømmer, at der var et uhyre Fremskridt fra de (Side 18—19 Fig. 2 og 3) efter Münsters Verdensbeskrivelse 1554 gengivne Kort

Fig. 158. Professor Marcus Jorden's Kort over Nørrejylland.
(Efter Braunius: Theatrum urbium IV. Coloniæ 1588.)

over Norden til de af Professor Marcus Jorden tegnede Kort over Danmark (Fig. 158 og 159), saa gav dog selv disse et meget ufuldkomment Indtryk. Paa Kortet over Nørrejylland mangler ganske Ringkøbing- og Nissum-Fjord. Paa Sjælland er Halvøerne Asnæs, Refsnæs og Sjællands Odde udeladte og ligesaa Lammefjord og Holbækfjord. Som Omridsene er ogsaa Størrelsesforholdene og Afstandene. Der er saaledes, for blot at nævne ét, efter Kortet at dømme en fire Mils Vej mellem Herlufsholm (Skovkloster) og Næstved. Under disse Omstændigheder var Tabet ikke fuldt saa stort, naar slige Kort ikke havde den Udbredelse, som et Fædrelands-Kort i Nutiden, men kun kendtes af de faa Bogelskere.

Fig. 159. Prof. Marcus Jorden's Kort over Sjælland.
(Efter Braunius: Theatrum urbium IV. Coloniæ 1588.)

De Rejsende var da henviste til en hel anden Fremgangsmaade. Da der ikke fandtes trykte Beskrivelser over Danmark — thi Jonas Koldings latinske Skrift herom udkom først mod Aarhundredets Slutning og blev faa Aar efter beslaglagt af politiske Grunde[1] — saa maatte man søge mundtlige Oplysninger hos dem, der selv

havde besøgt Landet, og om muligt se at finde et godt Rejseselskab, der kunde yde Bistand som Fører. De Rejseberetninger af Fremmede, som vi besidder fra denne Tid, bærer Spor af den Ubehjælpsomhed, slige Forhold maatte medføre. Selv en saa opmærksom og forstandig Iagttager som Samuel Kiechel, der i Aaret 1586 gennemrejste Danmark og Sverige og har efterladt os en værdifuld Beskrivelse af sin Rejse, viser sig i høj Grad forvirret, hvor det gælder et simpelt Overblik over Landets Form. Om Overfarten fra Sønderjylland til Assens bemærker han, at han satte over „ein seh" (ɔ: en Sø), hvorfra man kan sejle videre ud i Østersøen. Men skønt han bruger et lignende Udtryk om Store Bælt, antager han dog Fyn for landfast med Sjælland og mener at befinde sig paa Fyn, selv da han er naaet til København. En slig Uvidenhed rimer ikke med, at han to Gange har maattet døje Istransportens Besværligheder. Det er os langt forstaaeligere, at han kan forveksle de to Navne Ringsted og Rendsborg[1].

Maatte saaledes Umuligheden af at lægge nogen rigtig Plan for Rejsen allerede virke afskrækkende, saa skulde Befordringsmidlerne heller ikke friste til længere Farter. Forunderligt nok hører vi imidlertid paa dette Punkt kun sjældent Klager af Datiden. Man kendte ikke bedre og var tilfreds med, hvad man besad.

I Danmark blev i det 16de Aarhundrede Vogne mere og mere almindelige som Befordringsmiddel. Tidligere havde man for det meste redet og kun brugt Vogne til Førsel af Varer; men det 16de Aarhundrede dannede her som paa saa mange andre Omraader et Vendepunkt. Aarhundredet begyndte med, at saavel Kvinder som Mænd vistnok i Reglen red; det endte med, at selv Mænd som oftest foretrak at køre[2]. Danmark synes i saa Henseende at have været temmelig fremadskreden. Det var ikke blot forud for Sverige, men ogsaa for sine sydlige Naboer. Endnu i Aaret 1588 udstedte Hertugen af Brunsvig et strengt Forbud imod at køre, en blødagtig Befordringsmaade, der kun burde være de allerfornemste forbeholdt[3].

De Vogne, der anvendtes, var af meget forskellig Art. Den for os forstaaeligste Form havde Rustvognene (Fig. 160). De lignede

en Dragkiste med fire Hjul under. Kusken — „Driveren", som han kaldtes[1] — sad enten forude paa det buede Laag eller red paa en af Hestene. Paa Grund af disse Vognes ringe Rum, og den uhaandterlige Form, der kun afgav Plads for Varer af bestemt Størrelse, gik de imidlertid efterhaanden af Brug og anvendtes tilsidst kun i Krig eller paa større kongelige Rejser, hvor det ikke kom an paa en Snes Heste mere eller mindre. I Vognene gemtes de fornemstes Kufferter — „Færdes-Skrin" hed de dengang — og paa længere Ture tillige deres Sengklæder, Sølvtøj o. s. v. Da den danske Prinsesse Anna Aar 1548 førtes som Brud til Sachsen, ledsagedes Toget af 18 kongelige Rustvogne og 5 tilhørende Hertug Hans, hver forspændt med 6 Heste[2]. Da

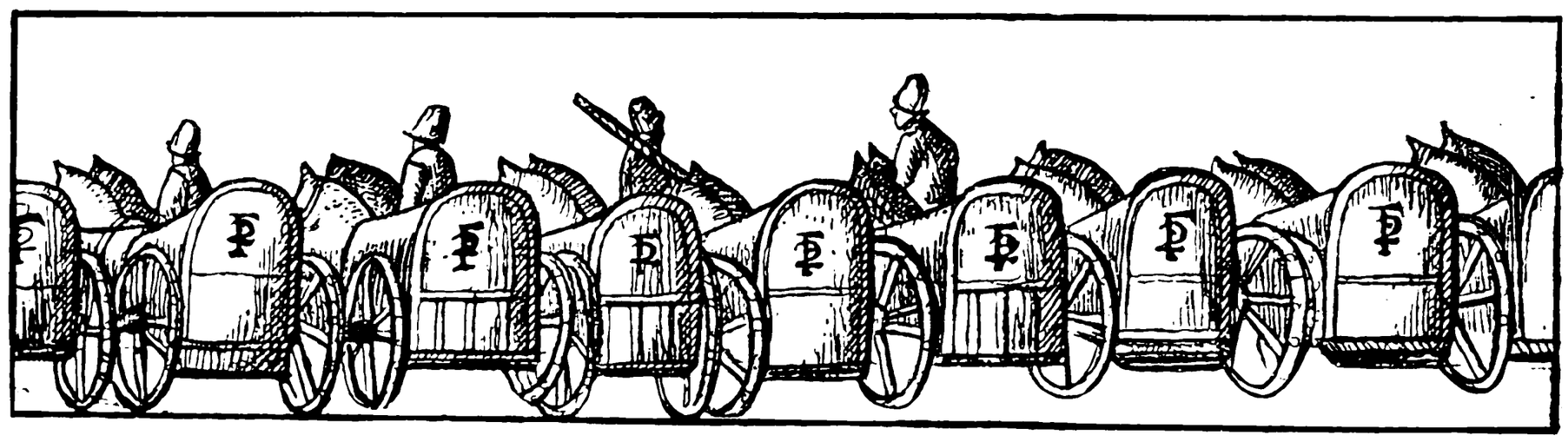

Fig. 160. Rustvogne 1559.
(Efter Resen: Frederik II's Krønike.)

den holstenske Prinsesse Christine Aar 1592 drog gennem Danmark til sin Brudgom Carl den Niende i Sverige, havde hun ligeledes slige Vogne med sig[3]. Ved Synet af de mange Rustvogne, der pakkedes i Gaarden paa Koldinghus, sluttede den tiaarige Christian den Fjerde, at Hoffet snart skulde forlægges til Skanderborg[4]. Det var en sær Begunstigelse at have sit Tøj i dem; de øvrige „Skrin" maatte stadigt læsses om, hver Gang Bønderne stillede nye Vogne.

Den almindeligste Form paa Vogne, som efter Afbildninger at dømme var fælles for Bøndervogne, Købstadvogne og simplere adelige Vogne, afveg deri fra Rustvogne, at Laaget manglede, saa at de altsaa ikke kunde lukkes af. De lignede en aaben Kurv eller Kasse, smallere for neden end for oven, med høje Sider, og neden under Kurvens eller Kassens Bund to faste Aksler med fire, lige

store Hjul. Siderne var enten blot Pinde — som paa Nutidens „Høstvogne“ — eller der var flettet Vidjer mellem Pindene, saa at det hele lignede en „Dækkekurv“ paa Hjul, eller de bestod af faste Fjæle, saa at der dannedes en virkelig Vognkasse.

Fig. 161. Bøndervogne 1559.
(Efter Resen: Frederik II's Krønike.)

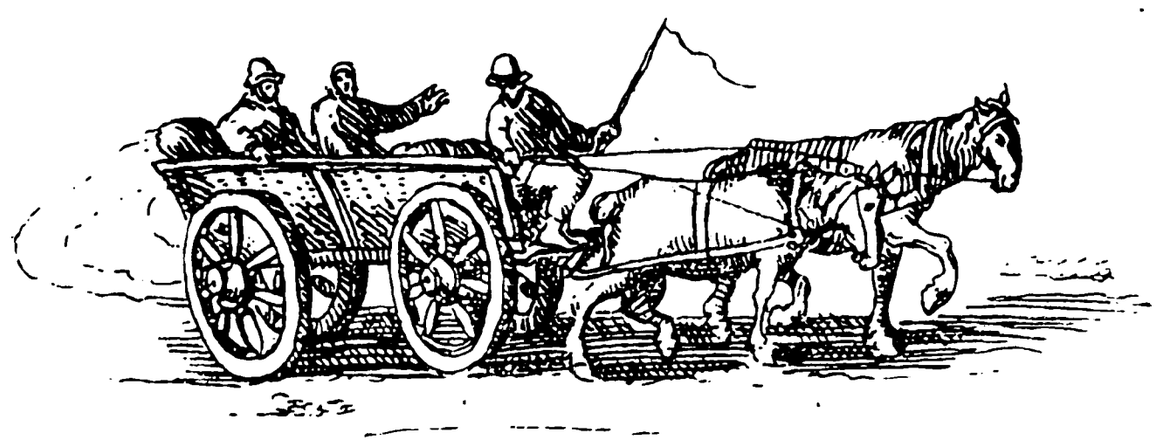

Fig. 162. Rejsende i Danmark 1587.
(Efter Braunius: Theatrum urbium.)

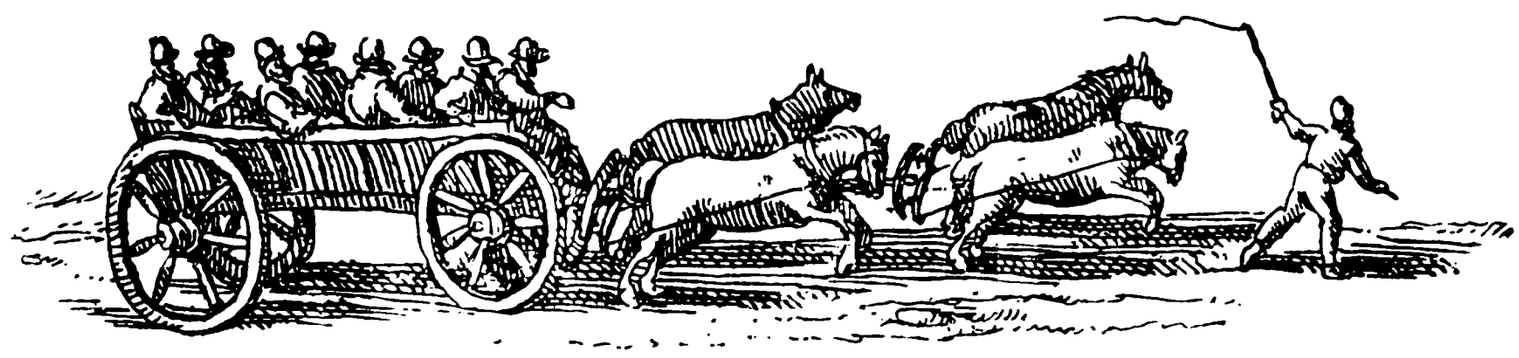

Fig. 163. Rejsende i Tyskland.
(Efter Braunius: Theatrum urbium.)

Sædet var et flytteligt Agebræt, der i bedste Fald var forsynet med en læderbetrukken „Agedyne“ [1]. Selv saaledes udstyrede maa de imidlertid have stødt forfærdeligt og kun afgivet et yderst ufuldkomment Befordringsmiddel for de ikke faa Rejsende, der var henviste til dem (Fig. 162). Ingen vidste sig sikker i saa Henseende. Selv Landets fornemste Mand, der rejste efter kongelig Ordre og med fri Befordring overalt, maatte ofte tage til Takke

med disse, saafremt han ikke foretrak at ride, hvilket forunderligt nok langt fra altid var Tilfældet.

Hvad disse Vognes Størrelse angaar, saa var der især hos Bønderne en stærk Tilbøjelighed til at gøre dem saa smaa som muligt. Smalsporede Vogne passede bedst til Vejene, og jo mindre Læs de kunde tage, des bedre for Kusk og Heste, naar der skulde køres for Herremanden eller for Rejsende, som havde Ret til fri Befordring. I Fensmark Kirkeregnskab f. Eks. oplyses det, at naar der hentedes Mursten til Kirken fra Herlufsholm, rummede hver Vogn aldrig mere end 100 Sten[1]. Bonde-Køretøjerne tog sig derfor i Reglen meget usle ud; de smaa, magre, langhaarede Heste og de ynkelige Pindevogne gjorde et lige vantrevent Indtryk. Større Agtelse fik man for dem, naar man saa, hvad disse Heste kunde holde ud af timevis Venten, Sult og Kulde, Kørsler uden Ende, og hvad for Bump og Stød disse egeknortede Pindevogne kunde taale uden at gaa sønder. Regeringen gjorde af og til Forsøg paa ved Befalinger at tvinge Bønderne til at gøre Vognene større[2]. Det lykkedes ikke, i hvert Fald ikke blivende, dertil var Vognene for meget Udtryk for Landboforholdenes Tilstand. Derimod var Vognene i Byerne mere ansélige. Ser vi til de Læs, som de kunde tage, saa svarede de omtrent til Nutidens. Fra Teglgaarden ved København blev saaledes f. Eks. i Aaret 1584 kørt 316 Læs store Mursten til Bremerholm for derfra at bringes til Søs til Kronborg[3]. Der læssedes 500 Sten paa hver Vogn, et Antal, som man i vore Dage næppe heller vilde have overskredet.

Den højeste Rangklasse blandt Vognene indtoges af en ganske egen Slags Kæmper, der indgød Ærefrygt ved deres Størrelse, Udsmykning og Maade at bevæge sig paa. Kunde de andre Vognes Grundtanke betegnes som en Kiste eller en Kurv paa Hjul, saa svarede disse til en bevægelig Himmelseng. De fire store Hjul anbragtes enten under Vognbunden eller hyppigt foran og bagved den, saa at den som en trivelig Bug hang ned mellem de vældige Hjul[4]. Indeni var Vognen gerne indrettet som en Omnibus i vore Dage, med Indgang bag fra og Sæder paa alle Sider. I de fire Hjørner stod solide Piller, hvorpaa Vognhimlen hvilede, og imellem dem var hængt Gardiner, „Spærklæder“[5],

der, om ønskedes, kunde trækkes til Side. Kusken sad sjældent paa Vognen selv, men red enten paa en af Hestene til venstre eller gik, ligesom ved Pløjning, ved venstre Side. Heraf den endnu brugelige, men efter Nutidsforhold urigtige Betegnelse af den venstre Hest som „den nærmere". Det hele Optog tog sig højst imponerende ud: Forridere og Løbere, de fire til seks, vælige Hingste, thi saadanne anvendtes i Reglen hertil, og endelig det store rødmalede, sølvbeslagne eller lueforgyldte Uhyre, der tungt hoppende over Vejens Ujævnheder, med rystende Piller og flagrende Spærlagen, som et løsrevet Hus, en kaad Elefant rullede

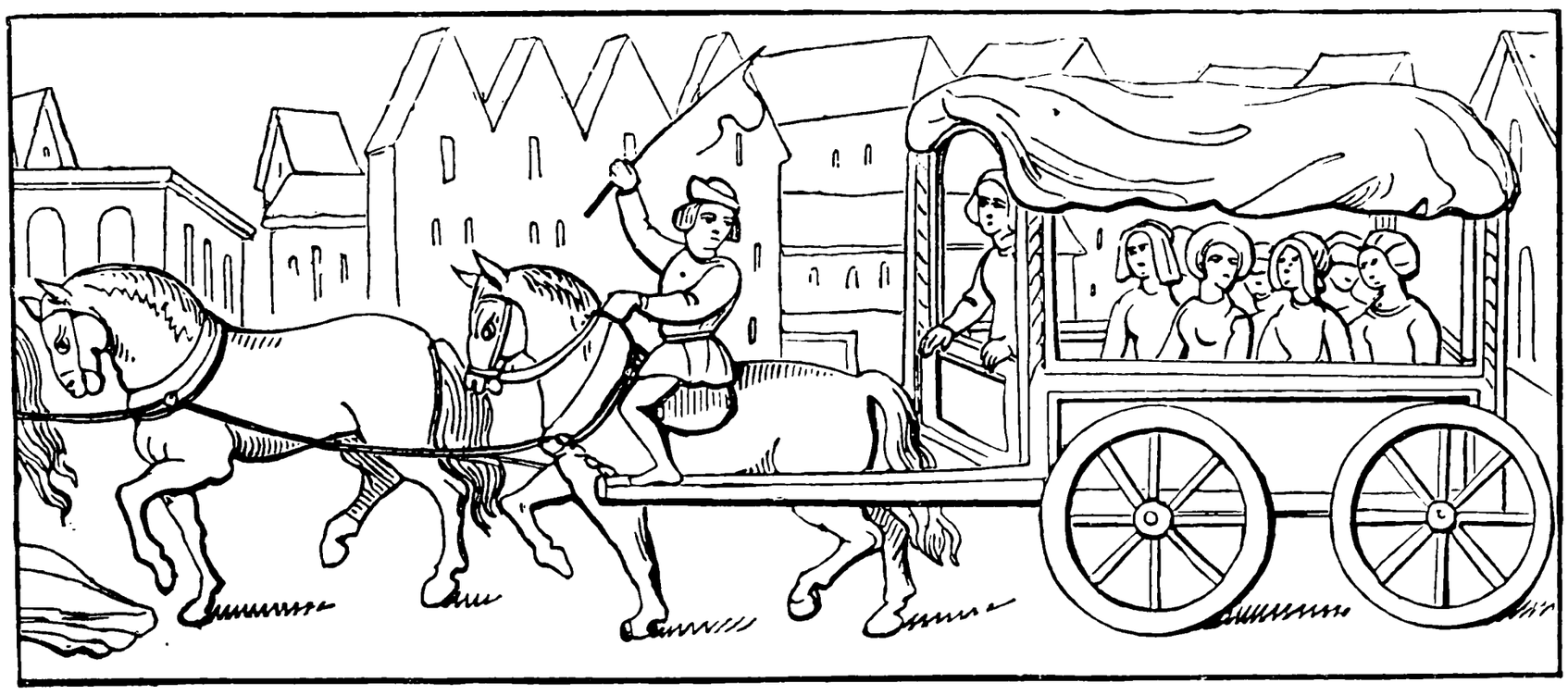

Fig. 164. En „Karm" i England.
(Efter Thomas Wright: The homes of other days.)

voldsomt fremad. Mærkeligt nok har denne Form for Vogne, trods sin Ubehjælpelighed, holdt sig indtil vore Dage. Det er dens gammeldags, festlige Præg, der har bevaret den. Men dens Kaar er skiftede. Den har tjent i hele det 19de Aarhundrede som Ligvogn.

Slige Vogne benyttedes mest af Kvinder og benævnedes tidligere gerne „Karm" af det latinske *carrum,* der har afgivet Grundstammen for saa mange forskellige Slags Vogn-Navne: Kærre, Karre, Karét, Karrosse, char-à-banc o. s. v. I det 16de Aarhundrede kaldtes de dog i Reglen for „Fruervogne" og tiltog i foruroligende Grad i Størrelse. Det er altsaa saadanne kæmpemæssige Vogne, som vi maa tænke os ved Datidens Festtog og Højtidsrejser (Fig. 165). Det var 8 saadanne, 2 større og 6 mindre,

Fig. 165. Fruervogne.
(Efter Neuw Jag vnnd Weydwerck Buch 1582)

som Erik Valkendorf skrev til Christian den Anden om at sende Brudefølget imøde, da han Aar 1515 havde ført Dronning Elisabeth fra Nederlandene til Helsingør[1]. Det var i en saadan, forspændt med 8 graa Hingste, at den danske Prinsesse Elisabeth Aar 1543 kørte til Kiel for at ægte Hertugen af Mecklenborg[2].

Fig. 166. Dronning Elisabeth af Englands Vogn.
(Efter Braunius: Theatrum urbium.)

Paa Toget 1548, da Prinsesse Anna førtes til Sachsen, var Glanspunktet de fire, store, lueforgyldte Vogne, hver trukken af 8 Hingste; de to vendte tilbage til Danmark igen, de to blev i Sachsen som hendes Medgift[1]. Da Frederik den Anden Aar 1571 red ind i Nykøbing paa Falster med sine senere Svigerforældre og de tre Prinsesser, der var sendte ham op til Valg, sad Hertuginden, de tre Prinsesser og „alt Fruentimmeret" i 4 slige Vogne, med sorte Fløjels-Spærlagen for paa Grund af Enkedronningens nylige Død[2]. Selvfølgelig var de kongelige de største og pragtfuldeste (Fig. 166). Men Adelen fulgte dog godt med, og ikke faa Steder vakte det fortjent Beundring, naar Fruen fra Gaarden og hendes Jomfruer paa en høj Helligdag kom kørende til Kirken i den rødmalede, rødt betrukne Fruervogn[3]. Derimod synes man man at have holdt strengt over, at ingen Adelsmand maatte køre med flere end fire Heste for.

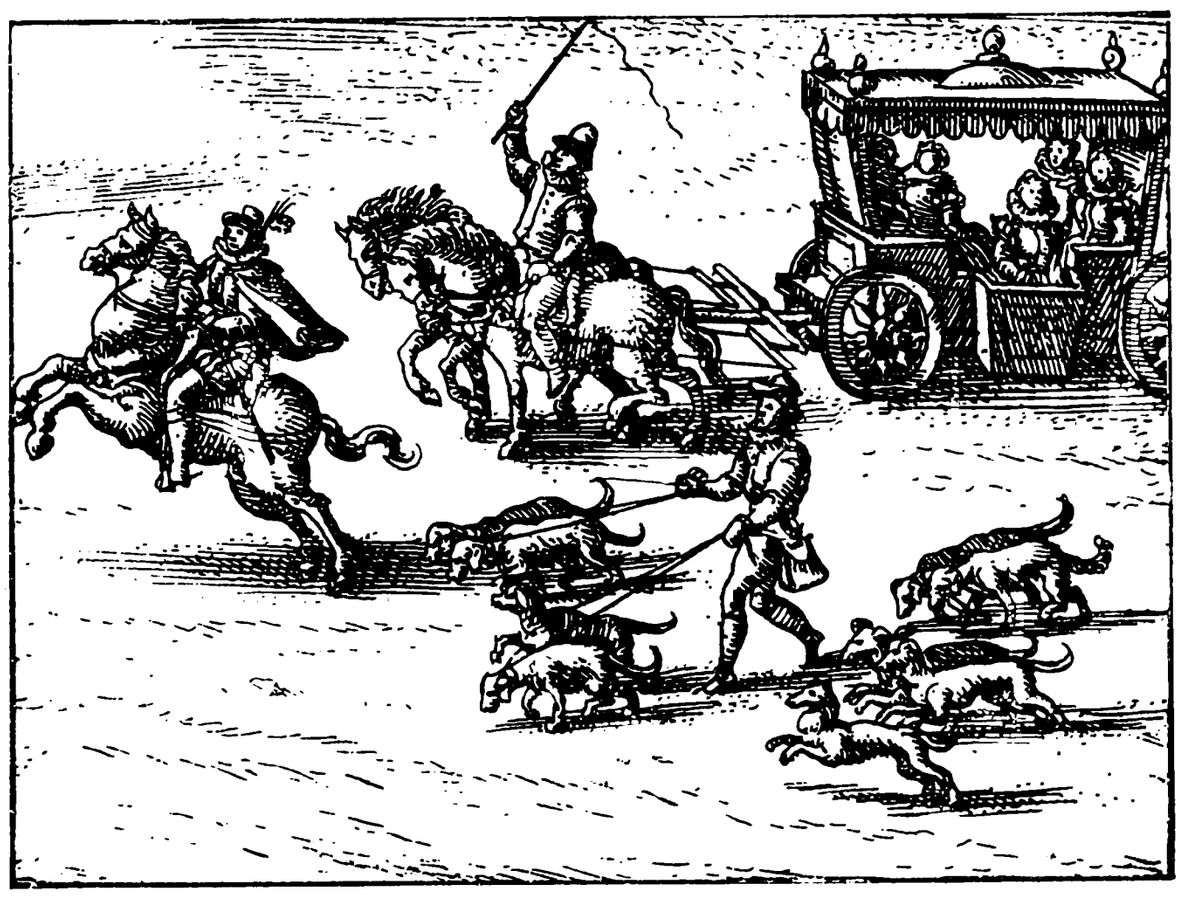

Fig. 167. Fruervogn i England.
(Braunius: Theatrum urbium.)

Den holstenske Adelsmand Carl Ahlefeld dømtes senere af Christian den Fjerde til en Bøde af 2,000 Rdlr., fordi han havde vovet at køre med 6 Heste[4]. Hvad Vognenes Størrelse angaar, saa drev man det næppe saa vidt i Danmark som i Udlandet, hvor der gaves dem, der kunde rumme 20 Personer[5]. Stort mere end en halv Snes Mennesker har de danske næppe været beregnede paa. At dette Tal imidlertid længe har bevaret sig som Udtryk for, hvad der med Anstand kunde rummes i en Vogn, kan ses af, at endnu i Aaret 1663, da Frederik den Tredje og Sophie Amalie ledsagede deres Gæster Kurfyrstinden af Sachsen og hendes Søn paa Vej til Valby Bakke, sad de ikke mindre end ni Personer i

Karrossen[1]. Om den Pragt, hvormed Vognene var udstyrede, faar man et Begreb, naar man hører, at Enkedronning Sophia Aar 1588, da hun blev misfornøjet over Regeringsraadernes Sendrægtighed med at skaffe hende Penge til Døtrenes Udstyr, selv skaffede sig Penge til Udlæg ved at bryde for 8,000 Kroner Sølv af en af sine Vogne[2].

Hvad hjalp imidlertid al denne Herlighed, naar man dog selv i disse Pragtstykker ligesaa lidt som i den tarveligste Fjælevogn var forskaanet for den ubarmhjertige Støden! De store huggede næsten ligesaa haardt som de smaa, Spærlagnerne skjulte vel Virkningerne paa de lidende, og Pibekraverne holdt dem strunke; men selv den haardføreste maatte i Længden blive træt. Vognene trængte aabenbart til yderligere Forbedring.

Den første Opfindelse i det 16de Aarhundrede er os ikke ganske klar. Den synes at have bestaaet i at udstyre de almindelige, aabne Kurvevogne paa ny Vis. Man gav dem vistnok en Kalesche af Sejldug for og bag og anbragte som en Følge heraf en lille Døraabning med Trin paa Siden af Vognen. Samtidig har man muligvis sænket Agebrædtet og gjort det bekvemmere ved at ophænge det som en Art Gyngebrædt mellem de to Vognsider. Kun saa meget vides med Sikkerhed, at noget før Midten af Aarhundredet opstod der en egen Slags Herrevogne, der hurtig fandt Udbredelse over hele Evropa. Man har antaget, at de skrev sig fra den ungarske By Kotsen. Navnet kunde synes at tyde derpaa. I Tyskland kaldtes de *Gutschi*-Vogne, paa Fransk og Spansk *coche*, Italiensk *cocchio*, Engelsk *coach*, Hollandsk *koetswagen*[3]. I Danmark gik de under Navn af „*Kusk-Vogne*“ og blev hurtigt udbredte (Fig. 168). Paa Brudetoget til Sachsen 1548 red endnu alle Adelsmænd, og kun Apotekeren, Skræderen og et Par andre kørte i „Kuskvogn“[4]. Aar 1554 skrev Christian den Tredje til Kurfyrst August om at skaffe ham en Kuskvogn til eget Brug[5] (Fig. 169). Og da Christian den Fjerde Aar 1594 stævnede den højere Adel til at møde i Kolding og følge ham til Flensborg, befaledes det hver at komme — ikke til Hest — men i sin „Kuskvogn“[6]. Hvor havde ikke Smagen forandret sig i Løbet af halvt hundrede Aar! Et ikke ringe Bevis for disse Vognes Anseelse

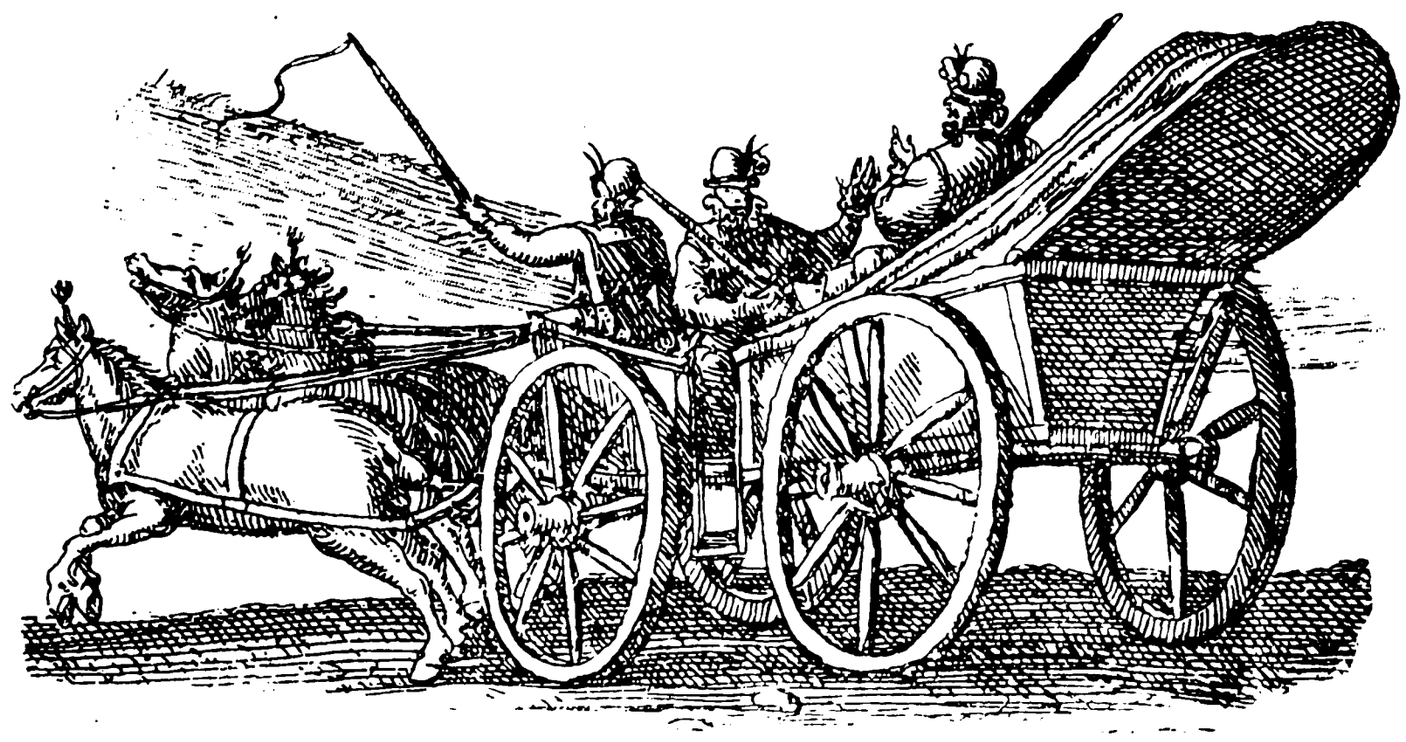

Fig. 168. Dansk „Kuskvogn“ (?) 1587.
(Efter Braunius: Theatrum urbium.)

kan hentes fra, at den gamle Benævnelse „Vogndriver“ eller „Køresvend“ nu lidt efter lidt ombyttedes med det finere „Kusk-Vogn-Driver“, der atter forkortedes til „Kusk“, et Ord, der har holdt sig til vore Dage efter at selve Køretøjet, som fremkaldte det, forlængst er glemt.

Kuskvognene maa dog heller ikke tilfredsstillende have løst Opgaven. Manglerne var endnu følelige. Da fandt man — vistnok i Italien — paa en Forbedring af Fruervognen. Man anbragte de fire Sengestolper paa selve Akslerne, forbandt de to forreste Stolpers Toppunkter og ligeledes de tvende bageste med to Tværstænger, og ophængte saa i disse ved Læderremme hele Vognkassen. Himmelsengen blev til en Hængekøje eller rettere til en Bærestol, der ophængt som en Gynge lod sig køre paa Hjul[1].

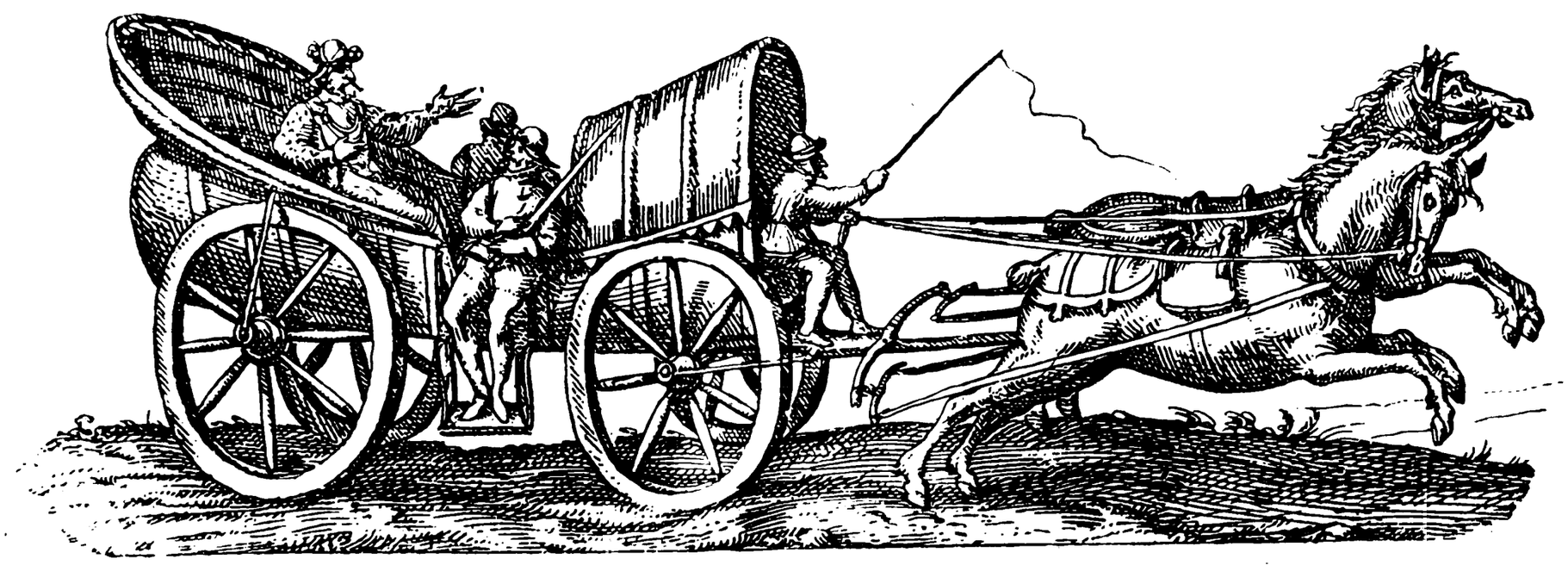

Fig. 169. Tysk „Kuskvogn“ (?)
(Efter Braunius: Theatrum urbium.)

En nødvendig Følge af den nye Form var, at Døren maatte anbringes paa Siden. Overtrækket, der tidligere havde været Klæde, ombyttedes snart med det uigennemtrængelige Læder.

Hvis man ikke vidste bedre, skulde man tro, at den ny Opfindelse med de „svævende Vogne“ var en gammel bekendt Sag i Danmark. Ifølge Kæmpevisen havde jo de fornemme Kvinder længe kørt i „hængende Karme“. Denne tilfældige Navnelighed har dog intet at sige. „Hængende Karme“ betegnede efter Datidens Sprogbrug kun Karme med „Udhæng“ eller Omhæng, det vil sige lukkede Vogne[1]. Nej, Opfindelsen var lige saa ny og afgørende i Danmark som andetsteds. Den kom til os over Sachsen. Da Frederik den Andens Svoger, Kurfyrst August af Sachsen, var her oppe Aar 1572 i Anledning af Frederik den Andens Bryllup, kom Opfindelsen paa Tale, og Kurfyrsten, der ikke var lidet glad over at være den første i Tyskland, der havde indført denne Nyhed[2], lovede Frederik den Anden og hans Brud hver en af de nye Vogne. Han skrev allerede fra Frederiksborg ned til Sachsen og befalede at sende to Vogne herop. Brevet var øjensynligt ikke bestemt til Familjelæsning, thi der stod deri, at det var bedst at lade Vognene være forspændte med 12 nærmere angivne Skimler, „som dog ikke var til nogen Nytte“[3].

Fig. 170. En Hjulmager i det 16de Aarhundrede. (Efter Jost Amman.)

Det gik Frederik den Anden, som det var gaaet Svogeren. Næppe fik han Vognene, førend han blev saa indtagen i den nye

Idé, at han oprettede en egen Vognfabrik i Jylland, vistnok i Kolding, til Forfærdigelsen af slige Vogne, bestemte til Foræringer især til Udlandet. Man gled let hen over, hvorfra Opfindelsen oprindeligt skrev sig, Vognene gik for at være af dansk Konstruktion, saa magelige og bekvemme som Bærekarme[1]. Og Frederik den Anden fik megen Tilfredsstillelse af sit Foretagende. Det var ikke blot hos tyske Smaafyrster, som Hertugen af Liegnitz, at han kunde være den første, der bragte Nyheden[2]. Selv til England lader det til, at han er kommen i det mindste blandt de første. Aar 1582 forærede han Dronning Elisabeth en slig Vogn, og samme Aar Lord Willoughby, der havde overbragt ham Hosebaands-Ordenen, en anden[3]. Den første „Karrosse", der overhovedet kom til England, bragtes dertil Aar 1580[4]. Alt, hvad Frederik den Anden havde ofret paa Vogne af den ny Konstruktion, blev dog for intet at regne mod de Bekostninger, som Enkedronning Sophia gjorde, da deres to ældste Døtre paa en og samme Tid skulde have Udstyr. Med Rette blev disse to Brudevogne et af de bitreste Stridspunkter mellem hende og Rigsraadet[5]. Enkedronningen sejrede, og ud af Kampen fremgik to pragtfulde „Karrosser" af hvidt Læder beslaget med Guldstifter, hængende i Remme af guldbesat Elsdyrhud, og baarne af fire sølvforgyldte Søjler, forneden som Bøfler, foroven som Vildmænd. Seletøj og Bidsler til de 8 Par Heste var ligeledes rigt forgyldt[6]. Saa kostbare Vogne var næppe nogensinde før udgaaede fra Danmark. Den ene kom lykkeligt til Brunsvig, den anden pakkedes i en solid Kasse[7] og delte Rejsens Besværligheder paa den mislykkede Skotlandsfart, der endte i Norge. Først Aaret efter fejrede den sin Triumf ved Indtoget i Edinburgh.

Det ses, at Danmark var kommen vidt i Retning af Vogne, førend Aarhundredet var til Ende. Man vilde imidlertid fejle, hvis man fra den Interesse, hvormed Kongen omfattede den ny Form for Vogne, sluttede, at slige „Karrosser" kom synderligt i Brug i Landet i dette Aarhundrede. Foruden de faa kongelige er der vist ikke forekommet mere end en enkelt eller to af den nye Slags hele Landet over. „Kusk-Vogne" for Mænd og „Fruervogne" for Kvinder var den Form for Blødagtighed, som Aar-

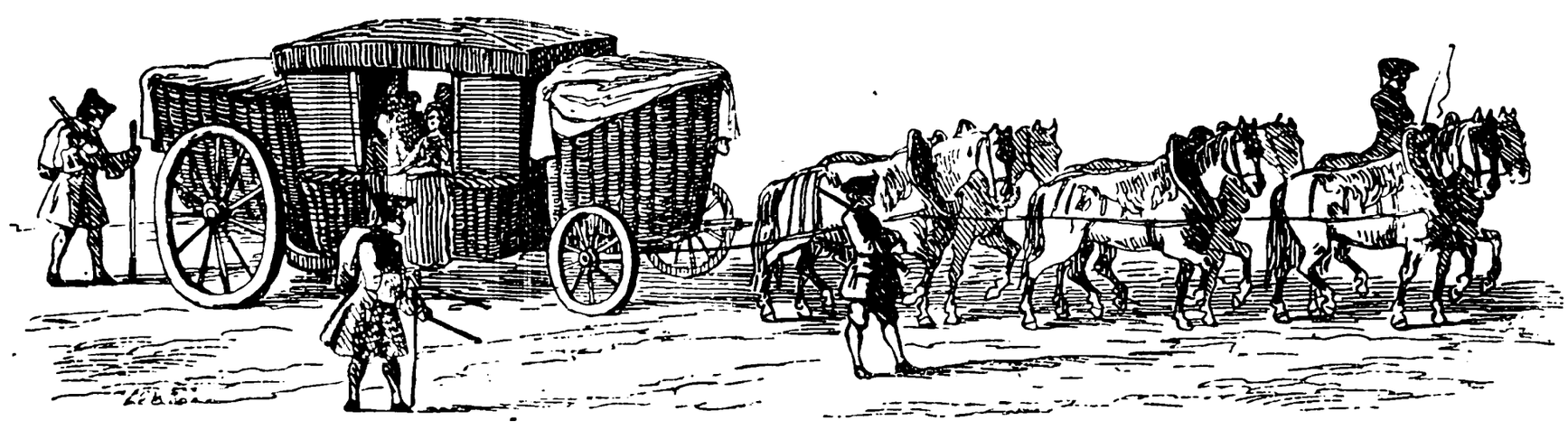

Fig. 171. Fransk Diligence (mallez-charrette) i det 18de Aarhundrede.
(Efter Paul Lacroix.)

hundredet havde tilkæmpet sig og faaet gjort almindelig; derved blev man staaende.

Det har sin Interesse at følge lidt videre ned gennem Tiderne den Udvikling af Vognene, hvori Danmark i det 16de Aarhundrede tog saa levende Del. Det blev ikke den Form for Karrosser, hvorpaa Frederik II og Enkedronning Sophie havde ofret saa meget, der blev den sejrende i Kapløbet. Vel fik denne Slags Vogne en ny storartet Forbedring, da man i Italien ved det 16de Aarhundredes Slutning fandt paa at anbringe Glasruder i Døren. Med en saaledes udstyret, gennemsigtig Vogn optraadte Marskalk Bassompierre for første Gang i Paris Aar 1599 og vakte, som rimeligt var, uhyre Opsigt[1]. Men selve Vogn-Konstruktionen led af en ulidelig Mangel. Ophængningsmaaden var urigtig. Vognkassen hang og slingrede som en Gynge og herved overanstrængte den de fire, høje Sengestolper, til hvis Top den i Remme var fastgjort, saa at de, selv om de var metalbeslagne, tilsidst bøjedes eller knækkede over. Man maatte begynde forfra.

Fig. 172. Dagvogn (carabas) til Versailles i det 18de Aarhundrede.
(Efter Paul Lacroix.)

At gaa videre ad den en Gang indslagne Vej: „Pindevogne“, „Kurvevogne“, „Kuskvogne“ kunde synes ganske haabløst. Ikke desto mindre gjorde man ogsaa dette Forsøg. Især i Frankrig

Fig. 173. Den løsgivne Kurfyrst Johan Frederik af Sachsen tager Afsked med Kejser Karl V i Bærestolen for at køre bort i den ventende Fruervogn.
(Efter et samtidigt Stik.)

drev man det i et Par Aarhundreder igennem til at opdrætte et storladent Blandingsafkom af Kurvevogne og Kuskvogne. Endnu i det 18de Aarhundrede saa en Diligence ud som tre sammenflettede Kurve, den midterste med Laag paa, alle tilsammen

baarne af fire Hjul (Fig. 171). Den meget benyttede Dagvogn fra Paris til Versailles fik Trælaag over alle tre Kurve og var i Stand til at rumme ialt 24 Personer foruden dem, der maatte nøjes med at ligge paa Laaget (Fig. 172).

Syntes Udviklingen til en bekvem Stadsvogn ad denne Vej spærret, saa var Udsigterne, som ovenfor omtalt, ikke lysere for en fortsat Forbedring af Fruervognen, Himmelsengen paa Hjul. Denne var praktisk talt kørt fast, væltet, laa og strittede med sine fire Stolper, der udgjorde dens Stolthed, men som desværre var ubrugelige til at bære Klenodiet, den glasrudede, lille Vognstue.

Man befandt sig i Virkeligheden paa bar Bund, hvad Vognformer angik. Saa gjorde man et dristigt Spring og valgte som nyt Udgangspunkt den hidtil mindre paaagtede Bærestol. I Danmark og Norden i det hele var denne saa godt som ukendt. Men i Syden var den i jævnt stadig Brug. Særligt havde Kejser Karl V været en stor Ynder af dette Befordringsmiddel (Fig. 173). Spændte man ved saadan en Bærestol blot Mænd eller Muldyr fra og anbragte fire Hjul i Stedet, saa stod der en Vogn. „Hjul under Bærestængerne" blev den simple Grundtanke i den nye forbedrede Art „Karrosse".

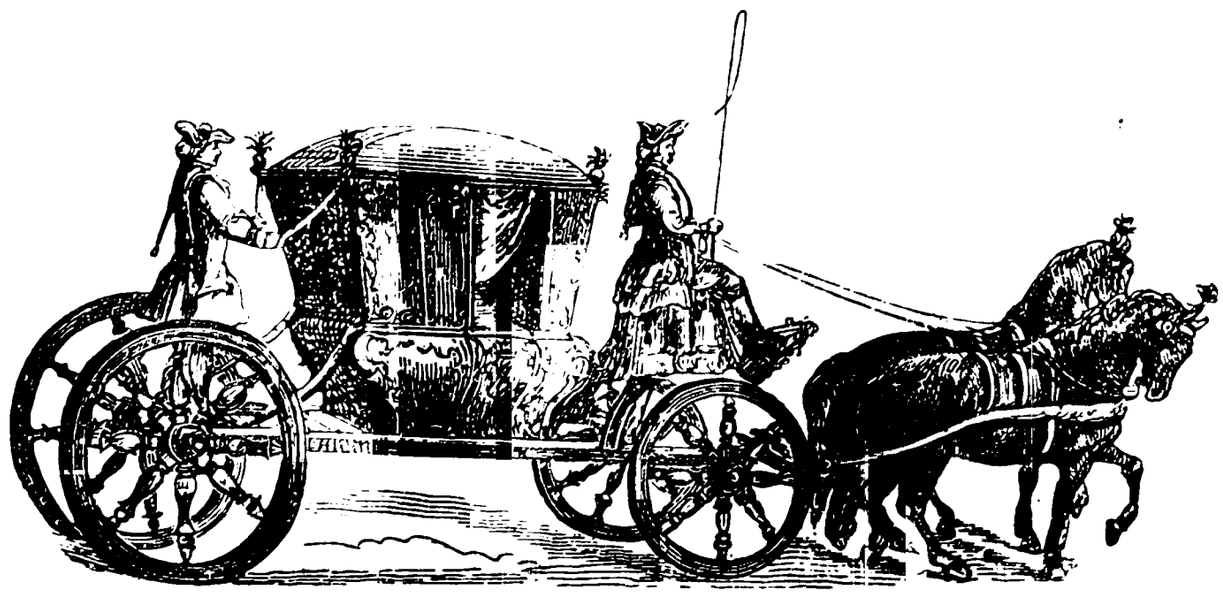

Fig. 174. En Karrosse.

Det 17de Aarhundredes Karrosse, Bærestolens Afkom, havde store Fortrin. Den var som skabt til sikkert at bære en kosteligt udstyret Vognstue. Dens svære Bærestænger svigtede ikke, og lod sig saa vel som de solide Hjul villigt udsmykke (Fig. 174). Den var derhos lærenem og uddannelig i mange Retninger. Den tillod Forhjulene at blive smaa og løbe langt forud, medens Vognkassen som en værdig Enkeltæske blot støttede sig paa de store Baghjul (Fig. 175). Lige saa villigt gik den ind paa Løjer, lod Forhjul og Vogntag forsvinde, saa at blot et Sæde paa to Hjul

barhovedet fløj afsted som „Karriol“ (Fig. 176). Men med samme Lethed lod den sig ogsaa alvorligt udvide, saa at den gav Plads til mindst seks Rangspersoner inde, to for, to bag og to paa hver sin Dør, for ikke at tale om Kusk og et

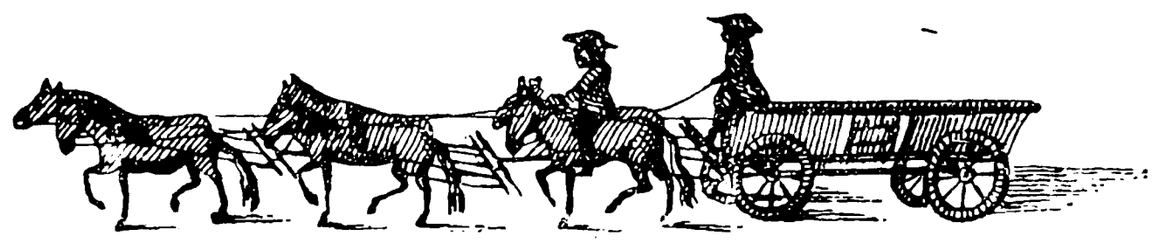

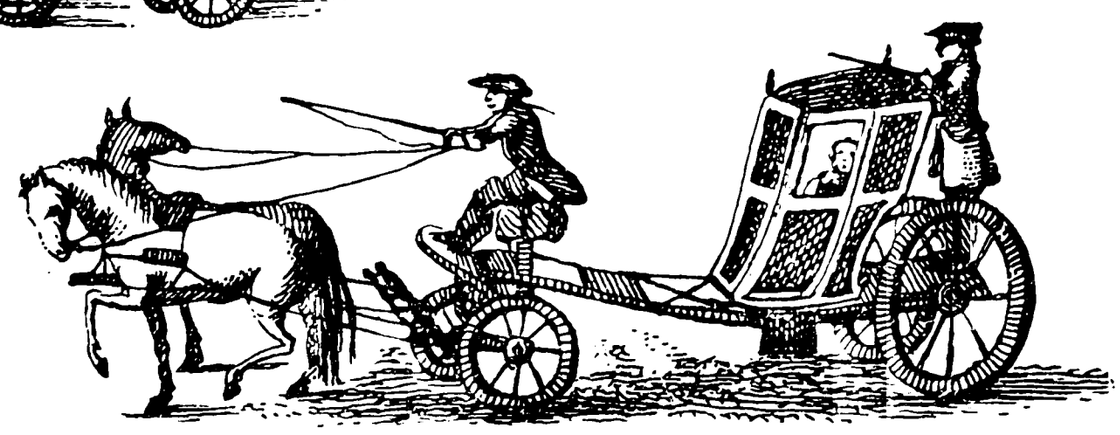

Fig. 175. Vogne udenfor Københavns Universitet i Begyndelsen af det 18de Aarhundrede.
(Efter E. Pontoppidan: Dansk Atlas.)

Par Tjenere ude. Intet Under da, at „Karrossen“ blev det 17de og 18de Aarhundredes fejrede Kælebarn, lige vel tilpas som Hyrevogn i Flok paa Gammeltorv i København (Fig. 177) og ærbødigt hilst som Kongevogn (Fig. 178) fra Stockholm til Versailles (Fig. 179). Kun én Mangel led denne Karrosse fremdeles af, en afgørende: Den stødte næsten lige saa galt som fordum en Fruervogn. I saa Henseende var den ikke bedre end en Fjælevogn. Forgæves havde man al sin Opmærksomhed henvendt paa at afhjælpe denne Mangel. Det forslog lige lidt, om man efter Bærestolens Anvisning fastgjorde Vognkassen ved Remme paa Bærestængerne, eller man naglede den fast dertil. Hjulene meddelte den troligt hvert eneste Bums. Kurfyrst August, Frederik II, Enkedronning Sophia og hvad de alle hed i det 16de Aarhundrede havde haft fuldkomment Ret: Sligt kunde kun afhjælpes ved Ophængning. Skade blot, at deres Ophængningsmaade havde været forkert.

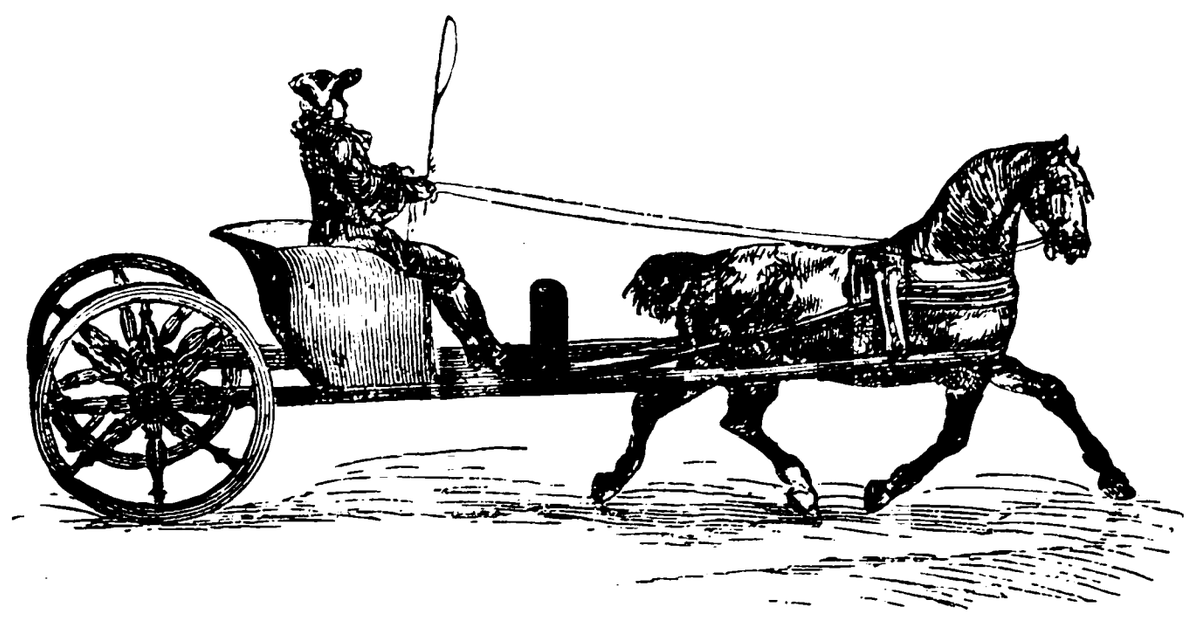

Fig. 176. En Karriol.

Endelig fandt man den rette Ophængsform. Det var det 16de

Aarhundredes gamle Tanke, blot vendt om. Ikke Vognkassens Tag men dens Bund var Stedet, hvori eller hvorunder de bærende Remme skulde være fastgjorte. Atter voksede da op fra Aksen indenfor hvert Hjul de fire fordums Sengestolper, om end kortere end tidligere, og i disses Hoveder ophængtes Vognkassen. Karrosser af denne Art (Fig. 180) vides at være anvendte i

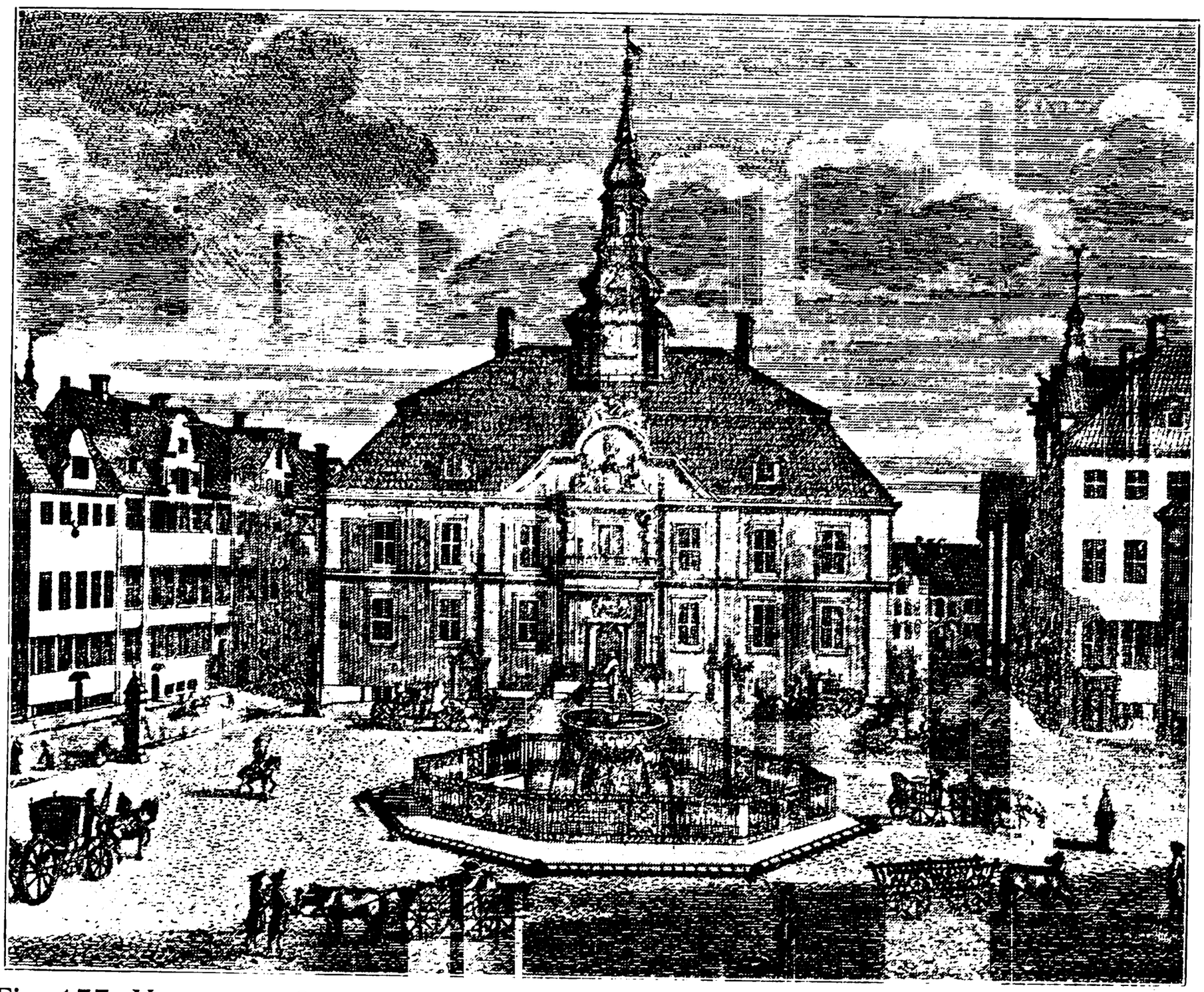

Fig. 177. Vogne paa Gammeltorv i København i Begyndelsen af det 18. Aarhundrede.

Sverige i Slutningen af det 17de Aarhundrede. Men de bærende Stolper var dog endnu for svage. Ophængningsmaaden viste sig først praktisk, da man i det 18de Aarhundrede fandt paa at lade Stolperne bøje Nakke og som smaa knortede Knægte bære Remmene. Med denne Forbedring dannede Karrossen en ypperlig Stadsvogn. Den opfyldte alle Krav, der kunde stilles, lige fra Kongen til Borgerfolk. Den fortjente at forgyldes, og den blev det.

Og dog var efter Aar 1800 Karrossens Dage talte. Man fandt

Fig. 178. En kongelig Karrosse.
(Efter Paul Lacroix.)

nemlig paa at styrke de fire bøjede Stolper yderligere ved at lave den hele Tommelbue af lagvis lagte Staalskinner. Men næppe var denne Tanke udført, førend den bar videre frem. Man maatte kunne erstatte baade Stolper og Remme ved to slige Tommelbuer, lagte med Yderspidserne mod hinanden, saa at de, vuggende mod hinanden, fjedrede alt efter det forskellige Tryk.

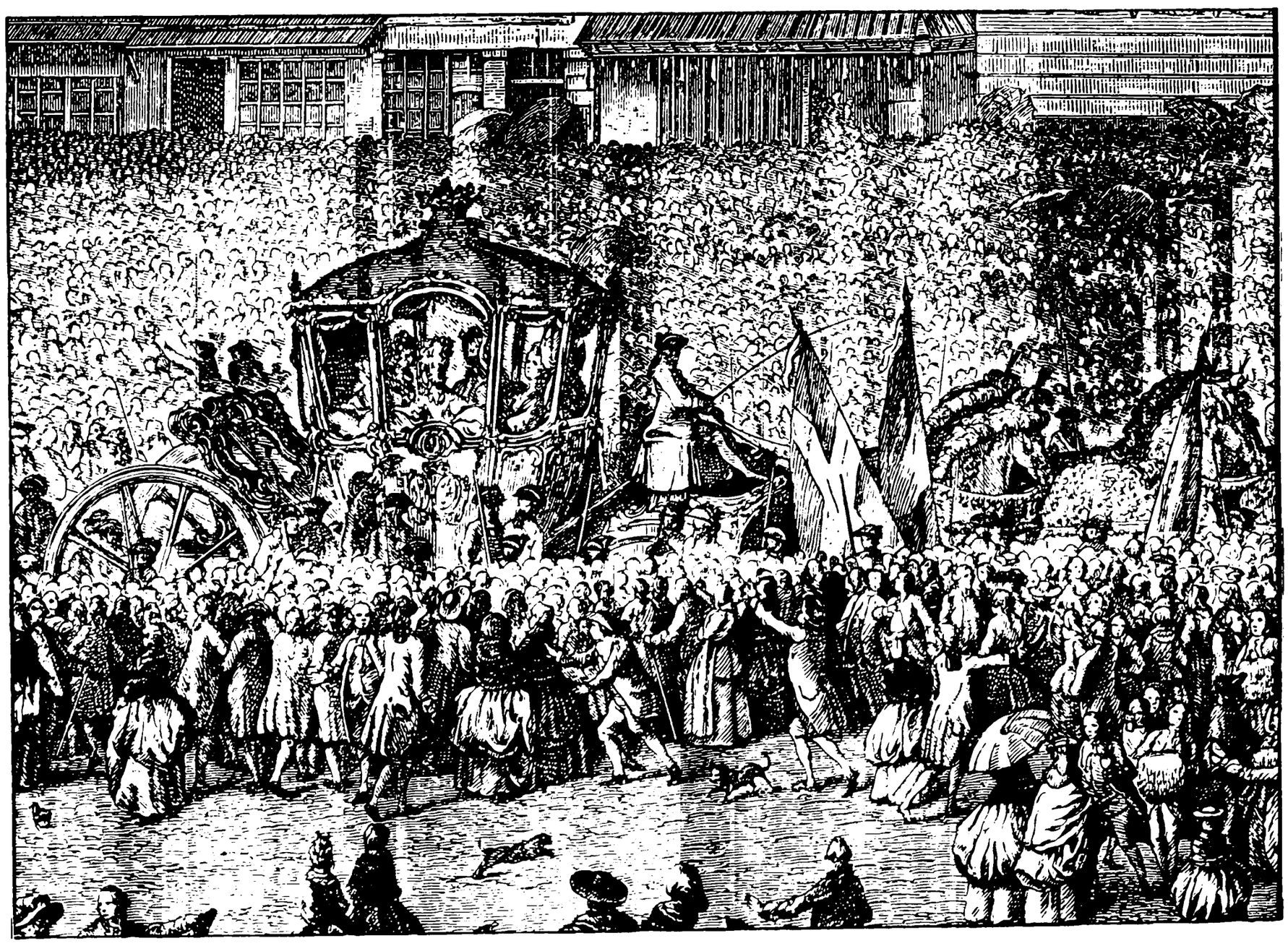

Fig. 179. En Hofkarrosse i Paris 1782.
(Efter Paul Lacroix.)

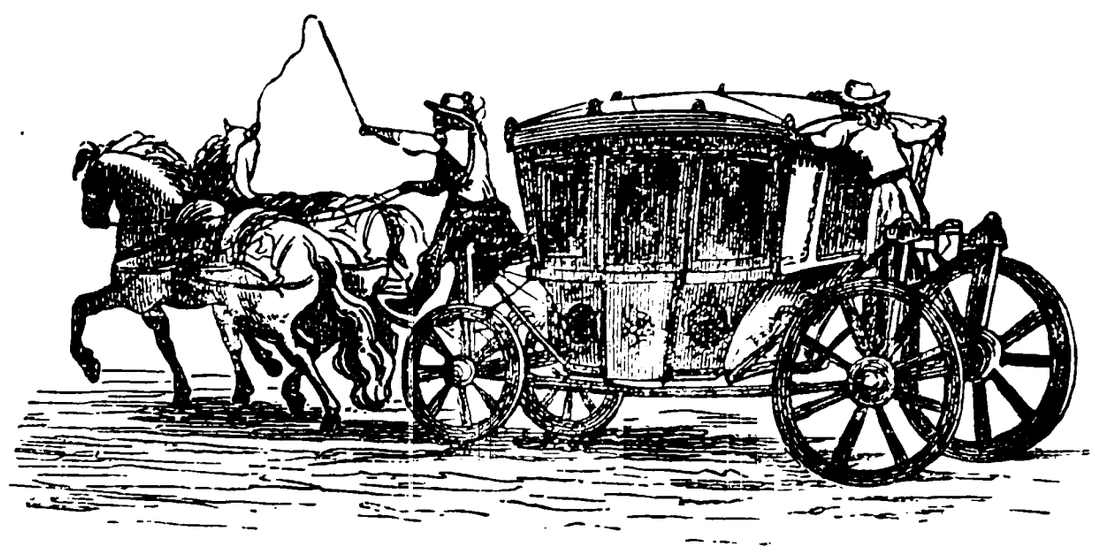

Fig. 180. En Karrosse i Sverige.
(Efter Dahlbergs: Sueria.)

Med Opfindelsen af „Vognfjedre“ i det 19de Aarhundrede var Karrossernes Tid omme. Ingen gad eje saadant et Postyr længer. De blev til Nar, hvor de kom. De sidste Karrosser gemte sig forskræmt i Krogen af et Herregaards-Vognrum eller slap ind i et Museum. Overalt fortrængtes de af den nye, staalsatte Slægt. Af det 16de Aarhundredes Vognformer var der i Danmark Aar 1900 da kun ringe Rester tilbage. De fordums Fruervogne humpede enligt og sørgeklædte om som alt forældede Ligvogne. Rustvogne og Høstvogne holdt endnu Stand. Kurvevogne var sunket ned til Barnelegetøj. — Den Rystning af alle Inderdele og det Nysyn paa Livet, som fordum blot en enkelt Køretur havde kunnet forskaffe, maatte nu fremstilles kunstigt ved Sygegymnastik og Massage.

Medens Danmark i det 16de Aarhundrede, hvad Vogne angik, efter bedste Evne holdt Trit med Udlandet, var man i Sverige, og først og fremmest i Norge, endnu gammeldags. I Sverige red paa Gustav Vasas Tid baade Mænd og Kvinder (Fig. 181), Hu-

Fig. 181. Svenske Mænd og Kvinder til Hest.
(Efter Olaus Magnus. 1555.)

Fig. 182. En fint afrettet Hest.
(Efter Olaus Magnus. 1555.)

struen stundom foran paa Sadlen hos sin Mand. En Fruervogn, som Hertug Johan omtrent 1560 bragte med sig fra England, skal have været den første, som overhovedet var set i Sverige[1]. Med Rette hedder det derfor i Kæmpevisen om den danske Prinsesse, der førtes som Brud til Sverige, at hun ved Synet af Ridehestene udbrød:

Var jeg i min Faders Land,
Da fik jeg Karm og Køresvend.

Men, hedder det videre:

Dertil svared de svenske Fruer:
I føre os hid ingen jydske Sæder!
Saddel af Sølv og forgyldte Mile
Dermed pleje svenske Jomfruer
at ride.

Fig. 183. En Sadelmager i det 16de Aarhundrede.
(Efter Jost Amman.)

Betegnende for Stemningen i Danmark, hvor den overhaandtagende Kørsel nok kunde gøre

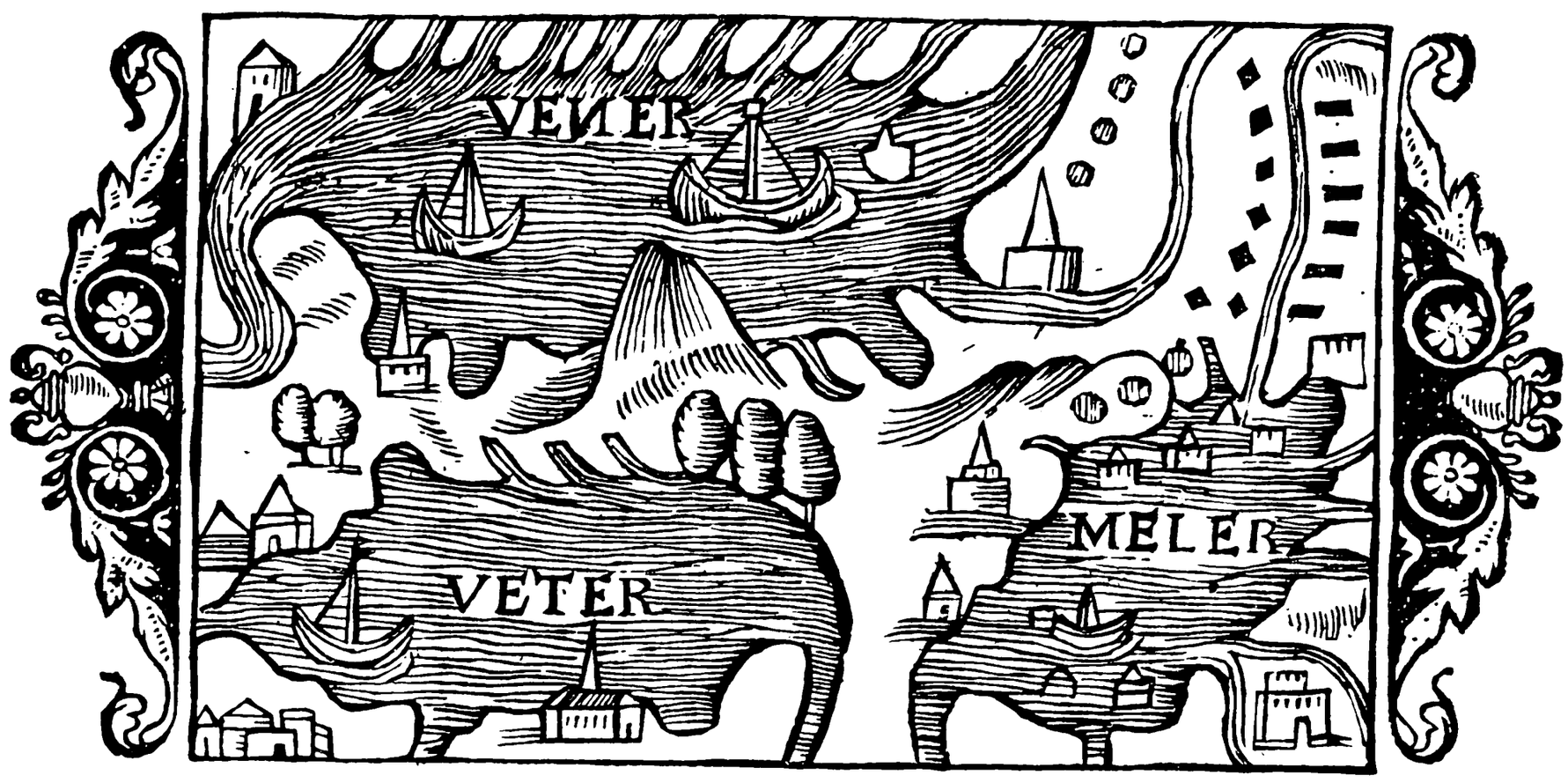

Fig. 184. Søer i Sverige.
(Efter Olaus Magnus.

Folk af den ældre Skole betænkelige, er det Vers, som Kæmpevisernes Udgiver, Anders Sørensen Vedel, her har fundet sig foranlediget til at føje til af sit eget. Han slutter Omtalen af Vogne med følgende, utvetydige Ord:

Naar Danske og Svenske faa tysk Mands Sæd,
Da vé dem begge Landskaber derved[1]!

At man i Sverige ikke endnu satte ret Pris paa Vogne stod naturligvis i Forbindelse med de mange Hindringer, som Søer,

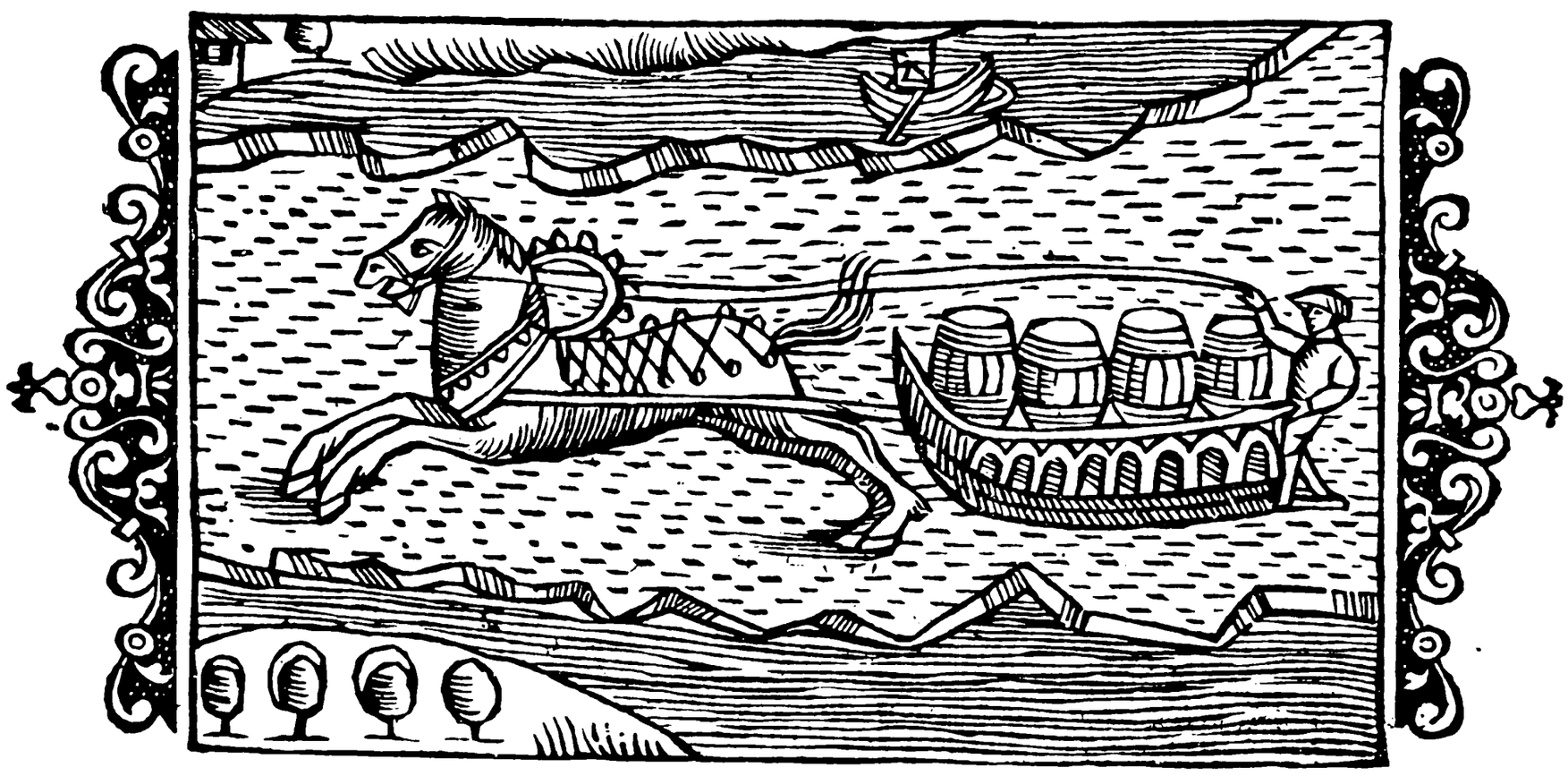

Fig. 185. Varekørsel med Slæde.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

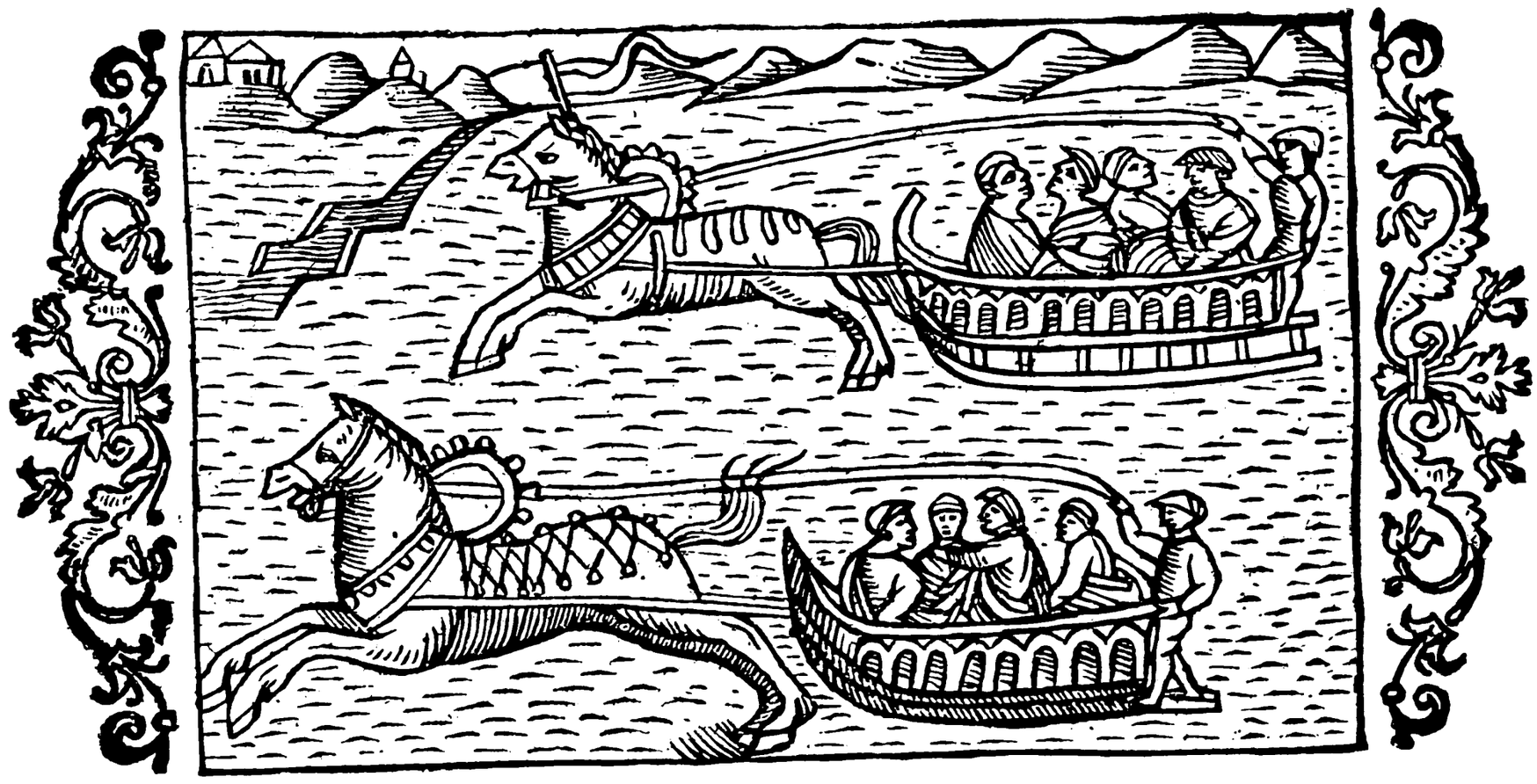

Fig. 186. Kapkørsel med Kane.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Elve og Stengrund lagde for Vognkørsel (Fig. 184). Om Vinteren, naar Is og Sne bredte Dække, faldt disse Hindringer delvis bort, og man var da meget ivrig for Kørsel med Slæde og Kane. De anvendtes i rigt Maal baade til Nyttebrug (Fig. 185) og til Lystkørsel (Fig. 186).

Medens man i Danmark foretrak Vogne, og i Sverige dog i det mindste var stillet overfor et Valg, faldt dette af sig selv bort i Norge. Landets Natur udelukkede Brug af Vogne. Al Som-

Fig. 187. De skandinaviske Heste er de haardføreste og ypperste. Derfor udføres der mange af dem til andre Lande.
(Efter Olaus Magnus.)

Fig. 188. Undersøgelse af en Hests Alder og Værd.
(Efter Olaus Magnus.)

merførsel var her overladt til de smaa, nøjsomme, paalidelige Heste alene. Med Rette blev Biskop Olaus Magnus varm i sin Omtale af de skandinaviske Heste, hvis Pris han ikke kan blive træt af at forkynde (Fig. 187, Fig. 188, Fig. 189).

Han havde selv, som ung, lært at skatte dem paa mangt et drøjt Ridt i Nordsverige. En Broderpart af denne Ros tilkom Hestene i Norge, der med Kløvsadlen paa Ryggen troligt slæbte Byrderne op og ned ad Fjeldet, og hvem en Rytter gjorde bedst i, naar der var Fare paa Færde, at give løs Tøjle og lade raade selv. Isføret om Vinteren gav dem ingen Hvile. Spændte for Slæde maatte

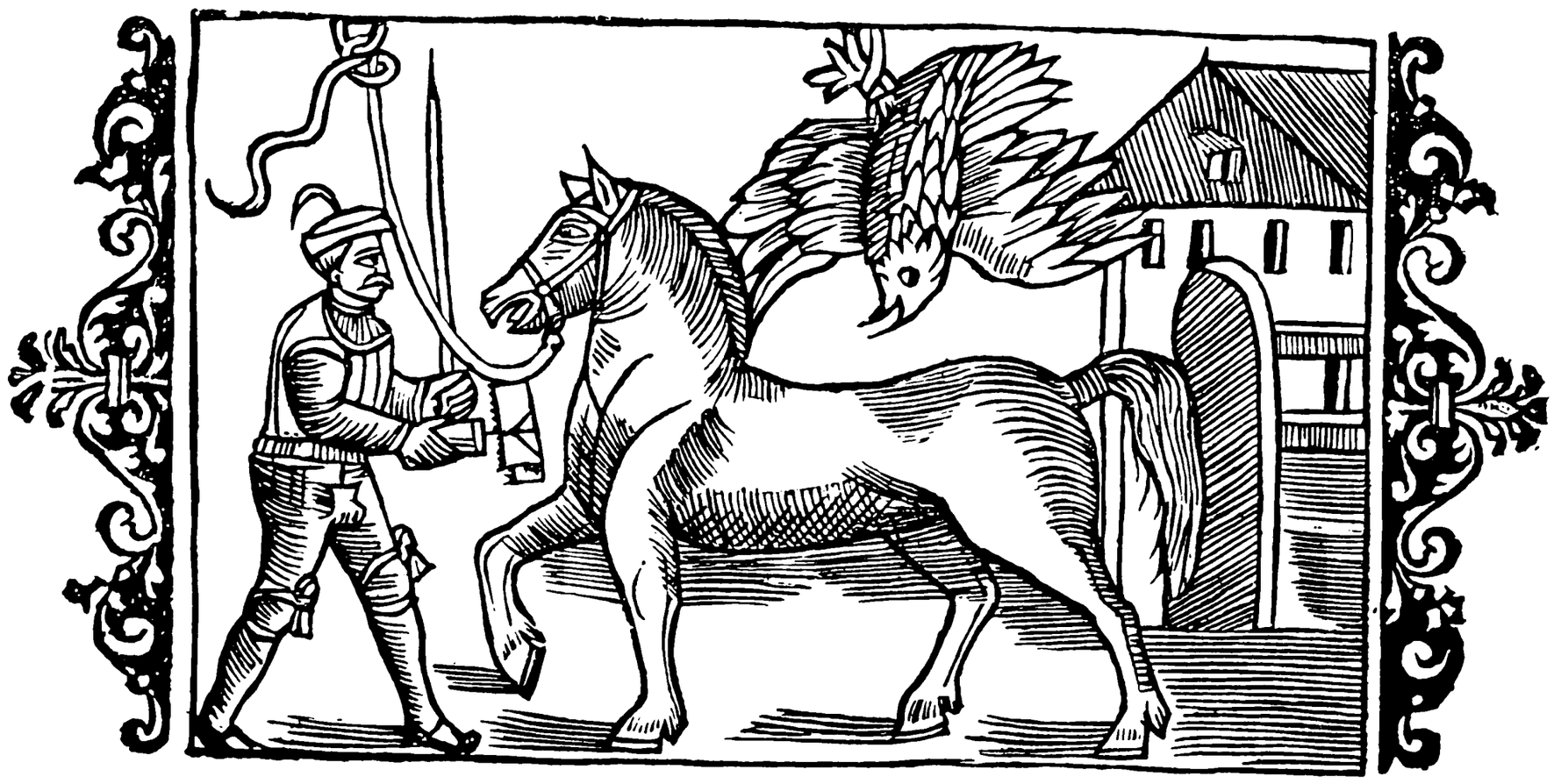

Fig. 189. En Hest strigles.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

de da over Isknolde og frosne Elveløb trække alle de Byrder, der havde været Ryggen for tunge.

Vinteren i Norge blev derved, trods sine korte Dage, ganske naturligt den egentlige Færdselstid ikke blot for Fremførsel af Varer, men ogsaa for Rejser i Almindelighed. Det var ikke alene Bønderne og Handelsmændene med deres Varer, som benyttede denne Aarstid, men selv Bisperne foretrak den til deres Visitats-

Fig. 190. Norske Heste.
(Efter Maleri af Elisabeth Sinding.)

Rejser. Herved fik imidlertid Rejserne i Landet en endnu mere farefuld Karakter, der med Rette skræmmede alle, som ikke ligefrem var nødt til at færdes heroppe[1].

Naar man med Nutidens Veje for Øje betragter det 16de Aarhundredes Forhold i saa Henseende, undres man ikke lidet over den uhyre Forskel mellem de to Arter Forbindelsesmidler, som hver af disse Tidsaldre har betegnet med Ordet: Vej. Forskellen gælder ikke blot Norge, hvor Naturen paa saa mange Maader har hindret Samfærdselen, men i høj Grad ogsaa det jævne Dan-

mark, hvor de naturlige Hindringer dog forholdsvis har været ringe. Først Kendskabet til Vejene giver os det rette Blik paa de ovenomtalte Befordringsmidler, lærer os at fatte Dristigheden af at betro sig til Vogne under saa ugunstige Vilkaar.

Samtiden har givet Frederik den Anden den Ros, at han tog sig meget af Vejvæsenet[1]. Og ser vi hen til den Mængde Paalæg om at holde Veje og Broer i Orden, som udgik under ham og uden Tvivl blev tagne til Følge, saa kan vi heller ikke afkræfte denne Dom. Men man forstod blot dengang noget andet ved, at Vejen var i Orden, end nu til Dags. Datidens Fordringer indskrænkede sig til, at det skulde være synligt, hvor Vejen gik, den maatte være bred nok til én Vogn[2], — mødtes derimod to, maatte den ene køre „af Vejen", det er: ud i Marken, — og endelig maatte der paa Vejen ikke findes uovervindelige Hindringer, saasom Aaløb, der ved for høj Vandstand kunde umuliggøre Færdslen. Naar da altsaa nogenlunde tydelige Mærker langs Vejkanten angav, hvor den alfare Vej gik, naar Stubbene i Skovvejen ikke var for høje eller Pladsen for snæver mellem Træer eller Gærder, og naar Træbroer førte over de dybeste Aaer, som man havde at passere, saa maatte Vejen erklæres for „redelig". Om stenbygte Veje i Nutids Forstand, om gennemskaarne Bakker eller sligt var der selvfølgelig ikke Tale. Vejene vedligeholdtes paa den Maade, at Bønderne, naar det blev for galt, befaledes at møde for at fylde Jord i de opkørte Hjulspor. Hvis dette ikke forslog, og der endnu var dybe „Pudser" tilbage, klarede man Sagen ved at vælte Kampesten ud i de værste Huller. Et Par Eksempler paa „onde Veje" vil tydeliggøre os Tilstanden.

Mellem Sæbygaard og Nakskov blev ifølge Enkedronning Sophias Udsagn Bøndervognene, der skulde føre Varer til Købstaden, undertiden siddende fast i Æltet[3]. Naar det faldt ind med Regn i længere Tid, var Vadestedet (!) paa Vejen mellem Holbæk og Ringsted farligt at passere[4]. Paa Vejen mellem Horsens og Skanderborg maatte man stundom vente to, tre eller flere Dage, før Hansted Aa var til at komme over[5]. Hovedvejen mellem Odense og Middelfart kunde Aar 1594 kun befares ved Sommertid og i godt Vejr[6]. To Aar efter Istandsættelsen, 1596, er-

klæredes Vejene om Odense atter for „meget onde“ og maatte paany tages under Arbejde[1]. Aar 1577 blev Broerne paa den stærkt befærdede Vej mellem Køge og København tilligemed Vejen selv underkastede en Hovedreparation[2]; 1594 var Tilstanden saaledes, at flere Broer manglede, og andre maatte man med stor Livsfare age udenom, altsaa igennem Aaen[3]. Om alle Vejene i Nordsjælland og omkring København hedder det 1562, at de var dybe, onde og tillige saa smalle, at en Rustvogn ikke kunde køre der; det sidste blev afhjulpet ved at gøre dem — et Kvarter bredere[4]. Fra Helsingør berettes, hvorledes Borgerne for at spare sig Ulejlighed hentede Ler til deres Bygninger og gravede dybe Sandhuler i Vejen eller ind under den, saa at den skred ud og var meget farlig at passere[5].

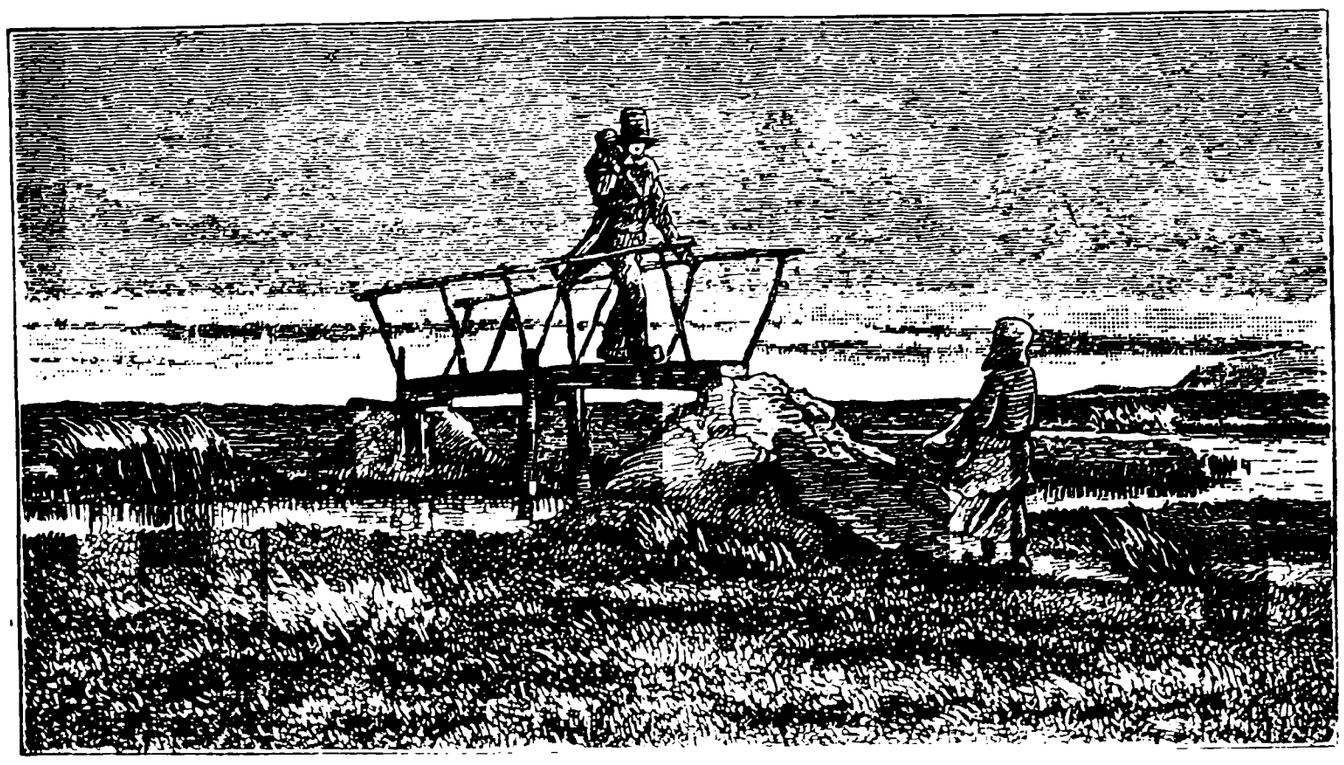

Fig. 191. Gammeldags Bro over Karup Aaa.
(Efter Tegning af Hans Smidth.)

Træk som disse giver os et levende Indblik i Datidens Forhold og afgiver Maalestokken for, hvad man indlod sig paa, da man forlod den gamle Skik at ride og indførte Kørsel paa slige Veje. Man tænke sig en Fruervogn, tung som en læsset Flytteomnibus og ude af Stand til at køre til Side med de klodsede Hjul paa de faste Aksler, en Regnvejrsdag paa et Engdrag i Ælte til Hjulnaverne. Eller den samme paa en Skovvej, hvor gamle, trodsige Stubbe hvert Øjeblik stødte mod Hjulet og lod det synke dobbelt dybt mellem dem og den næste. Man vil da baade fatte det dristige i den nye Skik og tillige forstaa, at et Forspand af fire, kraftige Hingste var en ligefrem Nødvendighed. Det at køre med 6 eller 8 var ikke blot en Pynt, men en kongelig Forret af virkeligt Værd. En Mil maatte under saadanne Omstændigheder med almindelig

Vogn tage et Par Timer at køre, skønt man ikke sparede paa Hestene. Det holdt haardt for en Rejsende at faa Heste og Vogn til længere end to Mil. Kunde man end ved gode Ord og Betaling faa Kusken til at blive ved, stod man sig ikke derved, Hestene var for trætte[1]. Selv for Dronning Sophie, der dog sikkert kørte med 6 Heste, veed vi, at den tre Mils Vej fra Helsingør til Frederiksborg har taget fire Timer at køre. Den tolvaarige Christian den Fjerde „var saa træt af denne Tur, at han ved Ankomsten", som han selv skriver, „heller vilde sove end gaa til Bords"[2]. Gik det saaledes med Dronningens Befordring, er det let at forstaa, at Niels Kaas, om end han var kørt fra København i den tidlige Morgen, naar Føret var daarligt, ikke kunde ventes til Frederiksborg, før Klokken var fire[3]. Vil man i et kort, klart Udtryk samle alle disse Omstændigheder, Vejenes ynkelige Tilstand, de derved forøgede Afstande og Datidens Mangel paa Evne til at beregne disse, kan man næppe finde en mere malende Betegnelse end Henrik Ranzaus Angivelse af Jyllands Størrelse. Den jyske Halvø, siger han, har en Længde fra Elben til Skagen af 12 Dagsrejser, Landets Bredde er 6 Dagsrejser[4]. Man fatter Forskellen mellem dengang og nu, naar man hører Turen fra Skagen til Hamborg anslaaet til at ville tage 12 Dage, saa at man altsaa antages kun at kunne køre en 5—6 Mil om Dagen. Men man gyser for Vejen mellem Ringkøbing og Aarhus, naar det siges, at den vil tage 6 Dage, med andre Ord, at en Dagsrejse her kun er 2—3 Mil. I tro Overensstemmelse med sin eneste Maalestok: Vejenes Tilstand, afbilder ogsaa Henrik Ranzau Nørrejylland med en i Forhold til dets Længde ganske forbavsende Bredde. Den hævdvundne Pukkel paa Jyllands Ryg holdt sig paa selv gode Kort (Fig. 192) lige ned til henimod Aar 1800, da nøjagtige Opmaalinger afskaffede den.

Midt i alt dette Uføre dukker dog en enkelt Stribe med fast Bund op, et Varsel om kommende, bedre Tider. Det var klart, at gode Veje kun var et Pengespørgsmaal. Vilde en enkelt ofre det fornødne, kunde de vel skaffes, thi Datiden forstod sig meget godt paa at lægge Stenbro og Flisegulv. Frederik den Anden gik i Spidsen. Han anlagde paa egen Bekostning en sten-

lagt Vej af den usædvanlige Bredde 12 Alen mellem København og Frederiksborg, og langs Vejen lod han opstille Stolper, hvor der paa Tavler angaves hele og halve Mil. En lignende paabegyndte han i det mindste mellem Kronborg og Frederiksborg og

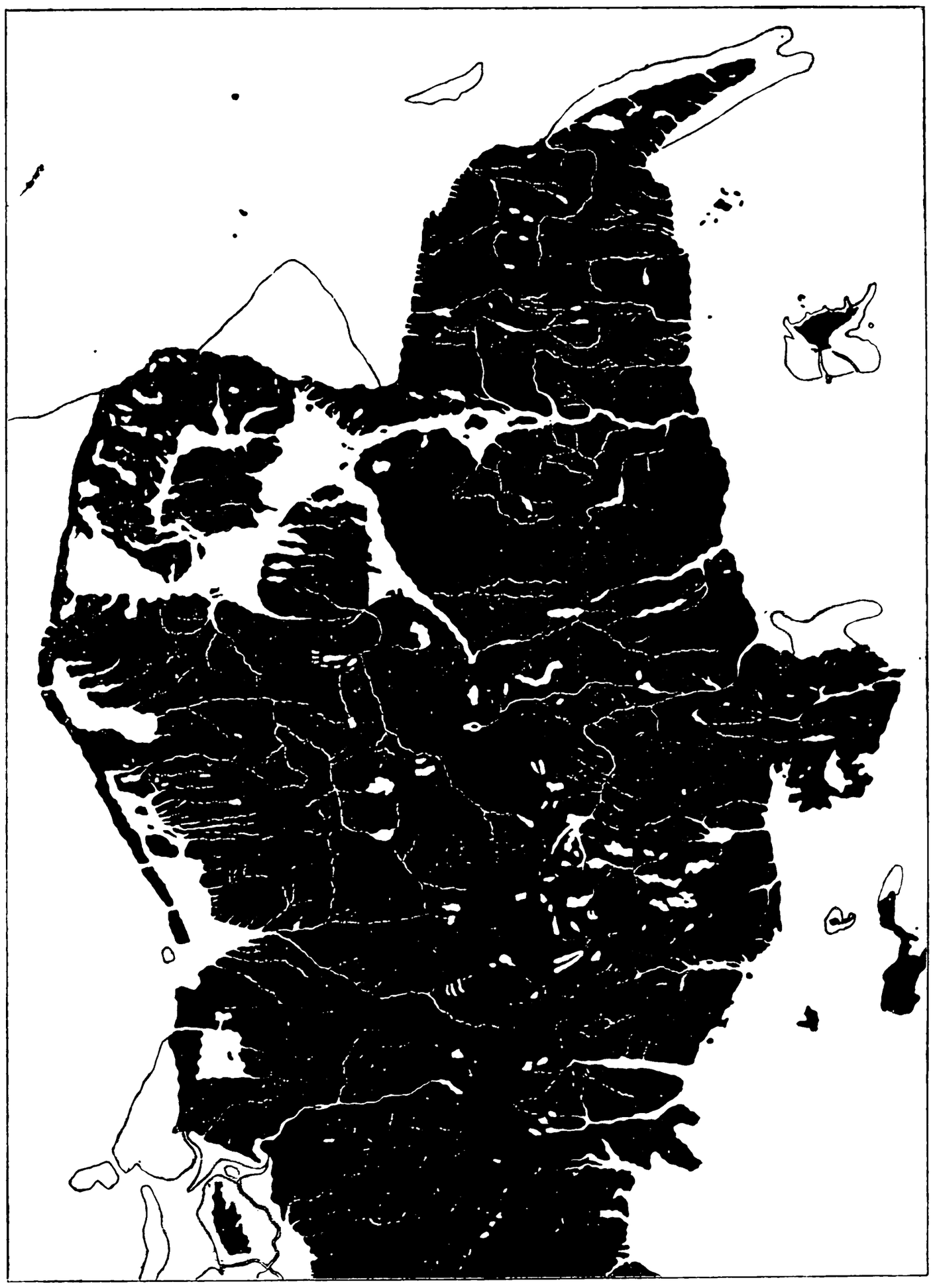

Fig. 192. Kort over Nørrejylland 1792.
(Bestilt af Langebek 1787, udgivet af Suhm i Scriptores rerum Danicarum Tomus VII.)

ligeledes ved Ringsted og ved Vordingborg[1]. Med Rette hædredes disse Veje med Benævnelsen „Kongeveje", thi baade ragede de højt op over, hvad Datiden var vant til med Hensyn til Bredde, lige Retning og Soliditet, og tillige var de — Kongen alene forbeholdte. Denne sidste Bestemmelse holdt Frederik den Anden

med stor Strenghed over. Paa ethvert Sted, hvor Kongevejen skar de gamle, var den afspærret med aflaasede Porte eller Slagbomme, og Ledvogtere var ansatte for at hindre voldeligt Indbrud. Under Christian den Fjerdes Mindreaarighed forfaldt Kongevejene, Bommene sprængtes, Vejene opkørtes og led ilde[1]. Men da han var bleven myndig, holdt han dem i Hævd og fortsatte i større Maalestok det begyndte Værk[2]. En Rejsende i Danmark i Aaret 1673 paastaar, at et Net af slige Veje, Kongen alene forbeholdte, dengang strakte sig hele Landet over[3]. Navnet „Kongevej" har holdt sig til vore Dage som Betegnelse for en særlig god og bred Chaussé. Det var ogsaa disse af Frederik den Anden paabegyndte Veje, der afgav tildels Forbilledet og i hvert Fald Udgangspunktet, da det danske Vejvæsen siden Slutningen af det attende Aarhundrede blev taget under grundig Behandling.

Vil vi sluttelig samle vort Indtryk af Vejenes Tilstand i Danmark i det 16de Aarhundrede, kan vi kort udtrykke det ved, at de var tarvelige Rideveje, der, da Kørsel blev almindelig, uden synderlig Forbedring toges i Brug som Køreveje.

Norge var forsaavidt gunstigere stillet, som ingen her tænkte paa at bruge Vejene til anden Færdsel end den, hvortil de var bestemte. Den første Vej, der overhovedet var beregnet paa Kørsel, anlagdes først Aar 1624 i Anledning af Kongsberg Sølvværk[4]. Disse beskednere Fordringer gav sig et Udtryk i Vejenes hele Præg. Naturforholdene forbød her Afgrøftning og sligt. Dalførets Retning viste Vej. Lykkelig den, der kunde finde den! Den slyngede sig gennem dunkle Fyrreskove, over Myrstrækninger, mellem Fjeldskredsblokke, over Bakkekamme og Kløfter, hvor et Par Tømmerstokke dannede Broen over den brusende Elv, kort, allevegne kun undgaaende ét: de dyrkede Strækninger, hvor Hestene kunde trampe ned og saa gerne gad nippe de sparsomme Aks[5]. Vedligeholdelsen bestod blot i at fjerne de omblæste Træer og nedstyrtede Stene, der kunde spærre Vejen, og saa fornye Tømmerstokkene, som Vaarflommen havde taget med sig. Prøven paa, om alt var i Orden, var endnu den gammeldags: En blandt Bønderne opnævnt Mand red midt ad Vejen med et otte Alen langt Spyd lagt over Hesteryggen. Paa begge Spy-

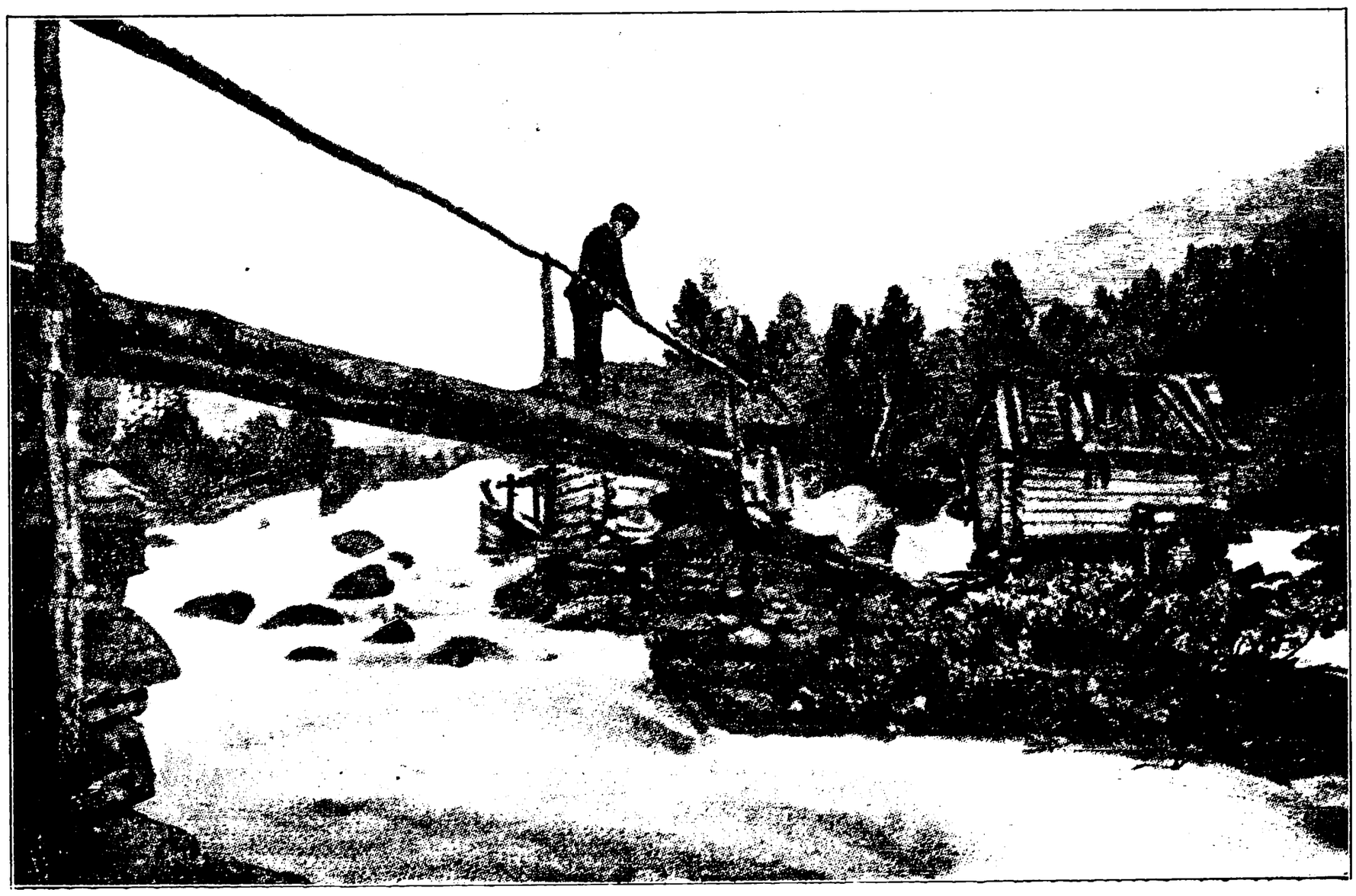

Fig. 193. En Stokkebro i Voss.
(Efter Fotografi.)

dets Ender var der befæstet Vidje-Hanke. Kunde han overalt komme frem, og tog Hankene ingensteds ved nogen Hindring,

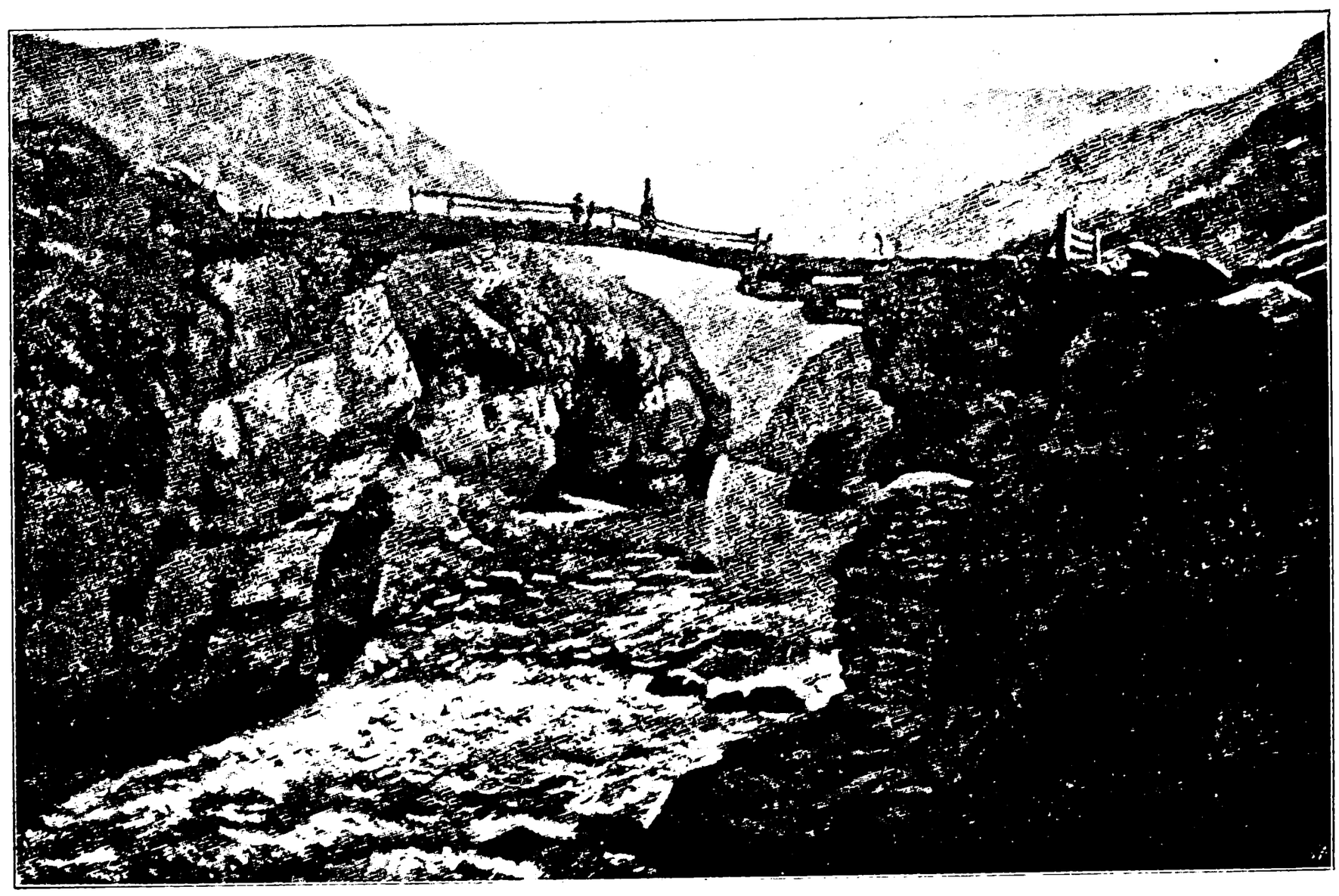

Fig. 194. Gammel Bro af Tømmerstokke ved Kongsvold (Dovrefjeld).
(Efter Fotografi.)

saa var alt, som det burde[1]. Saadanne Veje kunde være trættende nok i Længden. Hvor man kunde det, tog man derfor Baad. Endnu i det 18de Aarhundrede var det saaledes almindeligt at benytte Vandskyds paa lange Strækninger af Landturen fra Lærdalsøren til Kristiania, paa Søerne i Valders og paa Randsfjorden[2]. Men ligefrem livsfarlige blev disse Veje, naar de, som dengang Skik og Brug, skulde befares ved Vintertide. Disse snævre, skrøbelige Træbroer, der rystede under en Hestehov, disse svimlende Stier med Fjeld paa den ene Side, Afgrund paa den anden, blev til noget andet, naar Skumsprøjtet frøs og gjorde

Fig. 195. Vej over Fjæld ved Vintertid, naar Stormens Aander er ude
(Efter Olaus Magnus.)

Tømmerstokken spejlglat, naar Isslag og Frostknolde rundede Stierne til vandrette Istappe. Saa maatte Isbrodderne frem og spændes under Fødderne. Ofte maatte vistnok de Rejsende, selv paa Hovedvejene, kæde sig sammen med Tove, som nutildags over Isbræer. Hvad Biskop Jens Nielssøn i Oslo fortæller om sin Rejse 1589, at ved Guldbergkleven i Vinje maatte Slæderne vindes ned over Fjeldet med Tove, har vist ikke været noget enestaaende. Fremdeles var Faren ved at fare vild i Mørket, naar den korte Vinterdag var omme, heller ikke ringe (Fig. 195). En Nat paa Fjeldet eller i Fyrreskoven var ikke hyggelig, naar Ulven var ude. Hyppigt maatte den sidste Del af Dagsrejsen ske ved Tyriblus og Brande[3].

Dengang som nu var der visse Hovedruter i Danmark og Norge, der særligt trak de Rejsende til sig og udgjorde Hovedaarerne i Færdselens Kredsløb. De var for en stor Del anvist af Naturen selv. Derfor havde de fra Arilds Tid været de samme, og faldt tildels sammen med de Linjer, som vor Tid har trukket tydeligere op med Jærnbaner. I Nørrejylland gik Hovedruten langs Østkystens Byer lige til Skagen. Sandflugten havde endnu ikke skilt denne By fra den øvrige Verden, over den gik en stor Del af Vendsyssels Handel, ligesom den ogsaa benyttedes som Over-

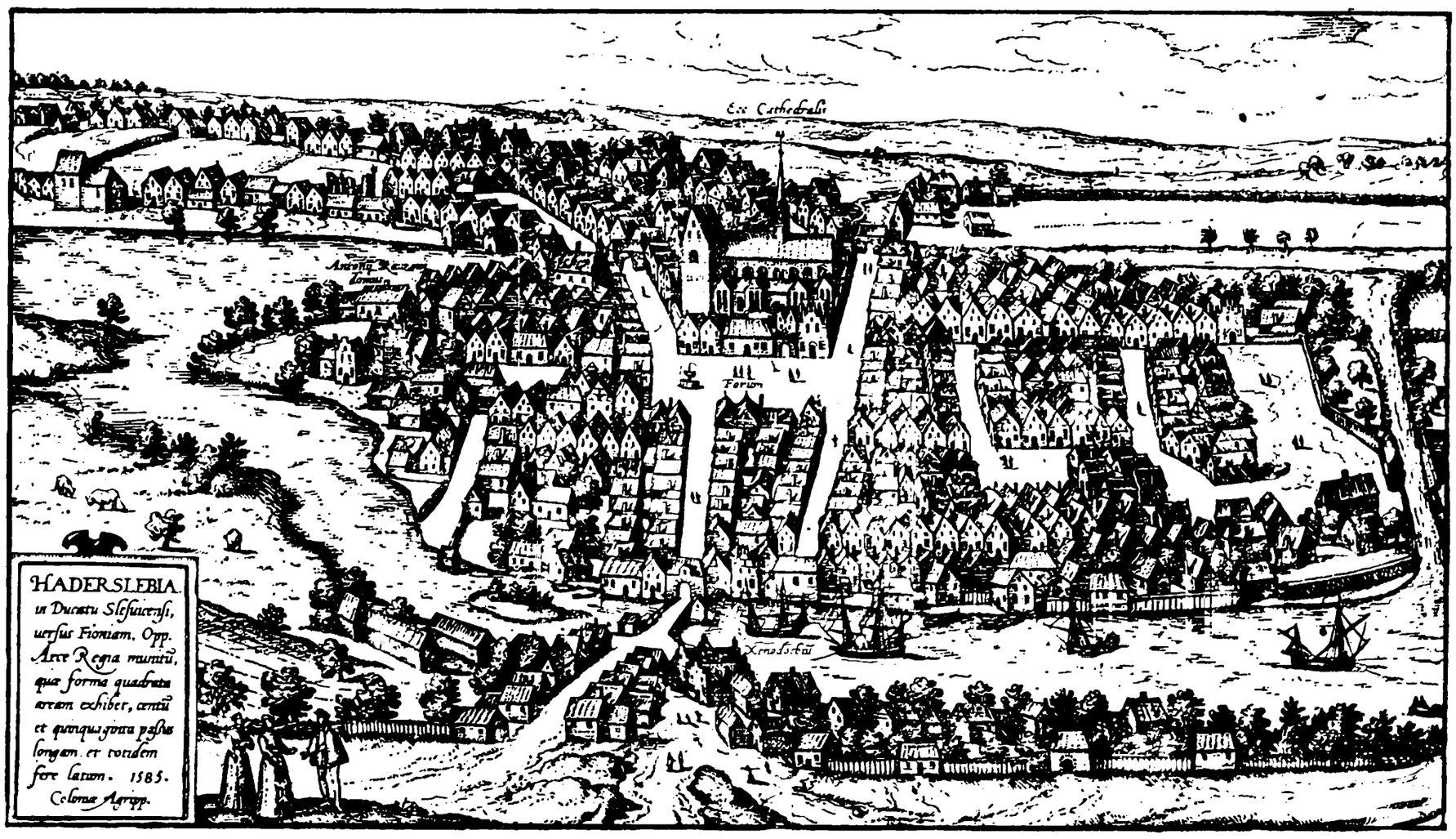

Fig. 196. Haderslev 1585.
(Efter Braunius: Theatrum urbium IV.)

fartssted til Norge. Derimod var Frederikshavn, hvor Østbanen nu ender, dengang kun et ulovligt Ladested[1]. En anden udpræget Færdselsrute gik langs Vestkysten fra Thisted over Limfjordstangen ned til Ribe. Disse Egnes større Velstand end nu til Dags gjorde Forskellen mellem Øst og Vest kun lidet fremtrædende. Forbindelseslinjerne mellem de to Hovedruter droges ligesom nu ved en nordlig Tværvej over Viborg, der var Samlingsstedet for Øst og Vest, og ved en livlig Færdsel mellem Ribe paa den ene Side, Kolding og Haderslev (Fig. 196) paa den anden. Gjaldt Vejen Fyn, brød man af mellem Aabenraa og Haderslev og satte ved Aarøsund over til Assens. Kun nord fra kommende gik over

fra Snoghøj til Middelfart. Fra begge disse Byer gik Hovedvejen over Odense (Fig. 197) til Nyborg.

Agtede man sig videre til København, havde man her Rejsens værste Stykke, Overfarten over Store Bælt. Vel var der ingen Mangel paa Smakker (Fig. 198) og Skuder hverken i Korsør eller

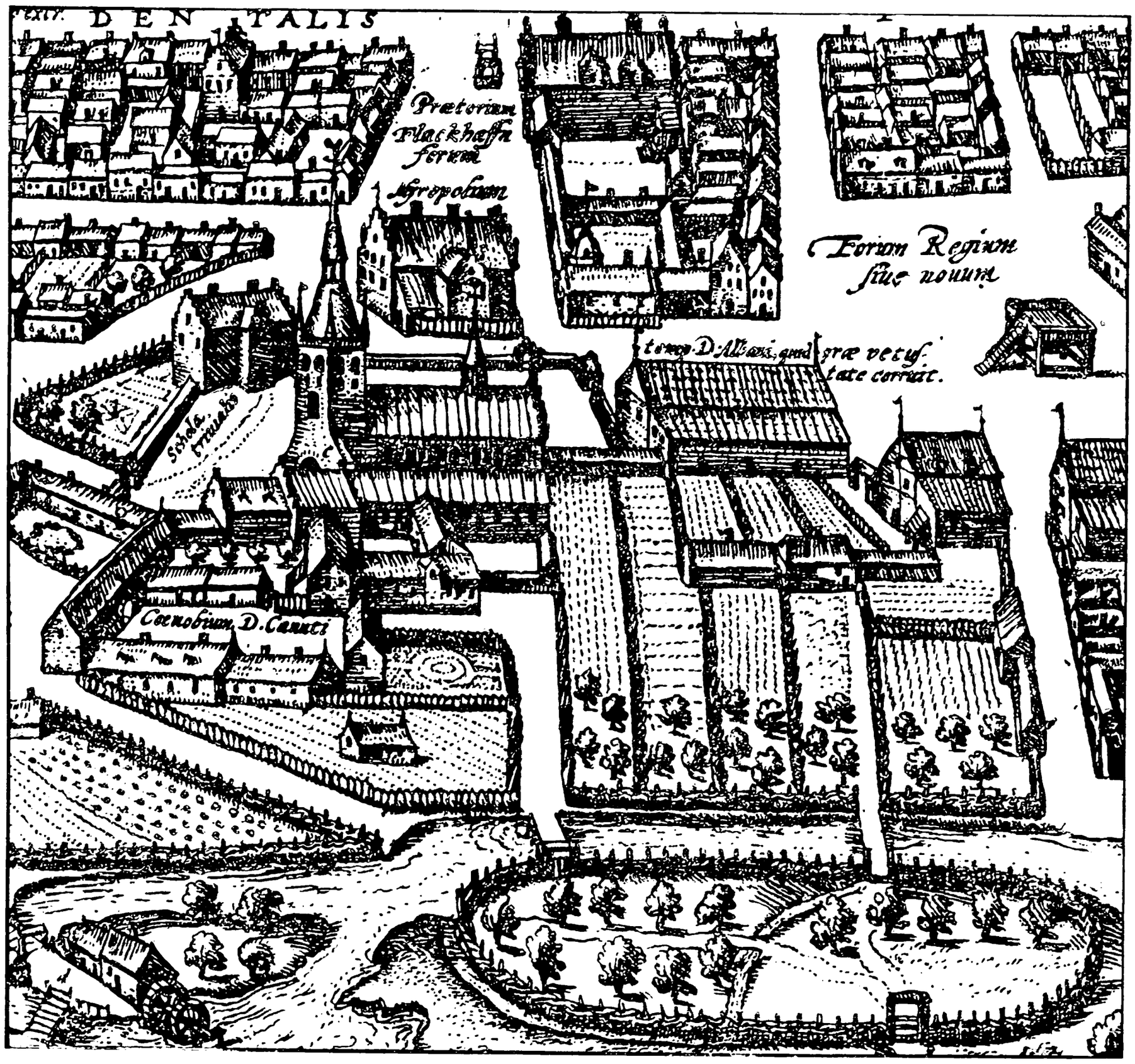

Fig. 197. Parti af Odense i Slutningen af det 16de Aarhundrede.
(Efter Braunius: Theatrum urbium.)

Nyborg. Men hvis der var mange beredne Rejsende med, som skulde have Hestene over, kunde Pladsen blive ringe og ubehagelig nok mellem de ængstelige Dyr. Og Strømmen var i Reglen stærk, naar man kom udenfor Knudshoved. Slog saa Storm og Uvejr sig til, kunde Overfarten blive ligefrem livsfarlig eller umulig. Frederik den Anden laa engang ved Midsommertid otte Dage i Korsør og kunde ikke komme over for Modvind[1]. Det var kun

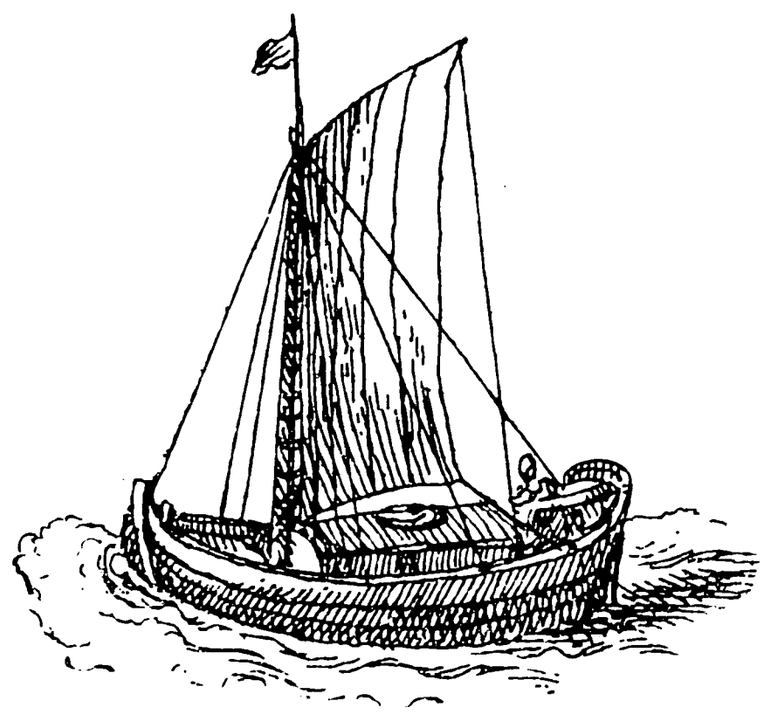

Fig. 198. En Smakke i det 16de Aarhundrede.
(Efter Braunius: Theatrum urbium.)

med Livsfare, at hans Hustru naaede over, da hun ilede til hans Dødsleje paa Antvorskov. Biskop Peder Palladius fortæller om, hvorledes han engang i Selskab med Herluf Trolle og dennes Fader gjorde Turen, da et Uvejr trak op med Torden og Lynild. Taklerne sprang, Sejlet gik i Søen, og Pumpen blev uklar, saa at de maatte drive for Vind og Vove og kunde takke deres Gud, da de langt om længe, dyngvaade, slap i Behold til Korsør[1]. Slige Eksempler paa Bæltfartens Ulemper kunde Samtiden opregne i Mængde. Naar nu hertil kom de højst besværlige Forhold ved Vintertid under Isgang (Fig. 199), forstaas det let, at man undgik denne Rute saa meget som Forholdene tillod. Særligt udsondredes to Forbindelser. Farten mellem den øvre Del af Jylland og Sjælland foregik næsten altid over Kalundborg-Aarhus. Søturen var kortere her, Farvandet var lettere at passere, og Kalundborg Fjord lagde sjældnere til. Som

Fig. 199. Med Isbaade over Store Bælt.
(Efter Chr. Blache.)

Eksempel paa en hurtig Overfart kan anføres Fru Ida Falk GøjesTur 1573: for rebede Sejl løb Skuden over paa seks Timer[1]. Den anden Fart, som unddrog sig Bæltturen, var Forbindelsen med Udlandet. De fra Holsten kommende sejlede fra Heiligenhafen til Rødby paa Lolland[2]. Men Hovedruten fra Tyskland til København gik den korteste Vej over Warnemünde, Gedser, Nykøbing, Vordingborg, Køge, København. Den fik i det 16de Aarhundrede en forøget Overvægt ved de gentagne Slægtskabsforbindelser mellem det danske og det mecklenborgske Fyrstehus, der gjorde denne Rute til en alfar Fyrstevej og medførte ikke faa Behageligheder for almindelige Rejsende.

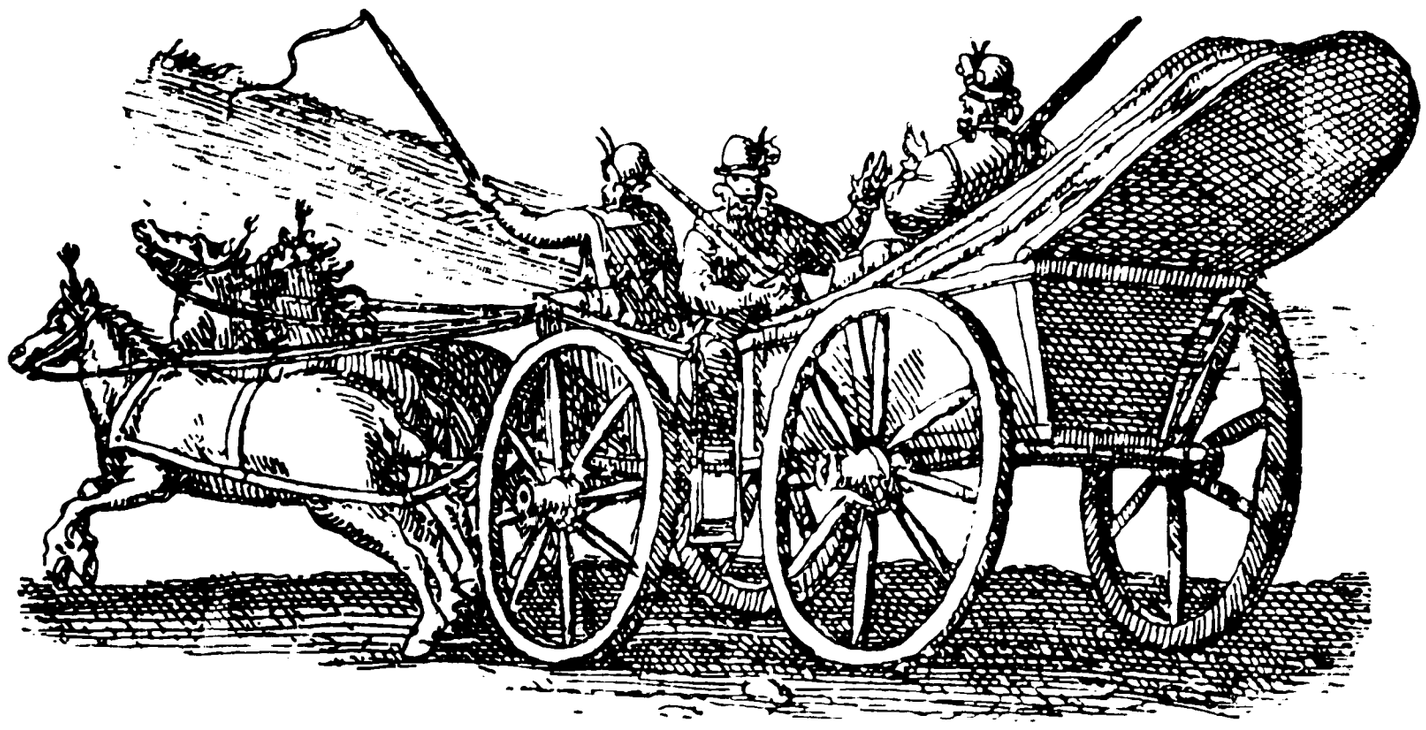

Fig. 200. I Kuskvogn (?) ned ad Valby Bakke mod København 1587.
(Efter Braunius: theatrum urbium).

Overfarten til Skaane foregik sjældnere fra København til Malmø. I Reglen foretrak man at gaa over, hvor Sundet var smallest, mellem Helsingør og Helsingborg (Fig. 201), og hvor det desuden var langt lettere at faa Baade. Øresundsfærdselen og Sundtolden gav dette Sted et ganske ejendommeligt Liv. Ved Helsingør berørtes Danmark af en Hovedstrøm for den evropæiske Samfærdsel. Den nødtvungne Standsning, som denne her var undergiven, medførte ikke blot en ligefrem Indtægt gennem Afgiften, men tillige en frisk Luftning fra Yderverdenen, der virkede kvægende paa det hele Land.

Nordpaa gik Vejen over Halmstad, Varbjerg, gennem den smalle Strimmel Sverige ved Gøtaelv, til Norge. Dog foretrak man hyppigt Søvejen lige til Akershus. I Norge var der to Dalfører, ad

hvilke Hovedfærdselen gik, de to Striber, ved hvilke Naturen har forbundet det Vesten- og Nordenfjeldske med det Søndenfjeldske. Fra Oslo gik Vejen til Bergen gennem Valdersdalen over Filefjeld ned forbi Borgund Kirke (Fig. 202) til Sognefjord. Vejen til Trondhjem derimod førte gennem Gudbrandsdalen over

Fig. 201. Mellem Helsingør og Helsingborg i Slutningen af det 16de Aarhundrede.
(Efter Braunius: Theatrum urbium IV.)

Dovres Fjeldryg. Vanskelighederne ved begge Veje medførte imidlertid, at Rejsende, der skulde fra det ene Endepunkt til det andet, hyppigt foretrak Søvejen langs Norges Kyst (Fig. 203—4). Bergens livlige Søfart, nord- som sydefter, var i saa Henseende af ikke ringe Betydning.

En nødvendig Betingelse for al Rejse er Føde og Nattely undervejs. Hvad Ordningen af denne Sag angik, indtog det 16de Aarhundrede en underlig Mellemstilling, der viser os de brogede, hinanden modsatte Forhold, hvoraf sluttelig Nutidens Hotelvæsen er fremgaaet.

Trangen til Herberger havde selvfølgelig gjort sig gældende i umindelige Tider. Den, der siden Oldtiden havde været Landets ihærdigste Rejsende, var selve Kongen. Ikke blot for at holde Ting og dømme, men ogsaa for at hæve en af sine betydeligste Indtægter, „Gæsteri", havde han maattet færdes omkring i alle Landets Egne. Hvor ingen Kongsgaard fandtes, var til hans Brug mangensteds opført en solid, ofte taarnlignende Bygning, en saakaldt „Barfred", hvori han kunde overnatte. Af saadanne „Barfred" fandtes der endnu i det 16de Aarhundrede mange rundt om i Landet. De stod ikke sjældent nær ved Præstegaarde. Maaske et Udtryk for, at det omliggende Jordegods engang var blevet skænket til Kirken af Kongen, der kun havde forbeholdt sig sit

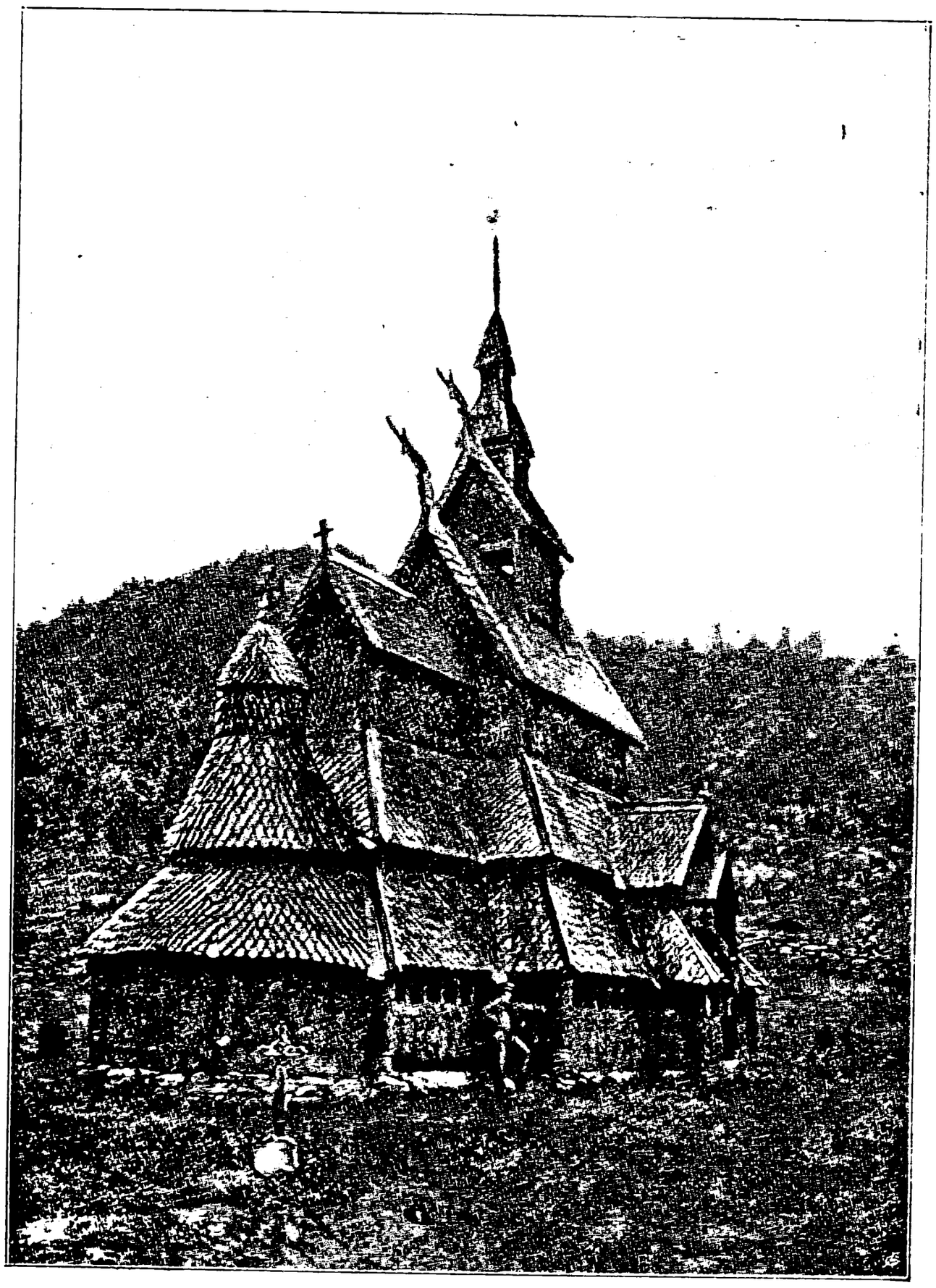

Fig. 202. Borgund Kirke, ved Vejen nedover Filefjeld til Sognefjord. (Efter Fotografi.)

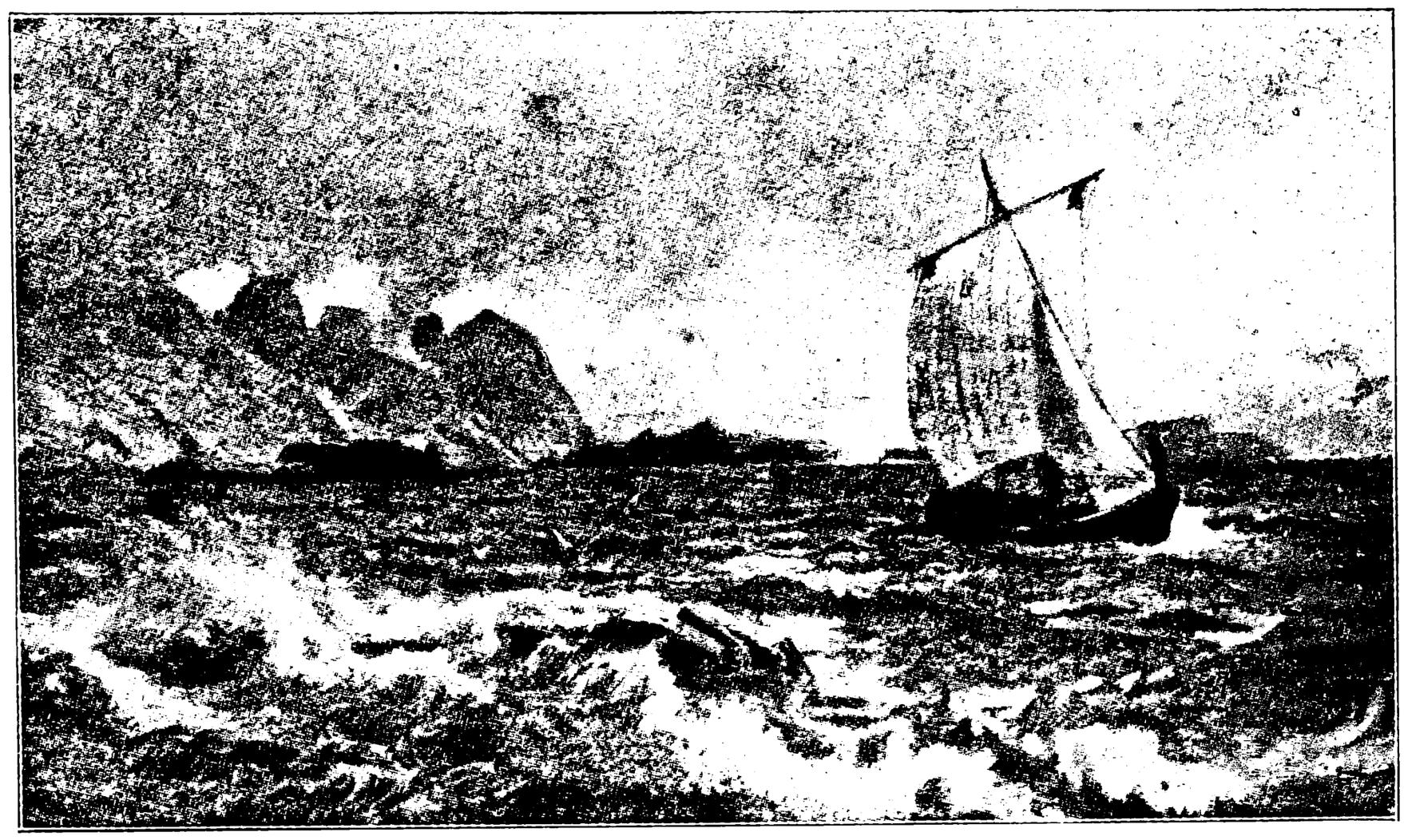

Fig. 203. Langs Norges Vestkyst.
(Efter Maleri af H. Gude.)

Fig. 204. Storm ved Nordland.
(Efter Maleri af J. C. C. Dahl.)

Nattekvartér. I Menigmands Øjne fik herved disse „Barfred“ et særligt Præg af Fredhellighed, hvad jo allerede Navnet kunde give Anvisning paa[1]. (Fig. 205).

Kongen var altsaa vel faren. Han havde hele Landet afprikket med solide Herberger, ham tilhørende. Men almindelige Rejsende kunde det ofte knibe for. Kom dér for mange af dem, kunde den gamle Folketilbøjelighed til gratis at huse dem som Venner umuligt holde sig. Til bedste for saadanne Vejfarende maatte der da i passende Afstand fra hinanden oprettes Udsalgssteder, hvor man kunde faa Gæstfrihed tilkøbs. Allerede fra Erik Glippings, Erik Præstehaders og Magnus Ladelaas' Dage kan man i Norden forfølge en Række Forordninger om Oprettelse af Kroer[2]. Endnu Christian den Anden havde gentaget Befalingen om, at der hver anden Mil paa Landet skulde oprettes Herberger. For Sjællands Vedkommende havde han i det enkelte angivet, hvor de skulde ligge[3]. Men Virkningen af alle disse Forordninger synes for en væsentlig Del kun at have været den, at der rundt om i Landet

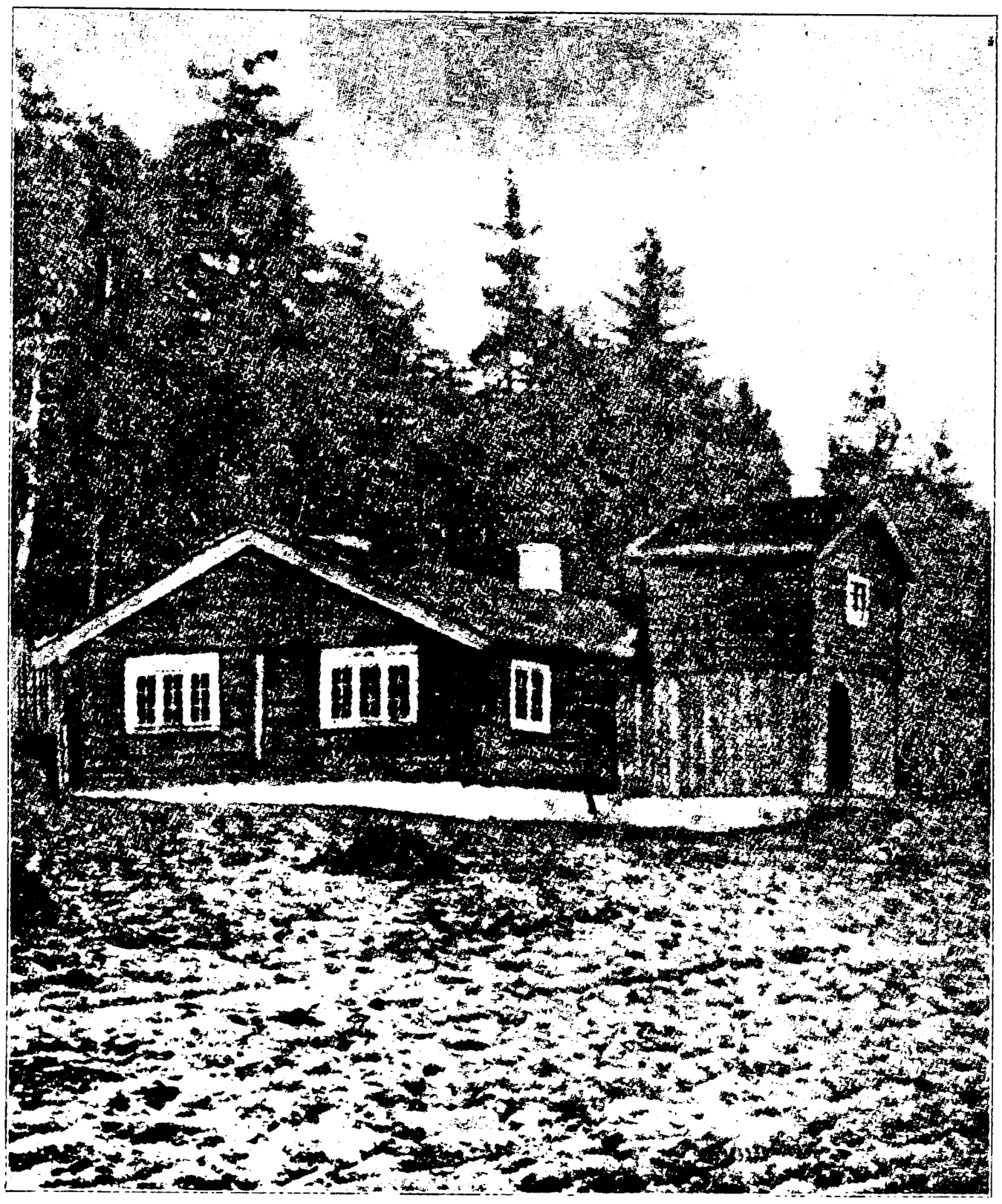

Fig. 205. Barfredstue med Aarstal 1672 fra Gaarden Trønnes i Østerdalen. Nu i Norsk Folkemuseum.

Fig. 206. Engelsk Herberge i Middelalderen. (Rytteren tænkes at holde udenfor Huset.)
(Efter Thomas Wright: The homes of other days.)

opstod en Samling Kipper og Krostuer, der søgtes af den laveste Befolkning og lokkede til Drik og Svir, men kun lidet var beregnede paa virkelige Rejsende[1]. Et begrænset Natteleje i samme Seng som Værten og Værtinden var en af de mindste Ulemper, man udsattes for ved at overnatte paa slige Steder[2].

De Rejsende, der ikke havde Bekendte at tage ind til, vedblev derfor Middelalderen igennem at søge til Klostrene. Her var Gæstfrihed ikke Kram, der var tilfals, men Kristenpligt. Her fik man enten uden Betaling eller for et Vederlag efter Behag god Behandling. Fra Prioren eller Abbeden til den ringeste Broder var her Folk af alle Dannelsestrin, alle villige Faddere til en Kande Øl, en lun Passiar og en Velsignelse med paa Vejen. Spor af denne gamle Skik lader sig endnu forfølge helt ned til henved Aar 1600, da det paalægges Lensmanden paa Ringsted Kloster at give Rejsende Huslyog fri Fortæring for en Nats Tid[3].

Men ved Reformationen inddroges Klostrene, og Kirkens gamle Omsorg

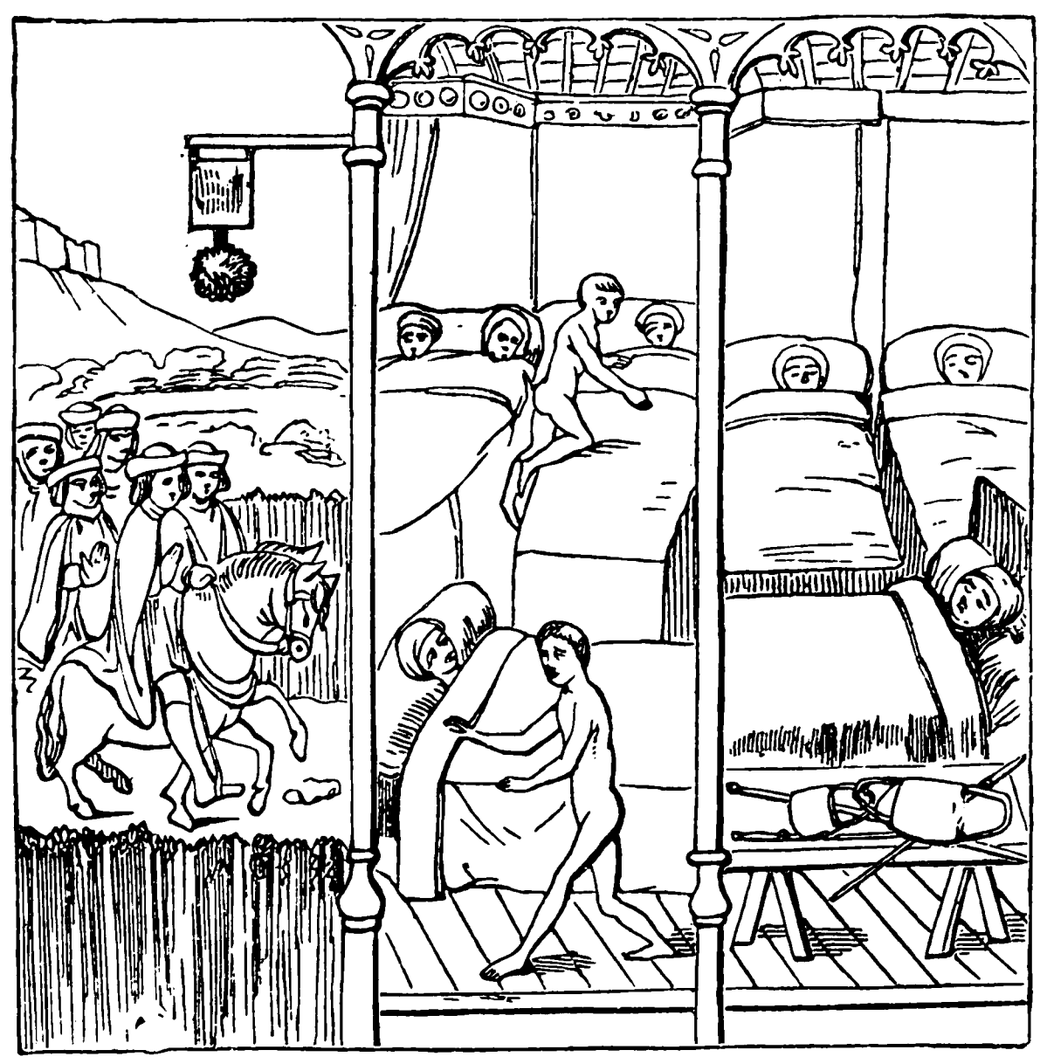

Fig. 207. Engelsk Herberge i Middelalderen. Nye Hold Gæster ankommer og søger Seng, hvor de kan bedst.
(Efter Thomas Wright: The homes of other days.)

for vejfarende bortfaldt hermed. Det gjaldt da om at skabe ny Vilkaar for det stedse tiltagende Rejseliv. Her er det interessant at se de forskellige Maader, hvorpaa den samme Opgave løstes i de tre nordiske Lande. I Sverige sluttede man sig nærmest til det gamle; Kirkens Pligt gik i Arv til Præsterne. Paa de lange, tyndt befolkede Landstrækninger blev Præstegaardene de lovlige Herberger, hvor alle fra Kongen til den simpleste rejsende tog ind, hvor man kunde faa Skyds videre eller Natteleje, som oftest en Kande god Vin og i Præsten en sprogkyndig Vært og livlig Deltager i en Svir til henad Morgenstunden[1]. I Sønderjylland synes man, skønt Forholdene ikke var de samme, en Tid lang at have indladt sig paa en lignende Ordning; men den maa vistnok snart være kommen i Forfald og atter opgiven[2]. I det øvrige Danmark derimod slog man ind paa en Vej, som den tættere Befolkning og de kortere Afstande her tillod: Man undgik saavidt muligt Landkroer og henlagde Herbergerne til Købstæderne, hvor Pligten til at modtage Rejsende skulde betragtes som et Tillidshverv. I Norge endelig tyede man overalt, hvor det lod sig gøre, til — ligesom i Sverige — at lade Præstegaardene være Herberger. Men paa de vigtigste Fjeldovergange oprettede Regeringen Fjeldstuer og knyttede dertil visse Indtægter, der gjorde dem til ret indbringende smaa Forleninger.

Det kan ikke nægtes, at Frederik den Anden med stor Iver tog sig af denne Sags Ordning i Danmark. Han var ogsaa selv saa temmelig Part deri. Det kunde ikke være ham behageligt, naar han kom med sit Følge til en eller anden Købstad, at vide sine Hofsinder mer eller mindre husvilde. Selv fandt han naturligvis let Herberge. Enhver satte en Ære i at have ham til Gæst. Og ligesaa gik det med de formaaende blandt hans Følge. Men imens red de simplere Svende paa Gaden og krævede forgæves at indlades; hverken Trusler eller Løfter om Betaling var altid i Stand til at optø Uvilligheden hos de gnavne Smaaborgere. Og ikke med Urette. Manden selv havde de ikke noget mod at huse, men at skaffe Plads til hans Hest, at skulle rydde Værkstedet i Baghuset, maaske bryde et Skillerum ned eller sé det sparket ind af Dyret, altsammen alene for en Nats Skyld, det var vel

meget. Man paastod endog, at enkelte, der oprindeligt havde haft Stald i Gaarden, brød den ned for at undgaa Indkvarteringen. Klage paa Klage kom derfor til Kongen over disse Forhold. Og selv om Hofsinderne havde tiet, saa talte Hestenes stive Gang og hele uplejede Ydre, naar der næste Morgen stilledes til Udrykning[1].

Den Maade, hvorpaa Kongen søgte at raade Bod paa disse Ulemper, var maaske den eneste mulige, men i hvert Fald haard for de vedkommende. At han paabød Byerne at holde Staldrum til langt flere Heste, end Borgerne besad — Korsør skulde saaledes holde til 400 flere[2] — kunde være saa sin Sag. Trykkende var det for mangen, der ikke havde Raad til selv at holde Hest, at skulle være forsynet med Stald til andres. Men i høj Grad ubehageligt var Frederik den Andens Paalæg til de fornemste og rigeste Borgere i Købstæderne om, at de skulde mod Betaling huse og bespise enhver Rejsende og udhænge Skilt over Døren som Tegn[3]. Fordi en Oluf Bager var stolt af at have Kongen eller Niels Kaas eller en Rigsraad til Gæst, og ved slig en Lejlighed gerne havde sat Huset paa den anden Ende, fulgte ikke deraf, at han kunde ønske at se sit Hjem forvandlet til en Kro og straks være rede, saa snart en forløben Landsknægt ved Nattetid fandt paa at dundre paa hans Skodder. Det var en Art af Formueskat, et Indgreb i Hjemmets Fred, som det undrer at kunne træffe endnu i det 16de Aarhundrede, og vi forbavses ingenlunde over Borgernes Ulyst og stiltiende Modstand. Paa den anden Side maa det dog erindres, at Spørgsmaalet ikke lod sig løse saa let som i Nutiden, hvor Udsigten til Fortjeneste af sig selv fremkalder et Hotel. Datidens Rejsende kom gerne i Hold, til daglig kun en Tigger eller to, og saa engang imellem langt flere Gæster, end et Hus kunde rumme. Et virkeligt Gæstgiversted vilde af Tomhed falde i Staver mellem hvert af Holdene.

Trængte man til et Bevis for, at Paabudet var haardt, kunde man hente det fra, at Kongen, hvor han selv var stillet som Vært, ikke efterkom det. Han prisgav ikke sine spredte „Barfred“ til Herberger for andre. Og paa sine enligt liggende Slotte, paa Frederiksborg, Skanderborg og Kronborg f. Eks. viste han sig

kun lidet tilbøjelig til at huse fremmede. Her kunde jo Forholdene let medføre, at de mange, hvem Kongens Nærværelse havde hidkaldt, Hoffolk saavel som andre, der havde haft Hverv at røgte, kunde blive husvilde, naar Mørket faldt paa, saafremt Kongen ikke vilde tilbyde dem Nattely og Fortæring paa Slottet. Men Frederik den Anden skulde have sig sligt Rykind meget frabedt. Paa Staldmesteren og en eneste Kammerjunker nær[1] havde de alle at forføje sig bort. Saa kunde de søge over i den Kro, som Kongen havde ladet oprette lidt afsides, men dog i Slottets Nærhed. Det Underhold, som de her for Betaling nød, var vistnok saa godt, som Huset formaaede, men næppe fristende til unødvendig Forlængelse af Opholdet[2].

En Efterklang af den Pligt til at modtage Vejfarende, som efter Reformationen paalignedes Befolkningen i Almindelighed, turde maaske endnu have holdt sig i gamle Bøndergaarde i Danmark. Her benævnes stundom — i Lighed med hvad der var Tilfældet i Byer i det 16de Aarhundrede — en enkelt Stue endnu som „Herberget".

Det Omraade, hvor Frederik den Andens Omsorg for de Rejsende kronedes med størst og mest blivende Held, var hans Bestræbelser for at skabe nye Hvilepunkter paa hidtil øde Steder. Med skarpt Blik opdagede han, at Store Bælt og Gedserodde var de vigtigste, men slettest stedte Punkter i hele Danmarks Vejnet. Han sørgede da for begge. Hvad han gjorde for Bæltfarten ved at bygge en stor Færgebro i Korsør[3] og lade opføre et anséligt Ventehus for Rejsende, der skulde over[4], havde mindre at sige. Det sidste mildnede, men afhjalp ikke Onderne ved Opholdet i Korsør, hvor Herbergerne nu engang var slette[5]. Men Frederik den Anden har særlig Fortjeneste af at have opdaget Sprogøs Betydning som Nødhjælp for de Rejsende og med Redebonhed at have stillet den til deres Tjeneste (Fig. 208).

Forunderligt nok havde dette vigtige Punkt tidligere henligget ubenyttet. Skovklædt, med Ruiner af Valdemar den Stores Taarn[6] eller, som man senere paastod: Marsk Stigs Borg, paa den højeste Bakke[7], dukkede Øen ugæstmild op af Bæltets Vover. Der boede ingen, højst en Vogter. Nærmede man sig, modtoges man af halv-

vilde Heste, et kongeligt Stodd, der her paa denne afsides Plet til alle Aarstider tumlede sig i det frie[1]. Da befalede Frederik den Anden Aar 1571 sin Lensmand paa Nyborg Slot at opføre et godt Hus paa Sprogø, stort nok til at rumme de Rejsende, der Sommer eller Vinter maatte komme did, og til alle Tider vel forsynet med Øl og Mad til deres Underhold[2]. Det var en Selvfølge, at Øens

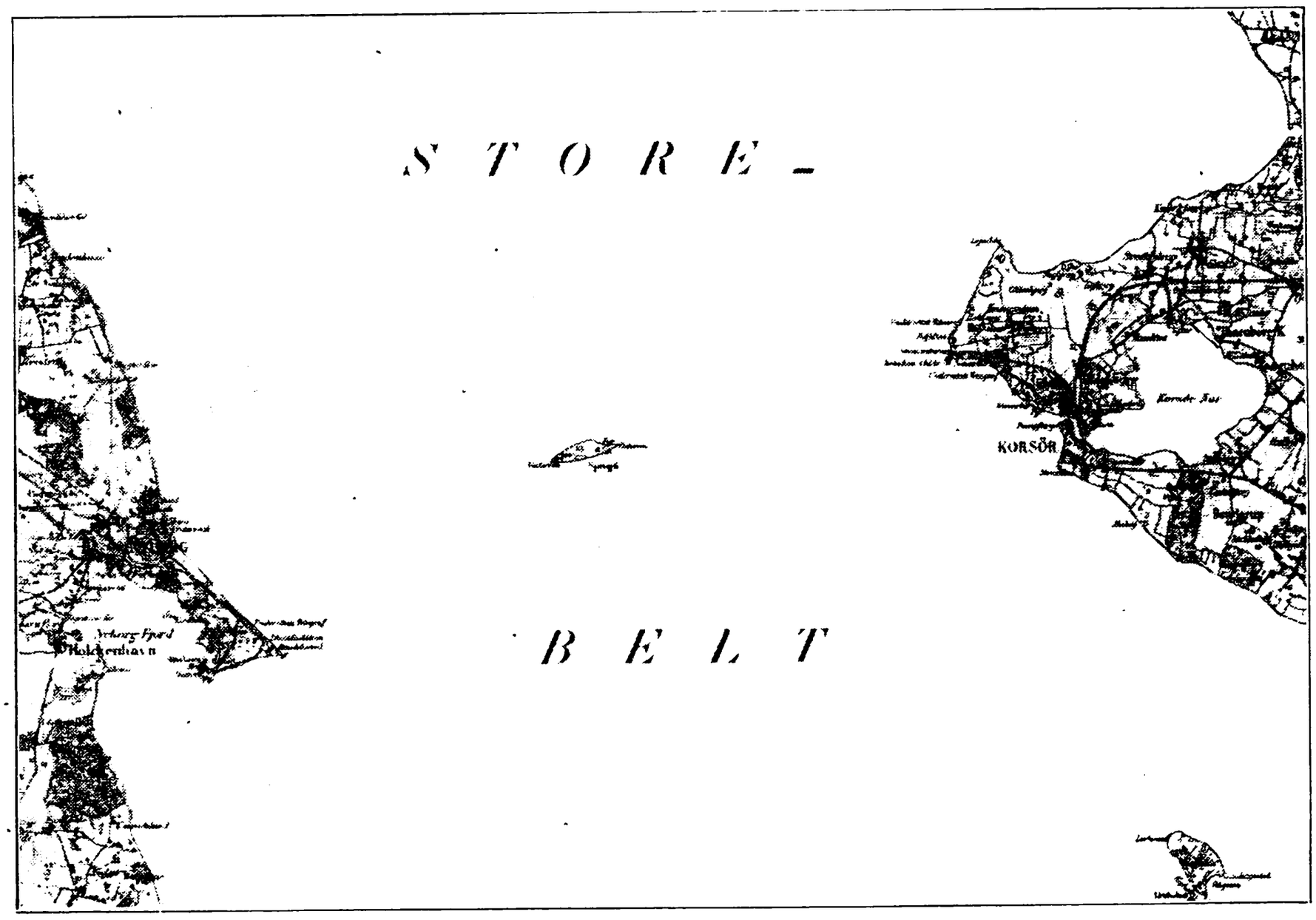

Fig. 208. Sprogø.
(Efter Generalstabens Kort.)

tidligere, uvane Beboere paa samme Tid blev henflyttede andet Steds.

Frederik den Anden synes med særlig Omhu at have omfattet hele denne Omdannelse, hvorved Sprogø først kom til sin Ret. Og det var næppe noget daarligt Valg, da han, som ovenfor omtalt, Aar 1580 forlenede Hollænderen Petter Pettersen med Øen. Selv Udlænding, kunde denne maaske forstaa de fremmedes Tale, han var ikke bange for at gaa ud i sin Baad, og som ægte Hollænder skulde han nok vide at holde Huset paa Øen rent og skuret. Hvor stærk Søgningen allerede da har været, kan ses af, at hans Formand havde kunnet svare 3 Tønder Smør i aarlig

Afgift. Den ny Kromand fik imidlertid af sær kongelig Velvilje Afgiften nedsat til 40 Kroner om Aaret[1].

Petter Pettersen svigtede ikke den viste Tillid. Han holdt Køer i Skoven, fiskede i Bæltet og betjente de rejsende fortræffeligt. Vi har en Udlændings Vidnesbyrd for, at da en Baad med Gæster under Isgangen i Februar 1589 landede paa Øen, blev de fremmede vel modtagne af Hollænderen og hans Medhjælper og fik især ganske ypperligt Smør og Ost under det ufrivillige

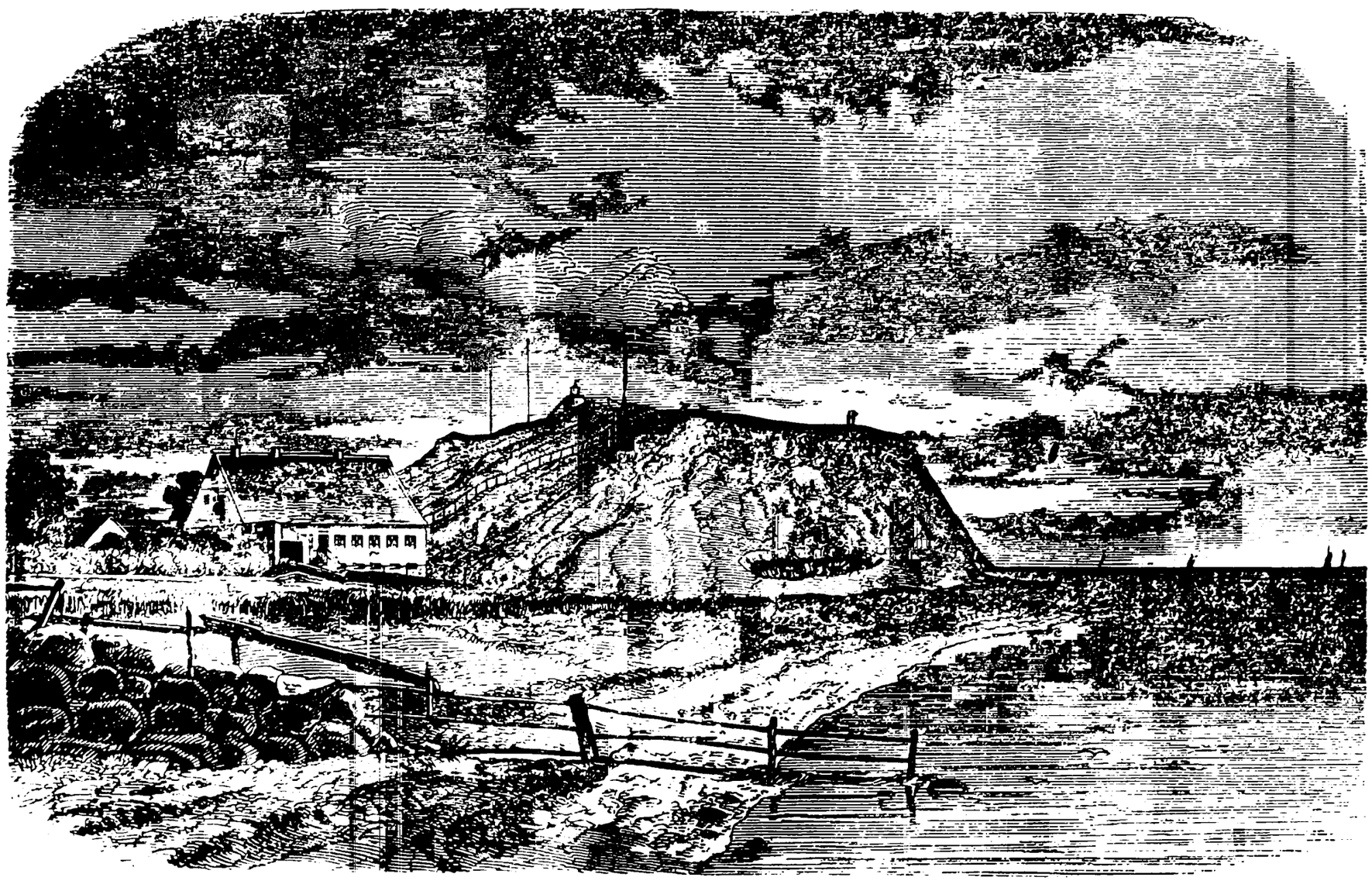

Fig. 209. Sprogø i det 19de Aarhundrede.
(Efter „Danske Billeder" 1899.)

Ophold[2]. Øens ensomme Beliggenhed medførte imidlertid ogsaa Følger for Petter Pettersen. Under Frederik den Anden havde han haft sin Frispas. Men efter Kongens Død undgik det hans Opmærksomhed, at Tiderne havde forandret sig. Han vovede at paastaa, at han kun stod under Kongen, nu altsaa Prinsen, og skyldte ikke Lensmanden paa Nyborg eller nogen anden Adelsmand Regnskab for sin Færd. Dette paadrog ham en alvorlig Revselse. Han beskyldtes, og vistnok med Rette, for egenmægtigt at have fældet 54 og ødelagt 321 Egetræer paa Øen — et tydeligt Bevis for Sprogøs daværende Skovrigdom — og desuden for at have nedrammet Bundgarnspæle i Havbunden, der

gjorde det farligt at lande ved Øen. Lensmanden udvirkede en Ordre fra Regeringsraaderne til hans Fængsling, og han slap først løs mod en Bøde og Løfte om Forbedring[1]. En blivende Følge har Petter Pettersens Virksomhed efterladt sig, der ikke har været Øen til Baade. Fra hans Tid skriver sig sikkert dens Skovs Tilbagegang, der snart førte til fuldstændig Skovløshed. I det følgende Aarhundrede skildres Sprogø af en rejsende som en Sandbanke med to græsklædte Høje og et Hus[2] (Fig. 209).

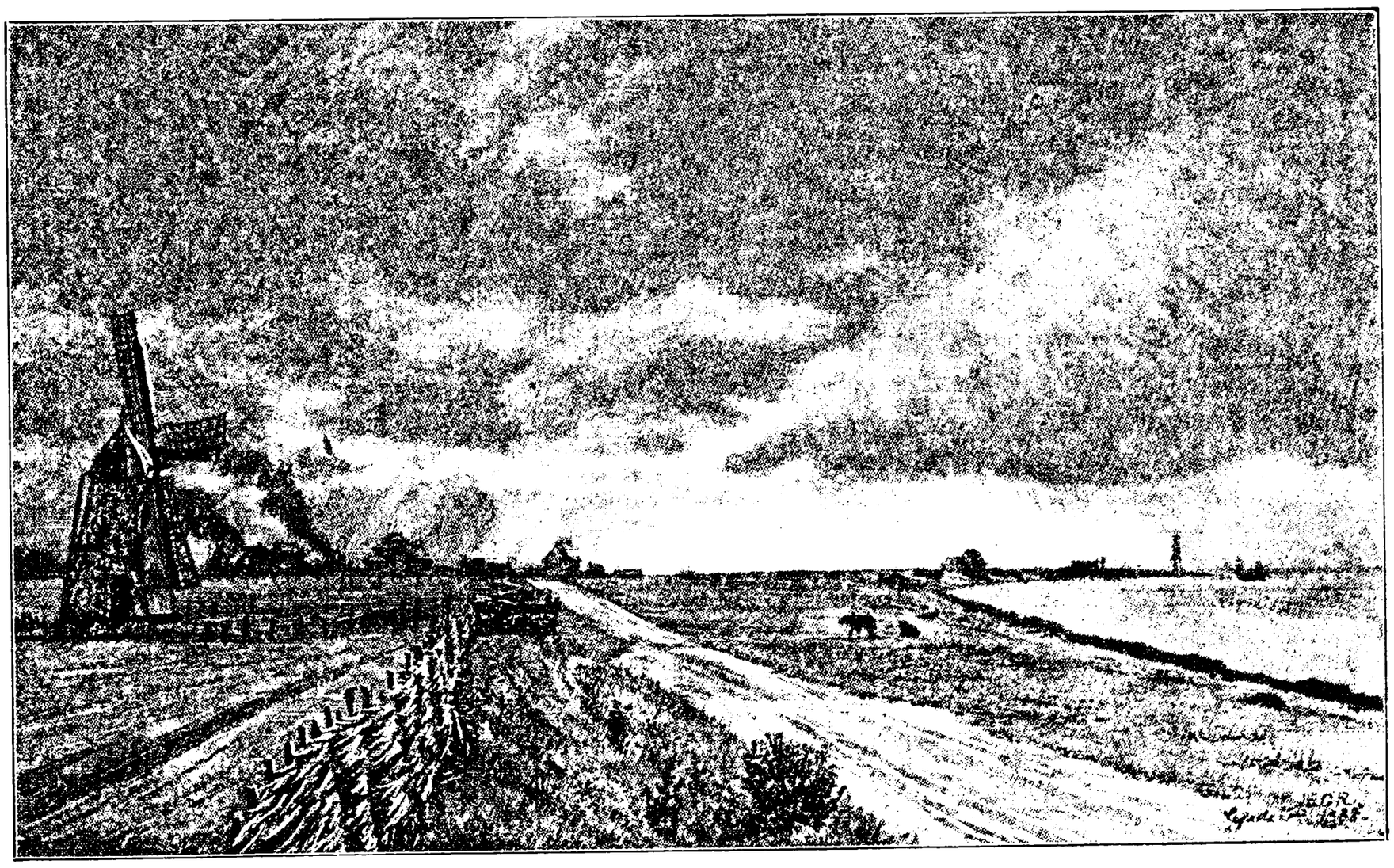

Fig. 210. Gedser.
(Efter Tegning af J. E. C. Rasmussen 1888)

Det andet Punkt, hvorpaa Frederik den Anden havde sin Opmærksomhed rettet, var Gedserodde (Fig. 210). Her var en Kro ubetinget nødvendig saavel for dem, der udmattede kom i Land, som for dem, der ofte længe nok maatte ligge og vente paa god Bør til Overfarten. Kongen oprettede da en saadan[3], og den tiltog stærkt i Betydning mod Slutningen af hans Regering og kort efter hans Død. Hertil bidrog meget, at Hertug Ulrik af Mecklenborg paa sine gentagne Rejser til Danmark kun vilde opholde sig i Kroen[4] og ikke paa den nærliggende Gedsergaard, hvor fyrstelige Rejsende ellers plejede at tage ind. Det var Minderne fra de bedrøvelige Dage i Oktober 1586, som han søgte at undgaa —

dengang da han og hans Hustru paa Hjemrejsen, ledsagede af Kongen og Dronningen, var komne hertil. Opholdte af en heftig Storm[1] havde de maattet tage ind paa Gedsergaard. Men her var Hertuginde Elisabeth bleven overfalden af Sygdom og havde sluttelig udaandet paa sit gamle Fædrelands Grund paa sin Fødselsdag, den 14de Oktober[2]. Hertug Ulriks Sky for Gaarden medførte Kroens Opblomstring. Enkedronning Sophia, der efter Frederik den Andens Død var paa Nykøbing Slot bleven sin Faders Genbo, søgte nemlig at indrette alt efter Ønske for ham, naar han besøgte Falster. Hun udstyrede Kroen paa det bedste og overlod Kromanden den med Ager og Eng, Brændsel saa meget som han lystede, Olden til 20 Svin og endda et Stykke af Gedsergaards Jorder frit og kvit uden en Skillings Afgift, mod at han til Gengæld ikke var ublu mod sine Gæster og først og fremmest sørgede vel for Hertugen og hans Folk[3]. Hendes Valg af Kromand var vistnok heldigt, skønt han bar det ildeklingende Navn: Matthias Røver. Det var en af de mange fordums Tjenere hos Frederik den Anden, som Regeringsraaderne gav Afsked, men Enkedronningen atter ansatte hos sig. Han havde i sin Tid været „Enspænder" som det kaldtes, det vil sige kongeligt Sendebud og Brevdrager, og som saadan gjort mangen Rejse i Tyskland[4]. Han var altsaa i Stand til at forstaa sine Gæsters Sprog. Og en ikke ringe Anbefaling for ham var det, at han nylig havde været hos Hertug Ulrik i Mecklenborg og dér afhentet Dronning Sophias Barndomsveninde, Hippolyta Passow, for at være Dronningen til Trøst i hendes Sorg[5]. Han overtog altsaa den ikke uvigtige Post og styrede den til Tilfredshed. Men allerede Aar 1590 døde han[6]. Enkedronningen ansatte da en ny „Enspænder" i den ledigblevne Plads og gav ham et Magtomraade, der ved sin næsten pudsige Overdrivelse viser, hvilken Vægt hun tillagde Stillingen. Foruden sin Forgængers opnaaede Goder fik han endnu mere af Hovedgaardens Jord og derhos Bestyrelsen af Landtungens Skove og Opsynet med Gedsergaard selv, saa at nu Gaarden kom til at staa under Kroen[7]. Hvorledes dette skulde være endt, hvis man var bleven ved at gaa frem paa denne Vis, er ikke let at sige. Buen slappedes imidlertid, da Hertug Ulrik døde

1603, og Gedser Kro derved sank ned til at være, hvad den var, en slet og ret Kro, om end paa et af Landets mest befærdede Punkter.

Maatte Kroer fremtvinges andre Steder, saa kom de af sig selv i et Par af de største Byer. I Bergen [1], København og navnlig Helsingør skød det op som Paddehatte med Herberger, hvor man kunde faa Natteleje, „en Pot Øl eller otte", som Datiden udtrykte sig [2], og muntert Selskab til enhver Tid af Døg-

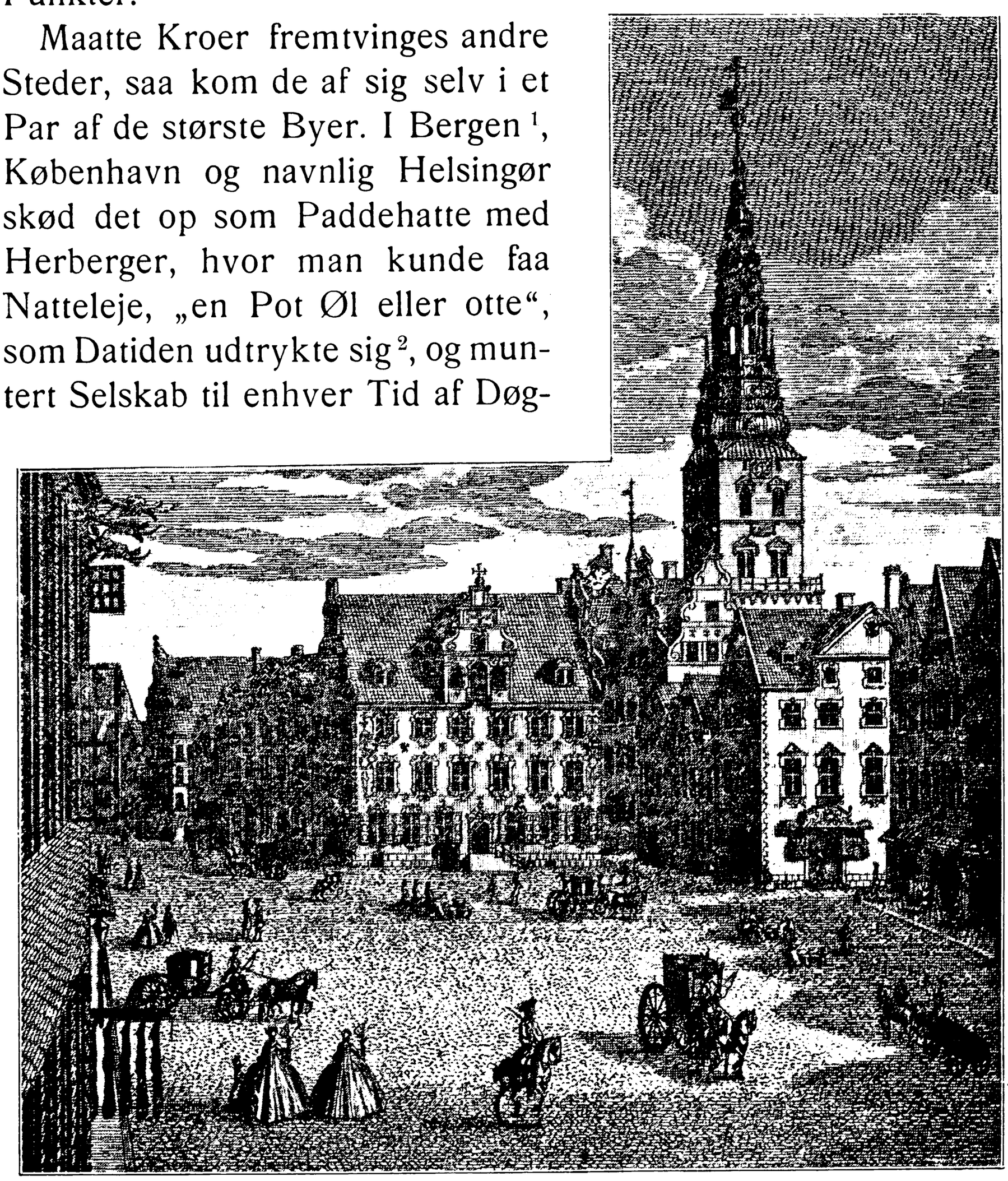

Fig. 211. „Store Lækkerbidsken" paa Hjørnet af Østergade og Amagertorv omkring Aar 1700.

net. Men Ulykken var, at de var af den laveste Art, Steder, hvor en Pung saa let kunde blive borte, og ingen var sikker for et Ølkrus i Hovedet eller et Knivstik i Brystet. Alt kunde være besørget, førend Byvagten fik saa meget som banket paa For-

stuedøren. Især udmærkede Kroerne i Forstæderne sig. Ved Nattetid laa de helt udenfor Lov og Ret, og her herskede de vildeste Sæder[1]. Anstændige Herberger gaves der kun faa af, og selv de bedste blandt disse tilfredsstillede ikke de Fordringer, som Datiden alt havde lært at stille. Tager vi f. Eks. det bedste Hotel i København, „Oksekoppen" (Oksehovedet), der laa paa Østergade, paa det Sted, hvor nu Salomons Apotek og dets Nabohuse ligger, saa benyttedes det ganske vist af bedrestillede. Men dette synes dog for Danskes Vedkommende i Reglen kun at have været i en snæver Vending, naar enten Byen var overfyldt, eller man nødvendigvis skulde bo paa Hotel, som naar man f. Eks. laa i „Indlager", det vil sige: laa paa egen Bekostning i en Slags Arrest, indtil man havde betalt sin Gæld[2]. Grunden til Oksekoppens ringe Ry maa søges i dens egen Tarvelighed, thi Beliggenheden var ypperlig, og Værten Jørgen Grabow, eller som han i Reglen kaldtes, Jørgen Skræder, var en brav, skikkelig Fyr. Blandt andet havde han engang i samfulde 25 Aar ladet en fattig, tysk Rejsende med Tjener bo paa Hotellet mod det ringe Vederlag af for 12 Daler Torsk om Aaret[3]. Samme Tysker testamenterede tilsidst Værten alle sine Efterladenskaber, et Testamente, der næppe har gjort denne rigere. Vil man have en Maalestok for Hotellets Godhed, kan man uddrage den af den Omstændighed, at man ikke henviste Udlændinge, som man ønskede vel behandlede, Gesandter eller lignende, til at bo dér. Kun deres Heste og Kuske anbragtes i Oksekoppen. Selv fordeltes de blandt Byens mest velstaaende Mænd, som saa bagefter fik deres Underhold godtgjort[4]. Dette vedblev altsaa Aarhundredet ud at være den almindelige Frémgangsmaade, selv i København. Først ved Midten af det 17de Aarhundrede fik Hovedstaden et anseligt og, som det synes, godt Hotel paa Amagertorv, der bar det lokkende Navn „Store Lækkerbidsken"[5] (Fig. 211).

I Norge var Fjeldstuerne ubetinget de vigtigste Herberger. Uden dem vilde Forbindelsen til Lands mellem Syd og Nord være afbrudt. Fra gammel Tid havde de derfor været Genstand for særlig Forsorg. De kaldtes oprindelig „Sælehuse", og i Middelalderen var det især Gejstligheden, der havde taget sig af dem.

Stundom var der endog tæt ved dem bygget en Kirke for de Vejfarende. Saaledes laa der en Kirke oppe paa Dovrefjeld ved det vistnok ældste Sælehus (Fig. 212), Hjærkin. Bosiddende Menighed var her naturligvis ingen af; kun det vilde Fjeld „Snekætten“ laa truende og øde udenfor. Men Pilgrimsvejen til Skt. Olafs Helligdom i Trondhjem gik over Dovre. Messeklokken i Kirken har da vistnok ofte kunnet samle Menighed. Paa Toppen af Filefjeld synes en Kirke endogsaa at have fremkaldt en Fjeldstue. Her var „Maristuen“ (Fig. 213) det ældste „Sælehus“. Men længere syd over oppe paa Fjeldet laa en Kirke for de Vejfarende, Thomaskirken. Denne gav vistnok Anledning til, at en ny Fjeldstue, „Nystuen“, hvortil der godt kunde trænges, anlagdes ogsaa her. Thomaskirken holdt sig længe efter Reformationen. Sognepræsten i Vang plejede en Gang om Aaret, den 2. Juli, at holde Gudstjeneste heroppe, og Folk fra alle de omliggende Dale strømmede da hid til et stort, festligt Stævne med Marked, Dans og Munterhed. Slagsmaal og Drukkenskab blev imidlertid som oftest Følgen. Aar 1808 blev da Sommermødet forbudt og Kirken nedreven[1].

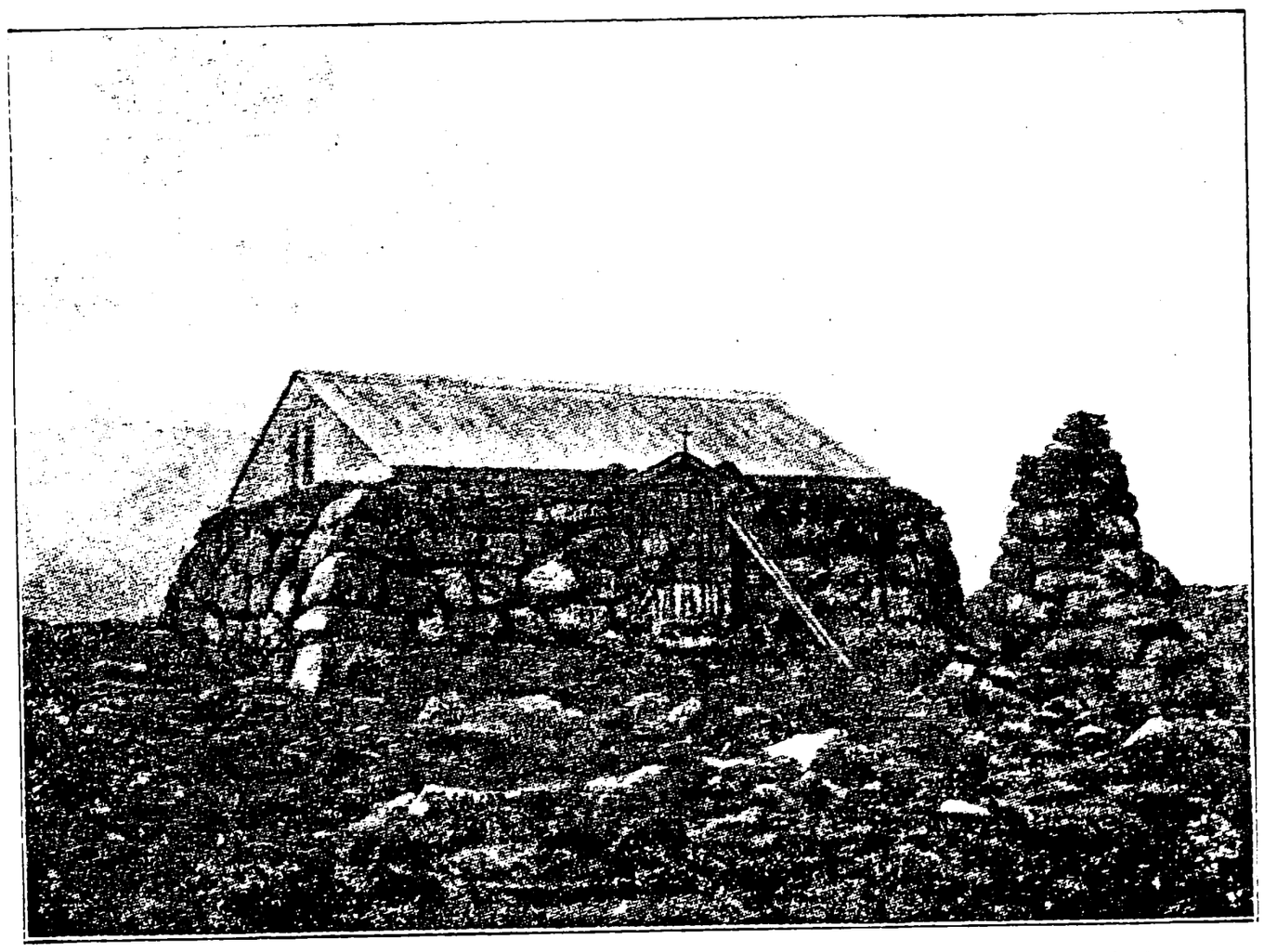

Fig. 212. Sælehus i vore Dage paa Mosfeldshede paa Island.

Ved Reformationen tabte Gejstligheden Evnen til at kunne varetage sit gamle Kald, men Fjeldstuerne maatte ligefuldt fredes. Bygningerne stod der jo. Regeringen var endnu mere end Kirken i Stand til at give Beboerne Lettelser til Løn for deres besværlige Hverv, saasom Skattefrihed, Toldafgift af Gaardene i

Dalene, frit Brændsel o. s. v. Det synes dog, som om man straks efter Reformationen er vendt tilbage til den ældgamle Skik, at lade en Del af Fjeldstuerne staa ubeboede, saa at alt, hvad den Rejsende her kunde vente sig, blot var Værn mod Vejret. I det mindste berettes der, at selv paa den vigtigste Fjeldovergang, over Dovre, var det i det 16de Aarhundrede kun Fjeldstuen Hjærkin, der skulde være beboet. Manden her var pligtig til at vise Folk

Fig. 213. Maristuen paa Filefjeld. Tilvenstre den ældre Stue, tilhøjre Hotel.
(Efter Fotografi af K. Knudsen i Bergen.)

over Fjeldet, samt have Hestefoder og tørt Ved tilrede. At han ogsaa skulde beværte de Rejsende, siges ikke udtrykkeligt. Det hedder kun, at „der er Kedler og Gryder med andet saadant i Stuen". Derimod berettes, at de to andre Fjeldstuer paa Dovre: Drivstuen mod nord og Fokstuen mod syd var ubeboede. Her fandtes kun „Fyrtøj og Brændeved, saa at man kan faa Ild for sig og ikke af Frost fordærves, naar de maa blive der om Natten og kunne ikke vinde over Fjeldet" [1].

Hvis det forholdt sig saa, og Regeringen har ment saaledes at kunne spare, maa dette dog snart have vist sig uhensigtsmæssigt.

Aar 1628 veed vi med Sikkerhed, at der f. Eks. paa Drivstuen var faste Beboere, hos hvem man kunde faa fuld Forplejning[1].

Det synes, som om disse Fjeldstuer tidligt har erhvervet det Ry for Godhed, som de har vidst at hævde indtil vore Dage. Allerede dengang saa man det Særsyn, at Fortæringen heroppe, hvor alt maatte slæbes milevidt til Fjelds, var billigere end nede i de frugtbare Dalstrøg. Nattely og Fortæring, der saaledes f. Eks.

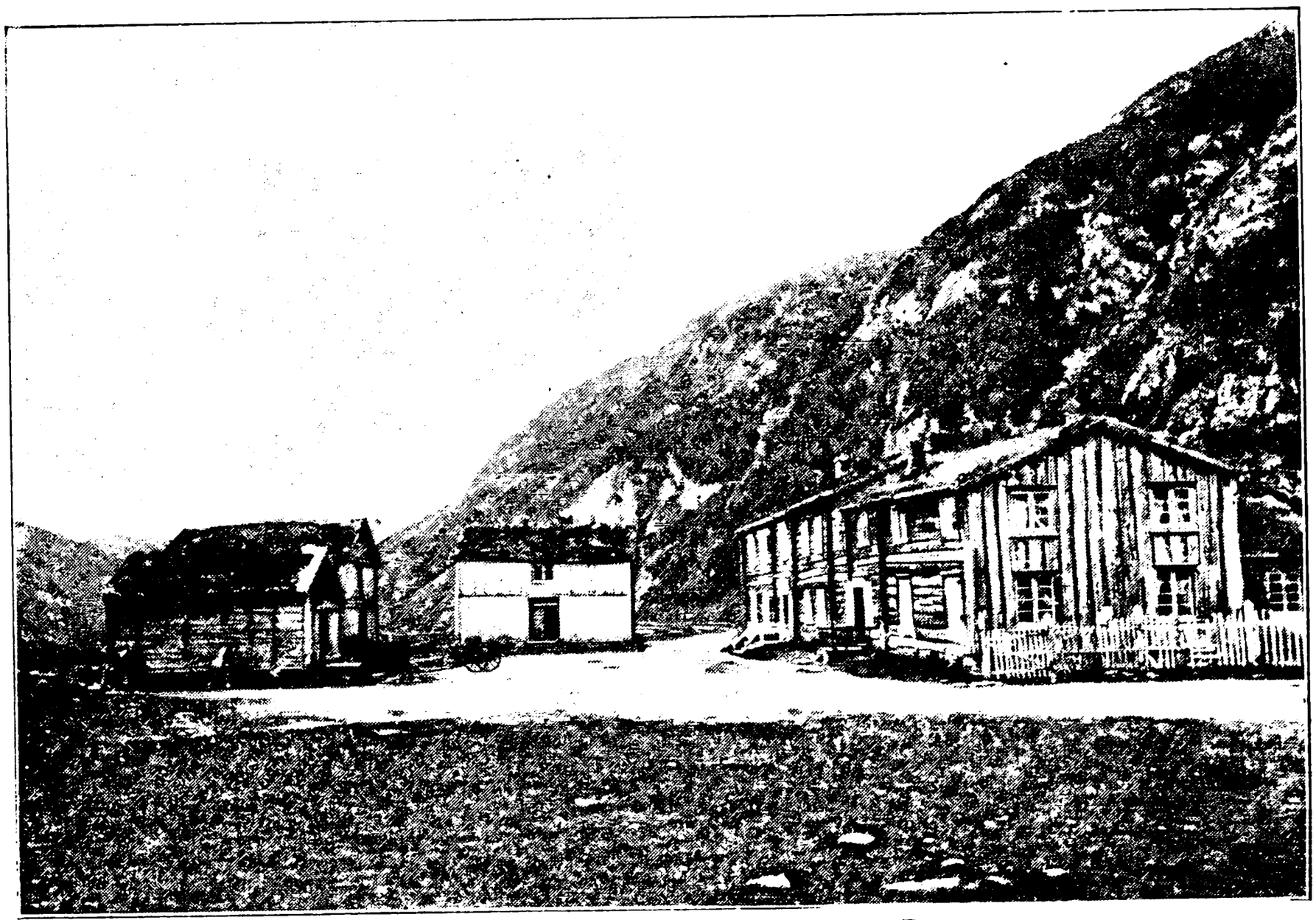

Fig. 214. Drivstuen paa Vejen over Dovre.
(Efter Fotografi af K. Knudsen i Bergen.)

paa Øjer kostede 2 Rigsorter, og hos Præsterne i Sørum og Rakkestad endogsaa 3, betaltes paa Hjærkin med 1 Rigsort, ja paa Drivstuen (Fig. 214) endog kun med 20 Skilling[2].

Og vel kunde man trænge til god Forplejning paa disse Steder. Selv paa en Sommerdag kan det jo hænde, at man ved Overgangen over Dovre kommer ud i Snefog paa det vilde Fjeld. Hvor langt haardere var da Turene ikke dengang, da de hyppigt foretoges ved Vintertide. Vejen over Fokstuen, Hjærkin og Drivstuen var ikke til at spøge med i en bidende Nordost, naar Fjeld og Himmel stod i ét, og man med forpisket Ansigt opgav at søge efter Spor i Sneen, følesløs, kun ikke i de stivfrosne Fødder, der

dinglede under Hestebugen. Og dog var Vejen maaske farligere i Vaar eller Høst, naar Snevandet gik med Fart i Elven. I Dalen syd for Dovre førte et Sted en Bro over „Laagen", 18 Stokke lang, hvilende paa 18 Stenkar i Elven. I det 16de Aarhundrede vidste man at fortælle om en Rytter, der saa Broen skride, medens han var paa den. Han satte Hesten i Rend og slap over; men da han vendte sig om, var der ikke én Stok tilbage af hele Broen. Nordefter langs med „Drivaaen" var det maaske endnu

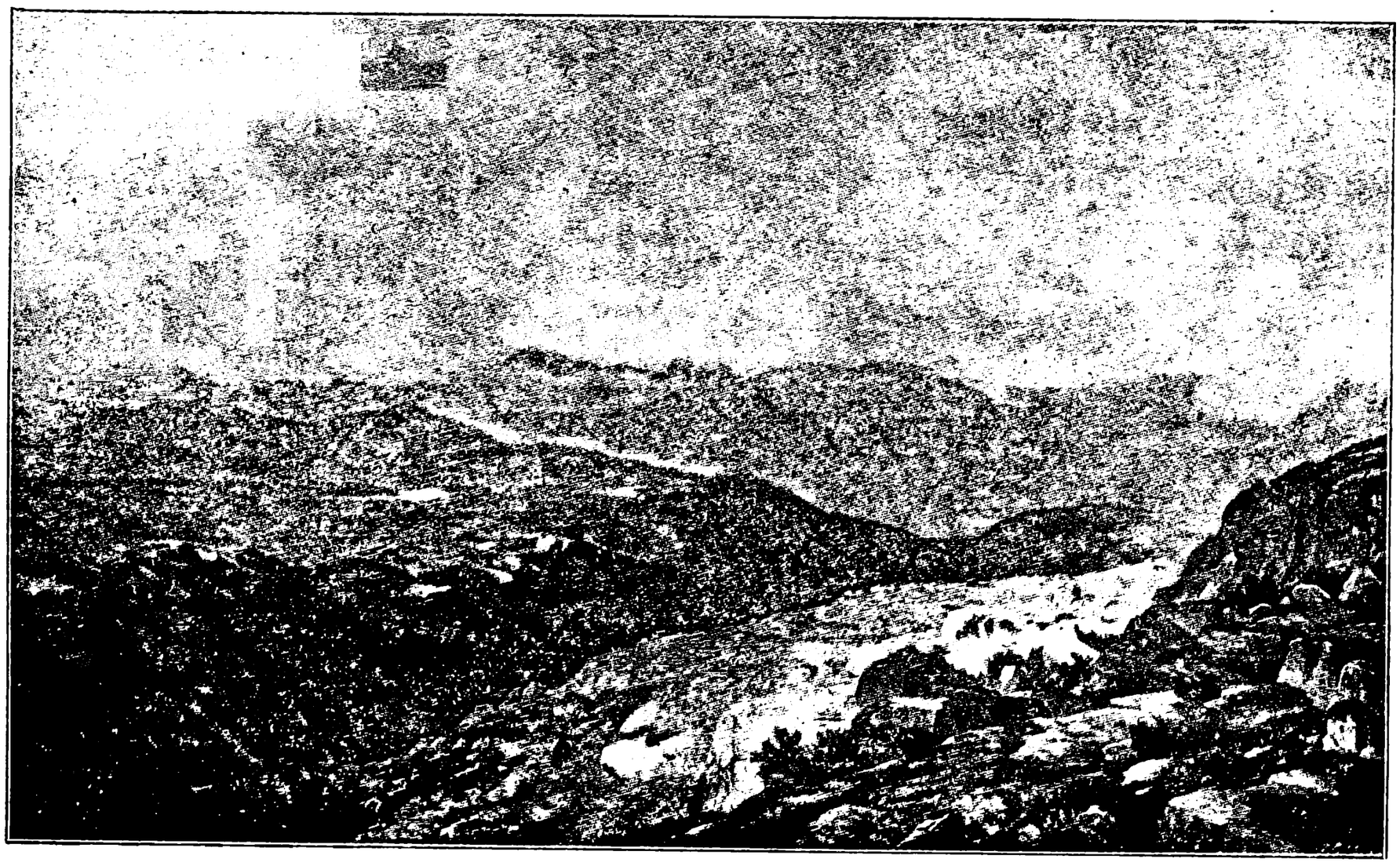

Fig. 215. Højfjeld.
(Efter Maleri af J. F. Eckersberg.)

farligere. Ikke mindre end 9 Gange førte Vejen over Elven. Broerne her kunde for en Del ikke fæstes i Klippen, men hang blot opbundne over den brusende Fos[1].

Paa Vejen over Filefjeld var ikke saa mange Broer. Farlig var dog Turen i frossent Føre langs med Lærdalselvens stejle Bredder, og vildsomt deroppe paa de øde Vidder mellem Maristuen og Nystuen.

Men sad man saa optøet og vederkvæget ved det knitrende Baal i Fjeldstuen, skønnede man dobbelt paa al dens Hyggelighed, ikke mindst naar man, som ofte kunde hænde, i flere Dage maatte ligge vejrfast. Det var Husets menneskelige Beboere, der

sørgede vel for En inden Døre, men det var det prægtige Kuld af smaa, kloge Heste, der skaffede En videre og fandt Vej i Sneen eller Taagen, selv hvor Mænd, der var vante til Aaret rundt at færdes paa Fjeldet, opgav det. Begge Parter var Tak værd.

Fjeldstuerne var de uundværligste Herberger i Norge, men mange andre var nødvendige. Der krævedes Herberger for Rejsende ikke blot i de to vigtigste Dalfører, Gudbrandsdalen og Valders, men ogsaa hele Kysten rundt fra Oslo opad Bergen og Trondhjem til. Hverken Kirkens eller Privatmænds Gæstfrihed havde her i Middelalderen kunnet slaa til. Allerede Aar 1303 var det da blevet ved Lov befalet, at der med en Dagsrejses Mellemrum skulde oprettes Værtshuse („tafernishus") ved Hovedruterne tillands og tilvands[1]. Slige Værtshuse skulde være kendelige paa et Skilt, hvor der stod anført, hvilke Sorter Øl man her kunde faa. Der tilstodes Værtshusholderne adskillige Friheder og Begunstigelser, og det tillodes dem at tage en Tredjedel mere end almindelig Pris for Mad, Øl og Hestefoder. Denne Lov synes at have fremkaldt Oprettelsen af ikke faa Herberger baade i Landets Indre og langs Kysten.

Da ved Reformationens Indførelse i Norge den bedste af alle Værter, Kirken, maatte lukke, var der da en dobbelt Art Efterkommere til at tage denne Arv op. Dels de ny lutherske Præster, dels de ogsaa fra tidligere Tid kendte, egentlige Værtshusholdere. I enkelte Tilfælde gled de over i hinanden, idet nu stundom Præster oprettede ligefremme Værtshuse. Ret vel faren var den Rejsende, der paa sin Vej kunde søge Nattely hos de flinkeste af disse Folk. Hvad enten Manden kaldtes Præst eller „Skydsskaffer"[2] eller Bonde, og Stedet maaske var en gammel Kongsgaard, kunde man her for gode Ord og Betaling faa Fortæring, Natteleje og friske Heste videre. Prisen var saa temmelig ens. Præsterne synes dog, som rimeligt var, fyldigst at have kunnet udtrykke, hvad slig Gæstfrihed var værd[3]. Men ilde faren var den Rejsende, der lærte Vrangsiden af disse Forhold at kende og efter et Dagsridt, eller naar han langs „Agdesiden"s Søkyst ved Mørkets Frembrud søgte Land for at overnatte, kom ind i

et slet Krohus (Fig. 216). Han kunde takke sin Gud, om han slap helskindet derfra. Aar 1607 maatte Christian IV under et Ophold i Stavanger befale, at Kroernes Tal paa „Agdesiden“ skulde stærkt indskrænkes, da „de gav Aarsag til stor Guds Fortørnelse ved Drukkenskab, Drab og i andre Maader“. Antallet af slige Steder naaede, som ovenfor berørt, sit Højdepunkt i Bergen, hvor der ved Aaret 1623 fandtes ikke mindre end 400 Kroer og Kipper[1].

Norge var, hvad Rejse angik, de store Modsætningers Land. Her fandtes baade de mest ufarbare Egne i Norden og de for-

Fig. 216. Kro ved Søen.
(Efter Olaus Magnus.)

synligst indrettede Nattely for Rejsende. Befolkningens Begreber spændte over saa vide Modsætninger som: at det var „mod Landsens Manér“ at tage Penge for Gæstfrihed, — lige til at Præster, som f. Eks. Præsten i Lindaas 1610, fik kongeligt Privilegium paa at maatte holde Kro[2]. Vil man anskueliggøre sig denne Spændvidde i Tankegang og Forhold, sammenstille man blot følgende to Beretninger, der hver især bærer Sandhedens Præg.

Den brave Præst i Bergen, Absalon Pederssøn, skriver: „Sandelig, en from, gudfrygtig og tugtig Person kan vel drage fra Baahus og til Vardøhus, hvilken Rejse er længere end tre hundrede Mile, og skal ikke fortære en Daler. Ja, de ere glade, at dennem skeer den Ære, at man vil æde og drikke med dennem (Fig. 217).

Der var en norsk Mand, som sejled herfra og til Danzig og laa udi Herberg dér. Og der han vilde drage ud af Herberget, da æskede Herbergersken Betaling for Øl og Mad. Han spurgte, om han skulde betale Øl og Mad; Værtinden mente: Ja. Han sagde, det var ikke Sædvane udi Norge at tage Penninge for Øl og Mad. Kvinden sagde: Det var Sædvane udi deres Land. Da sagde han: O, du hellige Land, Norge! det første, jeg faar dig at se og kommer med mit Legeme paa Landet, da skal jeg falde paa Knæ og kysse dig. Som han og gjorde"[1]. — Omvendt hedder det lidt senere i en Regerings-Indberetning fra Norge: Den

Fig. 217. Nordisk Gæstfrihed.
(Efter Olaus Magnus.)

Kone, som har Herberget ved Overfarten ved Stensfjord (tæt nedenfor „Krokkleven") ligger „i Ledtog med Røvere, Tyve, Landløbere og Skælmer". Naar hun sætter Rejsende over (ved Sundvolden) „farer hun helt uskikkelig afsted baade med Fylderi og Overskældning paa dennem, hun overfører, naar de hende ikke dobbelt derfor ville fornøje"[2].

Det ligger i den menneskelige Natur at betragte alt fremmed med en Blanding af Nysgerrighed og Frygt. Vanen har nu til Dags afstumpet disse Følelser overfor Rejsende; men overalt,

hvor Synet af saadanne er noget uvant, vaagner de paany. I det 16de Aarhundrede, hvor Samfærdselsmidlerne lagde saa store Hindringer i Vejen, og Nyheder, særlig fra Udlandet, kun faldt yderst sjældent for, gjorde begge Følelser sig gældende med deres naturlige Styrke. De lader sig hver især paavise i den Behandling, der blev de Rejsende til Del.

Der fortælles fra England i det 16de Aarhundrede, at en kongelig Brevdrager blev mishandlet i en By i Yorkshire, fordi han ikke vilde eller ikke kunde tilfredsstille Menneskestimlens Nysgerrighed; Frygt for saadan Medfart foranledigede stundom Postbudene til at gøre en milevid Omvej[1]. Selv om Nysgerrigheden i Danmark ikke gav sig slet saa voldsomme Udtryk, var den dog ligefuldt til Stede, og Rejsende, om det saa kun var en Embedsmand eller Handlende, der i Forretninger havde gæstet København, var i Danmark som i Norge altid sikre paa en opmærksom Tilhørerkreds. Frederik den Anden maatte oftere indskærpe Lensmænd og Borgemestre, at de ikke paa egen Haand maatte modtage og huse Rejsende paa hans Gaarde eller paa hans Regning[2]. Den stadige Lejlighed til at omgaas fremmede og spørge nyt var en Side ved Tolderens Virksomhed i Helsingør, der gjorde hans Stilling til en af de betydningsfuldeste i Landet. Og rundt om i By og paa Land blandt Adelsmænd og Gejstlige, der selv havde rejst i Udlandet, hørte en Samtale med en Udlænding, Opfriskning af gamle Minder og lidt Næring for den afbrudte Kundskab om, hvad der foregik i Evropa, til en af de mest udsøgte Nydelser, hvorpaa der saa atter aarevis kunde tæres.

Men ved Siden af denne Glæde over de fremmede gik der en naturlig Frygt for, hvad de vel kunde føre i deres Skjold. Mistænksomhed avledes af de stillestaaende Forhold. Et berettiget Udtryk fandt denne Følelse i de strenge Forholdsregler, der toges med Hensyn til de Rejsendes Pas. Uden skriftlig Tilladelse fra Kongen maatte ingen tilstedes at komme ind i Landet. Ved hvert Færgested skulde man undersøges og standses, hvis Passet ikke var i Orden. Lignende Undersøgelser skulde finde Sted i Byporten, hvor man drog ind i en Købstad for at søge Natteherberge[3]. Der var store Bøder for Værter, som ikke anmeldte de

Gæster, de husede[1]. Ved Bortrejsen var lignende Omstændeligheder. Enhver, Indfødt som Udlænding, der drog fra et „Land“ til et andet, det vil sige fra Sjælland til Fyn eller fra Fyn til Jylland, skulde være forsynet med skriftlig Tilladelse til at foretage Rejsen[2]. Og forlod man en By for at nedsætte sig i en anden, havde man at medbringe Skudsmaal fra Borgerne i den første for, hvorledes man havde opført sig[3].

Disse Bestemmelser var især i Søbyer, og først og fremmest i Helsingør, vanskelige at gennemføre. Trods de haarde Straffe for uanmeldt at hidbringe og huse fremmede — Tab af Skib og Tab af Formue[4] — blev Forbudet dog ofte overtraadt og kunde ikke overholdes. Selv den største Aarvaagenhed kunde ikke passe paa de Hundreder af Joller, der i den travle Tid daglig lagde til Land fra de ventende Skibe. Og Værterne i Land hverken kunde eller vilde anmelde hver drukken Gæst, der ikke kom ombord, før Mørket faldt paa. Det var Følelsen af denne Uformuenhed, der gav Frygten sin Brodd og hidsede den levende Indbildningskraft. Hertil kom, at Datidens Krigsbrug tillod Anvendelsen af Midler, som Nutiden fordømmer. Udsendelsen af Snigmordere, Mordbrændere og slige Folk var ingenlunde ualmindelig. Det er da let forstaaeligt, at Regeringen var paa sin Post og med Flid søgte at fremkalde den største Mistænksomhed overfor Rejsende. Aar 1541 paastodes det, at der var ankommet lejede Mordbrændere til Danmark, og Aar 1563 gik Rygtet, at Kongen af Sverige skulde have hidsendt flere Hundrede saadanne for hemmeligt at sætte Ild paa Byer og Herregaarde. Begge Gange tog Regeringen Sagen i sin Haand, ikke for at berolige Stemningen, men for at paabyde den størst mulige Forsigtighed i den Anledning, skærpet Tilsyn med alle Rejsende og behørige Slukningsredskaber paa rede Haand[5].

Det var saa langt fra, at fredelige Forhold bragte Frygten til Ro, at tværtimod selve Stilheden synes at have forekommet mistænkelig. Der var jo stadig Uro i Nabolandene, og Danmark-Norges Stilling som en af de største protestantiske Magter maatte medføre dobbelt Fare for Pavens og hans Tilhængeres Anslag. Kom disse fremmede ikke for andet, saa kom de vel for at udspejde

Landet[1]. Aar 1584, midt i den dybeste Fred, udgik der Befaling til alle Lensmænd om at passe særligt godt paa, især paa Italienere, Franskmænd og Spaniere. Det var ikke umuligt, at slige Folk kunde falde paa at snige sig ind i Landet for at afstedkomme Ulykker. Til Christoffer Valkendorf skrev Kongen, at han nærmest frygtede Ildspaasættelse paa Flaaden, hvorfor Vagterne paa Holmen skulde fordobles[1].

Under slige Forhold var det en ganske egen Sag at komme som Rejsende til Norden. Selv om Pas og alt var i Orden, kunde en tilfældig Omstændighed, en samtidig opstaaet Ildebrand eller sligt, udsætte En for Livsfare overfor den ophidsede, mistænksomme Befolkning. Antallet af blotte Lystrejsende var derfor og maatte nødvendigvis være grumme ringe i hine Tider.

I Bog
Henvisninger og Anmærkninger

S. 18. [1] Dette Tal fremkommer ved til Danmarks 700 Kvadratmil at føje Sønderjyllands 160, Skaanes 199, Hallands 89, Blekinges 53, Gotlands 58, Øsels 45 og for Stifterne Wieck og Kurland med et rundt Tal 100 Kvadratmil. — [2] Nemlig: Norge 5,750, Island 1,870, Færøerne 24, Herjedalen og Jemteland 900 og Bohuslen 90 Kvadratmil.

S. 20. [1] Danske Magazin tredje Række IV 329. Arennt Berntsen: Danmarckis og Norgis Fruchtbar-Herlighed. Kbhvn. 1656. Side 164. — [2] Braun: theatrum urbium IV, Dania. Ny kongelig Samling 4to no 649 S. 100. Suhms Samlinger I 2, 63. Danske Samlinger 2. Række IV 11.

S. 21. [1] Slange: Kong Christian den Fjerdes Historie 4de Part S. 788. — [2] C. C. Andresen: Om Klitformationen og Klittens Behandling og Bestyrelse. Kbhvn. 1861. S. 68—73; 222; 234. De følgende Oplysninger er, hvor ingen anden Kilde angives, hentede fra dette Skrift. — [3] N. Juul i Naturhistorisk Tidsskrift, udg. af Henrik Krøyer II 69 og 225 –26.

S. 22. [1] J. C. Hald: Ringkiøbing Amt. Kbhvn. 1833. S. 36.

S. 24 [1] C. C. Andresen: Om Klitformationen og Klittens Behandling og Bestyrelse. Kbhvn. 1861. S. 68—73; 222; 234. Johannes Steenstrup af modsat Mening. Hist. Tidsskr. VIII 1,153.

S. 25. [1] P. Adler: Efterretninger angaaende Byen Ribe. 1842. S. 37. C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Historie. Kbhvn. 1870. IV 1, 83—85.

S. 26. [1] H. Ranzau: Cimbriæ chersonesi descriptio (Westphalen: monumenta inedita. Tom. 1 pag. 3 og col. 77.) Ranzau siger, at det var Halvøen Kegenæs paa Als, der kunde føde 18,000 Svin. Vaupell (De danske Skove. S. 11) drager med Rette dette i Tvivl, efterdi Skovene paa Kegenæs ikke kunde udgøre mere end 2,000 Tønder Land. Jeg antager, at Rantzau har indskrænket til Kegenæs, hvad der gjaldt en større Skovstrækning paa den og i dens Nærhed; som ivrig Godsejer har R. næppe taget fejl i Tallet paa Svinene. — [2] Dalgas: Geografiske Billeder fra Heden. Kbhvn. 1867. S. 32; 44; 105; 122. — [3] Dalgas: anf. Skr. S. 44; 113. Danske Samlinger udg. af Chr. Bruun I 350; II 111; III 342; og 2. Række IV 16 og 76. Hald: Ringkiøbing Amt. 1833. S. 213—14. T. A. Beckers Samlinger (Skove) Ny kongelig Samling 4to no. 868 *l*.

S. 27. [1] Dalgas: Geografiske Billeder fra Heden S. 88; 93; 99; 101; 102. Vaupell: De danske Skove. Kbhvn. 1863. S. 33 og 296—308. Blicher: Topographie over Vium Præstekald. Viborg 1795. S. 80. Den Danske Atlas. Kbhvn. 1768 IV 481. — [2] Dalgas: Geografiske Billeder fra Heden, S. 31—38. — [3] Om Skovene i Agger Sogn meddeler

T. A. Becker, at de blev nedhuggede 1669—84. Beckers Samlinger (Skove) Ny kongelig Samling 4to no. 868*l*. — Ved Holstebro: Danske Samlinger 2. Række IV 16. — Viborg, Vaupell: De danske Skove. S. 306—8. Samlinger til jydsk Historie og Topografi II 325. — Lysgaard Herred, Blicher: Topographie over Vium Præstekald S. 80; Den Danske Atlas IV 481. — Ringkøbing, Hald: Ringkiøbing Amt S. 215 Anm. — Lundenæs og Lindeballe, Dalgas: Geografiske Billeder fra Heden S. 101 og 124. — Gjerndrup, Danske Samlinger udg. af Chr. Bruun IV 94. — [4] C. Nyrop: Dansk Jern, Historisk Tidsskrift 4. Række VI 143. C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Historie IV 1, 81—82. — [5] Secher: Danske Herregaarde XVIII Dueholm Kloster. Blicher: Topogrophie over Vium Præstekald. S. 47. — Fur betegnes som „sylvis superba". Westphalen: Monumenta inedita Tom. I col. 79. — [6] Den Danske Atlas V 406; 407; 481; 493; 505; 507. — [7] Gaardboe i Samlinger til jydsk Historie og Topografi VI 112. — [8] Vaupell: De danske Skove. S. 296. Saml. til jydsk Historie og Topog. III 36; VI 107—21. Om Skovene ved Børglum, Sejlstrup, Vrejløv, Aastrup og Halsmark se: Optegnelser om Ved til Fyrlampen Aar 1564 i Rigsarkivets „Danske Samlinger, Stranding", no. 653. — [9] Jydske Tegnelser 7. Juni 1594. — [10] Danske Samlinger udg. af Chr. Brunn I 136—37.

S. 28. [1] Besigtelse af Vorgaard af 28. Februar 1578: Rigsarkivet, Cancelliets Aflevering, Besigtelser no. 189 B 15. — [2] Vaupell: De danske Skove. S. 290. — [3] Rigsarkivet: Topografisk Samling. Onsild Herred no. 2 og 3. — [4] Læsø: Jydske Tegnelser 1. Februar 1592, Bind IV S. 285—86. Westphalen: Monumenta inedita Tom I col. 78. Deichmann-Branth i Botanisk Tidsskrift 2. Række I 169. Anholt: Tegnelser over alle Lande 8. April 1564, Bind VII S. 685. Jydske Tegnelser 5. og 12. Marts 1591. Sprogø: Danske Magazin 3. Række III 75—76. Amager: Beskrivelse over den liden Ø Amager. Kbhvn. 1758. S. 5—8. G. F. Lassen: Dokumenter og Actst. til Kbhvns. Befæstnings Historie S. 188. — [5] Danske Kongers Historie 73 ddddd: Forleningsbrev for Michel von Westensen med Gedser Kro. Datum mangler, 1591. [6] P. Friis Edvardsen: Schielschiør Kiøbstæds gamle og nuværende Tilstand, Sorø 1759, S. 191—200. — [7] Hist. Tidsskrift 4. Række VI 334. — [8] Vaupell: De danske Skove. S. 23. — [9] Helsingborg Lensregnskab $^1/_5$ 1574 — $^1/_5$ 1575. Rigsarkivet. — [10] Chr. Lütken: Statistisk Beskrivelse af de danske Statsskove. København 1870. S. 1. — [11] Broch: Statistisk Årbog for Kongeriget Norge. Christiania 1871. S. 548. I Chr. Lütkens fortjenstfulde Skrift: Statistisk Beskr. af de danske Statsskove S. 1 har der indsneget sig den Fejltagelse, at Norges Skovareal er anslaaet til 2,200 Kvadratmil istedenfor til 1,200. Den herpaa byggede høje Værdsættelse af Norge som Skovland maa følgelig betydeligt indskrænkes.

S. 29. [1] P. Chr. Asbjørnsen: Om Skovene og om et ordnet Skovbrug i Norge. Christiania 1855. S. 147. — [2] P. Claussøn: Norriges Bescriffuelse. Kbhvn. 1632. S. 38. (Samlede Skrifter udg. af G. Storm. S. 289.) — [3] J. P. Barth: Om Skovene i deres Forhold til Nationaloeconomien. Christiania 1857. Side 91—97. Ifølge Broch: Statistisk Årbog for Kongeriget Norge 1871 S. 563 leveres for Tiden aarligt til Røraas Kobberværk ikke mindre end 10,000 Læster Trækul. — [4] Broch: Statist. Årbog for Norge 1871. S. 561—68.

S. 30. [1] Gløersen: Indberetning om Skovundersøgelser i Søndre Bergenhus Amt. Christiania 1865. S. 4. — [2] Forskellige Indberetninger fra de ved Statens Forstvæsen ansatte Funktionærer 1857—73. S. 426.

S. 31. [1] Beskrivelsen af Naturforholdene støtter sig til Forfatterens egne Iagttagelser under Rejser i 1878—1907. — [2] Medens i Kristiania og Hamar Stifter 36 % af Fladerummet er bevokset med Skov, udgør i Bergens Stift Skovarealet kun 7 %. Broch: Statistisk Årbog for Kongeriget Norge. Kristiania 1871. S. 548. — [3] Indberetninger fra de ved Statens Forstvæsen ansatte Funktionærer 1857—73. S. 426—35. — [4] Norske Rigsregistranter I 313—14; 432. II 492; 617. — [5] Norske Rigsregistranter II 565. — [6] F. C. Schübler: Die Culturpflanzen Norwegens. Christiania 1862. S. 56. — [7] Samme Skrift S. 59—60. — [8] Norske Rigsregistranter I 357. II 346; 376; 684. — [9] Samme Skrift II 10. Peder Claussøn Friis erklærer dog, at paa Jæderen ikke paa hans Tid mere

findes Skov. (Samlede Skrifter v. G. Storm. S. 126). [10] Christiania Posten 1849. Nummer 367 og 369. — [11] Broch: Statistisk Årbog for Kongeriget Norge. 1871. S. 695. — [12] Bevisstederne findes senere anførte under „Klima".

S. 32. [1] Danske Magazin 4. Række I 134. — [2] Danske Magazin IV 31. — [3] Registre over alle Lande, Søndag næst efter Helligkors Dag exaltationis (16. September) 1537. — [4] Sjællandske Tegnelser December 1594. Bind XVIII Blad 372—73. — [5] Skaanske Registre 7. Juli 1593. — [6] Norske Rigsregistranter II 257. — [7] Tegnelser over alle Lande 1. Januar 1560, 5. Mai 1562, 19. Mai 1564. — [8] Af Stenkul indførtes i Danmark Aar 1874 for 11,700,000 Kr. og udførtes for 1,429,000 Kr. Forbruget i Landet selv svarer altsaa til noget over 10 Mill. Kroner. Af Tømmer og Træ indførtes i samme Aar for 23,178.000 Kr. og udførtes for 1,800,000 Kr. Falbe-Hansen og William Scharling: Danmarks Statistik. Kbhvn. 1878. III 515.

S. 34. [1] Det var en Undersøgelse værd, om ikke de sværeste Fyrrestammer i Nutiden, der fortrinsvis findes i Finmarken (F. C. Schübler: Die Culturpflanzen Norwegens. Christiania 1862. S. 57), vokser under Forhold, der kommer det 16. Aarhundredes halve Urskovstilstand nærmest. Det synes endnu ikke tilstrækkelig undersøgt, om Stammer, der vokser paa afskovet Grund, selv om de faa den behørige Tid til at vokse, alligevel kunne naa deres Forgængeres Førlighed. — [2] Norske Rigsregistranter II 714. Norske Samlinger. Christiania 1852. I 115—19. En „Palme" regnes i Norge = $3,_{388}$ danske Tommer. — [3] Danske Magazin 4. Række I 62. Norske Rigsregistranter II 507. — [4] P. Friis Edvardsen: En ringe Underretning om Schielschiør Kiøbstæds gamle og nuværende Tilstand. Sorøe 1759. S. 198—99. — [5] Vaupell: De danske Skove. S. 20; 127—53.

S. 36. [1] Japetus Steenstrup: Tørvemosernes Bidrag til Kundskab om Landets forhistoriske Natur og Kultur. Kbhvn. 1870. S. 7—8. Samme Forfatter: Geognostisk-geologisk Undersøgelse af Skovmoserne Vindesdam og Lillemose. Kbhvn. 1841. S. 69.

S. 37. [1] Ifølge Resen skal Fyrreskoven paa Fur være bleven omhugget i Krigen 1625—29. Blicher: Topographie over Vium Præstekald. Viborg 1795. S. 47. Smlgn. Samlinger til jydsk Historie og Topografi I 377. I Skrivelse af 8. April 1564 til Jørgen Rosenkrands hedder det, at Kongen har forfaret, at der paa Anholt skal ligge en Gran- eller Fyrreskov, som forhugges for at holde Fyrlampen sammesteds ved Magt. Dette forbydes. Tegnelser over alle Lande. Bind VII S. 685. Om Læsø Fyrreskove se Deichmann-Branth: Botanisk Tidsskrift 2. Række I 169. — [2] Vaupell: De danske Skove. S. 219—92. — [3] Samme Skrift S. 105.

S. 39. [1] Om Kampen mellem Bøgen og Egen se Vaupell: De danske Skove. S. 86—97 og 154—309.

S. 40. [1] Samme Skrift Side 189. — [2] Registret til Trap: Stat. topogr. Beskrivelse af Kongeriget Danmark. 2. Udgave. -- [3] Johannes Steenstrup: Normannerne I 181—84.

S. 41. [1] Udvalgte danske Viser fra Middelalderen, udgivne af Abrahamson, Nyerup og Rahbek. Kbhvn. 1812—14. I 55; 64; 242; 243; 248; 250; 257; 277; 300. III 47; 53; 94; 99—100; 231; 232; 237; 319; 344; 372; 383. IV 1; 88; 92; 170; 227; 258. — [2] Norske Rigsregistranter: Søkysten i Almindelighed: II 492; 617; 636. Bergenhus Lehn: I 313—14; 432. II 565. Lister: I 357. II 684. Nedenæs: II 7; 316; 597—98; 672. Agdesiden i Almindelighed: II 183. Bratsberg: II 315; 542; 598. Akershus: II 315; 352. Bahus: næsten hver Gang Egetømmer omtales. Om Agdesiden se desuden: Norske Samlinger I 593—603. Om Nedenæs: P. Claussøn: Norriges Beskriffuelse. Kbhvn. 1632. S. 49. (Saml. Skrft. v. G. Storm 301—5.) — [3] Norske Samlinger I 594.

S. 43. [1] Om dette og det følgende se: J. B. Barth: Om Skovene i deres Forhold til Nationaloeconomien. Christiania 1857. S. 152—68. Samme Forfatter: De danske Heder og deres Dannelse. Forchhammers Svar. Nordisk Universitets-Tidsskrift 1. og 3. Aargang. Gløersen: Indberetning om Skovundersøgelser i Stavanger Stift. Christiania 1865. S. 30—32. Dito om Søndre Bergenhus Amt. S. 8—9. Vaupell: De danske Skove. S. 304. C. Olufsen: Oeconomiske Annaler. Kbhvn. 1802. III 105.

S. 44. [1] Richardt og Becker: Prospekter af danske Herregaarde. Meilgaard.

S. 46. [1] C. C. Andresen: Om Klitformationen. Kbhvn. 1861. S. 244—45.

S. 47. [1] C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Historie IV 1, 19. — [2] Danske Magazin IV 286—87.

S. 49. [1] G. C. Andresen: Om Klitformationen. Kbhvn. 1861. S. 74—77. — [2] Om dette Tal, der fremkommer ved at multiplicere Byens takserede Væbning 335 Mand (Nyt historisk Tidsskrift I 201) med 8, se nærmere under Købstædernes Størrelse.

S. 50. [1] Jydske Registre 11te Juni 1593. [2] Samlinger til jydsk Historie og Topografi V 75.

S. 51. [1] Samme Sted. Jydske Tegnelser 28 Januar og 1 Marts 1594. — [2] Jydske Registre 11 Juni 1593. — [3] Samlinger til jydsk Historie og Topografi III 39—48. V 151—55. — [4] Rigsarkivets Topogr. Samling. Aalborg f. l. no. 35. Trap: Stat.-topog. Beskrivelse af Danmark 2. Udg. V 53 og 55. C. C. Andresen: Om Klitformationen. Kbhvn. 1861. S. 222 — [5] Erich Pontoppidan: Kirchen Historie des Reichs Dännemarck. Kopenhagen 1747. S. 433. Trap: Stat.-topog. Beskrivelse af Danmark, 2. Udg. V 96. — [6] „Anno 1582: Hunne Sogn er nu fast mestendels fordærvet af Sand". Rigsarkivets topogr. Samling. Vendelbo Stift. no. 6. Den kgl. Befaling om at omtaksere de skadelidte Egne er af 17 Mai 1584. Topog. Sml. Aalborg f. l. no. 35. Trap: Stat.-topog. Beskrivelse af Danmark. 2. Udg. V 98.

S. 52. [1] C. C. Andresen: Om Klitformationen. Kbhvn. 1861. S. 222—24. Jydske Tegnelser 24 Marts 1592 og 26 Mai 1593. — [2] Danske Magazin VI 319—20. Den Danske Atlas. Kbhvn. 1769. Tomus V 406; 407; 481; 493; 505; 507. L. Esmarch: Hist. Efterretning om Sandflugten i Nørrejylland. Kbhvn. 1817. S. 63. H. Ranzau: Cimbricæ chersonesi descriptio. (Westphalen: Monumenta inedita Tom. I col. 67—68): loca ista (Thy) nunc arboribus nudata. olim densissimis instructa. — [3] C. C. Andresen: Om Klitformationen. Kbhvn. 1861. S. 235—36. Samlinger til jydsk Hist. og Topog. II 306—9.

S. 53. [1] Jydske Tegnelser 14 September 1593. — [2] Jydske Tegnelser 28 Februar 1596. — [3] C. C. Andresen: Om Klitformationen. S. 244—45. — [4] Jydske Tegnelser 14 Marts 1502. — [5] Jydske Tegnelser 1592. Viborg Kapitels Skove paa Læsø er blevne utilbørligt forhuggede. „Derved kan foraarsages, at Landet i Fremtiden kunde fordærves og af Sand ødelægges, som en Part deraf allerede skal være begyndt og daglig formedelst saadan mærkelig Skovhugst videre kan formodes at skulle Fremgang fange".

S. 54. [1] C. C. Andersen: Om Klitformationen S. 245—47. — [2] C. E. Secher: Om Agerbruget i Sjælland i det 17de Aarhundrede. Ugeskrift for Landmænd 5. Række II 275. 1597 Gjerlev, Ferslev og en Del af Øvre-Draaby i Horns Herred. 1603 Melby Sogn paa Halsnæs. — [3] C. C. Andresen: Om Klitformationen S. 248—50. — [4] Rigsarkivets topogr. Saml. Tranekær no. 22. Aar 1580 Ristinge By i Humle Sogn. — [5] Om Sandflugten i Sjælland i Begyndelsen af det 17. Aarhundrede se: Rigsarkivets: Cancelliets Aflevering. 39. Skab 9. Pakke 120. — [6] Skaanske Tegnelser 1 September 1591. — [7] Skaanske Tegnelser 19 November 1594.

S. 55. [1] Præsterelationer af 1624. Suhms Samlinger I 1, 108.

S. 56. [1] C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Historie 1497—1536. IV 1, 76—77.

S. 57. [1] C. C. Andresen: Om Klitformationen S. 78—79. L. Esmarch: Historisk Efterretning om Sandflugten i Nørre-Jylland. Kbhvn. 1817. S. 29—41.

S. 58. [1] Norske Magasin I 360 og 440—41. — [2] Peder Claussøn: Norriges Beschriffuelse. Kbhvn. 1632. S. 111—13. (Saml. Skrifter v. G. Storm S. 379.) Smlgn: Norske Magasin I 110. Broch: Kongeriget Norge. Kristiania 1876. S. 12. — [3] Nye danske Magazin V 124. — [4] Nyt historisk Tidsskrift IV 289; 290 og 294. — [5] Tyge Brahes meteorologiske Dagbog holdt paa Uraniborg for Aarene 1582—97. Kbhvn. 1876. — [6] Poul la Cour: Sammendrag af Vejr-Iagttagelserne i Tyge Brahes meteorologiske Dagbog. S. XL—XLII.

S. 60. [1] Wegener: Historiske Efterretninger om Anders Sørensen Vedel. Fol. S. 74. Anm. 7. — [2] Danske Samlinger udg. af Chr. Bruun V 51. — [3] Tyge Brahes meteoro-

logiske Dagbog. S. 121—22. — [4] Junge: Den nordsjællandske Landalmue. Ny Udg. Kbhvn. 1824. S. 343.

S. 61. [1] C. Paludan-Müller: Kort Fremstilling af det kirkelige Kalendervæsen. Odense 1847. S. 46—52; 74—76. — [2] Poul la Cour: Sammendrag af Vejr-lagttagelserne i Tyge Brahes meteorologiske Dagbog. S. X. — [3] Samme Skrift S. IX. — [4] Samme Skrift S. VII.

S. 62. [1] Gløersen: Indberetning om de i 1864 anstillede Skovundersøgelser i Stavanger Amt. Christiania 1865. S. 13—14. Broch: Statistisk Årbog for Kongeriget Norge. Kristiania 1871. S. 471. P. C. Asbjørnsen: Om Skovene og et ordnet Skovbrug i Norge. Christiania 1855. S. 23. — [2] Gløersen: Anførte Skrift S. 14.

S. 64. [1] Poul la Cour: Sammendrag af Vejr-Iagttagelserne i Tyge Brahes meteorologiske Dagbog. S. XXXIX—XLII. Ved Benyttelsen af den paa Figuren (S. XLI) givne grafiske Fremstilling iagttage man vel Forfatterens Vink om, at de tvende Kurver ikke betegne det Samme: ellers vilde Forskellen mellem dengang og nu blive overordentlig stor. — [2] Samme Skrift S. XLIII.

S. 65. [1] J. B. Barth: Om Skovene i deres Forhold til Nationaloeconomien. Christiania 1857. S. 147.

S. 66. [1] Oratio de vita et obitu Grundith ab Andrea Severino Welleio. pag. O. 4.

S. 67. [1] Krag: Christian den Tredies Historie (dansk Oversættelse) S. 537. — [2] Norsk hist. Tidsskrift II 327—28. — [3] Saxo Grammaticus. ed. P. E. Müller p. 247—48. — [4] A. S. Vedel: ovenanførte Sted. Westphalen: Monumenta inedita. Tom. I pag. 4. Ny kgl. Samling 4to no. 649. pag. 311. — [5] Braun: theatrum urbium. IV. Dania.

S. 68. [1] Slange: Christian den Fjerdes Historie IVde Part S. 694—95. — [2] Samlinger til jydsk Historie og Topografi I 142—50; IV 261—62; 268. V 38; 160—61. Ed. Erslev: Om de glubende Dyrs Undergang i Nørrejylland. Kbhvn. 1871. S. 8—25.

S. 69. [1] Westphalen: Monumenta inedita, Tom. I pag. 4. Ny kgl. Samling 4to no. 649. pag. 311. (Suhms Nye Samlinger III 176.) — [2] Dansk historisk Almanak for Aaret 1773, udg. af det kgl. Videnskabernes Societet. Den 9 November. — [3] Ed. Erslev: om de glubende Dyrs Undergang i Nørrejylland. S. 27—28.

S. 71. [1] Jydske Tegnelser den 25 August 1589 og den 31 Oktober 1590. — [2] Jonas Koldingensis: Daniæ descriptio. Francofurti ad Moenum 1594. pag. 78. — [3] Ed. Erslev: anf. Skr. S. 29.

S. 72. [1] Tegnelser over alle Lande den 7 Juni 1562. Danske Kongers Historie 73 dd. den 9 September 1589.

S. 73. [1] Tagebuch Christians des jüngeren, Fürst zu Anhalt. Leipzig 1858. S. 98. — [2] Danske Samlinger udg. af Chr. Bruun. V 54—55. — Jydske Tegnelser den 25 August 1589. — [4] Rigsarkivets topografiske Samling, Silkeborg no. 16. — [5] Jonas Koldingensis: Daniæ descriptio, Francofurti ad Moenum 1549. pag 78.

S. 74. [1] Sjællandske Tegnelser den 30 Januar 1582 og 23 Februar 1583. — [2] Tagebuch Christians des jüngeren, Fürst zu Anhalt S. 90. — [3] Thura: Beskrivelse over den liden Ø Amager. Kbhvn. 1758. S. 9.

S. 75. [1] Brehm: Pattedyrenes Liv. 2. Udg. 1881. S. 380—83. Tauber.

S. 76. [1] Broch: Statistisk Årbog for Kongeriget Norge. Kristiania 1871. S. 603. — [2] Tagebuch Christians des jüngeren, Fürst zu Anhalt. S. 90.

S. 77. [1] Samme Skrift S. 103. Ved en Svanejagt den 26 Juli 1692 paa Gedser skød Kongen og Dronningen 420 Svaner. Dansk Hist. Almanak for Aaret 1773. — [2] Die Reisen des Samuel Kiechel, herausgegeb. von Dr. K. D. Haszler. Stuttgart 1866. S. 54. — [3] Braun: theatrum urbium. IV. Dania.

S. 80. [1] Peder Claussøn Friis: Samlede Skrifter udg. af Gustav Storm. Kristiania 1877. I. S. 19 og 22. De følgende Meddelelser om Norges Dyreliv er, hvor ingen anden Kilde anføres, alle hentede fra dette Skrift.

S. 81. [1] Samme Skrift S. 377.

S. 82. [1] Peder Claussøn: Samlede Skrifter S. 16. E. Pontoppidan: Norges Naturlige Historie II 27.

S. 83. [1] P. Claussøn: Norriges Bescriffuelse S. 112. (Saml. Skrift. S. 376.) — [2] E. Pontoppidan: Norges Naturlige Historie II 26.

S. 85. [1] Samme Sted.

S. 88. [1] Olaus Magnus: Historia de rebus Septentrionalibus. (Romæ 1555) pag. 621.

S. 93. [1] Eiler Sundt: Fante- eller Landstrygerfolket i Norge. Christiania 1852. S. 152 flg. Hans Strøm: Beskrivelse over Fogderiet Søndmør. Sorøe 1762. I 387. — [2] Broch: Statistisk Årbog for Kongeriget Norge. Kristiania 1871. S. 607.

S. 96. [1] „Agdesiden": Nedenæs', Mandals og Lister Len. „Den kaldis Agde, for den strecker sig langs ved Haffuit". P. Claussøn Friis: Saml. Skrifter v. G. Storm. S. 301.

S. 97. [1] Norske Rigsregistranter II 103—4.

S. 98. [1] Om Rensdyrjagt se P. Chr. Asbjørnsen: Norske Huldre-Eventyr og Folkesagn. Christiania 1870. Rensdyrjagt paa Ronderne. S. 171. — [2] Norske Rigsregistranter II 351.

S. 100. [1] Broch: Statistisk Årbog for Kongeriget Norge. Kristiania 1871. S. 608—9. — [2] Peder Claussøn Friis: Samlede Skrifter. Kristiania 1877. S. 34.

S. 101. [1] Broch: ovenn. Skrift. S. 605. — [2] P. Claussøn: Norriges Bescriffuelse. Kbhvn. 1632. S. 84—85.

S. 102. [1] Norske Rigsregistranter I 238. Brevet om Hundene er, saavidt vides, ikke trykt i Norske Rigsregistranter. Det findes i Rigsarkivet. Tegnelser over alle Lande: Fr. II til Erik Rosenkrands og Eskild Gøye, dat. Emkloster den 16 April 1560. — [2] Norske Rigsregistranter II 122.

S. 103. [1] Tegnelser over alle Lande den 28 Juli 1563.

S. 106. [1] Danske Magazin VI 226. (1 Timber = 40). — [2] Olaus Magnus: Historia de rebus Septentrionalibus. (Romæ 1555) p. 614. — [3] Hans Forsell: Sveriges inre Hist. II. Sthlm. 1875. Nr. II. Tabeller öfver utförseln.

S. 115. [1] Westphalen: Monumenta inedita. Tom I. pag. 4. — [2] Erich Pontoppidan: Norges Naturlige Historie II 42. Joh. Michael Lund: Forsøg til Beskrivelse over Øvre-Tellemarken i Norge. Kbhvn. 1785. S. 35—39. — [3] Hans Forssell: Sveriges inre Historia. Andra Delen. Stokhlm. 1875. Nr. II Tabeller öfver utförseln. — Jon Olafssons Oplevelser som Ostindiefarer. Kbhvn. 1907. S. 65.

S. 118. [1] Forsell: Statistik öfver Sverige. 4de Upplagen. Stockholm 1844. S. 115; for Danmarks og Norges Vedkommende se de følgende Henvisninger. — [2] F. Hammerich i Historisk Tidsskrift 3. Række II 28—44. Joh. Grundtvig: Meddelelser fra Rentekammerarkivet 1872: S. 208—14. Trods disse to Forfatteres noget afvigende Resultater anser jeg dog de af dem fremdragne Vidnesbyrd for at være ret vel samstemmende. Det ringere Slutningstal hos Grundtvig fremkommer ved, at Landbefolkningen paa Sjælland, Møen, Falster og Lolland Aar 1645 antages for, i Overensstemmelse med Forholdene 1769—1870, at have udgjort 27 Procent af Danmarks samlede Befolkning. Saa høj en Procentværdi tør jeg imidlertid ikke tillægge Befolkningen i disse Landsdele ved Aaret 1645, da netop disse Egne led under Vornedskabets hele Tryk, medens Jylland endnu ikke ganske havde tabt sin tidligere Flor. — [3] Aschehoug i Langes Norske Tidsskrift for Videnskab og Literatur. Christiania 1842. II 305—407.

S. 119. [1] Velschow i Historisk Tidsskrift IV, 7. — [2] Ifølge Registre og Mandtal paa Madskatterne af 1580 og 1583 for Malmøhus Len (Bilag til Malmøhus Lensregnskaber af samme Aar, Rigsarkivet) udgjorde Antallet af Bønderne i Lenet Aar 1580: 3,835 Mand, og Aar 1583: 4,139 Mand, hvilke Tal endda ikke angive den fulde Forøgelse, idet Børing Birk 1580 regnedes med til Lenet men ikke 1583, og Fru Tale Ulfstand i Mellemtiden havde gjort 30 Lejebønder til sine Ugedagsmænd, saa at disse heller ikke forekomme i Regnskabet af 1583.

S. 120. [1] Carlson: Sveriges Historia under Konungarne af Phalziska Huset. Stklm. 1856. II 5. — [2] Encyclopædia Britannica 9. og 8. Udgave, Artiklerne „England" og

„Scotland". England med Wales talte Aar 1650: 5,450,000 Indb. (having probably risen less than half a million during the lapse of a century); Aar 1750: 6,400,000 Indb.; Aar 1801: 8,892,000 Indb.; Aar 1874: 23,500,000 Indb. Skotlands Folkemængde var Aar 1707: 1,050,000 Indb.; Aar 1755: 1,265,000 Indb., og Aar 1874: 3,500,000 Indb.

S. 122. [1] I Christiania og Hamar Stifter er 36 Procent af Fladerummet bevokset med Skov, i Bergens Stift kun 7 Procent. I Jarlsberg og Laurvigs, Smaalenenes og Akershus' Amter findes Norges tætteste Befolkning, nemlig 2041, 1245 og 1138 Mennesker paa hver (geografisk) Kvadratmil. I det Vestenfjeldske har de tættest befolkede Egne, Stavanger og Søndre Bergenhus Amter, ikke mere end 630 og 424 Indbyggere paa hver Kvadratmil. (O. J. Broch: Statistisk Årbog for Kongeriget Norge. Kristiania 1871. S. 28—29 og 548). I Jylland er kun $2,_{50}$ Procent af Arealet bevokset med Skov, paa den fynske Øgruppe er $5,_{87}$, paa den sjællandske $9,_{71}$ Procent. (Lütken: De danske Statsskove. S. 3.) I Jylland bor der 1,748 Mennesker paa hver Kvadratmil, i Fyn 3,722 og i Sjælland 4,762. Paa Jyllands Vestkyst er i Thisted Amt kun $0,_{02}$ Procent af Fladerummet skovbevokset, i Ringkøbing Amt $0,_{44}$ Procent, i Ribe Amt $0,_{57}$ Procent. Paa Østkysten er i Aarhus Amt $7,_{26}$ Procent af Arealet bevokset med Skov. (Samme Skrift. S. 3.) I Ringkøbing Amt bo 902 Mennesker paa hver Kvadratmil, i Aarhus Amt 2,785. — [2] Som Eksempel paa Befolkningens forskellige Tilvækst i Norges østlige og vestlige Egne i Tidsrummet 1665—1801 kan anføres, at Tilvæksten alene hos Landbefolkningen i denne Tid har været: i Hedemarken 227 Procent, i Buskerud 213 Procent, i Christians Amt 171 og i Akershus 166 Procent, medens den i intet af de vesten- og nordenfjeldske Amter er naaet til 84 Procent, i Lister og Mandal endog har indskrænket sig til 39 Procent. (T. H. Aschehoug i Norsk Tidsskrift for Videnskab og Litteratur, udg. af Lange. Christiania 1842. 2. Aargang. S. 403—4). — [3] Falkman: Om Svenska skogarnas nuwarande tillstånd. Stockholm 1852. S. 119—24. — [4] O. Nielsen: Historiske Efterretninger om Skadst Herred. S. 227. — [5] Samlinger til jydsk Historie og Topografi V 267.

S. 123. [1] Scriptores rerum Danicarum. III 280—81. — [2] Danske Magazin II 209.

S. 124. [1] Jens Kraft: Topog.-Stat. Beskrivelse over Kongeriget Norge VI 524—25.

S. 125. [1] Christiania Posten 1849 no. 367 og 369.

S. 126. [1] Broch: Kongeriget Norge og det Norske Folk. Kristiania 1876. S. 19. — Norge i det 19de Aarhundrede I 200. — [2] Fr. II anslog Antallet af bosiddende Bønder i Danmark til noget over 100,000. (P.V. Jacobsen: Det danske Skattevæsen under Chr. III og Fr. II. S. 194.) Fradrages den til Skaane, Halland og Blekinge svarende Del, vil Resten blive omtrent 70,000. I Aaret 1873 udgjorde Antallet af Bøndergaarde paa 1 til 12 Tdr. Hartkorn i det egentlige Danmark: 70,959. Medens Antallet i Aaret 1860 var 66,094, altsaa ikke synderligt afvigende, var i de samme 13 Aar Antallet af Huse med 1 Td. Hartkorn eller derunder tiltaget i en meget betydelig Grad fra 136,925 til 162,415. (Statistisk Tabelværk 3. Række 32te Bind S. XXXIX. Kbhvn. 1877.) — [3] Jeg gaar ligesom Kinch (Ribe Bys Historie S. 505) ud fra, at Byernes Indbyggerantal i det 16. Aarhundrede findes ved at multiplicere Væbningens Antal med 8. Kun for Bergens Vedkommende gør jeg en Undtagelse, da jo som bekendt Tyskerne paa Bryggen skulde være ugifte; ganske vist omgik man efter Evne denne Bestemmelse, men under disse Forhold bør dog vistnok her Væbningens Antal næppe multipliceres med et højere Tal end 5. Bergens Væbning angives i Danske Magazin 4. Række II 403 (Sigvard Grubbes Dagbog) til Aar 1599 at have udgjort 3000 Mand. Sagen og Foss: Bergens Beskrivelse. Bergen 1824. S. 716 har det fejlagtige Tal 300. I Haandskriftet (Kgl. Bibl. Uldallske Smlg. no. 449. 4to. S. 113), der er den fælles Kilde, staar „ter mille". — [4] Nyt Historisk Tidsskrift I 199. Borgervæbningen 1641. Joh. Grundtvigs Resultat er langt lavere, idet han (Meddelelser fra Rentekammerarkivet 1872 S. 213 antager, at København Aar 1645 kun har haft 10,867 Indb. Fr. Hammerich (Historisk Tidsskrift 4. Række II 50—51) mener derimod, at København i Midten af det 17. Aarhundrede har haft lidt over 40,000 og i Slutningen af det 16. Aarhundrede 25,000 Ingbyggere. Dette sidste Tal naar han ved at multiplicere Borgervæbningens Antal: 1641 med 15. — [5] Henrik Ranzau anslaar Antallet af Borgerne (numerus civium) i Flensborg til 1,134. Ved cives maa her

forstaas enten de Skatteydende eller Medlemmerne af Væbningen, ikke Beboerne i Almindelighed (Mænd. Kvinder og Børn), da Tallet i saa Fald vilde være meget for lavt, naar Flensborg betegnes som Sønderjyllands største By. Westphalen: monumenta inedita Tom. I col. 54.

S. 127. [1] Westphalen: monumenta inedita Tom. I. col. 56—57.

S. 128. [1] Hans Forssell: Sveriges inre Historia. Stockholm 1875. II 81. De Skatteydendes Antal: 890. — [2] Nyt historisk Tidsskrift II 201. Malmøs Borgervæbning 681.

S. 129. [1] Kinck: Ribe Bys Historie. Ribe 1869. S. 505. — [2] Danske Magazin 3. Række II 183—84.

S. 130. [1] Peder Claussøn Friis: Samlede Skrifter v. G. Storm. S. 322. Broch: Kongeriget Norge og det norske Folk. Kristiania 1876. S. 120. — [2] Ludvig Daae (Norsk hist. Tidssk. III 1,252) betegner Peder Claussøns Angivelse af Stavangers Størrelse som overdreven og har maaske Ret heri. Men L. D. begaar en lignende Overdrivelse blot i modsat Retning ved at paastaa, at Stavanger „var i Virkeligheden kun en lille Biskopsflække". Hans eneste Støtte herfor, at dette var Tilfældet med — Hamar, beviser intet. — [3] Nyt historisk Tidsskrift II 199—201. At Roskilde var større end Køge fremgaar af Suhm: Nye Samlinger til den danske Historie III 102—3 og H. Rørdam: Københavns Universitets Historie II 432, Anm. 2. Om Nakskov se tillige Nyt historisk Tidsskrift V 191.

S. 131. [1] Historisk Tidsskrift V 2—34.

S. 134. [1] Suhm: Samlinger til den danske Historie II 2, 133. — [2] Danske Magazin 3. Række II 183. — [3] Norske Magasin I 273—74. — [4] Den anseelige Stad Helsingørs Beskrivelse. Aalborg 1757. S. 246. — [5] Terpager: Ripæ Cimbricæ. pag. 729. — [6] Suhm: Samlinger til den danske Historie II 3, 2. — [7] Se f. Eks. Rørdam: Københavns Universitets Historie IV 152. — [8] Troels-Lund: Sundhedsbegreber i Norden i det 16. Aarhundrede. 20 Cap.

S. 135. Ferdinand Lund: Udkast til en Indledning til Tabellerne over Vielser, Fødsler og Dødsfald i Kongeriget Danmark. Kbhvn. 1873. S. XIX og XXXIII. — [2] Historisk Tidsskrift 4. Række 6. Bind. Literatur S. 162—65.

S. 136. [1] Historisk Tidsskrift III 30 og 37. — [2] Wegener: Historiske Efterretninger om Anders Sørensen Vedel. Folio Udgave. S. 96—97.

S. 137. [1] Samme Skrift S. 215. Anm. 12. — [2] Rørdam: Københavns Universitets Historie III 613.

S. 139. [1] Danske Samlinger udg. af Chr. Bruun V 277—78; 280; 283—88; 290; 292. — [2] Norsk Tidsskrift for Videnskab og Literatur udg. af Lange. 1848. 2. Aargang. S. 314; 317—321; 325—28; 330—31; 334; 336—37; 341—42; 355—57.

S. 141. [1] Die Reisen des Samuel Kiechel, herausgegeben von Dr. K. D. Haszler. Stuttgart 1866. pag. 52. — [2] Om det følgende se: P. Claussøn: Norriges Bescriffuelse. Kbhvn. 1632, S. 129—30. (Saml. Skrifter. S. 399.) Den norske Sou. Norske Magasin II 20. Indberetningerne 1590—1600 fra de i Nordlandene og Finmarken ansatte Embedsmænd: Dansk Rigsark. Svenske Jordebøger no 219.

S. 146. [1] Norsk Historisk Tidsskrift IV 164—212.

S. 147. [1] Kraft: Top. stat. Beskrivelse over Kongeriget Norge. VI 521.

S. 148. [1] Danske Magazin 4. Række 2. Bind S. 396. — [2] Samme Bog S. 397. — [3] Samme Bog, S. 399—400.

S. 149. [1] Historisk Tidsskrift 4. Række VI 242—45. Anm.

S. 150. [1] Danske Magazin V 223—24. Ny Kirkehistoriske Samlinger IV 234—41.

S. 151. [1] Rigsarkivet. Sjællandske Tegnelser 3 og 22 Maj 1580. — [2] Preussische Sammlung. Danzig 1747. I 710—12.

S. 155. [1] C. F. Allen: De tre nordiske Digers Historie 1497—1536. Kbhvn. 1865 2det Bind S. 288—93. — [2] Thura: Beskrivelse over den liden Ø Amager. Kbhvn. 1758. S. 16—17. — [3] Hvitfeld (Christian den Andens Historie S. 43. 4to) siger, at disse hollandske Familier først havde nedsat sig paa Sprogø, men derfra var udvandrede til Bøtø, altsammen under Christian den Andens Regering. Om denne første Bosættelse

paa Sprogø vides intet. Udvandringen til Bøtø synes ikke at være foregaaet før under Christian III. Se nedenfor samt: Den Danske Atlas III 371. — [4] Kongebrev dat. Hafniæ Torsdag post visitationis Mariæ 1552. Klevenfelds Afskrifter. Rigsarkivet.

S. 156. [1] Den Danske Atlas III 373.

S. 157. [1] Danske Kongers Historie 73. ddddd. 26 August 1590 og D. K. H. dddd. 26 Mai 1591. Rigsarkivet. — [2] Thura: Beskrivelse over den liden Ø Amager. Kbhvn. 1758. S. 17; 25—27. — [3] Die Reisen des Samuel Kiechel, herausgegeben von Dr. K. D. Haszler. Stuttgart 1866. S. 54. Danske Magazin 3. Række III 75—76. — [4] Jydske Registre den 24 Juli 1587.

S. 158. [1] Jens Lauritsøn Wolf: Encomion regni Daniæ. Kiöbenhaffn 1654. S. 365. Trap: Statist-topogr. Beskrivelse af Kongeriget Danmark. 2. Udg. III 159—60. Rigsarkivet. Cancelliets Aflevering 89. Skab 14. Pakke 22.

S. 160. [1] Jens Kraft: Topogr.-Statist. Beskrivelse over Kongeriget Norge I 501—5; 599—600. Eilert Sundt: Beretning om Fante- eller Landstrygerfolket i Norge. 2. Oplag. Christiania 1852. S. 191—213. Sturzen-Becker: Over Sundet. København 1864. S. 211—22. — [2] Den følgende Fremstilling støtter sig helt igennem til Eilert Sundts ovenanførte Skrift samt til F. Dyrlund: Tatere og Natmandsfolk i Danmark. Kbhvn. 1872.

S. 163. [1] Aarsberetninger fra Geheimearchivet I 52—53. — [2] Nyt historisk Tidsskrift VI 582. — [3] C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Historie 4. Binds 1. Afdeling S. 281—82. — [4] Olai Petri Svenska Krønika. Stockholm 1860. udg. af G. E. Klemming. S. 305: . . . . 1512 . . . . kom . . . . Tatare hijt i landet, och til Stockholm, förra hadhe the aldrigh her warit. — [5] Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Domme IV 170. N. Krag: Christian den Tredies Historie (Dansk Oversættelse) I 508.

S. 164. [1] Brevet er aftrykt blandt Bilag til F. Dyrlund: Tatere og Natmandsfolk. S. 366—67.

S. 165. [1] Danske Magazin VI 56. — [2] Brevet er trykt blandt Bilag til F. Dyrlund: Tatere og Natmandsfolk. S. 368—69. — [3] Samme Skrift S. 294. — [4] Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie IV 292—93. — [5] Norske Rigsregistranter II 563—64.

S. 166. [1] F. Dyrlund: Tatere og Natmandsfolk. S. 294. — [2] Norske Rigsregistranter II 563—64. — [3] For Danmarks Vedkommende udstedt den 31 Maj 1589, trykt i Samlingen af Forordninger København 1590, for Norges Vedkommende udstedt den 1 Aug. 1589, omtalt i Norske Rigsregistranter III 66 og Eilert Sundt: Fante- eller Landstrygerfolket i Norge. S. 74. — [4] F. Dyrlund: Tatere og Natmandsfolk S. 297—98.

S. 167. [1] Samme Skrift, S. 314. — [2] Eilert Sundt: anførte Skrift S. 25. — [3] F. Dyrlund: anførte Skrift S. 13. — [4] Bloch: Den fyenske Geistligheds Historie. S. 43.

S. 168. [1] Norske Magasin I 372—73. — [2] F. Dyrlund: anførte Skrift S. 313. — [3] Jydske Tegnelser 23 April 1595.

S. 169. [1] Eilert Sundt: Fante- eller Landstrygerfolket i Norge. S. 118—23.

S. 170. [1] F. Dyrlund: Tatere og Natmandsfolk. S. 326—30.

S. 173. [1] Ny kirkehistoriske Samlinger V 384—93.

S. 174. [1] Die Reisen des Samuel Kiechel, herausgegeben von Dr. K. D. Haszler. Stuttgart 1866. pag. 53—55. — [2] Om Kørsels Almindelighed se: Tagebuch Christians des Jüngern, Fürst zu Anhalt. Leipzig 1858. S. 91. — [3] Odin Wolff: Journal for Politik, Natur- og Menneske-Kundskab. Tredie Bind 1801. S. 253. Weiss: Kostümkunde. Stuttgart 1872. II 906.

S. 175. [1] Om Rustvognene og deres Betjening se f. Eks. Rentemester Regnskab af 1588. Rigsarkivet — [2] Nye Danske Magazin I 365; 367—68. — [3] Danske Magazin V 124—25. — [4] Nyt historisk Tidsskrift III 286.

S. 176. [1] Agedyner med Læderbetræk omtales bl. a. i Malmøhus Lensregnskab af 1541. Rigsarkivet.

S. 177. [1] Fensmarks Kirkes Kirkes Regnskabsbog 1624—25. Rigsarkivet. — [2] Tegnelser over alle Lande 28 Juli 1562. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie III

324. — [3] Danske Samlinger udg. af Chr. Bruun V 160. — [4] Smlgn. t. Eks. Afbildningen i Neuw Jag Vnnd Weydwerck Buch. Frankfurt 1582 S. 44. — [5] Se f. Eks. Vedel Simonsen: De danske Ruder I 100.

S. 179. [1] Danske Magazin II 29. — [2] Danske Magazin 4. Række I 3. Krag: Christian den III's Historie (dansk Oversættelse) S. 267.

S. 180. [1] Nye danske Magazin I 365 og 367—68. — [2] Norske Magasin I 444. — [3] Knud Rud omtaler at have mistet to „bespærde Vogne" i Grevefejden (Vedel Simonsen: De danske Ruder I 100); Peder Oxe ejede i det mindste Spærklæder til to. (Danske Samlinger 2. Række VI 182). — [4] Klevenfeld: Optegnelser angaaende den holstenske Adel. Rigsarkivet. — [5] Weiss: Kostümkunde II 498.

S. 181. [1] Danske Samlinger 2. Række II 174. — [2] Rentemester Regnskab 1588. Rigsarkivet. — [3] Odin Wolff; Journal for Politik, Natur- og Menneske-Kundskab. 3. Bind 1801. S. 255—56. — [4] Nye danske Magazin I 367. — [5] Rigsarkivet. Ausländische Registrant 12 Juli 1554. — [6] Sjællandske Tegnelser 19 Juli 1594. Lignende Ordre 17 Aug. 1595.

S. 182. [1] Weiss: Kostümkunde II 915—16 antager, sikkert med Urette, at Opfindelsen er sket i Frankrig. Ramée: Histoire des chars, carrosses, Omnibus et voitures de tous genres. Paris 1856. pag. 73. henfører den til Italien. smlgn. ogsaa Wolff: Journal for Politik, Natur- etc. 3. Bind S. 254. Angaaende Ophængningsmaaden følger jeg Karl v. Weber: Die Churfürstinn Anna zu Sachsen. Leipzig 1865. S. 356—57. Ramée i ovennævnte Skrift benytter ikke de i hans Kilder givne Vink om Forskellen mellem coche og carrosse. At denne er tilstede, kan sés af et Sted som dette: Le 24 juin 1584 . . . . dans le cortége se voyait la reine, femme d'Henri III, „séant seule en un caroche couvert de tanné, et elle aussi vêtue de tanné; après laquelle suivoient huict coches plains de dames vestues en noir à leur ordinaire." C'est pour la première fois que nous avons trouvé le mot de carroche qui est le même que carrosse. (pag. 71.) Giovanni Gozzadini's Skrift: delle antiche carozze e segnamente di due Veronese, Bologna 1862, har jeg ikke haft Lejlighed til at benytte.

S. 183. [1] Chr. H. Brasch: Gamle Ejere af Bregentved. København 1873. S. 66—67. — [2] Karl von Weber: Die Churfürstinn Anna zu Sachsen. S. 357—58. — [3] Anførte Skrift S. 357.

S. 184. [1] Rigsarkivet. Ausländische Registrant 29 August 1582. Nye Danske Magazin IV 250 Anm. 1. — [2] Ausländische Registrant 29 August 1582. — [3] Nye Danske Magazin IV 250 Anm. 1 og 254. — [4] Odin Wolff: Journal for Politik, Natur- og Menneske-Kundskab 3. Bind 1801. S. 253. — [5] Troels-Lund: Christian IV's Skib paa Skanderborg Sø I 40. — [6] Rentemester-Regnskaberne for 1588 og 1589. Rigsarkivet. — [7] Danske Kongers Historie 73. dd. 9 August 1589. Rigsarkivet.

S. 185. [1] Ramée: histoire des chars. pag. 78. Weiss: Kostümkunde II 918.

S. 192. [1] Dalin: Svea Rikes Historia. Stockholm 1760—61. III 1 498 og 514.

S. 193. [1] Danmarks gamle Kjæmpeviser, udgivne af Svend Grundtvig III 231—232.

S. 196. [1] Norsk historisk Tidsskrift IV 240—41.

S. 197. [1] Henrik Ranzau siger om Fr. II: Vias publicas aperuit et refecit. Westphalen: monumenta inedita. Tom. I col. 118. — [2] Tegnelser over alle Lande 28 Juli 1562. — [3] Danske Kongers Historie 73. dddd. 20 September 1591. — [4] Sjællandske Tegnelser 18 August 1585. — [5] Tegnelser over alle Lande 7 Januar 1566. — [6] Fyenske Tegnelser 1 Maj 1594.

S. 198. [1] Fyenske Tegnelser 19 Mai 1596. — [2] Sjællandske Tegnelser 18 Oktober 1577. — [3] Sjællandske Tegnelser 18 Oktober 1594. — [4] Tegnelser over alle Lande 28 Juli 1562. — [5] Helsingørs Thingbog 16 Januar 1581 og 3 December 1582. Rigsarkivet.

S. 199. [1] Die Reisen des Samuel Kiechel, Stuttgart 1866 pag. 52. — [2] Nyt historisk Tidsskrift III 293. — [3] Christian den Fjerdes danske Stilebog, Brev 413, dateret Frederiksborg 6 Marts 1589. — [4] Westphalen: Monumenta inedita. Tomus I pag. 3.

S. 200. [1] Sjællandske Tegnelser 13 Januar 1592. Helsingørs Thingbog 8 Novem-

ber 1585. Frankfurtisches Archiv für ältere deutsche Literatur und Geschichte. Frankfurt 1812. II 174.

S. 201. [1] Sjællandske Tegnelser 13 Januar 1592. — [2] Suhm: Nye Samlinger III 103. Danske Samlinger udg. af Chr. Bruun 2. Række I 301—2. — [2] Historisk Tidsskrift 4. Række VI 336. — [4] Norsk Historisk Tidsskrift IV 243. — [5] Smstds. S. 225—26.

S. 203. [1] Smstds. S. 224 og 227. — [2] Smstds. S. 224. — [3] Samme Skrift S. 241—42. Norske Magasin II 144.

S. 204. [1] Jydske Tegnelser 25 Januar 1593.

S. 205. [1] Tegnelser over alle Lande 9 Juli 1566 (Bind IX S. 3.)

S. 206. [1] P. Palladius: En Nøttelig Bog om St. Peders Skib. Kbhvn. 1554. Aii.

S. 207. [1] Skrivelse af 24 November 1573 fra Ide Falk Gjøes til Fru Birgitte sal. Herluf Trolles. Dokumenter til Klevenfeldts Stamtavler (Sandberg). Rigsarkivet. — [2] Takst for Færgefarten her findes i Tegnelser over alle Lande 30 Januar 1567.

S. 211. [1] Danske Samlinger II 55—59. — [2] G. L. Baden: Afhandlinger i Fædrenelandets Historie. Kbhvn. 1820. I 216. Norsk Historisk Tidsskrift IV 232. — [3] Danske Samlinger udg. af Chr. Bruun IV 354—57.

S. 212. [1] Sjællandske Tegnelser 30 Juni 1593. — [2] G. L. Baden: anf. Skrift S. 217. — [3] Sjællandske Registre 11 Mai 1592.

S. 213. [1] Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess resa i Sverige 1634. Stockholm 1828. S. 9 o. fl. Steder. Die Reisen des Samuel Kiechel. Stuttgart 1866. S. 59. — [2] Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie III 123 Anm.

S. 214. [1] Om Hofsinderne, der forgæves maa ride paa Gaderne: Helsingørs Thingbog 5 September 1580. Borgere, der nedrive deres Stalde: Tegnelser over alle Lande 1 Januar 1562. Uvillighed i København trods Løfte om Betaling: Tegnelser over alle Lande 20 Marts 1562. — [2] Sjællandske Tegnelser 22 Marts 1576. — [3] Vedel Simonsen: Odense Bys Historie II 2. 170—171. Sjællandske Tegnelser 6 Oktober 1582. Tegnelser over alle Lande 1 Januar 1562.

S. 215. [1] Sjællandske Teguelser 10 Januar 1592. — [2] Kongelig Kro ved Frederiksborg: Tegnelser over alle Lande 3 December 1563; i Lundegaard for Kronborg; Sjællandske Registre 1 April 1586; ved Skanderborg; Jydske Registre 23 Juni 1593. — [3] Sjællandske Tegnelser 22 Marts 1576. — [4] Sjællandske Tegnelser 9 Juli 1574. — [5] Tagebuch Christians des Jüngern, Fürst zu Anhalt. Leipzig 1858. S. 90. — [6] Suhms Samlinger II 2, 115. — [7] Suhms ny Samlinger III 115—16.

S. 216. [1] Tegnelser over alle Lande 29 Februar 1564 (Bind VII S. 636). Becker: Danske Herregaarde XII Schelenborg. — [2] Registre over alle Lande 7 September 1571.

S. 217. [1] Danske Magazin 3. Række III 75—76. — [2] Die Reisen von Samuel Kiechel. Stuttgart 1866. S. 53—54.

S. 218. [1] Danske Magazin 3. Række III 75—76. — [2] Historisk Tidsskrift 4. Række VI 334. — [3] Rigsarkivet. Danske Samlinger. Kroer. no. 557 a. Hans Kiön fik den frit og kvit paa Livstid 27 November 1571. — [4] Sjællandske Tegnelser 17 April 1588. Danske Kongers Historie 73. dddd. den 13 Marts 1590.

S. 219. [1] Sjællandske Tegnelser 6 Oktober 1586. — [2] Historisk Tidsskrift III 66—67. — [3] Danske Kongers Historie 73. dddd. den 5 og 29 April 1589. — [4] 1588 var han i Brunsvig med to „Skydeheste" til Hertugen. Rentemester Regnskab for 1588. — [5] Rentemester Regnskab 1588: 20 Daler til Mathis Røver Enspænder for at hente Jomfru Polita fra Mecklenburg. — [6] Danske Kongers Historie 73. dddd. 3 Juni 1590. — [7] Danske Kongers Historie ddddd. (Datum mangler, vistnok September) 1591.

S. 220. [1] Aar 1623 var i Bergen omtrent 400 Kroer og Ølaftapningssteder. Norsk Hist. Tidsskrift IV 239. — [2] Forekommer oftere i Helsingørs Thingbøger.

S. 221. [1] Norske Magasin I 472. Københavns Diplomatarium I 460—61. — [2] Danske Samlinger 2. Række I 344. — [3] Sjællandske Tegnelser 30 Juni 1593. — [4] Se f. Eks. Rentemester Regnskabet for 1591. Værten i Oksekoppen faar kun Betaling for, hvad de meklenborgske Kuske og Kuskvognheste har fortæret; Gesandterne selv, de

meklenborgske som de svenske og franske have boet andensteds. Sjællandske Tegnelser 24 April 1596. — [5] Danske Samlinger 2. Række I 344.

S. 222. [1] Norsk historisk Tidsskrift IV 231—32. Yngvar Nielsen: Rejsehaandbog over Norge. „Nystuen".

S. 223. [1] Peder Claussøn Friis: Saml. Skrifter v. G. Storm. S. 361—62.

S. 224. [1] Norsk Turistforenings Aarbog 1874. S. 78. — [2] Regning for to af Oluf Parsbergs Folk 1628. Den norske Turistforenings Aarbog for 1874.

S. 225. [1] Peder Claussøn Friis: Saml. Skrifter v. G. Storm. S. 290 og 361.

S. 226. [1] Norges gamle Love III 136. — [2] Norsk Turistforenings Aarbog 1874. S. 78—79. — [3] Sammesteds.

S. 227. [1] Norsk historisk Tidsskrift IV 235. — [2] Norsk hist. Tidsskrift IV 235 og 237.

S. 228. [1] Norsk Magasin I 96. — [2] Norsk hist. Tidsskr. IV. 236.

S. 229. [1] P. M. Stolpe: Dagspressen i Danmark. Kbhvn. 1878. I 121. — [2] Tegnelser over alle Lande 17 April 1561. Sjællandske Tegnelser 8 Februar 1582. — [3] Tegnelser over alle Lande 10 Juli 1563. Sjællandske Tegnelser 12 Februar 1582. Edvardsen Friis: Skjelskør. S. 486—88. Die Reisen des Samuel Kiechel. Stuttgart 1866. S. 53.

S. 230. [1] Kjøbenhavns Diplomatarium I 464—65. Danske Magazin IV 104—6. Meddelelser fra det norske Rigsarkiv I 299. — [2] Sjællandske Tegnelser 12 Februar 1582. — [3] Hyppige Eksempler i Helsingørs Thingbøger. — [4] Danske Magazin IV 104—6. — [5] Danske Magazin 3. Række VI 302—3. Tegnelser ovcr alle Lande 9 August 1563.

S. 231. [1] Kjøbenhavns Diplomatarium I 464. — [2] Sjællandske Tegnelser 15 Juli 1584.

Indhold af 1. Bind.

Side

Forord I
Om Kulturhistorie II

I Bog.

Indledning:

Renæssancen 9
Det daglige Liv 13

Land:

Danmarks og Norges Størrelse og Omrids 17
Plantevækst 25
Jordbundsforhold 45
Klima 57
Dyreliv i Danmark 66
Dyreliv i Norge 80

Folk:

Folkemængde. Landsdele 118
Land og By 125
Aldersklasserne 131
Befolkningens Nationalitet 139
Tyskere. Hollændere. Tatere 149

Rejse i Norden:

Landkort. Vogne 171
Veje 196
Herberger 209
Frygt for Rejsende 228

J. V. RODES
EFTFLG.
J. SKRÆM
NØ 5
BROLÆGGERSTRÆDE